THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 350, 359, 372 & 397

MIMAMSA KAUSTUBHA

(3rd & 4th Padas of 2nd Adhyaya, and 1st
2nd & 3rd Padas of 3rd Adhyaya)

BY

KHANDADEVA.

Edited by

"Veda Visarada" "Mimamsa-kesari"

Pandit A. Chinnaswami Sastri,

Chief Professor of Mimamsa. Benares Hindu University

Vol. II. FASCICULUS I to IV–१ से ४.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929

Printed·Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 350, 359, 372, & 397

मीमांसाकौस्तुभः ॥

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(द्वितीयाध्यायस्य तृतीयचतुर्थौ पादौ, तृतीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयतृतीयपादाश्च)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

वेदविशारदबिरुदभाजा मीमांसाकेसरिणा

पं० अ. चिन्नस्वामिशास्त्रिणा

संशोधितः श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन मुद्रापितो विजयताम् ॥

प्रकाशक—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़-आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ॥

सं० १९८६.

इति विषयसूची समाप्ता ।

श्रियै नमः ।

मीमांसाकौस्तुभः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । (रथन्तरपादः)

प्रथमं रथन्तराधिकरणम् (१) ॥

सू—गुणस्तु क्रतुसंयोगात्, कर्मान्तरं प्रयोजयेत् संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥ २—३—१. ॥ (पू)

ज्योतिष्टोमे—"यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्" "यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्" "यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्" इति श्रुतम् । तत्र किमाद्ययोः वाक्ययोः रथन्तरसामत्वे बृहत्सामत्वे च निमित्ते ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतग्रहणानुवादेनैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च यथायोगं विधीयेते, अथ वा रथन्तरसामत्वैन्द्रवायवाग्रत्वाद्युभयविशिष्टकर्मान्तरं विधीयते इति सन्देहः ।

अत्र कृतिसाध्यत्वेनानिश्चितविधेयताकगुणप्रयोज्यभेदनिरूपणं पादार्थः । पूर्वपादे हि वाजिनादयो गुणाः पक्षद्वये निश्चितविधेयताका एव भेदकत्वेन (१)निर्धारिताः । अत्र तु रथन्तरसा-

१. विचारिताः,

मत्त्वं गुणः पूर्वपक्षे विधेयः, सिद्धान्ते त्वविधेय इत्यनिश्चितविधेयताकः । अतोऽस्ति पादसङ्गतिः । यथाचायं पादार्थः सर्वत्राप्यविरुद्धः तथा तत्तदधिकरणे निरूपयिष्यामः ।

अध्यायसङ्गतिस्तु स्पष्टा । अनन्तरा तु व्रीहेः (१)सौभरसन्न्निधित्वेन प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् युक्तं हीषूनियमं प्रति निमित्तत्वम् । अत्र तु केवलरथन्तरसामकत्वस्य समासार्थभूतस्य ज्योतिष्टोमेऽप्राप्तत्वात् न ग्रहाग्रताया निमित्तत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानाद्द्रष्टव्या ।

तत्र यद्यपि यदिशब्दः(२) "यदि राजन्यं वैश्यं वा याजये" दित्यादौ निमित्तत्वपरो दृष्टः, तथापि अत्र विशेषणस्य विशेष्यस्य विशिष्टस्य वा निमित्तत्वासम्भवात् न नैमित्तिको गुणः (३)प्रकृते विधातुं शक्यते । तथा हि—

न तावदत्र विशेषणस्य रथन्तरसामत्वादेः निमित्तत्वम्, बहुव्रीह्यन्तपदे प्रथमोपनिपातितस्य रथन्तरादिशब्दस्य अन्यपदार्थोपसर्जनीभूतस्वार्थप्रतिपादकत्वेन तस्मिन् यदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वान्वयानुपपत्तेः, अन्यथा ऋद्धस्येति षष्ठ्यन्तस्यापि राजपुरुष इति पदोपात्ते राज्ञि अन्वयापत्तेः, रथन्तरसा-

---

१. तत्संज्ञकस्सामविशेषः ।

२. "यदि राजन्यं वैश्यं वा याजये॰, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य तास्संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् न सोमम्" इत्यत्र राजन्यवैश्यान्यतरकर्तृकत्वे निमित्ते भक्षोद्देशेन सोमस्थाने फलचमसविधिपरे वाक्ये यदिशब्दस्य यथा निमित्तत्वपरता तद्वदित्यर्थः । स्तिभिन्यः फलानि । अस्यैव फलचमस इति संज्ञा ।

३. प्रकृतक्रत्वङ्गतया ।

नस्य निमित्तत्वे (१)अग्नावपि विद्यमानस्य निमित्तत्वापत्तेश्च ।

नाप्यन्यपदार्थरूपस्य विशेष्यस्य; स हि सोमपदसमभिव्याहारात् सोमद्रव्यं भवेत्; तस्य तु नित्यत्वादेव यदिशब्दोपात्तकादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तत्वानुपपत्तिः । कथञ्चित् निमित्तत्वाङ्गीकारेऽपि वा ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः विकल्पापत्तिः; बहुव्रीह्यन्तपदवैयर्थ्यापत्तिश्च । एतेन सोमशब्देन स्वसाध्यं प्रकृतं यागं लक्षयित्वा तस्यैव निमित्तत्वाङ्गीकारः प्रत्युक्तः ।

नापि विशिष्टस्य, (२)हविरुभयत्ववद्वाक्यभेदापत्तेः । किञ्च वैशिष्ट्यपक्षेऽपि अन्यपदार्थो विशेषणम् ? विशेष्यं वा, ? (३) नाद्यः; व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । न च विग्रहवेलायां अन्यपदार्थस्य षष्ठ्यन्तत्वेन विशेषणत्वात् रथन्तरस्य प्रथमान्तत्वेन विशेष्यत्वात् क्रतुविशिष्टस्य रथन्तरादेः यदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वान्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् । विग्रहवाक्यस्यावैदिकत्वेन तदुपात्तविशेषणविशेष्यभावेन निमित्तत्वान्वयानुपपत्तेः ।

किञ्च ग्रहाग्रतानिमित्तभूते रथन्तरे न तावत् ज्योतिष्टोमाख्यक्रतोः स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वम्, प्रकरणादेव तत्सिद्धेः । नापि क्रत्वन्तरयोगव्यावृत्त्या; उपदेशेन तद्व्यावृत्तेः प्रमाणाभावेनैव सिद्धत्वात् । अतिदेशेन तद्व्यावृत्तिस्तु तत्रापि अनिष्टैव ।

न द्वितीयः; सामान्तराणामपि गायत्रादीनां स्तोत्रान्तर-

---

१. चयने "पृष्ठैरुपतिष्ठते" इत्यनेन उपस्थानाङ्गत्वेन पृष्ठविधानात् तदन्तर्गतत्वात् रथन्तरस्येति भावः ।

२. "यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्" इत्यत्र उभयत्वविशिष्टस्य हविषः निमित्तत्वे यथा विशिष्टोद्देश्यत्वरूपो वाक्यभेदः तद्वदित्यर्थः ।

३. बहुव्रीहेरन्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वनियमभङ्गापत्तेरित्यर्थः ।

सम्बन्धितया ज्योतिष्टोमे विशिष्य विहितत्वेन तद्व्यावृत्त्या रथन्तरादेः विशेषणत्वानुपपत्तेः, यद्यपि च स्वसाध्यपृष्ठस्तोत्रे वैकल्पिकपृष्ठस्तोत्रान्तरसाधनबृहद्व्यावर्तकत्वं रथन्तरस्य, रथन्तरव्यावर्तकत्वं वा बृहतः सम्भवति तथापि समुच्चितस्तोत्रान्तरसाधनसामान्तरव्यावृत्त्यसम्भवात् सापेक्षस्य रथन्तरादेः अन्यपदार्थविशेषणत्वे सामर्थ्यभङ्गप्रसङ्गेन समासानुपपत्तेः वैशिष्ट्यानुपपत्तिः।

अत एव रथन्तरस्य पाक्षिकत्वादग्रताविशेषनिमित्तभूते क्रतौ स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वमित्यप्यपास्तम्। शङ्खः पाण्डुर एवे" त्यादौ पाण्डुरत्वादेः विशेष्ये अवच्छेदकावच्छेदेनैव स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वदर्शनेन प्रकृते तदसम्भवात्। न हि गायत्रादिसामान्तरकार्यावच्छिन्ने क्रतौ शक्यो रथन्तरायोगो व्यावर्तयितुम्।

न चैकदेशेऽपि तद्व्यावृत्त्या विशेषणत्वव्यवहारः; अव्याप्यवृत्तिनीलवति नीलो घटः इति व्यवहारादर्शनात्। अतश्च रथन्तरमेवास्य सामेति समासार्थावगमात् तस्य च (१)प्रकृते अप्राप्तत्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेः विधेयत्वावगमात्, प्रकृते च ज्योतिष्टोमे केवलरथन्तरसामकत्वादेः विधाने ऐन्द्रवायवाग्रत्वादेरपि विधेयत्वाद्वाक्यभेदापत्तेः, वाक्यभेदाङ्गीकारेऽपि च केवलरथन्तरसाम्नो ज्योतिष्टोमे साक्षादनन्वयेन स्तोत्रसाधनीभूतमन्त्रद्वारैव निवेशस्य वाच्यत्वात् तेषु च तत्तत्सामान्तरस्य विशिष्याम्नानसिद्धत्वेन विषमशिष्टविकल्पायोगात् अनिविशमानस्य रथन्तरमात्रसाधकत्वादेः गुणस्य भेदकत्वावगतेः गुणद्वयविशिष्टकर्मान्तरविधिरेवायम्। तत्राव्यक्तत्वात् अतिदेशप्राप्तपर्वस्तोत्रेषु रथन्तरसाम्नो निवेशः।

१, प्रकरणं

न च "उक्थ्यो वैरूपसामे" त्यादाविव पृष्ठस्तोत्र एव निवेशः शङ्क्यः । एतदधिकरणपूर्वपक्षवादिना एकदेशसंयोगानंगीकारेण (१)वैरूपादीनामपि सर्वस्तोत्रे निवेशस्य वाच्यत्वात् । अतएवैतदधिकरणसिद्धान्ते एकदेशसंयोगे स्थिते बहुव्रीह्यन्तत्वसादेश्यन वैरूपादीनां पृष्ठस्तोत्र एव निवेशो (२)दशमे वक्ष्यते ।

(३)न च विधायकस्य स्यादित्यादेः यदिशब्दोपहतविधिशक्तिकत्वात् कर्मान्तरविधायकत्वानुपपत्तिः । यदिशब्दस्यामाप्तियोग-कर्मान्तरत्वेन प्रमाणान्तरेण प्राप्त्यसम्भवे(४)'यदाग्नेय' इत्यादिवदविवक्षितार्थत्वात् ।

अथ वा यदिशब्दपरित्यागात् वरमध्याहारः । तेन यागानुकूलप्रवृत्तिजनकीभूताया इच्छायाः विधिना आक्षिप्तायाः यदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वान्वयार्थं वाचकीभूतरुचिधात्वध्याहारः क्रियते । अतश्च कर्मान्तरस्य प्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गस्य सोमवाक्यविहितयागसमप्रधानस्य वा पाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थं रुचेर्निमित्तत्वकल्पनमिति न वैयर्थ्यमपि ।

अथ वा अध्याहारादपि निपातोपसर्गाणामनेकार्थत्वात् यदिशब्दस्य 'यदि वेदाः प्रमाणम्' इति वदेवकारार्थत्वपरिकल्पनैव भवदेवोक्ता युक्ता समाश्रयितुम् । अतश्च प्रयाजादिवत् कर्मान्त-

१. वैरूपं तत्संज्ञकस्सामविशेषः ।

२. पू. मी. १०-६-६.

३. इत आरभ्य पूर्वपक्षसमाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थः, "यदि शब्दपरित्यागो रुच्यध्याहारकल्पना । व्यवधानेन सम्बन्धो हेतुहेतुमतोश्च लिङ्" (तं. वा. पृ. ५८९.) इति वार्तिकस्यैव विवरणरूपो द्रष्टव्यः ।

४. 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवती'त्यत्र सत्यपि यच्छब्दसमभिव्याहारे तदर्थस्याविवक्षामङ्गीकृत्याप्राप्तत्वात् यथा विधायकत्वमङ्गीक्रियते तद्वदित्यर्थः ।

रस्यापि नियमेनैव प्रयोगविधिना सङ्ग्रहात् यदिशब्दोऽप्याव-श्यकत्वानुवादः ।

वस्तुतस्तु–पक्षत्रयमपि आख्यातद्वयस्य भिन्नवाक्यतापत्तेः तदङ्गीकारेऽपि च केवलरथन्तरसामकत्वस्योत्पत्तिशिष्टसामान्तरविरोधाभावेन प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे निवेष्टुं शक्यतया कर्मान्तरानापादकत्वापत्तेरयुक्तम् । न च सामान्तराणां विशिष्याम्नातत्वेन बलवत्त्वम् । एतस्यापि प्रधानाश्रितस्य विशिष्याम्नानाविशेषेण ततो बलवत्त्वात् ।

अत एवं परिहर्तव्यम्–(१)"कामप्रवेदनेऽकच्चिति" इति स्मृत्या कच्चित्पदाप्रयोगे कामशब्दाभिधेयाया इच्छायाः अपि लिङ्लक्ष्यत्वस्य अनुशासनात् गृह्णीयादिति लिङा इच्छावगमेन यदिशब्दस्य च तत्र व्यवहितान्वयं कृत्वा, यदि ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् ग्रहीतुमिच्छेत् तदा केवलरथन्तरसामानं क्रतुं कुर्वीतेति वाक्यार्थप्रतीतेरेकवाक्यत्वोपपत्तिः । अस्मिन् हि पक्षे स्यादिति लिङैव गुणद्वयविशिष्टयागविधानम् । गृह्णीयात् इति लिङा तु यदिशब्दतात्पर्यग्राहकसहकृतेनेच्छामात्रोपादानमिति न वाक्यभेदः । तत्प्रयोजनं च एकवाक्यतापादनद्वारा स्ववाक्योपात्तकर्मान्तरप्रयुक्तत्वसूचनमुखेन तदङ्गत्वबोधनात् प्राकरणिकज्योतिष्टोमाङ्गत्वव्यावृत्तिः । भिन्नवाक्यत्वे हि ग्रहाग्रतायाः कर्मान्तराङ्गत्वे प्रमाणाभावेन प्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमेव स्यात् ।

न च "यदि रथन्तरसामा सोमस्स्यात् सौभरेण स्तुवीते" ति रथन्तरसामकयागपुरस्कारेणाग्रेऽपि गुणविधानात् अत्रा-

१. पा. सू. ३-३-१५२.

न्तरप्रकरणात् कर्मान्तराङ्गत्वोपपत्तिरिति न्यायसुधाकृदुक्तं शाङ्क्यम्। सौभरविधेः बृहत्सामककर्मान्तरादिविविधव्यवहितत्वेन अतिरात्रसंस्थावान्तरप्रकरणस्थत्वेन च सन्देहाभिव्यञ्जकत्वाभावात्। अतो युक्त एव,स्याच्छब्दस्य विधायकत्वेऽपि यदिशब्दसंयोगः।

नन्विदं "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" इति सूत्रस्य इच्छायां लिङित्यर्थकत्वे भवेत्। तस्य तु कामप्रवेदने प्रकारान्तरेण गम्यमाने सर्वलकारापवादत्वेन लिङो विधानमित्येवंपरतया काशिकाकारेण व्याख्यानात् कामो मे भुञ्जीत भवान् इत्युदाहरणस्योक्तत्वात् कथं लिङ एवेच्छार्थकत्वमिति चेत्?

कामप्रवेदने कर्तव्ये लिङ् इत्येव सूत्रार्थोपपत्तौ प्रकारान्तरेणेत्यस्याध्याहारे गौरवात् (१)"इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ" इति सूत्रे महाभाष्यकारेण कामप्रवेदने चेत् इच्छार्थेभ्य उपपदेभ्यो गम्यमान इत्येव व्याख्यातत्वेन विवक्षितार्थस्य तेनैव सिद्धौ 'कामप्रवेदन' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। अतः काशिकापूर्वकालीनैः शबरादिभिर्व्याख्यातत्वात् इच्छायामेव लिङ् इति सूत्रार्थः।

यदापि पदमञ्जर्यादौ पौनरुक्त्यं परिहृतम्—यत्र अर्थः प्रकरणादिनापि कामप्रवेदनं गम्यते तत्र 'कामप्रवेदन' इति सूत्रम्, यत्र तु तद्वाचकशब्दप्रयोगः तत्रे'च्छार्थेष्वि'त्यस्य सूत्रस्य सार्थकत्वाल्लोडर्थकत्वम्। तत्र लोटा च लिङो बाधो माभूदिति लिङप्युक्त इति, तदप्यपास्तम्; शबरादिप्रदर्शितव्याख्याने पौनरुक्त्यस्यैवाप्रसक्त्या(२)वुक्तविधया तत्परिहारस्यानुक्तिसहत्वात्। तस्मादिच्छायामपि लिङिष्ट इति युक्त एवोक्तविधया यदिशब्दः।

अथ वा व्यवहितान्वयस्याप्यन्याय्यत्वात् (३)"हेतुहेतुमतो-

१. पा. सू. ३-३-१५७. २. उक्तविधपरिहाराभासस्य
३. पा. सू. ३-३-१५६.

लिङि" ति स्मृत्या प्रयोजकापरपर्याये हेतौ, प्रयोज्यापरपर्याये हेतुमति ,च लिङो विधानात् यदिशब्दस्य च तदर्थतात्पर्यग्राहकत्वेन स्यादिति हेतौ लिङ्, गृह्णीयादिति विधौ। तेन कर्मान्तरहेतुको ग्रहाग्रताविशेषः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । अस्मिंश्च पक्षे आर्थिकः कर्मान्तरसंनिधिः । हेतुत्वाभिधानस्य च ज्योतिष्टोमाङ्गताव्यावृत्तिफलककर्मान्तराङ्गत्वसिद्धिरेव पूर्ववत् फलम् । अङ्गिविशेष्यकबोधस्य न्याय्यत्वात् गृह्णीयादिति वा हेतुमति लिङ्, स्यादिति च विधौ; तदा च ग्रहाग्रता(१)हेतुकं रथन्तरसामानं क्रतुं कुर्वीतेति वाक्यार्थः । हेतुमत्त्वाभिधानस्य च पूर्ववदेव प्रयोजनम् । अस्मिंश्च पक्षे यदिशब्दो यथास्थानास्थित एव एकस्याख्यातस्य विधायकतामपरस्य हेतुपदर्थकतां सूचयतीति न व्यवहितकल्पनापि । विशेष्यावगमोत्तरविशेषणावगमरूपाविमृष्टविधेयांशता तु पटोऽस्ति शुक्ल इतिवन्न दोषाय । तस्मात् यदिशब्दस्य (२)"यदि ब्राह्मणो यजेते"ति वत् विधिशक्तिविघातकत्वाविघातः ।

सूत्रे तु अन्यपदार्थरूपक्रतुसंयोगे यो गुणः केवलरथन्तरसामत्वादिरूपः स कर्मान्तरं प्रयोजयेत्, विशेषणसंयोगस्य विशेष्यावच्छेदेन वृत्तिस्वाभाव्यादिति व्याख्येयम् ॥

(इति रथन्तराधिकरणपूर्वपक्षः)

---

१. प्रयोज्यताकं।

२. "यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्" इत्यत्र यदि शब्दस्य यथा न विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वं तद्वदित्यर्थः । एतच्चाग्रिमाधिकरणे स्पष्टीभविष्यति ।

(अथ सिद्धान्तः)

सू—एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २–३–२. ॥ (सि)

न तावद्यदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वं रथन्तरोविशिष्टस्य क्रतोरुच्यमानमपि समासं भिनत्ति, बृहद्रथन्तरसाध्यपृष्ठयोः ज्योतिष्टोमे वैकल्पिकत्वेन स्वायोगव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वसम्भवात् एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यविघातानुपपत्तेः । न च विशेष्यावच्छेदेनैव विशेषणेन स्वायोगो व्यावर्तनीयः इत्यपि नियमोऽस्ति । दण्डी पुरुष इत्यादौ व्यभिचारात् ।

किञ्च स्वावान्तरकार्यद्वारा सर्वेणापि विशेषणेन विशेष्यमवच्छेत्तव्यम् । अत एव व्याप्यवृत्तितास्यवान्तरकार्य एव द्रष्टव्या । अस्ति च बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठरूपावान्तरकार्ये सा । ततस्तद्द्वारा क्रत्वावच्छेदकावच्छेदेन सा अभ्याहतैव । न हि कर्मान्तरत्ववादिनापि प्रोक्षणावघातादिष्वयोगो व्यावर्तनीयः । अपि तु स्तोत्रादिरूपावान्तरकार्य एव । तत्र च प्रोक्षणादीनामिव स्तोत्रान्तराणामपि बृहद्रथन्तरकार्यत्वाभावात् तेष्वयोगव्यावृत्तावपि न क्षतिः । अतश्च पृष्ठस्तोत्रावच्छेदेनायोगव्यावृत्तेः सत्त्वात् व्याप्यवृत्तितया विशेषणत्वाविरोधः । किञ्चानयैव दिशा परस्परव्यावर्तकत्वादन्ययोगव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वोपपत्तिः ।

किञ्चैवं यद्यपि बृहद्रथन्तरयोरसमुच्चयो भवेत् तथापि साम्नां तत्तद्वाक्ये निरपेक्षसाधनत्वावगमेन समुच्चयेऽपि व्यासज्यवृत्तिसाधनत्वाभावात् नाग्नेयेन्द्रपीतादिवत् असामर्थ्यमिसेकेना-

पि विशेषणतोपपत्तिः । इष्यत एव हि डित्थडवित्थयोर्मातरि डित्थमातेति प्रयोगः, अनेकच्छन्दस्केऽपि च प्रातस्सवने गायत्रच्छन्दस इति प्रयोगः । अत एव रथन्तरसामेति व्यपदेशोपपत्तावपि पदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वान्वयार्थं बृहद्रथन्तरयोः वैकल्पिकत्वोपन्यास इति द्रष्टव्यम् । तेन सिद्धं रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोर्निमित्तत्वमिति ।

वस्तुतस्तु विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः न क्रतुविशिष्टरथन्तरवदेव रथन्तरविशिष्टक्रतोरिह निमित्तत्वम् । न च(१) हविरार्तिन्यायेन उद्देश्यान्तर्गतत्वङ्गीकारात् न वाक्यभेदापत्तिरिति भवदेवोक्तं शङ्क्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या रथन्तरस्यैव निमित्तत्वपर्यवसानोपपत्तौ क्रतोरपि तदन्तर्भावस्योभयत्वविदप्रामाणिकत्वात् ।

किञ्च क्रतोरप्यन्तर्भावे प्रकृतत्वात् ज्योतिष्टोम एवान्तर्भाव्येत, ततश्च ज्योतिष्टोमे निमित्ते प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहणाङ्गत्वेनाग्रता विधीयते । ततश्च विकृतौ तदपूर्वस्थानापन्नत्वात् अङ्गितावच्छेदकसद्भावेऽपि निमित्ताभावात् भेदनरहितायां विकृतौ तद्बाधवत् नैवाग्रताविशेषः प्राप्येत । न हि निमित्तपदे अपूर्वसाधनलक्षणा निमित्तस्थानापत्तिर्वा वैकृतक्रतोरस्ति, येन तत्रैव निमित्तान्तर्भावशङ्केत । अतो विशिष्टस्य क्रतु-

१. "यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्, ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्" इत्यत्र केवलाया आर्तेः सार्वत्रिकत्वेन निमित्तत्वासम्भवात् तद्विशेषणस्यापि हविषः उद्देश्यकुक्षौ प्रवेशमङ्गीकृत्य हविरार्तेरेवोद्देश्यत्वमङ्गीकृतं तद्वदत्रापि रथन्तरस्यापि उद्देश्यकोटौ प्रवेशमङ्गीकृत्य वाक्यभेदः परिह्रियतामित्यर्थः । यस्य यजमानस्य दर्शसम्बन्धि सायंकालिकं हविः दधिरूपं प्रातःकालिकं हविः पयोरूपं च नश्यति स ऐन्द्रं शरावपञ्चकपक्वौदनद्रव्यकं यागं कुर्यात् इति विषयवाक्यार्थः ।

मात्रस्य वा निमित्तत्वायोगात् रथन्तरस्यैव निमित्तत्वम् ।

यद्यपि च परोपसर्जनीभूते पदार्थान्वयोऽव्युत्पन्नः तथापि शाब्दबोधे विशिष्ट एवान्वितस्यापि निमित्तत्वस्य विशेष्ये विशिष्टे वा कादाचित्कत्वाभावादिना बाधात् "सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणे सङ्क्रामतो विशेष्यबाधे" इति न्यायेन 'स्वर्गी ध्वस्तो' 'लोहितोष्णीषा' इत्यादिवद्विशेषणीभूतेऽपि रथन्तरभागत्वे सङ्क्रमणं नानुपपन्नम् । इष्यत एव चोद्देश्यस्थलेऽपि स्वर्गकामपदे विशेषणीभूतेऽपि स्वर्गे भाव्यतासङ्क्रमणम् ।

अस्तु वा एतादृशविषये तद्वदेव समस्तपदे रथन्तरविशेष्यत्वलक्षणा, तथापि उपक्रमस्थयदिशब्दत्यागापेक्षयाऽसौ न दोष एव । अतः रथन्तरमेव निमित्तम् । अन्यपदार्थविशेषणता तु प्रकरणलभ्यत्वादनुवादः । तत्प्रयोजनं च "वैरूपसामे" इत्यादौ बहुव्रीह्युक्तत्वसादृश्येन पृष्ठस्तोत्रमात्रसाधनत्वलाभः, न तु सर्वस्तोत्रसाधनत्वम् । (१)कौत्सादिवद्वा पवमानमात्रसाधनत्वम् । रथन्तरमात्रनिमित्तत्वेऽपि च यदिशब्दोपात्तस्य निमित्तत्वस्य कादाचित्कत्वलभ्यत्वात् कादाचित्कत्वस्य च बृहद्रथन्तरयोरन्योन्यविरोधप्रयुक्तत्वात् बृहद्विरोधिनो रथन्तरस्य, रथन्तरविरोधिनो वा बृहतः निमित्तता । अत एवान्योन्यविरोधित्वस्य निमित्तस्वभावलभ्यत्वात् न तद्विवक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि ।

विरोधिता च क्वचित् वैकल्पिकत्वात्, क्वचित् बाध-

---

१. कौत्सं भवति" (ता. ब्रा. १४-११-२५.) काण्वं भवति" वासिष्ठस्य जनित्रे भवतः, (ता. ब्रा. १४-११-२२.) क्रौञ्चानि भवन्ति (ता. ब्रा. १९-३-८.) इति विहितानां कौत्सादीनां साम्नां स्वसमसंख्याकप्राकृतसामबाधकत्वम् । तच्च पवमानस्तोत्र एवेत्युक्तं दशमे तद्वदित्यर्थः ।

कत्वात् । अतएवोभयत्रैव रथन्तरस्य निमित्तता । यथा प्रकृतौ वैकल्पिकत्वात् विकृतावपि च यत्र नैकतरनियमः । यत्र तु तन्नियमः तत्र बाधकत्वात् विरोधिता । यत्र तु द्विविधविरोधिताभावः तत्र सत्यपि रथन्तरादौ न तस्य निमित्तत्वम् । अत एव(१) संसवादौ बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयेन सत्वे ऽपि विरोधित्वाभावात् न निमित्तता । यत्र वा विश्वजिदादौ 'पवमाने रथन्तरं, आर्भवे बृहदि' त्यादिवचनात् स्तोत्रान्तरेऽपूर्वविधानेन प्रापकप्रमाणाभावादेवेतरबाधकतानुपपत्तेः न विरोधिता तत्रापि न निमित्तत्वम् । तस्मात् बृहद्विरोधिरथन्तरसामत्वे रथन्तरविरोधिबृहत्सामत्वे वा निमित्ते ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः प्रकृतापूर्वसाधनीभूतग्रहोद्देशेन विधानमिति सिद्धम् । निमित्तफलयोश्च विजातीयोद्देश्यताकत्वात(२)यावज्जीवादिवाक्यवत् उद्देश्यानेकत्वनिमित्तोऽपि न वाक्यभेदः । अतश्चैतद्वाक्यद्वयस्यापि निमित्तार्थत्वेनापि नैमित्तिकविधायकत्वोपपत्तेः भेदकप्रमाणाभावात् विशिष्टविधिगौरवापादककर्मान्तरविधायकत्वमन्याय्यमेव ।

नच बृहत्सामत्वे निमित्ते अप्राप्तशुक्राग्रताविधानोपपत्तावपि रथन्तरसामकत्वे(३) धाराग्रहेभ्यः पूर्वमैन्द्रवायवाग्रतायाः पाठादेव

---

१. संसवगोसवादयः सोमयागविशेषाः ।

२. "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती" त्यादौ नित्यकर्मस्थले पापक्षयस्याप्युद्देश्यत्वाङ्गीकारावश्यम्भावेन तत्र निमित्तपापक्षययोरुभयोरप्युद्देश्यत्वेऽपि निमित्तस्यानीप्सितत्वेन पापक्षयस्य चेप्सितत्वेन ईप्सितानीप्सितरूपानेकोद्देश्यकत्वेऽपि यथा न वाक्यभेदः तद्वदित्यर्थः ।

३. "अणव्या धारया गृह्णाती" ति विधिना धारया गृहीतव्यतया विहिताः ग्रहाः धाराग्रहाः ।

प्राप्तत्वात्, अधाराग्रहेभ्यः पूर्वमैन्द्रवायवाग्रताविधेश्च(१) दशमे निषेत्स्यमानत्वात् तद्वाक्ये विधेयाभावेन कर्मान्तरविधायकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम्। पाठेन सम्भवत्प्राप्तिकाया अपि ऐन्द्रवायवाग्रताया निमित्तसम्बन्धेन विधानोपपत्तेः। तत्प्रयोजनं च पाठस्य क्रमनियामकताप्रतिबन्धः। निमित्तं हि स्वसत्त्वे नैमित्तिकावश्यकर्तव्यतां बोधयति। सा च यदि प्रमाणान्तरेण प्राप्ता भवेत् तदा स्वाभावे नैमित्तिकाभावं बोधयतीति युक्तः क्रमनियामकताप्रतिबन्धः। तत्फलमपि च पृष्ठस्तोत्रप्राप्तवैरूपसामवति क्रतौ रथन्तराभावात् क्रमनियमः। प्रकृतावपि यथाशक्त्युपबन्धेन रथन्तरादिराहित्ये सः। तत्सिद्धं वाक्यद्वयेऽपि निमित्तार्थं श्रवणमिति।

आग्रयणाग्रतावाक्यमपि प्रकृतौ विकृतौ वा जगत्संज्ञकसामाभावात् यत्र(२) विषुवति जगत्यामृचि उत्पन्नं महादिवाकीर्त्यं साम तत्र वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा आग्रयणाग्रताविधानपरमिति दशमे वक्ष्यमाणत्वात् न कर्मान्तरविधानपरम्। येन तत्साहचर्यादनयोरपि कर्मान्तरविधानमाशङ्क्येत। अत एव तत्रत्यो यादिशब्दोऽपि जगत्साम्नः पाक्षिकत्वाभावेन निमित्तपरत्वासंभवात् यत्रेत्यर्थस्तन्नुत्कर्षपर एव—यत्र जगत्साम तत्राग्रयणाग्रानिति। बहुव्रीह्यन्तं च विषुवल्लक्षकमिति न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः।

अथ वा अन्यपदार्थस्य अवच्छेदकान्तराभावात् जगत्सामत्वमेव ग्रहत्ववदुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितम्। पूर्ववाक्ययोस्तु प्रकृतपरामर्शिसोमपदेन ज्योतिष्टोमस्यैवान्यपदार्थावच्छेदकत्वप्रतीतेः रथन्तरसामत्वस्यापि निमित्तविशेषणत्वे युक्तो वाक्यभेदः।

---

१. १०-५-१७. उपांश्वन्तर्यामौ अधाराग्रहौ।

२. गवामयने एकषष्ट्यधिकशतत्रयसुत्यात्मके (३६१) यो मध्यमो दिवसः स विषुवान्।

वस्तुतस्तु ईदृशस्थले "अश्वाभिधानी" मितिवत् विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वाद्वाक्यभेदाभावेऽपि विशेष्यस्य निमित्तान्तर्गत्याशङ्का-प्रयोजनाभावादेव निराकर्तव्या। तस्मात् रथन्तरादिनिमित्तकग्रहाग्रताविशेष एव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधीयत इति सिद्धम्।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे कर्मान्तरस्य सोमयागाङ्गस्य समप्रधानस्य वा रथन्तरमात्रसामकस्य पूर्वयागेन सह ग्रहाग्रतायां विशेषाभावेन तन्त्रानुष्ठानेऽपि रथन्तरमात्रसामकत्वात् स्तोत्राण्यावर्तनीयानि। बृहत्सामकस्य तु ग्रहाग्रतायामपि विशेषसत्वेन सुत्यान्तरस्यैवानुष्ठानम्। सिद्धान्ते नेति स्पष्टम्।

सूत्रं तु एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य रथन्तरादितत्तदङ्गरूपलिङ्गभेदेन ग्रहाग्रताविधिप्रयोजनार्थमुच्चारणं क्रियते। यतः पूर्वकर्मनिर्वोतगुणवाक्यत्वादेतयोः कर्मान्तरविधायित्वानुपपत्तेः एकत्वं ज्योतिष्टोमाभेद एवात्र प्रतीयत इति व्याख्येयम्॥

इति प्रथमं रथन्तराधिकरणम्॥

अथ द्वितीयमवेष्ट्यधिकरणम् (२)

सू-अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्येत॥२-३-३॥(सि)

(विषयसंशयौ)

राजसूये(१)अवेष्टिनामकानि पञ्च कर्माणि समाम्नातानि(२)आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्रमेका-

१. दिक्सम्बन्धिनामुन्मादायतॄणामवजननहेतुत्वात् अवेष्टिरिति कर्मनामधेयम्। २. तै. सं. १-८-१९.

दशकपालमृषभो दक्षिणा, वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा, मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा" इत्येतैर्वाक्यैः । अत्र गुणवाक्ये एकावेष्टिसंज्ञासंयोगेऽपि साकमेधवदुत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकं दक्षिणाम्नानाद्दक्षिणायाश्च कर्त्रानत्यर्थत्वात् तेन कर्तृत्वभेदप्रतीतेः तद्भेदेन च प्रयोगभेदावगतेः एकैकं कर्म अन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्ताङ्गविशिष्टं भेदेनानुष्ठेयमित्येकादशे वक्ष्यमाणत्वात् अविवादम् । तदवान्तरप्रकरणे च "यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत, यदि राजन्यः ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेव" मित्येवं समाम्नातम् । तत्रापि किं पूर्ववदेव ब्राह्मणादिग्रहणं निमित्तार्थमुत विधानार्थमिति संशयः ।

(सङ्गतिः)

ब्राह्मणत्वादेः गुणस्यानिश्चितविधेयताकत्वात् कृतिसाध्यत्वाभावाच्च तत्प्रयोज्यभेदनिरूपणेन पादाध्यायसङ्गतिः स्पष्टा । गुणादीनां विध्यापादनद्वारा भेदकत्वात् कर्त्रादीनां च गुणानां भावनोत्पत्त्यानन्वयित्वेन तद्विध्यापादनद्वारा तद्भेदकत्वाभावेऽपि प्रयोगान्वयित्वात् तद्विध्यापादनद्वारा भावनाप्रयोगभेदकत्वनिरूपणादध्यायसङ्गतिः । अनन्तरा त्वापवादिकी ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र पूर्ववदेव यदिशब्दसंयोगात् विशिष्टविधिगौरवाभावाच्च ब्राह्मणत्वादि कर्तृनामन्वयेन निमित्तम् । न च क्षत्रियमात्रकर्तृकराजसूयान्तर्गतावेष्टौ ब्राह्मणवैश्ययोः तेन संबन्धेन प्राप्त्यभावात्, क्षत्रियस्य च नित्यप्राप्तत्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेः कथं पूर्वाधिकरणन्यायविषयत्वमिति वाच्यम् । राजसूयाधिकारवाक्यस्थराजपदस्य क्षत्रियमात्रवाचित्वाभावेन अस्य तन्मात्रकर्तृक-

त्वासिद्धेः। तथा हि—

आर्यावर्तानार्यावर्तसाधारण्येन अविगीतसार्वलौकिकप्रसिध्या राजशब्दो मनुष्यमात्रवृत्त्यन्याप्रेरितप्रजापालनकर्तृत्वे शक्तः चोरादिशब्दा इव परस्वापहरणकर्तृत्वे। अत्र राज(१)पुरुषे राजशब्दप्रयोगाभावात् अन्याप्रेरितेति विशेषणम्।

न चैवं सखण्डोपाधेः शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवापत्तेः द्रविडानामपालयितर्यपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात् जातिवाचित्वमेव लाघवादुक्तमिति वाच्यम्। द्रविडानां प्रसक्तदेशनिवासित्वेन म्लेच्छदेशस्थत्वात् तत्प्रसिद्धेरार्यावर्तसकलजनप्रसिद्धिना दौर्बल्येन पीलुशब्द इव राजशब्दे शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेः। न हि शक्तिग्राहकप्रमाणगते प्राबल्य एव निर्णायके सति लाघवस्य शक्तिनिर्णायकत्वं शक्यते वक्तुम्, लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन सन्देह एव निर्णायकत्वात्। अन्यथा आश्वबालशब्दस्य क्लृप्तावयवशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधकत्वोपपत्तौ प्राबल्यस्यापि शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेः। अत एव न बर्हिराज्यादिशब्दतुल्यत्वम्। तत्र जातिं विहाय क्वचिदप्यप्रयोगेण लाघवस्य नियामकत्वोपपत्तेः। प्रकृते तु जातिव्यभिचारेण प्रबलप्रमाणप्रमितेनोपाधिव्यभिचारस्य दुर्बलप्रमाणप्रमितस्य बाधात् न तस्य जाति(२)वाचकनिर्णायकत्वोपपत्तिः।

ननु—स्वरूपेण दुर्बलस्यापि व्याकरणादिस्मृत्युपष्टब्धत्वेन प्राबल्योपपत्तिः; तथा हि—तस्य कर्मण्यर्थे राजशब्दात् ब्राह्मणादिगणपठितात् (३)ष्यञ्प्रत्ययं पुरोहितादिगणपठिताद्वा यक्प्रत्ययं (४)"पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" इति सूत्रेण स्मरन्ति पा-

---

१. राजमनुष्ये २. वाचित्वे

३. गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (पा. सू. ५-१-१२४) इति सूत्रविहितमित्यर्थः। ४. पा. सू. ५-१-१२८

णिन्यादयः । ततश्च राज्ञः कर्म राज्यमित्येवं प्रजापालने राजकर्मणि राज्यशब्दव्युत्पत्तेः राजशब्दस्य च ब्राह्मणादिशब्दवत् प्रजापालनकारिवाचित्वाव्युत्पत्तेः सिद्धवन्निर्देशेन जातिवाचितावसीयते । तथा राजन्यशब्दस्य क्षत्रियमात्रवचनत्वेन निस्सन्दिग्धस्य "(१)राजश्वशुराद्यत्" इति सूत्रेण तस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययविधानेन राजशब्दप्रकृतिकत्वान्वाख्यानादपि क्षत्रियापत्यं क्षत्रिय इतिवत् राजशब्दस्यापि जातिवाचित्वमवसीयते ।

तथा मन्वादयोऽपि क्षत्रियस्यैव प्रजापालनं परमो धर्मः, (२)"राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज" मित्याद्युपदिशन्तः राजपुरस्कारेण प्रजापालनविधानात् राजशब्दस्य पूर्वप्रसिद्ध्यपेक्षायां क्षत्रियमात्रपुरस्कारेण तद्विधानाद्राजशब्दस्य क्षत्रियमात्रवाचितामनुमन्यन्ते । अतः स्मृत्युपष्टब्धस्य दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य शक्तिग्राहकत्वोपपत्तिरिति चेत्—

न; प्रबलस्यापि प्रमाणस्य (३)"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्(४)न राजन्यप्रसूतितः (५)"न शूद्रराज्ये निवसेद्" इत्यादिस्मृत्युपष्टब्धत्वाविशेषेण शक्तिग्राहकत्वोपपत्तेः ।

किञ्च न व्याकरणादिस्मृतिः शक्तिग्रहे प्रमाणम्, साधुत्वादिकथनमात्रपरत्वात् । अथापि प्रमाणं स्यात् तथापि न तया पालनकारिवाचित्वं व्यावर्तितम् । तत्सत्त्वेऽपि राज्यशब्दस्य

१. पा. सू. ४-१-१३७ २. गौ. ध. ११-१. ३. म. स्मृ. ४-८४.
४. अराजन्यप्रसूतितः इतीदानीं मुद्रितेषु मनुस्मृतिपुस्तकेषूपलभ्यते पाठो न्यायसुधायां प्रभावल्यां च । परन्तु कौस्तुभ सर्वत्राप्यादर्शपुस्तकेषु "न राजन्यप्रसूतितः" इत्येवोपलभ्यत इति स एव निवेशितः । ५. म. स्मृ. ४-६१.

तत्कर्मवाचित्वोपपत्तेः। नचैतावता राजशब्दव्युत्पत्तिग्रहसापेक्षत्वम्। राजशब्दव्युत्पत्तिग्रहस्य तदभावेऽपि पालनत्वेन बुद्धस्यैव तस्य कर्त्तृतावच्छेदकत्वोपपत्तेः। राज्यशब्द एव परमवयवार्थमत्रभिज्ञानात् चौर्यशब्दवत् पालनत्वावच्छिन्नपालनकारिकर्मणि यौगिको रूढो वा, नत्वेतावतेतरेतराश्रयत्वम्। राजन्यशब्दान्व्याख्याने तु कात्यायनेनैव राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति परिसंख्यानात् राजन्यशब्दस्य सामान्यतः पालनकार्यपत्यवाचित्वेन प्रसक्तस्य पङ्कजादिशब्दवत् क्षत्रियत्वसमानाधिकरणस्यैव तस्य वाच्यत्वनियमकरणेन शुद्धराजपदस्य पालनकारिवाचित्वाभ्यनुज्ञानात् विपरीतसाधनत्वम्।

न च जातिपदस्य मनुष्यत्वादिजातिमात्रेणाप्युपपत्तेः क्षत्रियत्वग्रहण एव प्रमाणाभावः। विधानसामर्थ्यादेव मनुष्यत्वप्राप्तेः मनुष्यत्वग्रहणासम्भवेन राजन्यशब्दस्य क्षत्रियमात्रप्रयोगेण च क्षत्रियत्वग्रहणोपपत्तेः। मन्वादिस्मृतेस्तु क्षत्रियमात्रोद्देशेन पालनावश्यकताविधायकत्वेऽपि रागादिना ब्राह्मणादावपि पालयितृत्वसम्भवात् नोपष्टम्भकता। न हि विहितपालनकारित्वं राजपदवाच्यतावच्छेदकं, गौरवापत्तेः; प्रमाणाभावाच्च।

किञ्च आर्यावर्तप्रयोग एव परं "यदि ब्राह्मणो यजेत" इत्यादिवाक्यत्रयस्थयादिशब्देन निमित्तत्ववाचिना पाक्षिकप्राप्तिमपेक्षमाणेन क्षत्रियमात्रवचनत्वे तदनुपपत्तेः राजशब्दस्य पालयितृवाचित्वमाक्षिपता उपष्टब्धः। अतो राजशब्दस्य क्षत्रियमात्रवचनत्वाभावात् अपालयितृव्यावृत्तिमात्रफलकस्य पालयित्रधिकारमात्रपरत्वावगतेः आहिताग्नित्वादिरूपाधिकारिविशेषणेन शूद्रादिव्यावृत्तावपि ब्राह्मणादिव्यावृत्तौ प्रमाणाभावात् राजसूयस्य पालयितृत्रैवर्णिकाधिकारिकत्वावगतेः तदन्तर्गतायामपि अवेष्टौ

ब्राह्मणादेः प्राप्तत्वात् निमित्तत्वोपपत्तिः । तन्नैमित्तिकश्च बार्हस्पत्याद्यादिमध्यनिधानपूर्वकप्रत्याहुत्यभिघारणाविशिष्टः प्रयोगः, न त्वभिघारणमात्रं, मध्यनिधानाविशिष्टाभिघारणस्य पञ्चहविष्कैकेष्टिप्रयोगं विना(१)नुपपद्यमानस्य एकैकहविष्केष्टिप्रयोगेष्वनिवेशात् । अत एवाभिघारणस्य कर्मोत्पत्त्यन्वयिनोऽपि न कर्मान्तराक्षेपकत्वम् । तथात्वे तस्य कर्मान्तरस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वापत्त्या प्रकृतहविर्मध्यनिधानरूपविशेषणानुपपत्तेः । अतो मध्यनिधानरूपविशेषणसामर्थ्यात् अभिघारणस्याऽप्यवेष्टिप्रयोगान्तराक्षेपकत्वमेव ।

नचैवं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि प्रयोगान्तरत्वे भेदाभेदचिन्ताभावाल्लक्षणासङ्गतिः । ब्राह्मणादिरूपगुणस्य वाक्यभेदापादनविधया भेदकत्वविचारेण सङ्गत्युपपत्तेः । तत्प्रयोजनञ्च राजसूयात् बहिरपि ब्राह्मणादिकर्तृकावेष्टिमात्रप्रयोगसिद्धिः । ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वे हि राजसूयान्तर्गतोऽपि नैमित्तिकः पञ्चहविष्कैकेष्टिप्रयोगस्स्यात्, प्रापकत्वपक्षे तु बहिरेवेत्यस्ति प्रयोजनम् । अत एव पञ्चेष्टिप्रयोगा अपि (२)बार्हद्गिरादिवदनुलोमादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ।

अत एव राजसूयान्तर्गतप्रयोगाणां राजसूयाधिकारविधिना स्वाराज्यफलकत्वावगमेऽपि "एतयान्नाद्यकामं याजये" दित्यधिकारान्तरविधिना नित्यनैमित्तिकानां अवेष्टिमात्रप्रयोगाणां अ-

१ अनुपपत्तेः तस्य ।

२ "बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य" इति द्वादशाहे श्रुतानां बार्हद्गिरादीनां सत्रात्मके द्वादशाहे ब्राह्मणेतरस्य प्राप्त्यभावात् यथा अहीनविषयतया व्यवस्था क्रियते, तद्वत् प्रत्येकप्रयोगाः पञ्चानुलोमविषयतया व्यवस्थापनीया इत्यर्थः ।

साधकरूपफलसम्बन्धस्याप्यवगमात् युगपत्प्रयोगे च योगासिद्ध्यधिकरणन्यायेन अनेकफलजननायोगात् राजसूयाद्बहिरपि तत्तत्प्रयोगाणामन्नाद्यार्थमनुष्ठानं वेदितव्यम् । न त्वेतावता अन्नाद्यवाक्येऽपि प्रयोगान्तरविधिः । तस्य लाघवेन फलसम्बन्धमात्रपरत्वोपपत्तौ प्रयोगान्तरविधायित्वे प्रमाणाभावात् । अत एव तस्यैव प्रयोगस्य बहिर्व्यक्तिभेदमात्रं, न तु वैजात्यम् । तस्मात् ब्राह्मणत्वादिनिमित्ते स्वाराज्यार्थं अन्नाद्यार्थं वा मध्येनिधानपूर्वकाभिघारणविशिष्टावेष्टिप्रयोग एव तत्तद्वाक्य विधीयत इति सिद्धं-ब्राह्मणश्रवणस्य निमित्तार्थत्वात् अभेदकत्वमिति प्राप्ते—

(अथ सिद्धान्तः)

अभिधीयते—नैतानि निमित्तार्थानि, अप्राप्तत्वात् ब्राह्मणादीनां राजसूये । तथा हि—न राजशब्दः प्रजापालनक्रियाकर्तृवाची द्रविडानामपालयत्स्वपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगेण पालनस्य बहिराज्यशब्देषु संस्कारस्येव व्यभिचारात् । न चार्यावर्तसकलजनानां पालयितरि ब्राह्मणादावपि प्रयोगेण बलीयसा जातेरपि व्यभिचारावगमात् पालनकारित्वाचित्वनिश्चयः । बलीयसोऽपि बलवत्प्रमाणानुगृहीतेन द्रविडप्रयोगेण बाधात् । तथा हि

अस्तु तावत् स्मृतेरनुग्राहकत्वम् , श्रुतिरेव सकलप्रमाणमूर्धन्यानुग्राहिका समस्ति । अभिषेको हि पालनाधिकारसंपत्तये क्षत्रियपुरस्कारेण समाम्नातः । तद्विधौ च 'राजानमभिषेचयेत्' इत्यत्र राजोद्देशेनाभिषेको विधीयते । उद्देश्यस्य च पूर्वप्रसिद्धिसापेक्षत्वात् न पालनकर्तृत्ववाचित्वे सा सम्भवति । न ह्यभिषेकात् पूर्वं पालयितृत्वमस्ति । अभिषेकस्य पालनाधिकारसम्पादकत्वेनैव विधेयत्वात् ।

न चाभिषेकात् पूर्वं पालयितृत्वासम्भवेऽपि तद्योग्यत्वमादायैव राजशब्दप्रसिद्ध्युपपत्तिः । तत् किं योग्यत्वमात्रे तत्रत्यराजशब्दस्य लक्षणा ? शक्तिर्वा ? नाद्यः ; मनुष्यमात्रस्य प्रजापालनयोग्यत्वेन पालनयोग्यत्वस्य पालनाधिकारसम्पादकाभिषेकविधिसामर्थ्यलभ्यत्वेन च राजपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

अत एव न द्वितीयोऽपि । राजसूयाधिकारवाक्यस्थराजपदस्यापि व्यावर्त्याभावेनास्मिन् पक्षे वैयर्थ्यापत्तेः ।

न च क्रौर्यशौर्यातिशयवत्त्वस्य पालनयोग्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारात् तद्रहितव्यावृत्त्यापि राजपदसार्थक्योपपत्तिरिति वाच्यम् । क्रौर्यशौर्याद्यतिशयवति पालनयोग्ये ब्राह्मणादौ राजपदप्रयोगाभावेन तादृशयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्ने राजपदशक्त्यङ्गीकारे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावात् । अतो योग्यतामादाय पालनमादाय वा राजपदस्याभिषेकविधिस्थस्य पूर्वप्रसिद्ध्यनुपपत्तेः द्रविडप्रयोगोन्नीतं क्षत्रियवाचित्वमेवाभिषेकविधिरनुमन्यते ।

एतेन पूर्वप्रसिद्ध्यभावेऽपि "यूपं छिनत्ती"तिवत् अभिषेकजन्यादृष्टत्वस्यैव राजपदशक्यतावच्छेदकस्य तद्विधिप्रवृत्त्युत्तरकालं तद्बलेनैव बोधोपपत्तेः न द्रविडप्रयोगोन्नीतक्षत्रियवाचित्वसम्भव इत्यपास्तम् । "व्रीहीनवहन्ती"त्यादिवत् कथञ्चिदपि पूर्वप्रसिद्धिसम्भवे अभिषेकपरस्य विधेः गुरुभूतशक्यतावच्छेदकत्वविषयशक्तिग्राहकत्वकल्पने गौरवापत्तेः । अभिषेकस्य ब्राह्मणादावविहितत्वेन कृतेऽपि अभिषेके तज्जन्यादृष्टवत्वे प्रमाणाभावात् । ब्राह्मणादेः राजसूयाधिकाराभावप्रसङ्गेन भवादिष्टसिद्ध्यभावाच्च । अत एव न "राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षते" इत्यादिलिङ्गान्यपि अभिषेकजन्यादृष्टवत्त्वे राजपदस्य शक्तिरित्येवंपराणि । शक्यतावच्छेदके गौरवात् । अपि तु निरूढलक्षणापराणि । तत्प-

योजनश्च राजसूये प्रजापालनादिविधौ अभिषिक्तक्षत्रियपरत्व-सिद्धिः ।

अत एव अभिषिक्तक्षत्रियलक्षकराजप्रातिपदिकघटितराजन्य-पदस्यापि तल्लक्षकत्वप्रसक्तौ परिसंख्यानार्थं 'राज्ञोपत्ये जातिग्रहण'मिति वार्तिकम् । तेन राजन्यपदस्य नाभिषिक्ते निरूढलक्षणेत्यपि सिध्यति । अतः श्रुत्युपष्टब्धद्राविडप्रयोगेणैव लाघवतर्कसहकृतेन क्षत्रियवाचित्वसिद्धिः ।

आर्यावर्तप्रयोगस्तु राजकार्यपालनकारित्वात् गौणः । एवञ्च व्याकरणादिरपि न चौर्यादिशब्दवत् पालनकारिकर्मणि राजशब्दः साधुरित्येवंपरत्वेन व्याख्येयः, अपि तु क्षत्रियकर्मणीत्येवंपरत्वेनैवेति द्रष्टव्यम् । यदिशब्दस्तु निपातत्वात् पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या लिङः हेतुमद्भावादिपरत्वतात्पर्यग्राहकतयापि व्याख्यायमानो न दुष्यति इति ब्राह्मणादीनां राजसूये प्राप्त्यभावात् निमित्तार्थत्वानुपपत्तेः युक्तैव विधेयब्राह्मणादिरूपगुणवशात् प्रयोगभेदसिद्धिः । यथैव हि मध्येनिधानविशिष्टाभिघारणस्य पूर्वप्रयोगेषु पूर्वपक्षयुक्तरीत्याऽनिविशमानत्वात् प्रयोगभेदकत्वं, तथैव ब्राह्मणत्वादेः निर्ज्ञातक्षत्रियमात्रकर्तृकावेष्टिप्रयोगेष्वनिवेशात् वाक्यभेदापादकत्वाच्च प्रयोगभेदकत्वं युक्तमेव । अतो ब्राह्मणादिसकलविशेषणविशिष्ट एकप्रयोगो विधीयते ।

वार्तिककारीयकर्मान्तरविधिपक्षस्तु वाजिनादिवदुत्पत्त्यन्वयिगुणाभावात् प्रौढिवादमात्रम् । योऽप्यभिघारलक्षणो गुणः सोऽपि मध्येनिधानरूपविशेषणसामर्थ्यात् प्रयोगाक्षेपक एव । कर्मान्तरविधित्वे हि तस्य दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेः कथञ्चिद्वा प्रकृतहविर्विकारत्वेऽपि एकविकारत्वापत्तेः अन्यहविःप्राप्त्यभावेन मध्ये निधानानुपपत्तिः । अतः प्रयोगान्तरमेव विधीयते । तस्य च धर्मि-

ग्राहकप्रमाणेनैव राजसूयबहिर्भावसिद्धिः ।

अत एव ब्राह्मणादिश्रवणानवच्छिन्ना अवेष्टिप्रयोगा एव राजसूयमहाप्रयोगान्तर्गता इति वेदितव्यम् । अत एव च बहिरनुष्ठीयमानप्रत्यहविष्केष्टिप्रयोगस्य फलापेक्षायां अपेक्षितविधानन्यायेन "एतया अन्नाद्यकामं याजये"दित्यनेन फलसम्बन्धः क्रियते इत्येकैकहविःप्रयोगेभ्यो नान्नाद्योत्पत्तिः, अपि तु राजसूयमहाप्रयोगान्तर्गतेभ्यः तेभ्यः स्वाराज्योत्पत्तिरेव । अत एव प्रकृतपरामर्शेतच्छब्दनिर्दिष्टावेष्टिमात्रपुरस्कारेणान्नाद्याम्नानात् निरवकाशान्नाद्यावरुद्धावेष्टिर्निराकाङ्क्षत्वात् न तद्व्यतिरिक्तविषयेऽपि सावकाशं स्वाराज्यं गृह्णातीत्यपास्तम् । अन्नाद्यस्यापि ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगे सावकाशत्वात् । अतश्च राजसूयप्रकरणपाठसार्थक्यार्थं एकैकहविष्केष्टिप्रयोगाः स्वाराज्यफलका एव । न च विनिगमनाविरहः, ब्राह्मणादिसम्बन्धस्यैव स्वाराज्यप्रयोगे असम्बध्यमानस्य नियामकत्वात् ।

किञ्च यद्यप्यत्र प्रयोगभेदो न स्यात् तथापि निरवकाशेनापि फलेनावरुद्धा अवेष्टिः सावकाशेनापि फलेन गृह्यत एव । न च वाजिनो(१)पांशुत्वादिन्यायः । तत्र हि वाजिनोपांशुत्वादेः गुणभूतत्वादामिक्षायागदीक्षणीयादावुत्पत्तिशिष्टनिरवकाशगुणावरुद्धे आकाङ्क्षोत्थापनासम्भवात् युक्तो बाधः, प्रकृते तु सावकाशस्यापि प्रधानत्वात् फलस्याकाङ्क्षोत्थापकत्वोपपत्तेः न बाधो युक्तः । अत एव उत्पत्तिशिष्टनिरवकाशपशुरूपफलावरुद्धस्यापि

१ उपांशुत्वन्याय इति । "तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्ति" इति वाक्यविहितस्योपांशुस्वरस्य यज्ञभागसम्बन्धिनः यथा "यावत्या वाचा कामयते तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्" इति दीक्षणीयामात्रोद्देशेन विशेषविहितेन कामस्वरेण बाधः तथैवात्रापि बाधो भवत्वित्यर्थः ।

उद्भिदादेः(१)विविदिषाफलेन आकाङ्क्षोत्थापनम् ।

नचैवं श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वेन प्रमितस्यापि मन्त्रस्य आकाङ्क्षोत्थापनेन लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वापत्तिः, लिङ्गोन्नीतश्रुतेः कल्प्यत्वेन तत्र स्वारसिकाकाङ्क्षाया एव कारणत्वात् । अस्तु वा निरवकाशेनापि शेषिणा सावकाशस्यापि शेषिणो बाधः, तथापि पूर्वोक्तविधया अन्नाद्यस्यापि सावकाशत्वात् स्वाराज्यतुल्यत्वम् । अत एव(२)"ईश्वरो वा एष दिशोनुन्मदितोः । यं दिशोऽनुव्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो भवन्ति ।" इति राजसूयान्तर्गततया विहितदिग्व्यवस्थापनानिमित्तोन्मादपरिहारसाधनत्वेन अवेष्टीनां स्तुतिरपि राजसूयप्रयोगान्तःपातादुपपद्यते ।

एतेन एकैकहविष्कोष्टिपञ्चकस्य राजसूयप्रयोगान्तःपातेऽपि द्विविधस्यापि प्रयोगस्य अन्नाद्यफलकत्वमेव, एतच्छब्देन परामर्शाविशेषात् इत्यप्यपास्तम् । सन्निधानाविशेषेऽपि आकाङ्क्षितसम्बन्धस्य न्याय्यत्वेन ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगस्यैवान्नाद्यफलकत्वौचित्यात् । तेन सिद्धं राजसूयात् बहिरनुष्ठेयानि प्रयोगान्तराण्येवान्नाद्यफलकानि विधीयन्ते ब्राह्मणादिवाक्यैरिति ।

न च ब्राह्मणवैश्यवाक्ययोस्तद्विधानेऽपि राजन्यवाक्ये राजन्यस्य राजसूये प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नित्यप्राप्तत्वेन च निमित्तत्वायोगेऽपि यदिशब्दस्य ब्राह्मणवैश्यवाक्ययोरिव परित्यागादिना राजन्यस्यानुवादमात्रत्वोपपत्तेः मध्येनिधानस्य पञ्चेष्टिप्रयोगेष्वनिवेशेन प्रयोगान्तरविधायकत्वेऽपि तस्य स्वाराज्यफलार्थं राजसूयप्रयोगान्तःपातेनैव विकल्पेन समुच्चयेन वा करणोपपत्तेः न

१ "विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति वाक्येन सर्वकर्मणां तत्तत्फले विनियुक्तानामपि विविदिषार्थत्वेनापि विनियोगात् तत्सम्बन्धार्थं आकांक्षोत्थाप्यत इत्यर्थः ।

२ तै. ब्रा. १-८-३ १.

प्रयोगबहिर्भावोपपत्तिरिति वाच्यम् । राजन्यपदस्य अनुवादमात्रत्वे वैयर्थ्यापत्तेः तस्य चाभिषिक्तानभिषिक्तसाधारणक्षत्रियमात्रवाचित्वेनानभिषिक्तक्षत्रियस्य राजसूये अप्राप्तस्यानुवादायोगात् राजन्यपदस्य क्षत्रियविधायित्वावगतेः ब्राह्मणादिवाक्यन्यायेनाभिषिक्तानभिषिक्तक्षत्रियसाधारण्येन राजसूयप्रयोगबहिर्भूतप्रयोगान्तरविधायित्वस्यैवावसायात् । अतस्सिद्धं ब्राह्मणादिगुणस्य भेदकत्वम् ।

नचैतेषु प्रयोगेषु दक्षिणाभावः, औत्पत्तिकदक्षिणया एकैकहविष्कप्रयोग एवावरुद्धत्वादिति वाच्यम् । तस्याः प्रयोगाक्षेपकत्वेऽपि साङ्गप्रधानाङ्गत्वेनेहापि निरूढपशवादौ महावेदिवत् प्राप्त्युपपत्तेः । अनयैव दिशा पूर्वपक्षेऽपि नैमित्तिकप्रयोगे दक्षिणाप्राप्तिरुपपादनीया । प्रयोजनं प्रसङ्गात् पूर्वमेवोक्तम् ।

सूत्रं तु अवेष्ट्यवान्तरप्रकणस्थेषु ब्राह्मणादिरूपगुणश्रवणं क्रतुप्रधानमवेष्टिप्रयोगभेदनियामकं राजसूययज्ञे क्षत्रियस्यैव संयोगेन ब्राह्मणादीनामप्राप्तानां विधेयत्वादिति व्याख्येयम् ॥

इति द्वितीयमवेष्ट्यधिकरणम् ।

अथ तृतीयमाधानाधिकरणम् (३)

सू—आधानेऽसर्वशेषत्वात् ॥ २—३—४. ॥ (सि)

(विषयसंशयौ)

अनारभ्य श्रुतं(१)"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" "ग्रीष्मे

१ तै. ब्रा. १-१-२-६.

राजन्यः" "शरदि वैश्यः" इति। तथा "वसन्ते ब्राह्मण-मुपनयीत" "ग्रीष्मे राजन्यं" "शरदि वैश्य" मित्यादि।

तत्र पूर्ववदेव ब्राह्मणादिश्रवणानि कालविधौ, ब्राह्मणादिविधौ वा कालश्रवणानि निमित्तार्थानि उत स्वस्ववाक्ये आधानविधिबोधनद्वारा तदुद्देशबोधकानीति संशयः।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत्। अनन्तरा तु पूर्वत्र राजसूयस्य क्षत्रियमात्रकर्तृकत्वात् ब्राह्मणादीनां कथमप्यप्राप्तेर्युक्ता विधेयत्वेन भेदकता। प्रकृते तु आधानस्योपनयनस्य वा आक्षेपादेव सर्वकालकर्तृकत्वोपपत्तेः प्राप्तानां ब्राह्मणादीनां निमित्तत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या।

(पूर्वपक्षः)

तत्र नित्यकाम्यसाधारण्येन सर्वेषां क्रतूनां अग्निविद्यासापेक्षत्वात् अग्निविद्ययोश्च स्वजनकीभूताधानाध्ययनापेक्षत्वात् अध्ययनस्य चोपनयनसाध्यत्वात् क्रतुविधीनां आधानोपनयनाक्षेपकत्वमवगम्यते। न चाधानोपनयनयोः परम्परया क्रतुजनकत्वेऽपि अङ्गताग्राहकप्रमाणभावेन क्रत्वनङ्गत्वात् क्रतुप्रयोगविधिविषयत्वाभावेन कथं तत्प्रयुक्तत्वमिति वाच्यम्। अनङ्गस्यापि अभिक्रमणादिवदन्यथानुपपत्तिमात्रेण प्रधानविधिप्रयुक्तत्वोपपत्तेः।

अथ तत्र प्रयाजविधिरेव प्रयोजक इत्युच्यते ततोऽत्रापि अग्निरध्ययनं चाङ्गत्वाभावेऽपि जनकत्वादाधानोपनयनयोः प्रयोजकमित्यपि शक्यं वक्तुम्। आधानस्य वक्ष्यमाणरीत्या(१)विहितत्वस्यापि सत्त्वेन अनन्यङ्गत्वोपपत्तेश्च। अतश्च क्रतुविधिप्रयुक्त-

१ विहितत्वेऽपि तत्त्वेन

योराधानोपनयनयोः तत्कर्तृकत्वेन निर्ज्ञातत्वात् क्रतूनां च स्वर्गकामत्वाविशेषेण ब्राह्मणादिकर्तृकत्वात् तदाक्षिप्ताधानोपनयनयोरपि ब्राह्मणादिकर्तृकत्वप्राप्तेः ब्राह्मणश्रवणस्य निमित्तार्थत्वोपपत्तिः ।

नचात्र यदिशब्दाभावात् निमित्तत्वानुपपत्तिः । यदिशब्दस्यापि प्राप्तिद्योतकमात्रत्वेन प्रकृते तदभावेऽपि प्राप्तिमात्रेण निमित्तत्वोपपत्तेः, तन्नैमित्तिकश्च वसन्तादिकालाधिकरणतानियमः । अत एव कालस्य सन्ध्यावन्दनादिवन्निमित्ताधीनानुष्ठानविषयत्वरूपनैमित्तिकत्वासम्भवेऽपि निमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यधिकरणताकत्वमेव तदिति द्रष्टव्यम् ।

आधानोपनयनयोश्च वक्ष्यमाणरीत्या वाक्यान्तरादर्थाच्च प्राप्तयोरीप्सितत्वाख्योद्देश्यत्वेऽपि विजातीयानेकोद्देश्यत्वात् न वाक्यभेदः । कालस्य चानुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वेऽपि विधेयत्वादपि न सः । अतश्च कर्तृतासम्बन्धेन ब्राह्मणत्वादौ निमित्ते आधानाद्युद्देशेन वसन्तादिकालो विधीयते । तेन ब्राह्मणादेः कालान्तरनिवृत्तिः, ब्राह्मणाद्यतिरिक्तस्य च शूद्रादेरनियतकालकत्वं सिद्धं भवति ।

अथ वा क्रतुविधिभिः सर्वसाधारण्येन आधानोपनयनाक्षेपवत् सर्वकालसाधारण्येनापि स क्रियते । न हि क्रतुविधिभिराक्षेपपक्षेऽपि प्रयाजादिवत् प्रयोगान्तःपाती स इति युज्यते । अग्नीनामन्ते प्रतिपत्तिविधानेन तत्साधनस्याधानस्य (१)पात्रवत्

१ "आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च" इत्यनेन पात्राग्न्योः दाहं प्रति गुणत्वावगमेऽपि "दक्षिणहस्ते जुहूमासादयति, सव्यहस्ते ध्रुवाम्" इत्यादिना द्वितीयानिर्देशात् प्रतिपत्तिसंस्कार्यत्वावगतेः तदर्थं दर्शपूर्णमासारम्भकाले सम्पादितानामेव पात्राणां यावज्जीवं

साधारणत्वापत्त्या प्रयोगात् बहिरेवानियतकाल(१)कर्तव्यत्वप्राप्तेः । उपनयनस्य त्वध्ययनार्थत्वेन सामर्थ्यादेव प्रयोगबाहिर्भावः । अतश्चाग्निहोत्रादिप्रयोगपूर्वभावितया अनियतकाले प्रसक्तयोराधानोपनयनयोः वसन्तादिकालकत्वे निमित्ते ब्राह्मणादिकर्तृकत्वं विधीयते । एवञ्च "यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्" इत्यादिन्यायात् वसन्तादिकालस्य निमित्तता प्राथम्यादुपपन्ना भवति । तत्फलं च वसन्ताद्यतिरिक्तहेमन्तादिकालकस्याधानस्योपनयनस्य वा ब्राह्मणाद्यनियतकर्तृकत्वसिद्धिः । सर्वथा नोभयविशिष्टाधानोपनयनविधिः, गौरवात्, अन्यतः सम्भवत्प्राप्तिकत्वाच्च ।

ननु–उपनयनस्य सामर्थ्याद्ध्ययनजनकत्वेऽपि नियमेनानाक्षेपाद्विधिविषयत्वोपपत्तिः, आधानस्य तु अदृष्टरूपाहवनीयादिजनकत्वं न विधिं विना पक्षेऽप्यवगतमिति कथं न तद्विषयत्वं ? किञ्चाधानविध्यभावे आहवनीयादिपदार्थ एवानवगतः, न ह्यसौ लोकप्रसिद्धः (२)यूपादिवत् । आधानजन्यादृष्टविशेषस्तु विधिं विना असिद्ध एव । ततश्चाहवनीयादिपदार्थस्यैवाप्रसिद्धौ आधानजन्यत्वस्य सुतरामप्रसिद्धेः कथं कामश्रुतिभिः तदाक्षेप इति चेत्–

न ; पक्षप्राप्त एवोपनयने गुणसङ्क्रान्तशक्तिना विधिना नैमित्तिकविधानोपपत्तेः । आधानप्राप्तौ तु यतन्ते—

धारणात् यथा सर्वकर्मसाधारण्यं तेषां, तद्वत् अग्नीनामपि "दक्षिणहस्ते आहवनीयम्" इत्यादिना प्रतिपत्तिविधानात् तत्साधनस्याप्याधानस्य सर्वकर्मसाधारण्यापत्तेरित्यर्थः । पात्राणां सर्वकर्मसाधारण्यं च एकादशे 'यज्ञायुधानि धार्येर'(११-२-१३.) इत्यत्र निरूपितम् ।

१ कर्तृत्व २ यूपो यथा न लोकप्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ।

तत्र पार्थसारथिस्तावत्-(१) "नक्तं गार्हपत्यमादधाति । दिवाहवनीयम्" इत्यादिवाक्येषु आधानानुवादेन नक्तादिरूपगुणविधायकेषु आहवनीयादिजनकत्वेन आधानानुवादात् तत्प्राप्तिः । इष्यते चानुवादतोऽपि पदार्थप्राप्तिः । "न गिरा गिरेति ब्रूयात्" दिति निषेधानुवादबलेन इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वप्राप्तेरङ्गीकारात् । अवश्यं च वसन्तादिवाक्येषु आधानविधित्वादिनापि तत्राहवनीयादिपदाश्रवणात् तज्जनकत्वमाधानस्याग्निपदस्य वा तत्पर्यायत्वं नक्तादिवाक्येषु अनुवादत एवागन्तव्यम् । अतश्च ममापि तत एव प्राप्त्युपपत्तेः निमित्तार्थं श्रवणमिति ।

तन्न ; अनुवादतो विशेष्यप्राप्त्यङ्गीकारे विशिष्टविधिमात्रोच्छेदापत्तेः । इरापदस्थले तु विकारार्थतद्धितेनानियतानेकपदविकारत्वापत्त्या अनियतानेककार्यकारित्वप्रसक्तौ अनुवादबलेन नियममात्रम्, नत्वपूर्वावगतिरिति वैषम्यम् । सिद्धान्तेऽपि च पदान्तरसामानाधिकरण्यादिवत् अनुवादोऽप्युत्पत्तिवाक्यगताग्निपदस्य आहवनीयादितात्पर्यग्राहकतया न विरुध्यते ।

भवदेवस्तु "आहितोऽग्निराहवनीय" इत्याद्यर्थवादवशात् आहवनीयादेराधानजन्यत्वावगतिरित्याह । तदपि वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्यक्षविधिसद्भावे अर्थवादोन्नीतविधिकल्पनस्यान्याय्यत्वादुपेक्षणीयम् ।

अत एवं परिहर्तव्यम्-यद्यपि विशिष्टविधिगौरवभिया नान्यो विधिः आधानप्रापकतया सम्भवी । तथापि टुप्टीकोक्तरीत्या "सम्भारेष्वग्निमादधाती" त्ययं अनन्याक्षिप्तशक्तित्वात् आधानविधा-

---

१. तै० ब्रा० १-१-४-३.

यकः सम्भवत्येव। नह्यत्र सम्भारविधिः, तेषां (१)वार्क्षपार्थिवानां वाक्यान्तरप्रमितत्वात्। नापि तेषामाधानाधिकरणताविधिः। तस्या अपि सामर्थ्यात् (२) "तस्मिन्नाधीयतामय" मित्यादिमन्त्रवर्णाच्च प्राप्तत्वात्।

एतेनाधिकरणताविशिष्टाधानविधिरिति न्यायसुधाकृदुक्तप्रकारोऽपि प्रतिबन्द्यापत्तेः प्रत्युक्तः। तदा हि नक्तादिवाक्यमादाय प्रतिबन्दी स्फुटैव। अतोऽत्राधानमात्रं विधीयते। तस्य च प्रयोगः प्रयाजादिवत् प्रधानविधिभिरेव। प्रयोगस्यापि ह्यन्यतस्सम्भवत्प्राप्तिकस्य विधाने गौरवात्, प्रयोगविधिचिह्नस्य कालकर्त्रादेरभावाच्च। अतश्च "व्रीहीन् प्रोक्षती" त्यादिवदुत्पत्तिर्विनियोगश्चानेन क्रियते। अत्रत्याग्निपदं च गुणवाक्यानुसारात् "आहितोऽग्निराहवनीय" इत्याद्यर्थवादवशाच्चोन्नीताहिग्निपर्याया-हवनीयादिपरम्। अतोऽनन्याक्षिप्तविधिशक्तिकसम्भारवाक्येनैवाधानस्योत्पन्नस्य विनियुक्तस्य च क्रतुविधिभिः सर्वसाधारण्येन प्रयोगविधानात् ब्राह्मणादिश्रवणं निमित्तार्थमेव।

नचैवं सम्भारवाक्ये परस्मैपदनिर्देशात् अनाधातारं प्रति आहवनीयत्वाभावानवगतेः अन्येनाहितानामपि क्रयणेनान्यस्या-

---

(१) "सप्त पार्थिवान् सम्भारानाहरति" (आप. श्रौ. ५-१-५.) इति विहिताः सप्त पार्थिवास्सम्भाराः। ते च सिकता, षा, खुकरीष, वल्मीकमृत्, सूद, वराहविहत, शर्कराः, रूपाः। ऊषाः ऊषरमृत्। अखुकरीषं मूषिकोद्धृता मृत्। सूदः अशोष्यस्य जलाशयस्य मृत्। शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः, कङ्कड् इति भाषायाम्। अन्यत् प्रसिद्धम्। एवं अश्वत्थो, दुम्बर, पलाश, शमी, विकङ्कता, शनिहतवृक्ष, पद्मपत्ररूपाः सप्त वार्क्षाः। वार्क्षाः वृक्षसम्बन्धिनः।

२ यत् पृथिव्या अनामृतꣳसम्बभूव त्वे सचा। तमग्निरग्नयेऽददात् तस्मिन्नाधीयतामयम्" इति समग्रो मन्त्रः।

हवनीयसम्भवेन तद्व्यावृत्तिफलकस्याधातृमात्रसम्बन्धित्वरूपात्मनेपदार्थस्यापि वसन्तादिवाक्ये विधानाद्वाक्यभेदापत्तिः । "उद्गातारः स्तुवत" इत्यादौ अकर्तर्यपि क्रियाफलदर्शनेन कर्तृमात्रवृत्तिफलकत्वस्यात्मनेपदार्थत्वाभावात् । अत एव (१)"स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इत्यादिस्मृतिरपि प्रयोगविरोधादुपलक्षणत्वेन द्रष्टव्या ।

अथ वा तर्ह्यस्तु आत्मनेपदयुक्तमेव अनन्याक्षिप्तशक्तिकं "य एवं विद्वानग्निमाधत्त" इत्याधानोत्पत्तिविनियोगपरं वाक्यम् । तेन चाधातृसम्बन्धित्वस्य प्राप्तत्वात् वसन्तादिवाक्ये न वाक्यभेद इति । सर्वथा निमित्तार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्येति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—नैतदपि निमित्तार्थम्, क्रतुविधिभिरुपनयनस्य तावन्नियमेनानाक्षेपात् । ते हि ज्ञानस्य यद्यपि नियमेनाक्षेपकाः तथापि तत्साधनस्याध्ययनस्य न नियमेनाक्षेपकाः उपायान्तरेणापि तत्सम्भवात् । अध्ययनमपि चोपनयनस्य न नियमेनाक्षेपकम् । अनुपनीतस्यापि तत्सम्भवात् । अतः पक्षे सम्भवत्प्राप्तिकस्योपनयनस्य वसन्तादिवाक्ये सम्भवत्येव विधिः ।

न च गुणसङ्क्रान्तशक्तिना विधिना पक्षप्राप्तमेवोपनयनं भाव्यतयोद्दिश्य नैमित्तिकगुणविधिसम्भवे विशिष्टविधेरन्याय्यत्वमिति वाच्यम् । उपनयनविधेरध्ययनविधेश्च नित्यवच्छ्रवणावगतनित्यवद्वाक्यैकवाक्यताभङ्गभयेन विशिष्टविधेरप्यङ्गीकारात् ।

किञ्च ब्राह्मणकालयोः कस्य निमित्तत्वं कस्य विधेयत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहात् उभयविशिष्टोपनयनविधिः । न च प्राथम्यं

१ पा० सू० १-३-७२.

नियामकम् । तस्योद्देश्यताबोधकत्ववत् सप्तम्या उपपदविभक्तित्वप्रसङ्गेन विधेयताबोधकत्वस्यापि सम्भवेनानियामकत्वात् । अनेनैव चाधानवाक्येऽपि विशिष्टविधिर्द्रष्टव्यः ।

किञ्च सम्भारवाक्ये आधानोत्पत्त्यङ्गीकारे आत्मनेपदार्थस्याप्राप्तत्वात् वसन्तादिवाक्येषु वाक्यभेदप्रसङ्गः । न च "उद्गातारः स्तुवत" इति प्रयोगात् कर्तृमात्रवृत्तिफलकत्वस्य नात्मनेपदार्थत्वम् । स्मृतिविरोधेन क्वाचित्कप्रयोगस्य अर्थाविवक्षया साधुत्वमात्रार्थत्वेन स्तोत्रक्रियाजन्यदक्षिणालाभरूपफलाभिप्रायेण वा उपपन्नत्वात् । (१)विद्वद्वाक्यस्य चाधानोत्पादकत्वं, वर्तमानापदेशत्वात् यच्छब्दादुपबन्धात् विध्यन्तरसार्थवादत्वाच्चायुक्तमेव । इदं हि "एवं सपत्नं भ्रातृव्यमवर्तिं सहत" इत्यर्थवादसहितमपि "अप उपसृजती" त्यादिविशेषविधिर्विहितानामुदकादिसम्भाराणां "अथ सम्भारान् सम्भरती" ति यः स्थापनाविधिस्तस्य शेषः । यो विद्वानेवमुदकादिस्थापनपूर्वं अग्निमाधत्ते स स्थापनरूपाङ्गसामर्थ्यात् सहायसम्पन्नमपि वैरिणं वर्तनरहितं कुरुते इत्यर्थवादेन स्थापनप्रशंसा । अत आधानप्रापकाभावात् वसन्तादिवाक्ये आधानसम्बन्धिन्यपि विशिष्टविधित्वमेव ।

सोऽपि च नोत्पत्तिविनियोगयोरेव, अपितु कर्तृकालादिरूपाणां गुणानामनन्वयप्रसङ्गेन तत्प्रयोगस्यापि । अत एव आधानापेनयनयोः स्वविधिप्रयुक्तयोरेव लाभात् क्रतुविषयोऽपि तयोः तत्कार्ययोर्वा न प्रयोजकाः तदधिकारिणामेव च त्रैवर्णिकानामधिकारिणां लाभात् न शूद्रस्याप्यधिकारित्वकल्पनया अग्निविद्योपायाक्षेपका इत्यादि लाघवमपि ।

न च अग्निविद्ययोः स्वस्वविधिप्रयुक्तत्वेऽपि नित्यतावेदक-

---

१ 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते" इतीदमत्र विद्वद्वाक्यम् ।

प्रमाणाभावेन नियमेन करणानापत्तेः तदा नित्यैः क्रतुविधिभिस्तदाक्षेपोऽप्यावश्यक एवेति वाच्यम्। नित्यानामपि क्रतुविधीनां लाघवेन परप्रयुक्ताग्निविद्योपजीवित्वे प्रमिते स्वस्वविधिसिद्धाग्निविद्यावतः तदकरणे प्रत्यवायोत्पत्तावपि तद्रहितस्य तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेनाग्निविद्याक्षेपकत्वानुपपत्तेः। एतेन क्रतुविधीनां नित्यत्वात् आधानविधीनामपि फलतो नित्यत्वमिति पार्थसारथ्युक्तिरपास्ता।

वस्तुतस्तु "अनधीयाना व्रात्या भवन्ति" "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्"(१)"ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः" "अत ऊर्ध्वं (२)पतन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः" इत्यादिनाध्ययनज्ञानोपनयनानां "नानाहिताग्निर्म्रियेत" त्यादिश्रुत्या च आधानस्य स्वरूपेणैव नित्यत्वमिष्टम्। न हीयं श्रुतिरनाहिताग्निमरणस्य तत्पुत्रकर्त्तव्यप्रायश्चित्ताधिकारमात्रपरा, पुंश्चल्यादि(३)वंशप्रायश्चित्तवदिति वाच्यम्। तत्पुत्रकर्त्तव्यप्रायश्चित्तस्य विशिष्यानाम्नातत्वात्, तथात्वे अनाहिताग्नितायाः उपपातकेषु पाठानुपपत्तेः। अतश्च तदेकवाक्यतयेयमपि श्रुतिः आधानावश्यकत्वपरैव। अतश्च आधानोपनयनयोः नित्यत्वात् न नित्यक्रतूनां तदाक्षेपकत्वप्रसक्तिरिति लाघवम्। अतः कर्त्तृकालविशिष्टोत्पत्तिविनियोगपूर्वकः प्रयोग एव वसन्तादिवाक्यैर्विधीयते।

न च वसन्तादिवाक्येषु आधानप्रयोगविधिसम्भवेऽपि उत्पत्तिविनियोगयोः (४)सम्भारविधिबलेनापि प्राप्तिसम्भवाद-

---

१ मं. स्मृ. २-३९. २ प्रयोऽप्यते. ३ दर्शन.

४ "अथ सम्भारान् सम्भरति" इत्ययं विधिस्सम्भारविधिः। अनेन प्रासानां पार्थिवानां वानस्पत्यानां च सम्भारा विधीयन्ते।

विधानमिति वाच्यम्, तथात्वे आत्मनेपदार्थस्य आधातृवृत्तिफलत्वरूपस्य उत्पत्तौ विनियोगे वा अन्वययोग्यस्य प्राप्तत्वात्तदनुवादेन विधिः ब्राह्मणादिविशिष्टप्रयोगविधिश्चेति वैशिष्ट्यासम्भवात् वाक्यभेदापत्तेः, (१)संभारवाक्ये "अग्निमादधीते" त्येतावतैव उत्पत्तिविनियोगपरत्वसिद्धौ सम्भारेष्वित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

अत एव तत्र "तस्मिन्नाधीयतामय"मिति मन्त्रवर्णात् सम्भवत्प्राप्तिकाया अपि सम्भाराधिकरणतायाः अभ्युदयाशिरस्कत्वार्थं विधिः । अतश्च त्रिष्वपि ब्राह्मणादिवाक्येषु प्रयोगवदुत्पत्तिविनियोगयोरपि करणात् प्रयोगभेदवत् आधानस्वरूपस्यापि भेदः ।

अस्तु वा प्राथम्यात् ब्राह्मणवाक्य एवोत्पत्तिविनियोगविशिष्टप्रयोगविधिः । राजन्यादिवाक्ययोस्तु प्रयोगान्वयिकर्तृकालरूपगुणयोगात् प्रयोगभेदमात्रम् । अत एव तत्र कर्तृकालविशिष्टः प्रयोग एव विधीयते । आत्मनेपदार्थस्तु उत्पत्तिवाक्यप्राप्तोऽनूद्यते । सर्वथा ब्राह्मणादिश्रवणानि न निमित्तार्थानि ।

नन्वेवं सम्भारवाक्यादिना उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणां प्राप्त्यभावेऽपि "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीते" ति वाक्येन वयोवस्थाविशेषात्मककर्तृविशिष्टाधानविधित्रयमस्तु । अनेकविशेषणविशिष्टविध्यपेक्षया एकविशिष्टविध्यङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् शूद्रादिसाधारणैकप्रयोगविधिसम्भवे ब्राह्मणादित्रयस्य प्रत्येकप्रयोगविध्यङ्गीकारानौचित्याच्च । अतश्च तेनैव प्राप्तानां ब्राह्मणादीनां निमित्तार्थं श्रवणमिति चेत्—

---

१ "सम्भारेष्वग्निमादधाती" ति सम्भारवाक्यम् ।

न; एवमपि कर्तृकालयोः कस्य निमित्तत्वं कस्य विधेयता इत्यत्र विनिगमनाविरहानिवारणात् । अतः सिद्धं ब्राह्मणादेः गुणस्य विधेयत्वात् भेदकत्वमिति । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

सूत्रं तु आधाने तुल्यन्यायत्वात् उपनयने च ब्राह्मणादिश्रवणं क्रतुप्रधानं, आधानादिप्रयोगभेदनियामकमित्यनुपपद्यते । आधानादेः सर्वपुरुषशेषत्वेन अप्राप्तत्वादिति अकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् ॥

इति तृतीयमाधानाधिकरणम् ।

अथ चतुर्थं दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् (४) ॥

सू—अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात्॥२–३–५॥(पू.)

(विषयसंशयौ)

दर्शपूर्णमासयोः "दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः" । "साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः" । "सङ्क्रमयज्ञेन यजेतान्नाद्यकामः" इति श्रुतम् । तत्र किमेवंसंज्ञककर्मान्तरविधिः ? उत दर्शपूर्णमासाश्रितो गुणो दाक्षायणादिपदाभिधेयः फलार्थं विधीयते ? इति सन्देहः ।

(सङ्गतिः)

पूर्वपक्षे गुणस्याप्रसिद्धत्वादिना अविधेयत्वात् अनिश्चितविधेयताकस्य सिद्धान्ते गुणफलसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि भावनाभेदकत्वोपपादनात् पादसङ्गतिः । अनन्तरा तु ब्राह्मणत्वादेः गुण-

स्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वात् युक्ता भेदकता। प्रकृते तु गुणस्याप्रसिद्धत्वात् कथञ्चित् प्रसिद्धस्य वा वक्ष्यमाणरीत्या प्राप्तत्वात् न भावनाभेदकता युक्ता। यदि परं भेद एवाग्रहः तदा संज्ञादिभिरेव स युक्त इति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या। अध्यायसङ्गतिस्तु स्पष्टैव। (१)इन्द्रियकामाधिकरणासिद्धस्यैव गुणफलसम्बन्धस्याक्षेपसमाधानाच्च न तेन पौनरुक्त्यम्।

(पूर्वपक्षः)

तत्र दाक्षायणयज्ञादिपदानां समुदायप्रसिध्या अवयवप्रसिध्या वा गुणविशेषे लोके वेदे वा प्रसिध्यभावात् प्रसिद्धयजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयत्वं तावत् निरवबाधम्। अत एव "पयसा प्रवर्ग्येण चरन्ति" "पयसा दाक्षायणयज्ञेन" इत्यादिप्रसिद्धकर्मनामधेयप्रवर्ग्यपदसामानाधिकरण्यमपि सङ्गच्छते। अन्यथा दाक्षायणपदवाच्यायाः प्रयोगावृत्तेः द्रव्यानपेक्षत्वेन पयोविधानानुपपत्तेः। अतश्च उद्भिदादिसंज्ञावदेवात्र तथा कर्मान्तरचोदनैव युक्ता। अत एव दाक्षायणादिपदानां कर्मान्तरेऽवयवशक्त्यसम्भवेऽपि रूढिकल्पनया विजातीययागत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वं कल्प्यते इति न दोषः। सूत्रं स्पष्टम्॥

सू—अगुणा च कर्मचोदना ॥ २—३—६. ॥

ननु—नेदं नामधेयम्, दाक्षायणादिपदार्थस्य गुणस्य लोकेऽप्रसिद्धस्यापि वेदात् प्रसिध्युपपत्तेः। तथा हि—

दक्षस्य यजमानस्य इमे दाक्षा ऋत्विजः तेषां कर्तृभूतानामयनं प्रयोगावृत्तिः दाक्षायण इत्येवमवयवव्युत्पत्त्यनुसारेणावगते क्रियती

१ पू. मी. २-२-११.

आवृत्तिरिति विशेषापेक्षायां "द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेते" इति वाक्यान्तरात् द्विरावृत्तिः दाक्षायणपदाभिधेयेत्यवगम्यते ।

तथा साकंप्रस्थाय्यपदेनापि साकं सह प्रस्थानं यत्रेति व्युत्पत्त्या सहप्रस्थानेऽवगते केन सहेत्यपेक्षायां "सह कुम्भीभिरभिक्रामे"दिति वाक्यात् कुम्भीसाहित्यमित्यवगम्यते । एवं सङ्क्रमपदेनापि सङ्क्रमणे उक्ते, क्वेत्यपेक्षायां भवदेवोक्तविधया आहवनीयरूपहोमदेशे इत्यवगम्यते । अतश्च लोकाप्रसिद्धत्वेऽपि वैदिकप्रसिद्धिमात्रेण दाक्षायणादिपदानां गुणवाचित्वोपपत्तेः दध्यादिवत् फलसम्बन्धो युक्त एवेति चेत्—

न ; 'द्वे पौर्णमास्यौ' इत्यादि वाक्यानां प्रकरणात् क्रत्वङ्गतया द्वित्वादिरूपगुणविधायिनां दाक्षायणादिपदार्थतात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा "दध्ना जुहोती" त्यस्यापि आश्रयमात्रपरत्वोपपत्तौ क्रत्वङ्गताबोधकत्वानुपपत्तेः ।

अथ तु तेन क्रत्वर्थतयैव द्वित्वविधावपि अयनपदवाच्यायाः आवृत्तेः प्रमाणाभावादेव अधिकायाः प्रसक्त्यभावात् द्वित्व एव पर्यवसानोपपत्तेः फले विधानमित्युच्येत ततो गुणधात्वर्थयोरुभयोरपि नित्यवत् प्राप्तौ(१)ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्नि" तिवत्(२) भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तेः न गुणफलसम्बन्धोपपत्तिः । दध्यादौ तु नित्यवदनुवादायोगात् तथाङ्गीकार इति वैषम्यम् ।

किञ्च "द्वे पौर्णमास्या" वित्यनेनापि पौर्णमास्यादिपदवाच्यप्रधानत्रयमात्रानुवादेनैव द्वित्वविधानात् प्रकरणेन च तस्यैवाश्रयत्वावगतेः न साङ्गप्रयोगावृत्तिः फले विधातुं शक्यते । वि-

१. तै. स. ७-२-७. २. पू. मी. २-१-२.

वक्षितगुणस्य च दाक्षायणादिपदेनैव वक्तुं शक्यत्वात् यज्ञपद-वैयर्थ्यापत्तिः ।

साकंप्रस्थायीये तु प्रस्थानस्य असाक्रमणविधिनैव प्राप्तत्वादप्राप्तं साहित्यमेव प्रस्थानाश्रितं विधेयम् । न च प्रस्थानस्य प्रणयनादिवदवान्तरप्रकरणमस्ति ।' साम्नाय्यस्य तु तत्सत्वेऽपि साक्षाद(१)योग्यत्वमिति नाश्रयत्वम् । सङ्क्रमस्य तु आहवनीयाधिकरणकहोमविधिनैवार्थाक्षेपात् उभयप्राप्तौ भावार्थाधिकरण-न्यायेन धात्वर्थादेव फलोपपत्तेः न गुणफलसम्बन्धविध्युपपत्तिः । एवञ्च गुणचोदनाऽसम्भवेन विधेः गुणसङ्क्रान्तशक्तिकत्वाभावात् धात्वर्थभावनयोरेव चोदनाप्रतीतेः अभ्यासादपि भेदसिद्धि-रिति सूत्रार्थः ।

ननु:-फलसम्बन्धपरत्वसम्भवेनाभ्यासस्वरूपाभावात् कथं भेद सिद्धिः ? अत आह—

सू—समाप्तञ्च फले वाक्यम् ॥ २–३–७. ॥

"सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वित्यनेन फलसम्बन्धस्यापि प्राप्तत्वात् अनन्यपरत्वमव्याहतमेव । अतोऽभ्यासादपि कर्मभेदसिद्धिः ।

अथ वा फलस्य अनुपादेयस्य सत्वात् प्रकरणान्तरन्यायेनापि भेदसिद्धिः । न च सन्निधानादुपस्थितिः । संज्ञया विच्छेदोपपत्तेः । संज्ञा हि कर्मान्तरबुद्धिं जनयन्त्यपि पूर्वबुद्धिविच्छेदमपि तावज्जनयति । अतः तदंशेऽनुपादेयसहायेन प्रकरणान्तरस्याप्युपपत्तिः। अतो वरं संज्ञाभ्यासप्रकरणान्तरैः कर्मान्तरमेव । न तु गुणफलसम्बन्धः । एवञ्च फलप्राप्तेः क्रियैकजन्यत्वस्वभावोऽपि अनुगृहीतो भवति । अतो नात्र गुणस्य भावनाभेदकत्वम् ।

१. क्रियाया एवाश्रयत्वयोग्यत्वादिति भावः ।

सू—विकारो वा प्रकरणात् ॥ २–३–८. ॥ (सि)

नेदं कर्मान्तरम्, भेदकप्रमाणस्यैवासिद्धेः । न तावदभ्यासः । प्रकृतस्यैव कर्मणः फले विनियोगसम्भवेन उपपदाभावेऽपि अभ्यासासम्भवात् । न च सार्वकाम्यवाक्येन तत्प्राप्तिः, तेन तत्सम्भवेऽपि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' तिवत् अभ्युदयशिरस्कत्वार्थं अनेनैव तद्विधिसम्भवात् ।

नापि प्रकरणान्तरम्; प्रकृतस्यैव कर्मणः विहितत्वेन तदभावात् । न च संज्ञया पूर्वबुद्धिविच्छेदः । संज्ञाभ्यासादीनां स्वशक्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकमात्राक्षेपकत्वेन कर्मान्तरबुद्धिजनकत्वेऽपि पूर्वकर्मबुद्धिविच्छेदकत्वाभावात् । न हि तेषां भेदानुपजीविपूर्वकर्मोपस्थापकप्रमाणाभावः प्रकरणान्तरवत् स्वरूपं सहकारिकारणं वा । तथात्वे तनूनपादादियागोत्तराम्नाताभिक्रमणस्य समिधायागाङ्गत्वानापत्तेः । अपि तु प्रकरणान्तरस्यैव सः ।

अत एव तत्र नाम्न एवातिदेशार्थं पूर्वकर्मोपस्थापकत्वात् भेदानुपजीवीति विशेषणम् । अतश्च प्रकृते पूर्वबुद्धिविच्छेदकाभावात् प्रकरणस्य (१)चोपस्थापकस्य सत्वात् न प्रकरणान्तरन्यायेन भेदः ।

अत एवो"द्भिदा यजेत" त्यादौ संज्ञयैव भेदो वार्तिके उक्तः, न तु प्रकरणान्तरात् । प्रकृते तु संज्ञाया भेदकत्वं उत्तरसूत्रे निराकरिष्यामः । अतो वक्ष्यमाणरीत्या दाक्षायणादिपदवाच्यस्याऽवृत्त्यादेः गुणस्यैव नित्यगुणविकारतया फलार्थत्वेन विधानम् । एवं चाश्रयत्वेन प्रकृतक्रतवन्वयात् कथम्भावाका-

---

१ पूर्वोप.

ङ्गालक्षणप्रकरणानुग्रहाभावेऽपि अधिकारात्मकप्रकरणानुग्रहो भवति । इतरथा तद्बाधापत्तिः ।

सू—लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २–३–९. ॥

"त्रिंशद्वर्षाणि जीर्णो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' यदि दाक्षायणयाजी स्यात् अथापि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत, अत्रैव ह्येषा सम्पद्यते, द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत" इत्यत्र यावज्जीवपक्षानुकल्पतया त्रिंशद्वर्षपक्षमुक्त्वा तदनुकल्पत्वेनापि दाक्षायणयाजिनः पञ्चदशवर्षपक्षमुपदिश्य तदर्थवादे तावतैव त्रिंशद्वर्षसाध्यप्रयोगावृत्तिरुच्यमाना आवृत्तेः फलार्थत्व एव युज्येत । तथा हि—

गुणवाक्ये पौर्णमास्यादिपदवाच्यप्रधानमात्रसम्बन्धित्वेन श्रुतापि द्विरावृत्तिः फलवाक्ये दक्षयजमानसम्बन्धिकर्तृत्वकृत्सम्बन्धित्वेन श्रवणात् दर्शपूर्णमासप्रयोगाश्रितेति विज्ञायते । अतश्च फलार्थमपि सन्ततफलकामेन काकतालीयन्यायेन पञ्चदशवर्षपर्यन्तद्विरावृत्तदर्शपूर्णमासप्रयोगानुष्ठाने तावतैव त्रिंशद्वर्षसाध्यप्रयोगसंख्यासम्पत्तेः पञ्चदशवर्षपक्षस्तुतिरुपपन्ना भवति । कर्मान्तरत्वे तु तस्याव्यक्तत्वे ज्योतिष्टोमविकारत्वात्, दर्शपूर्णमासविकारत्वेऽपि वा पञ्चदशवर्षपर्यन्तमावृत्तावेव प्रमाणाभावः । न चातिदेशेन पञ्चदशवर्षकालीनावृत्तिप्राप्तिः, पञ्चदशादिवाक्येषु यावज्जीववाक्यवत् नैमित्तिकप्रयोगस्यैव पुरुषार्थ(१)त्वेन विधेयत्वेन तस्याः तद्वदेव विकृतावनतिदेशात् ।

नन्वेवं पञ्चदशवर्षकालस्यैव पौर्णमास्यमावास्यावच्छिन्नस्य जीवनवन्निमित्तत्वापत्तिः । अतश्च यथैव पौर्णमास्याद्यवच्छिन्नस्य

१ पुरुषार्थस्य

वसन्तस्य निमित्तत्वे तस्यैकत्वादेकस्मिन् वसन्ते सकृदेव ज्योतिष्टोमकरणं, निमित्तावृत्तौ चावृत्तिः, तथा पञ्चदशवर्षकालस्यापि पौर्णमास्याद्यवच्छिन्नस्य एकत्वादेकवारमेव दर्शपूर्णमासप्रयोगः तदावृत्तौ च पुनरावृत्तिरिति प्राप्नुयात् । जीवनानान्तु प्रतिपर्व भिन्नत्वात् युक्ता प्रयोगावृत्तिरिति वैषम्यम् । अतो यावज्जीवाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन तावन्तं कालं दर्शपूर्णमासावृत्तिरेव कर्माङ्गत्वेन विधीयते इति कर्मान्तरेऽपि तस्यातिदेशो युक्त एवेति चेत्—

न; आधानाव्यवहितोत्तरकालीनपञ्चदशवर्षत्वादेः निमित्तत्वेऽपि निमित्तपरया अत्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयया सातत्यानुष्ठापकत्वरूपान्निमित्तत्वावगतेः वसन्तवैषम्यात् । अत एव निमित्तश्रुत्या सातत्यानुष्ठाने प्रसक्ते आहारविहारादिवशेन तद्बाधात् (१)जातेष्टिपासाग्निहोत्रन्यायेन पौर्णमास्याद्यनुग्रहेऽपि सातत्यस्य अत्यन्तबाधायोगात् पुनः पुनः अनुष्ठानोपपत्तिः । प्रमाणान्तरावगताधानाव्यवहितोत्तरत्वबलेन च नाधानोत्तरभाविपञ्चदशवर्षोत्तरं पुनः करणापत्तिः । अतश्च(२)यावज्जीवाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन निमित्तपरत्वस्यैवोपपत्तेः नावृत्तेः कर्माङ्गत्वेन विधिरिति पुरुषार्थस्य नैमित्तिकप्रयोगस्य विकृता-

---

१. जातेष्टौ निमित्तानन्तरानुष्ठेयत्वे प्राप्तेऽपि नालच्छेदात् पूर्वं स्तनप्राशननिषेधात् तत्पूर्वमेव च जातकर्मविधानात् जातेष्टेर्जननानन्तरमेव करणे तदनन्तरं जातकर्म कृत्वा छिन्ने नाले प्राशनस्य कर्तव्यतापत्त्या तावता शिशोर्मरणापत्त्या शेषिलोपप्रसङ्गात् तदर्थं जातेष्टेरुत्कर्षेऽवश्याङ्गीकर्तव्ये उत्कृष्टायाः तस्याः अवैगुण्याय आशौचापगमनन्तरं पौर्णमास्यादिकाल एवं मलमासादिरहिते सानुष्ठेयेति चतुर्थे (४-३-१७.) सिद्धान्तितम्, तन्न्यायेनेत्यर्थः ।

२. पू. मी. २-४-२.

वनतिदेशात् कर्मान्तरस्य पञ्चदशवर्षपर्यन्तमावृत्तिः ।

न च भवन्मत इव फलार्थस्यापि कर्मान्तरस्य काकतालीयन्यायेन पञ्चदशवर्षपर्यन्तमावृत्त्युपपत्तिः । तथात्वेऽपि द्विरावृत्तौ प्रमाणाभावेन त्रिंशत्सम्पत्त्यनुपपत्तेः । यदि तु पूर्वपक्षे क्रत्वर्थत्वेन द्विरावृत्तिविधेरिष्टत्वात् कर्मान्तरेऽपि द्विरावृत्तेः प्रतिपत्तिरुच्येत तदा त्रिंशद्वर्षपक्षस्यापि द्विरावृत्त्यैवानुष्ठानापत्तेः सुतरां स्तुत्यनुपपत्तिः ।

अस्तु वा कर्मान्तरस्य त्रिंशद्वर्षसाध्यप्रयोगसंख्याकप्रयोगवत्वम् । कथं तावता दर्शपूर्णमासगतपञ्चदशपक्षस्तुतिः । व्यधिकरणत्वात् । अतो लिङ्गदर्शनादपि आवृत्तिरेव फलार्थं विधीयते ।

सू—गुणात् संज्ञोपबन्धः ॥ २–३–१०. ॥

यत्त्वया संज्ञोपबन्धो भेदहेतुत्वेनोक्तः, स गुणविधित्वात् दाक्षायणादिपदानामसिद्धः, यद्यपि च गुणो न लोके प्रसिद्धः तथा(१)प्युक्थ्यव्यूढादिवत् वाक्यान्तरप्रसिद्ध एव दाक्षायणादिपदवाच्यत्वेन युक्तस्समाश्रयितुम् ।

वस्तुतस्तु पूर्वोक्तविधया लौकिकावयवप्रसिद्ध्यैव दाक्षायणादिपदानामावृत्त्यादिवाचित्वम, अत एव दाक्षायणवाक्ये ऋ-

१. उक्थ्यग्रहस्य दध्यादिवत् लोकप्रसिध्यभावेऽपि "य एवं विद्वानुक्थ्यं गृह्णाति" इति वाक्योत्पन्नस्यैव तस्य "पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्" इति वाक्येन यथा फलार्थं विधानम्, यथा वा व्यूढाख्यस्य द्वादशाहगताग्रताविशेषस्य लोकतोऽप्रसिद्धस्यापि "अथ व्यूढः—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामह्नां ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे" इति वाक्येनोत्पन्नस्यैव "यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति स व्यूढेन यजेत" इति वाक्येन फलार्थं विधानं तद्वदित्यर्थः ।

त्विक्संबन्धिनी आवृत्तिरेव फलार्थं विधीयते। तस्याश्चाश्रयापेक्षायां विधेयसामर्थ्यसहकृतप्रकरणेन दर्शपूर्णमासप्रयोग एवाश्रयत्वेन सम्बध्यते। गुणाश्रययोश्च नात्यन्तं दध्यादिवत् भेदः इति सूचनार्थमेव यज्ञशब्दस्समासे।

वस्तुतस्तु (१)"पूर्वपदात् संज्ञायामगः" इत्यनेन गकारवर्जितपूर्वपदनिमित्तं णत्वं संज्ञायामेव विदधतां संज्ञात्वाभावे णत्वस्यैवानापत्तेः यद्यपि संज्ञात्वमेवावश्यकं, तथाप्यवयवार्थप्रतीत्या योगरूढ्यङ्गीकारात् संज्ञात्वेऽप्यावृत्तिविधौ न किञ्चित् बाधकम्। एवञ्च सूत्रमप्याञ्जस्येन सङ्गच्छते। आवृत्तिश्च कियतीति विशेषापेक्षायां 'द्वे पौर्णमास्या' विति वाक्येन द्वित्वविधिः। अत एवापेक्षितविधानात् द्वित्वमपि न क्रतुकथंभावेन गृह्यते।

साकंप्रस्थाय्यवाक्येऽपि अवयवव्युत्पत्त्या विशेषणीभूतमप्राप्तं सहत्वमेव फलोद्देशेन विधीयते। न तु प्रस्थानमपि, तस्य नित्यप्रयोगेऽपि(२) होमार्थं प्राप्तत्वेन क्रतुवदविधेयत्वात्। सहत्वस्य चाश्रयापेक्षायां वाक्यान्तरेण(३) "आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुंभीभिरभिक्रामे"दित्यनेनाभिक्रमणं सान्नाय्यहोमाङ्गभूतमाश्रयत्वेन समर्प्यते। अत्र हि प्रकरणात् विधेयसामर्थ्याच्च. सान्नाय्यहोमाङ्गभूताक्रमणापरपर्यायाभिक्रमणानुवादेन कुम्भीसाहित्यमेवाश्रयितासम्बन्धेन विधीयते। प्रकरणानुमितवाक्य इव होमानुवादेन दधिविधिः। निपातोपसर्गाणाञ्च परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् न कुम्भी तत्साहित्यश्चेति अनेकविधानकृतवाक्यभेदोऽपि। 'कुंभीभि'रिति बहुवचनञ्च प्रकरणात् "सुपा सुपो भवन्ती"त्येवं द्वित्वलक्षणार्थं सदनुवादः। कुंभीनाञ्च सान्नाय्याङ्गत्वात् अभिक्रमणमपि त-

---

१. पा. सू. ८-४-३. २. प्राप्तावपि ३. आप. श्रौ. ३-१६-१७.

द्धोमसाधनमित्येवं विधेयसामर्थ्यादवगम्यते। अत एव पुरोडाशप्रचारोत्तरकालत्वाद्यनुवादः। स्रुचामधोधारणस्य चेडात्तदानात्र-धि निषिद्धत्वात् योग्यतयैवान्यस्मै दाने प्राप्ते कर्मकरत्वादग्नीधे दानमनूद्यते। अतश्च प्रस्थानस्य प्रणयनादिवदवान्तरप्रकरणाभावेऽपि वाक्येनैवाश्रयत्वं नानुपपन्नम्। सहत्वस्य चाधिकरणापेक्षायां कुंभी अपि तेनैव लभ्येते इति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

एवं सङ्क्रमवाक्येऽपि लोकप्रसिद्ध एव संक्रमणे फलार्थं विहिते किमर्थं क्वेत्यपेक्षायां भवदेवलिखितोन्नीतवचनवशेन होमार्थं आहवनीयदेश इत्यवगम्यते। न च तस्य नित्यवत् प्राप्तत्वात् "ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेर"न्नितिवदुभयप्राप्तौ क्रियाफलसम्बन्ध एव युक्त इति शंक्यम्। तत्र हि उभयोः स्वरूपेण नित्यवत् प्राप्तिवत् फलसम्बन्धेनापि द्वयोः अप्राप्तेः युक्तो भावार्थाधिकरणन्यायेन क्रियाफलसम्बन्धः। प्रकृते तु द्वयोः स्वरूपेण प्राप्तिवदन्नाद्यफलेऽपि क्रियायाः सार्वकाम्यवाक्येन प्राप्तत्वादप्राप्तगुणविनियोग एव विधिसंक्रमणात् युक्त इन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन गुणफलसम्बन्ध इति न संज्ञोपबन्धस्य भेदकत्वम्।

सू—समाप्तिराविशिष्टा ॥ २–३–११. ॥

या च क्रियात एव फलप्राप्तिर्दृष्टा न गुणात् इत्युक्तं तद्गुणादपि दध्यादेः फलप्राप्तिरविशिष्टैव दृष्टेति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

तस्मात् गुणस्यैव युक्तत्वात् युक्तं गुणस्य भावनाभेदकत्वम्। प्रयोजनं स्पष्टम्।

इति चतुर्थं दाक्षायणयज्ञाधिकरणम्।

अथ पञ्चमं ईषालम्भाधिकरणम् (५) ॥

सू—संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात्॥ २—३—१२.॥(पू)

(विषयसंशयौ)

अनारभ्य श्रुतम्(१)–"वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" "सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः" इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः 'ईषामालभेत, 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपेत्' इति तत्र दार्शपौर्णमासिकेषालम्भचतुर्मुष्टिनिर्वापानुवादेन श्वेतचर्वादिगुणौ विधीयेते, उत यावदुक्ते आलम्भानिर्वापरूपे कर्मान्तरे गुणफलयुक्ते, उत यागरूपे ? इति सन्देहः ।

(सङ्गतिः)

अनिश्चितविधेयताकस्य देवतादेर्गुणस्य भेदकत्वविचारात् पादाध्यायसङ्गतिः । धात्वर्थमनूद्य गुणमात्रविधानस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्यापवादात् अनन्तरसङ्गतिः ।

(प्रथमपूर्वपक्षः)

तत्र गुणमात्रविधिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवस्य अश्रुतयागकल्पनस्य चान्याय्यत्वात् श्वेतचर्वादिगुणस्य चोपादेयत्वेन दूरस्थालम्भाद्यनुवादेनापि 'यदाहवनीये जुहोति' इतिवत् विधातुं शक्यत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेनात्रापि गुणमात्रविधानम् । न च फलस्य अनुपादेयस्य सत्वात् कर्मान्तरत्वोपपत्तिः । अनुपादेयान्वयस्य विधेयस्यैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रकरणान्तरन्यायोपयोगित्वेन प्रकृते तद्भावनाभेदकत्वात् । प्राप्त एव दार्शपौर्णमासिकयोः आल-

---

१ तै. सं. २-१-१.

म्भनिर्वापयोः सार्वकाम्यवाक्येन प्रयोजकत्वाख्यो भूत्यादिफलसम्बन्धः। अतो भूतिकामादिपदं अनुवादः। धातुर्लक्षणया आलम्भनिर्वापविशेषपरत्वतात्पर्यग्राहकः।

अत एव होमस्य विहितत्वघटितदेवतैकसाध्यत्वेन लोके अभावात् युक्तं तदनुवादेनाहवनीयविधानम्; आलम्भादेस्तु लोकेऽपि सत्वेन हिरण्यधारणवत् दार्शपौर्णमासिकस्यैवेहानुपस्थितेर्न तदनुवादेन गुणविधिरित्यपास्तम्। (१)"यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्" इत्यत्र विधिरूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन धातोर्वैधदानलक्षकत्ववत् प्रकृतेऽपि फलपदतात्पर्यग्राहकानुरोधेन वैधालम्भादिलक्षकत्वोपपत्तेः।

न चैवमपि अनेकगुणश्रवणात् गुणात् कर्मान्तरत्वापत्तिः। एकस्यैव गुणस्य विधेयत्वेन विधेयगुणानेकश्रवणाभावेन तदनापत्तेः। आलम्भानुवादेन हि ईषायां श्वेतगुणमात्रं कर्तव्यतया विधीयते। वायव्यपदं तु सर्ववनस्पतीनां अर्थवादतो वायुदेवताकत्वसंस्तवात् ईषाद्रव्यपरत्वेनानुवादः। निर्वापानुवादेन च चरुमितिपदेन लक्षणया स्थाली अधिकरणत्वेन विधीयते। प्राकरणिकश्रौतशूर्पावरोधाद्वा तत्प्रातिपदिकेन स्थालीपरिमितं लक्षणया विधीयते। पञ्चशरावमोदनमितिवच्च स्थालीपरिमितव्रीहिजातस्यैव चतुर्भिर्मुष्टिभिः निर्वापोपपत्तिः। सौर्यमिति चाग्नेयस्यैव द्रव्यस्य तेजोदेवत्यत्वसामान्यादनुवादः।

अथ वा आलम्भाद्यनुवादेन वायव्यादिदेवताविधिरेव ग्रहण इवेन्द्रवाय्वादेः। श्वेतचरुशब्दौ तु जघन्यौ प्रायिकत्वात् चरुसाधकत्वाच्चानुवादौ।

अथ वा वायव्यादिदेवतासम्बन्धस्य उत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यव-

---

१. तै. सं. २-३-१२.

रुद्राग्नेयादियागोपपाद्यत्वानुपपत्तेः फलपदस्वारस्यानुरोधेन च फलोद्देशेन श्वेतचरुगुणौ विधीयेते । वायव्यादिपदं तु सर्वपदार्थानां सूर्यवायुसंबन्धादनुवादः । फलार्थप्राङ्मुखत्वस्य भोजनमिव आलम्भादि रागंप्राप्तमपि आश्रयत्वेन सम्बध्यते । सर्वथा न कर्मान्तरम् ।

सूत्रं तु अप्रकरणे यो गुणः सोऽपि न कर्मभेदकः एकगुणसंक्रान्तशक्तित्वेन विधेः कर्मशब्दत्वाभावात् , कर्मान्तरत्वे अविनियुक्तद्रव्यकत्वेन लोकप्रसिद्धसंस्कारत्वानुपपत्तेश्च इति व्याख्येयम् ।

सू-यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात ॥२-३-१३॥ (पू)

(द्वितीयपूर्वपक्षः)

नात्रालंभाद्यनुवादेन गुणविधिः, तथात्वे फलपदस्य स्वार्थस्य वाक्यार्थान्वयाभावेन अविवक्षितार्थकत्वापत्तेः । अश्वप्रतिग्रहेष्टौ तु वाक्यभेदापत्तेः तथाङ्गीकरणमदोषः । एवञ्च आलम्भादेः लौकिकस्यापि सत्वात् दार्शिकस्यैवानुवादे प्रमाणाभावः ।

न चाश्वप्रतिग्रहविधिरपि तत्तात्पर्यग्राहकः इति शङ्क्यम् । तथाङ्गीकारेऽपि विधायकाभावेन गुणविधानानुपपत्तेः । अतो दार्शिकस्यैवालम्भादेः विशेषत उपस्थित्यभावात् न तदनुवादेन गुणविधिः ।

नापि गुणफलसम्बन्धः; आलम्भादेः प्रकरणाभावेनाश्रयत्वानुपपत्तेः । भोजनस्य तु पूर्वोत्तरभाविनिषेधविषयत्वेन उपस्थितत्वात् आश्रयत्वोपपत्तिरित्युक्तं व्याकरणाधिकरणे । अतो

गुणफलरूपानेकगुणोपादानात् प्रकरणान्तराच्च कर्मान्तरमेवाल-म्भनिर्वापरूपगुणविशिष्टं फलोद्देशेन विधीयते। वायुसूर्यावपि च अस्मिन् पक्षे तत्कालोच्चार्यत्वसम्बन्धेन क्रियान्वयं प्रतिपद्येते। उच्चार्यत्वापरपर्यायमुद्देश्यत्वमेव च देवतात्वं. न त्यज्यमानद्रव्योद्दे-श्यत्वं, गौरवात्। अतो देवतात्वस्य यागाक्षेपकत्वाभावात् यागक-ल्पनेऽपि प्रमाणाभावः। अतो यावदुक्तं विधानमेवेदं, न तु गुणमा त्रस्य। एवं हि कर्मणो धात्वर्थस्य पदश्रुतिमूलकं विधानमादृतं भवतीति सूत्रार्थः॥

सू—यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्म-सम्बन्धात्॥ २—३—१४. ॥ (सि)

(सिद्धान्तः)

नेदं श्रौतधात्वर्थविधानम्; तथात्वे उपक्रमस्थदेवतात्ववा-चितद्धितानुपपत्तेः। न चोद्देश्यत्वमेव देवतात्वम्, सूक्तभाजो ह-विर्भाजश्च देवता इति स्मृत्या वैदिकव्यवहाराच्च स्तुतिभाक्त्वरूप-देवतात्ववत् त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वस्यैव देवतात्वात्। अत एव ब्राह्मणोद्देशेन पक्वेऽप्यन्ने तदुद्देशेनात्यक्ते देवतात्वाप्रसिद्धिः। अत एव द्रव्यरूपहविस्संयोगाद्धविर्भोक्तृत्वरूपमेव देवतात्वमत्र तद्धितार्थः। तस्या यागैकघटितत्वाद्यागापेक्षायां प्रमाणान्तरे-ण तस्याप्राप्तत्वादनेनैव वाक्येन विधेयत्वप्राप्तौ अध्याहारापेक्ष-या लक्षणायाः लघुत्वात् धातुना यागो लक्ष्यते। शक्यार्थस्तु प्रमा-णान्तरप्राप्तत्वादनूद्यते। लाक्षणिकपदोपादानप्रयोजनञ्च निर्व-पत्यादिधातुमद्वाक्यसम्बन्धित्वरूपप्रकृतिसादृश्यसिद्धिः। याग-विधिप्रकारश्चास्माभिः अनागतावेक्षणन्यायेन आग्नेयाधिकरण

एव प्रदर्शितः। तस्मात् फलोद्देशेन द्रव्यदेवताविशिष्टयागभावनाविधिरेवायमिति युक्तमेवात्र गुणस्य भेदकत्वम् ॥

सूत्रं तु द्रव्यस्य भोक्तृपदवाच्यदेवतायाश्च संयोगाद्याग एवात्र विधीयते। सोऽपि च फलसंयोगादर्थकर्मत्वेन। एतेषां द्रव्यफलभोक्तॄणां यागगतार्थकर्मत्वेन व्याप्तत्वात् इति व्याख्येयम्। यद्यपि चात्र द्वितीयपूर्वपक्षवादिना न संस्कारकर्मत्वमङ्गीक्रियते, तथापि प्रथमपूर्वपक्षवादिना तदङ्गीकरणात् स्वानभिमतत्वसूचनार्थं सिद्धान्ते अर्थकर्महेतुतया फलग्रहणम् ॥

सू—लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २–३–१५. ॥

(१.)"सोमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत्" इति प्रकृत्य"(२)परिश्रिते याजये"दिति गुणविधिपरे वाक्ये यजिश्रवणं द्रव्यदेवतासम्बन्धात् यागानुमितिमुपोद्बलयति। प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

इति पञ्चममीषालम्भाधिकरणम् ॥

अथ षष्ठं वत्सालम्भाधिकरणम् (६) ॥

सू—विशये प्रायदर्शनात ॥ २–३–१६. ॥ (सि)

(विषयसंशयौ)

अग्निहोत्रे दोहाधिकारे "वत्समालभेते" ति श्रुतम्। तत्र किं अग्निषोमीययागानुवादेन वत्सविधिः? उत अग्निहोत्रहोमाङ्गत्वेन वत्सद्रव्यकयागविधिः? उत. वत्ससंस्कारार्थत्वेनालम्भमात्रविधिरिति। अत्रापवादिकी अनन्तरा सङ्गतिः।

---

१. तै. सं. २–२–१०–१. २. तै. सं. –२–२–१०–२.

(प्रथमपूर्वपक्षः)

तत्र वेदप्रयुक्तालभते "रीषामालभेते" त्यादौ स्पर्शमात्रवाचित्वेऽपि दैक्षादिवाक्येषु प्राणिसंयोगेन यागवाचित्वावगमात् नात्रार्थप्राप्तालम्भविधिर्युक्तः। इष्यते च धातूनामनेकार्थत्वात् गमनार्थकस्यापि गमेः स्त्रीसंयोगे मैथुनार्थकत्वम्। अतो यागार्थकस्यालभतेः प्रकृतहोमानुवादकत्वेऽपि प्रकृतिभूताग्नीषोमीययागानुवादकत्वात् तदनुवादेन विनियोगभङ्गकल्पनयापि वत्सविधिः। वाक्यीयवत्सजात्या मान्त्रवर्णिकछागजातिबाधेन विकल्पेन वा वत्सविधिरिति—प्रथमः पक्षः।

(द्वितीयपूर्वपक्षः)

द्वितीयस्तु—नालभतिर्यागवाची। स्पर्शवाचकस्यैव दैक्षादिवाक्ये देवतापदसमभिव्याहारेण यागलक्षकत्वाङ्गीकारात्। अतश्च 'वत्समालभेते' त्यत्रापि "पूषासीति वत्समुपावसृजती" ति विनियुक्तमन्त्रवर्णकल्प्यदेवताबलेनाघारवद्यागकल्पनोपपत्तेरपूर्वयागलक्षकत्वमेव।

अत्र हि नोपावसर्जने मन्त्रविधिः। तथात्वे तस्यापि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनया यागरूपत्वापत्तेः। अतो विशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थं 'वत्समालभेते' त्यत्र विहितस्यैव यागस्य मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनफलकमन्त्रमात्रविध्युपगमात् उपावसृजतिरपि यागलक्षणार्थ इत्यवगम्यते। अतश्च वत्सद्रव्यकः पूषदेवताकाग्नीषोमीयप्रकृतिको यागोऽग्निहोत्राङ्गत्वेन विधीयते इति।

(सिद्धान्तः)

सिद्धान्तस्तु—पूषासीत्यस्य पुष्टिगुणयोगेन अदन्तकत्वेन वा (१)पुरोवस्थितवत्सपरामर्शकत्वोपपत्तेः शंक्योपावसर्जनाङ्गत्वेनैव

---

१. पूर्वोपस्थित।

मन्त्रविध्यवसायात् न यागकल्पकत्वोपपत्तिः । अतश्च द्वितीयया वत्समुद्दिश्य उपावसर्जनविधिवत् आलम्भाख्यसंस्कारविधिरेवायम् । एवं च संस्कारविधिमायपाठोऽप्युपपन्नो भवति । न च उपावसर्जनेनैव स्पर्शाख्यस्यालम्भस्यार्थप्राप्तत्वात् न विध्युपपत्तिरिति वाच्यम् । धेनुविनियोगाख्योपावसर्जनेन धेनुसमीपधारणफलकाध्वर्युकर्तृकस्पर्शस्य नियमेन प्राप्त्यभावात् ।

नचैवं दोहनानुपपत्तिः, तस्यान्यकर्तृकत्वेन बाधकाभावात् । अतो वत्ससंस्कारार्थत्वेनालम्भविधिरेवायम् ॥

सूत्रं विशये संशये संस्कारप्रायपाठदर्शनान्निर्णय इति व्याख्येयम् ।

सू—अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ २–३–१७. ॥

"वत्सनिकान्ता हि पशवः" इत्यर्थवादे पशूनां वत्सप्रियत्वात् समीपधारणफलकस्पर्शेन प्रस्नवनं जायत इति स्तुतिरालम्भविधित्वे सत्युपपद्यते न यागपरत्वे ।

प्रयोजनं स्पष्टम् । अत्र च सिद्धान्ते दार्शपौर्णमासिकेषालम्भादयमालम्भः संस्कार्यरूपानुपादेयगुणयोगात् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरमिति सिद्ध्यति । ततश्च वत्साख्यगुणस्यानिश्चितविधेयताकस्य भेदप्रयोजकत्वात् पादसङ्गतिरध्यायसङ्गतिश्च ॥

इति षष्ठं वत्सालम्भाधिकरणम् ॥

——:o:——

अथ सप्तमं चरूपधानाधिकरणम् (७)॥

सू-संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ (सि) ॥ २-३-१८. ॥

(विषयसंशयौ)

अग्नौ "नैवारश्चरुर्भवति, बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः" इत्युक्त्वा 'चरुमुपदधाति' इति श्रुतम् । तत्र किं चरुद्रव्यं बृहस्पतिदेवता च भावनाधात्वर्थयोर्भेदिका उत नेति संशयः ।

(सङ्गतिः)

तत्र पूर्वपक्षे नैवारवाक्ये चरुरूपस्य द्रव्यस्य आर्थवादिक्याश्च बृहस्पतिदेवताया रात्रिसत्रन्यायेन विधेयत्वात्, सिद्धान्ते चाविधेयत्वात् अनिश्चितविधेयताकस्य द्रव्यदेवताख्यस्य गुणस्य भेदकत्वनिरूपणात् पादाध्यायसङ्गतिः । अनन्तरा तु पूषासित्यस्य द्रव्यपरत्वेनैव उपपत्तेः न मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनद्वारा यागपरत्वनिश्चायकत्वम् । प्रकृते तु अर्थवादस्थबृहस्पतेरन्यपरत्वासम्भवात् आर्थवादिकदेवताकल्पनावश्यम्भावेन यागकल्पनोपपत्तेर्युक्ता भेदकतेति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र नैवारवाक्ये तावत् भवत्याक्षिप्तायां नैवारकार्मिकायां भावनायां अप्राप्तिबललभ्यविधिना विहितायां चरोः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वात् भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापेक्षत्वात् किंचिद्धात्वर्थकल्पनमावश्यकम् । न च उपधानमेव स इति शङ्क्यम् । उपधानं प्रति चरोर्द्वितीयया संस्कार्यत्वावगमेन करणत्वासम्भवात् । अतः उपधानभावनातो भिन्नैवेयं चरुद्रव्यकयागकरणिका भावना ।

नचैवमपि देवताभावात् यागत्वमसाधकाभावः । अर्थवादे बृहस्पतेः षष्ठ्या नीवारसम्बन्धावगमात् सम्बन्धान्तरासम्भवेन देवतात्वस्यैवागतेः तस्य यागं विनानुपपत्तेः यागत्वमसयात् । तैत्तिरीयशाखायान्तु "बार्हस्पत्यो भवती" त्येवं तद्धितान्त एवार्थवादः श्रुत इति देवतात्वावगतिः स्पष्टैव । अतो द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो याग एवाग्नेयप्रकृतिको विधीयते । 'चरुमुपदधाती'ति तु स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिबाधेन प्रतिपत्त्यन्तरविधिरिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—सर्वत्र विध्यपेक्षित एवार्थोऽर्थवादोन्नीतविधिना विधीयते, न त्वनपेक्षित इति स्पष्टं पर्णतादौ । प्रकृते च नैवारवाक्ये यद्यपि नैवारचरुविशिष्टभावनाविधिस्स्यात् तथापि तस्याः प्रयोजनाद्याकाङ्क्षायामुपधानस्यैव श्रुतस्य तत्त्वेनान्वयोपपत्तेः नार्थवादो देवतादिकल्पनायै प्रभवति । नचैवं चरोर्द्वितीयान्तत्वानापत्तिः । उपदधातेस्सकर्मकत्वेन चरुमिति द्वितीयाया अनीप्सितकर्मत्वेनाप्युपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु एतादृशविषये सक्तुष्विव करणत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात् वाक्यद्वयेऽपि विधिगौरापत्तेश्च नैवारवाक्येऽपि नीवारमात्रमेव प्रकृतित्वसम्बन्धेन चरुकर्मकभावनानुवादेन विधीयते । उपधानवाक्ये तु चरुसंस्कारकत्वेन विहितमप्युपधानं संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या "अध्वर्युं वृणीत" इतिवत् चरोस्सामर्थ्यात् कर्मोपयोगिस्थण्डिलनिष्पत्त्यर्थत्वेन उपयोगं कल्पयति । अतश्च सामर्थ्यकल्पितेन विधिना चरुभावमायाः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नीवारमात्रविधिर्नानुपपन्नः ।

न च स्थण्डिलनिष्पत्तेः श्रौतेष्टकावरुद्धत्वात् कल्पितचरुसा-

ध्यत्वानुपपत्तेरर्थकर्मैवेदमुपधानं चयनप्रदेशे विधीयते इति केषांचिदुक्तं युक्तम् । चरोर्भवदेवोक्तविधया इष्टकासन्धिपूरणार्थतया विधेयत्वेनेष्टकाविरोधित्वाभावात् । अन्यथा अर्थकर्मत्वपक्षेऽपि आनुषङ्गिक्याः स्थलनिष्पत्तेरावश्यकत्वेनेष्टकाविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । अतश्च श्रौतकर्मत्वत्यागे प्रमाणाभावात् चरुविनियोगविधिकल्पनात् तदनुवादेन नीवारमात्रविधिरेव युक्तः । अतश्च विधेर्देवतानाकाङ्क्षत्वात् नार्थवादतस्तत्कल्पनम् ।

अत एव यत्रापेक्षा तत्रैव तत्कल्पनमिष्टम्, यथा—पूर्णाहुतिविधिवाक्यशेषे "अन्नादं वा एतमात्मनो जनयते यदग्नि"मिति (१)वाक्यशेषे अग्नेः । प्रकृते त्वनपेक्षत्वात् न तत्कल्पनमिति विशेषः । अत एव 'मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तम्' इत्यादिस्मृतिपर्यालोचनया बृहस्पतेर्ब्राह्मणस्य मुन्यन्नभूता नीवारा अन्नमिति अर्थवादो व्याख्येयः । तैत्तिरीयशाखास्थार्थवादगततद्धितोऽपि अनेनैव सम्बन्धेन व्याख्येयः । न तु देवतात्वपरः । देवतात्वस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति विहितत्वपर्यन्तस्य वृद्धव्यवहारसिद्धतया विधिसमभिव्याहाराभावेऽप्रतीतेः । न च प्रदाग्नेयादिवाक्य इव विधिकल्पनम् । विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गभयेन तदनुपपत्तेः। अतो न नैवारवाक्ये यागो, न वा तत्करणकं भावनान्तरमिति सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

सूत्रं तु स्थलनिष्पत्तिरूपार्थोन्नायकेन शब्देनोपदधातिना संयुक्तः चरुः स्थलनिष्पत्त्यर्थ एव, तादृशप्रयोजनोन्नायकशब्दसंयोगस्य श्रौतत्वादिति व्याख्येयम् ॥

इति सप्तमं चरूपधानाधिकरणम् ॥

---

१. वाक्यशेषात् ।

अथाष्टमं पात्नीवताधिकरणम् (८) ॥

सू—पात्नीवते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ २—३—१९. ॥(सि)

(विषय संशयौ)

"त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेते" अनेन यागं विधायाम्नायते- "पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजती"ति । तत्र कर्मान्तरविधिः ? उत पूर्वस्मिन् यागे गुणमात्रविधिरिति चिन्त्यते ।

(पूर्वपक्षः)

पत्नीवद्देवतालक्षणस्य गुणस्यानिश्चितविधेयताकस्यैव भेदकत्वविचारात् पादाध्यायसङ्गतिः । पूर्वत्रार्थवादस्थतद्धितस्य देवतापरत्वे निरस्ते विधिस्थस्य (१)तस्य निस्सन्दिग्धस्य देवतापरत्वोपपत्तेः यागानुमापकत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरा च ।

तत्र यद्यपि पूर्वयागोपस्थापकं प्रकरणमस्ति, तथापि तस्य पत्नीवद्देवत्यत्वाऽसम्भवात् कर्मान्तरत्वम् । तथा हि—

न तावत् पत्नीवद्देवत्यताऽनूद्यते । पूर्वयागस्य त्वष्टृपत्नीवद्देवत्यत्वेन शुद्धपत्नीवद्देवत्यत्वाप्राप्तेः । अतश्च यथैवा "ग्नेयं चतुर्धा करोती" त्यत्र तद्धितसामर्थ्यभङ्गभयेन नाग्नीषोमीयादेः ग्रहणं तथा प्रकृतेऽपि । न च (२) "पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णामी" त्यत्र मन्त्रवर्णोपात्ताग्निपरत्वस्येव पत्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वात् विशेष्यापेक्षायां उत्पत्तिवाक्यावगतत्वष्ट्राख्यविशेष्यपरत्वोपपत्तेः अविरोधेनानुवादोपपत्तिरिति वाच्यम् । पत्नीवच्छब्दस्याश्वे वाजिशब्दस्येव देवताविशेषे रूढत्वेन विशेष्यानपेक्षत्वात् "पात्नीव-

१. तस्य निस्सन्दिग्धस्य । २. तै. सं. १-४-२७.

तं गृह्णाति" त्यादौ तु अनन्यगतिकमन्त्रवर्णानुरोधेन यौगिकत्वाङ्गीकरणम् । प्रकृते तु "वाजिभ्यो वाजिन" मितिवत् कर्मान्तरत्वेनाप्युपपत्तेः तात्पर्यग्राहकाभावेन रूढित्यागे न किञ्चित्कारणमस्ति । अतो न तावत् पत्नीवद्देवत्यताऽनूद्यते ।

नापि पूर्वत्रैव यागे विधीयते । उत्पत्तिशिष्टत्वष्ट्रवरोधात् । अतो वाजिनवदेव गुणाद्देवताविशिष्टयागान्तरविधानम् ।

किञ्च यागान्तरविधानाभावे किं त्वया विधेयम् ? न तावत् स एव यागः, प्राप्तत्वात् । नापि तत्र देवतान्तरम्, उत्पत्तिशिष्टत्वष्ट्रवरोधात् । नापि पर्यग्निकरणम्, तस्यातिदेशप्राप्तत्वात्, नापि पर्यग्निकरणोत्तरकालतोत्सर्गे, तस्या अप्यतिदेशेनैव लाभात् । नापि पर्यग्निकरणाव्यवहितोत्तरकालता त्यागाख्ये उत्सर्गे, निष्ठासंज्ञकक्तप्रत्ययस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन भूतकालमात्रवाचित्वेऽपि उत्तरकालताया एवात्र लक्ष्यत्वोपपत्तेः अतिदेशानुरोधेन कथंचिद्व्यवहितकालक्षणेऽपि अव्यवहितोत्तरकालतालक्षणायां प्रमाणाभावात् । नचैतद्वाक्यानर्थक्यम्, कर्मान्तरविधायकत्वेनाप्युपपत्तेः ।

एतेन प्राजापत्येषु "तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाम्न्यालभते" इतिवदानन्तर्यलक्षणामप्यङ्गीकृत्य पर्यग्निकरणोत्तरकालीनानामङ्गानामुत्सृजतिनाऽऽनन्तर्यनिषेधः क्रियत इत्यप्यपास्तम् । तत्र हि देवताभावेन कर्मान्तरविधानानुपपत्तेः ब्रह्मसामादिकालविधानाच्च सर्वाङ्गप्रतिषेधानुपपत्तेः युक्तः पर्यग्निकरणानन्तर्यप्रतिषेधः, प्रकृते तु कर्मान्तरविधायित्वेनोपपत्तौ न लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणमस्तीति वैषम्यम् ।

न चैवमपि गृहमेधीयाज्यभागन्यायेनापूर्वताज्ञापनद्वारा इतराङ्गपरिसंख्याफलकः पर्यग्निकरणमात्रविधिः तदन्ताङ्गकलाप-

विधिर्वास्त्विति वाच्यम्। "आज्यभागौ यजती"त्यनेन हि अनुष्ठेयत्वेन प्रतीतयोस्तयोः प्रमाणान्तरमन्तरेणैव गृहमेधीयाङ्गत्वावगतेर्युक्तं नैराकाङ्क्ष्यापादनमुखेनेतराङ्गमापकप्रमाण्यपरिलोपकत्वम्। प्रकृते तु निष्ठायोगेन पर्यग्निकरणस्य प्रमाणान्तरेण नित्याङ्गभावप्रतीतेः अतिदेशव्यतिरेकेण चात्र प्रमाणान्तराभावात् तत्परिलोपकत्वानुपपत्तिः। तदन्ताङ्गकलापस्य तु वाचकपदाभावात् विधिर्दूरापास्त एव। तस्मात् द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितयागान्तरविधिरेवायम्। पर्यग्निकृतशब्दस्तु "आग्नेयं सवनीयं पशु"मित्यत्र पशु(१)शब्द इवानुवादः प्रकृतिप्राप्तत्वात्। अतो यागान्तरमेवेदम्। त्वाष्ट्रप्रकृतितयाऽग्नीषोमीयपशुप्रकृतितया दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वयैव वा विधीयते इति प्राप्ते—

अभिधीयते—नात्र कर्मान्तरविधिः, पूर्वस्यैव प्रकरणेन प्रत्यभिज्ञानात्। न च पत्नीवंदत्त्याऽनुवादानुपपत्तिः, सत्यप्युत्पत्तिवाक्ये त्वष्टृपत्नीवतोः अग्नीषोमादिवद्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वे(२) मनोतास्थाग्निशब्दस्येव पत्नीवच्छब्दस्यापि लक्षणया देवतापरत्वोपपत्तेः। "आग्नेयं चतुर्धा करोती"त्यत्रापि यदि प्रकरणे केवलोऽग्निर्न स्यात् ततोऽग्नीषोमौ लक्षयेदेव; केवलाग्नेयसत्त्वात्तु न लक्षणेति स्पष्टं तदधिकरणे।

वस्तुतस्तु पत्नीवच्छब्दस्य यौगिकत्वाद्विशेष्यविशेषापेक्षायां पात्नीवतग्रहे मन्त्रवर्णोपात्ताग्नेरिवात्रोत्पत्तिवाक्यावगतत्वष्टुरपि ग्रहणोपपत्तेः न लक्षणा; न वाश्विनाजिशब्दानामिव पत्नीवच्छब्दो न यौगिकः, रूढिकल्पने प्रमाणाभावात्, किमुत यदोत्पत्ति-

१. शब्दस्येव २. "त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता" इति अग्नीषोमीयपशुयागप्रकरणगतमन्त्रस्थाग्निशब्दस्य केवलस्याप्यग्नीषोमलक्षकत्वं यथा तद्वत् पत्नीवच्छब्दस्य त्वष्टृपत्नीवदुभयलक्षकत्वोपपत्तिरित्यर्थः।

वाक्य एव पृथक्तद्धितश्रवणात् 'अग्नये शुचये' इतिवत् सत्यप्यधिष्ठानैक्ये देवतात्वभेदावगतेः पत्नीवतोऽपि पृथगस्त्येव देवतात्वम्, तदा पत्नीवच्छब्देन तन्मात्रानुवादे न कश्चिद्विरोधः।

नचैवं देवतात्वभेदे एकार्थत्वाद्विकल्पापत्तिः, द्वयोरप्येकवाक्योपादानात्'अग्नये शुचय' इतिवदेव पार्ष्ठिकान्वयावगतेः पत्नीवच्छब्दस्य विशेष्यसापेक्षत्वेन च समुच्चयप्रतीतेः। अतश्च सत्यपि समुच्चये डित्थडवित्थमातर्यपि मातृत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् डित्थमातेति प्रयोगवत् समुच्चितोभयदेवत्वेऽपि पात्नीवतपदव्यपदेशोपपत्तिः। अतश्च भेदकप्रमाणाभावात् पूर्वयागानुवादेनैवात्र गुणमात्रविधिः, लाघवात्। गुणोऽपि च नात्र पर्यग्निकरणमात्रम्, अपि तु क्तप्रत्ययान्तपदावगतं कृतपर्यग्निकरणत्वम्। तस्य च पूर्वाङ्गेष्वकृतेषु असम्भवात् तान्याक्षिप्यन्ते इति फलतः पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापो विधीयते। तस्य च भेदकप्रमाणाभावेन प्राकृतस्यैव विधेयत्वात् अतिदेशेन सम्भवत्प्राप्तिकत्वेऽपि क्लृप्तोपकारत्वेन ततः पूर्वमेव गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन विधानावगतेः तावतैव क्रतुप्रयोगविधेर्नैराकांक्ष्यापादनेनातिदेशकल्पनप्रतिबन्धात् उत्तराङ्गव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तिः।

नचाज्यभागयोः अनुष्ठेयतया प्रतीतयोः प्रमाणान्तरं विनापि गृहमेधीयाङ्गत्वप्रतीतेः अतिदेशप्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि पर्यग्निकरणान्तत्वस्य क्तप्रत्ययेन प्रमाणान्तरविहितत्वावगतेःअतिदेशोपजीवित्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः इति वाच्यम्।(१)प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यादौ प्रमाणान्तरमन्तरेणापि वि-

१. 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ती'त्यत्र प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रोक्षणस्यात्रैवालूखलमुसलाङ्गत्वेन विधीयमानत्वेऽपि क्तप्रत्ययप्रयोगदर्शनादित्यर्थः।

धानदर्शनात् । निष्पन्नत्वप्रतीतिस्तु एतद्विधिविधानोत्तरकालीनावस्थाऽभिप्रायेण । विस्तरेणचैत(१)न्नवमे "पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजती"त्यत्र निरूपयिष्यते । नचैवं पौनरुक्त्यापत्तिः, तत्र पर्यग्निकृतानुवादेन विशिष्टदेवतोद्देशनिरपेक्षोत्सर्गाख्यत्यागविधेराशङ्कितस्य देवतासंयोगाभावेन निरासात् । तस्मात् त्वाष्ट्रयागमेवोत्सृजतिनानूद्य पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिर्विधीयते । पात्नीवतशब्दस्तु नित्यानुवादः ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे त्वाष्ट्रयागस्य ब्राह्मणतर्पणान्तमनुष्ठानं, पात्नीवतयागस्य च दर्शपूर्णमासस्थाग्नेयप्रकृतितया । सिद्धान्ते तु त्वाष्ट्रस्यैव पर्यग्निकरणान्तमिति ।

सूत्रं तु पात्नीवते पूर्वस्यैव त्वाष्ट्रस्य प्रत्यभिज्ञानात् तदन्ताङ्गकलापविधानेन फलतोऽवच्छेद एवोत्तराङ्गानामिति व्याख्येयम् ॥

इत्यष्टमं पात्नीवताधिकरणम् ॥

अथ नवममैश्वदाभ्याधिकरणम् ॥ (९) ॥

सू—अद्रव्यत्वात्तु केवले कर्मशेषस्स्यात् ॥ २-३-२० ॥

(विषयसंशयौ)

अनारभ्य श्रूयते(२) "एष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते" इति, तथा(३)"परा वा एतस्यायुः प्राण एति योंऽशुं गृह्णाती"ति च । तत्र किं ज्योतिष्टोमोद्देशेन यागान्तरविधानमिदम् ? उत ग्रहान्तरविधानमिति ।

---

१. ९-४-१२. २-३. तै. सं. ३-३-४-२.

(सङ्गतिः)

पूर्वं पर्यग्निकृतवाक्ये यागानुवादेन गुणविध्यङ्गीकारात् यागान्तरविधौ निरस्ते तत्प्रसङ्गादिहापि तन्निराकरणादनन्तरसङ्गतिः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र न तावदत्र ग्रहणमात्रविधिश्शक्यते कर्तुम् । स ह्यंश्वदाभ्यपदयोर्नामधेयत्वमङ्गीकृत्य वा ? गुणपरत्वमङ्गीकृत्य वा ? नाद्यः, ग्रहणस्य संस्कारकर्मणः संस्कार्यविच्छेदेनैव व्यवच्छेदसिद्धेः नामधेयानपेक्षणात्, गृह्णातेः सकर्मकत्वात् नित्यं कर्मसाकाङ्क्षत्वेन तदभावे ग्रहणविधानानुपपत्तेश्च । अदाभ्यशब्दस्य हिंसाख्यदम्भानर्हद्रव्यवाचकत्वादंशुशब्दस्य निर्यासशक्तत्वेन नामधेयत्वानुपपत्तेश्च ।

नान्त्यः; अव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धाभावेन द्रव्यमात्रोद्देशेन संस्कारविधानानुपपत्तेः । अदाभ्यवाक्ये यागविशिष्टद्रव्योद्देशे वाक्यभेदापत्तेश्च । ज्योतिष्टोमे सोमस्य देवतात्वेन अप्राप्तत्वात् तस्याः ग्रहणस्य च विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च । देवताविशिष्टग्रहणविधाने क्तप्रत्ययान्तपदोत्तराम्नातायाः पूर्वान्वये विधौ समाप्तपुनरात्तत्वरूपदोषापत्तेश्च ।

न च (१) "यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै" इत्यादिमन्त्रवर्णादेव सोमदेवताया ग्रहणे प्राप्तत्वाद्विधिस्थसोमपदस्यानुवादत्वेन न समाप्तपुनरात्तत्वदोष इति वाच्यम् । अंशौ "उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि" इति मन्त्रवर्णेन ग्रहणे देवतायाः प्राप्तत्वेऽपि अदाभ्ये "यत्ते सोमे" ति मन्त्रस्य स्वाहाकारान्तस्य होमलिङ्गकत्वेन ग्रहणलिङ्गकत्वाभावात् अत्र देवताप्रा-

१. तै. सं. ३-३-३-२.

प्त्यनुपपत्तेः । होम एव मान्त्रवर्णिकदेवतायाः प्राप्तिमङ्गीकृत्य सोमायत्यस्यानुवादाभ्युपगमे ज्योतिष्टोमस्य व्यक्तत्वापत्तेश्च ।

अस्तु वोभयत्रापि ग्रहणे देवताप्राप्तिः । तथापि तदुपपादकस्य 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाती'त्यत्रैव प्रकृतस्य यागस्याभावात् न ग्रहणे देवताविधिस्सम्भवतीति नात्र(१)ग्रहणविधिर्युक्तः । अत एव देवतारूपस्य गुणस्य ग्रहणेऽसम्भवन्निवेशस्य यागान्तरावेदकत्वात् पादाध्यायसङ्गतिः । देवतारूपस्य च गुणस्य सिद्धान्ते ग्रहणे विधेयत्वात्, पूर्वपक्षे च यागे विधेयत्वात् सन्दिग्धविधेयताकत्वम् । अतश्च अंश्वदाभ्यद्रव्यको याग एव गृह्णातिना विधीयते; अंश्वदाभ्यनामको वा । तत्तद्द्रव्यकत्वपक्षे तावत् अदाभ्यवाक्येऽदाभ्यपदेन हिंसानर्हद्रव्यमात्रप्रतीतावपि 'हविषा हविर्यजति' इत्यर्थवादादेव देवताभिन्नसोमप्रतीतिः । अतश्च सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं प्रकल्प्य सोमद्रव्यको यागः मान्त्रवर्णिकदेवतासम्बन्धकल्प्यो गृह्णातिना लक्षयित्वा यजत्यभिहितज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधीयते । सोमद्रव्यकत्वसादृश्येन ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशा(२)च ग्रहणस्य प्राप्तत्वेनानुवादोपपत्तेः यजतिनैव यागान्तरं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधीयते । ज्योतिष्टोमशेषत्वे च प्रमाणं तैत्तिरीयशाखास्थं प्राकरणिकं वाक्यम् ।

एवमंशुवाक्येऽपि "प्रजापतये स्वाहे" ति मन्त्रवर्णप्राप्तदेवताकोऽशुद्रव्यको यागो ज्योतिष्टोमोद्देशेन विधीयते । नामधेयत्वपक्षेऽपि च देवतासम्बन्धबलादेव यागे कल्पितेऽतिदेशात् पुरोडाशादिद्रव्यलाभः । अस्तु वा अंशुवाक्ये प्रमाणान्तरेण देवताया अप्राप्तिः, तथापि ग्रहणे नाम्नोऽनन्वयात् अंशुसंज्ञकं अनिर्धारितविशेषावच्छिन्नं कर्म कुर्यादित्युक्ते अव्यक्तत्वेन अतिदे-

१. गुण २. वा

शतो द्रव्यदेवतालाभे सति यागत्वसिद्धिः । अतो यागान्तरविधानमेवैतदिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—नेदं यागान्तरविधानम्, गृह्णातौ लक्षणायां प्रमाणाभावात्, भेदकप्रमाणाभावेन यागान्तरत्वे प्रमाणाभावाच्च। न च देवतासंयोगलक्षणो गुणः सः, देवतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य श्रौतेऽपि ग्रहणे निवेशसम्भवेन यागाभेदकत्वात् ।

नचैन्द्रवायवादिवत् यागप्रकरणाभावात् अनिवेशः । प्रकरणाभावेऽपि तैत्तिरीयशाखास्थवाक्येन ज्योतिष्टोमस्याङ्गिताबोधवत् उपपादकताबोधस्याप्युपपत्तौ ग्रहणे देवतासंयोगस्योपपत्तेः । अतश्च अंशौ तावत् मान्त्रवर्णिक्या देवताया ग्रहणाङ्गत्वं सुकरमेव । मन्त्रस्य लिङ्गेन ग्रहणाङ्गत्वावगमात् । यस्तु होममन्त्रः स उत्तरभावियागोपकारकतासम्बन्धेनैन्द्रवायवाभ्यासस्सम्बन्धियाज्यादिमन्त्रवत् यागीयदेवताप्रकाशकत्वेऽपि न देवताया यागाङ्गतापरः ।

न च तद्वदिह ग्रहणाङ्गताबोधकवाक्याभावात् विनिगमनाविरहः । ग्रहणप्रकरणस्यैव नियामकत्वात्। अदाभ्यवाक्येऽपि यद्यपि मन्त्रवर्णात् ग्रहणाङ्गतया न देवताप्राप्तिरास्ति तथापि विधिवाक्य एव लक्षणाभिया विनियोगभङ्गातिदेशकल्पनादिदोषभिया च समाप्तपुनरात्तत्वमेवैकं व्यवहितकल्पनावदङ्गीकृत्य गुणसङ्क्रान्तशक्तिना विधिना देवताविशिष्टं ग्रहणमेव यागोद्देशेन विधियते ।

न च लक्षणादिदोषभिया ग्रहणविध्यङ्गीकारेऽपि देवताया मन्त्रवर्णेनैव प्राप्तिसम्भवात् न तद्वैशिष्ट्यस्यापि विधेयत्वमिति वाच्यम् । मन्त्रवर्णस्य हि ज्योतिष्टोमयागाङ्गतया देवताप्रापक-

त्वमभ्युपगम्यते?ग्रहणाङ्गतया वा? नाद्यः; सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन मन्त्रस्य तदङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । नान्त्यः, मन्त्रस्य स्वाहाकारान्तलिङ्गत्वेन सन्निधिमात्रेण ग्रहणाङ्गत्वानुपपत्तेः । (२)"शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामी"ति मन्त्रेण लिङ्गविनियुक्तेन सन्निधिबाधाच्च ।

अत एव तद्विध्यभावेन देवताप्राप्तेरभावाद्विधिनैव देवता विधेया । सापि न पूर्वयागे यागान्तरे वा । वाक्यभेदविनियोगभङ्गादेः विना कारणं निष्प्रमाणकत्वात्, देवतामात्रविधानेऽपि 'अदाभ्यं गृहीत्वा' इत्यस्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । अतः समाप्तपुनरात्तत्वरूपदोषमेवाङ्गीकृत्य देवताविशिष्टं ग्रहणमेव यागोद्देशेन विधीयते । अतो न तावत् गुणो भेदकः ।

नाप्यदाभ्यवाक्ये उत्तरकालतारूपानुपादेयगुणश्रवणात् यागान्तरम् । अनुपादेयगुणस्य स्ववृत्तिविध्युच्चारणपूर्वकं पारिशेष्याद्धात्वर्थवृत्तित्वबोधनद्वारा भेदोपयोगित्वं वक्ष्यते । प्रकृते तु विध्युच्चारणेऽपि विधेर्ग्रहणसङ्क्रान्ततया पारिशेष्याभावेन प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वात् ।

न च संज्ञया भेदः; संज्ञाया यागसामानाधिकरण्याभावेन तद्भेदकत्वात् । अत एव ग्रहणसामानाधिकरण्यात् 'तद्भेदकत्वमुपांश्वन्तर्यामाद्यपेक्षया इष्टमेव । ऐन्द्रवायवाद्यपेक्षया तु भेदो देवतारूपगुणादधिगन्तव्यः । संज्ञात्वं च ग्रहणस्य ग्राह्यसंस्कारत्वप्रसिद्धेः ज्योतिष्टोमाङ्गताबलेन तदीयसोमसंस्कारार्थत्वप्रतीतेः शब्दार्थस्य प्राप्तत्वात्तत्प्रख्यन्यायेन । अतश्च स्ववाक्योपात्तकर्माभावेऽपि अध्याहारेण तदन्वयोपपत्तेः ग्रहणसंज्ञात्वं अंश्वदाभ्यपदयोः नानुपपन्नमिति मूलानुयायिनः ।

---

२ तै. सं. ३-३-३-२.

वस्तुतस्तु उक्तविधया सोमाख्यद्रव्यपरत्वेनैवोपपत्तौ कर्म-कारकाध्याहारद्वितीयाभङ्गादौ प्रमाणाभावात् "यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि" इति मन्त्राददाभ्यशब्दस्य सोमपरत्वप्रतीतेश्च द्रव्यसंज्ञैवेयमिति न्यायसुधोक्तः पन्थाः युक्त इत्युत्पश्यामः।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वम्, अङ्गत्वात्। सिद्धान्ते प्रधानत्वान्नेति ध्येयम्।

सूत्रं तु द्रव्यपदलक्षितदेवताया यागाङ्गत्वाभावात् केवले अनारभ्याधीतेऽपि अस्मिन् ग्रहणमेव कर्मशेषस्स्यात्, दूरस्थस्यापि यागस्य देवतासम्बन्धोपपादकत्वोपपत्तेरिति व्याख्येयम्।

इति नवममंशुदाभ्याधिकरणम् ॥

अथ दशमं चयनाधिकरणम् ॥ (१०) ॥

सू—अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २–३–२१. ॥ (पू) ॥

(विषयसंशयौ)

अनारभ्यैव श्रुतम्—"य एवं विद्वानग्निं चिनुते" इति। तथा 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, तं षोडशिना तं द्विरात्रेणे'त्यादि एकादशरात्रान्तम्। तत्र चिनोतिः लक्षणया यागान्तरविधायकः? अथ वा चयनविधायकः? इति विचार्यते। तत्र अग्निपदवाच्यः शुद्धोऽग्निः न तावत् चयनेनोत्पाद्यत इति न तज्जनकत्वेन चयनविधिर्युक्तः, चयनसंस्कृतलौकिकाग्नेश्च भूतभाव्युपयोगाभावात् न चयनसंस्कार्यत्वत्।

(पूर्वपक्षः)

न चाग्निशब्दस्य निरूढलक्षणयाऽऽहवनीयादिपरत्वमङ्गीकृत्य तदुद्देशेन चयनविधिः । आहवनीयस्याऽऽधानैकजन्यत्वेन चयनजन्यत्वस्य तावदसम्भवात् । अन्यथा चयनवाक्यस्थाग्निशब्देनाऽऽहवनीयादौ निरूढलक्षणायामपि प्रमाणाभावात् । आधानप्रकरण एव हि अग्निपदस्य आहवनीयादिपदसमभिव्याहारात् निरूढलक्षणा समाश्रिता । अतश्च धर्मिग्राहकप्रमाणेनाहवनीयादेराधानैकजन्यत्वात् न चयनजन्यत्वसम्भवः । नापि चयनसम्पादितस्थण्डिलाधारत्वसम्बन्धेन संस्कार्यत्वम्, तथा सम्भवेऽपि चयनस्य 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इति वचनेन प्राप्तस्याविधेयत्वात् । यद्यपि च तत्र गुणमात्रविधानमङ्गीकृत्येह चयनोत्पत्तिरिष्येत, तथापि उत्तरवाक्येषु अनुयजनप्रतियोगित्वरूपस्य गुणस्य यागमन्तरेणानुपपद्यमानस्य श्रवणात् तदनुरोधेन चिनोतेरपि लक्षणया यागपरत्वनिश्चयः । तथा हि—

'अथातोऽग्नि'मित्यत्राग्निमिति द्वितीया न कर्मकारकपरा, अपि तु (१)'अनुर्लक्षण' इति सूत्रात् काललक्षणार्थस्यानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात् तद्योगनिमित्ता । अतश्च अग्निष्टोमादिष्वनुयजनप्रतियोगित्वं तत्पूर्वभावित्वलक्षणं द्वितीयार्थः । तस्य च 'देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त' इत्यादौ तुल्यक्रियावृत्तित्वाविनाभावादग्निपदस्य यागपरत्वं गम्यते । अस्ति चाऽऽहवनीयप्राप्त्या तत्प्रख्यन्यायः । एवं च विशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थमग्निसंज्ञकयागप्राप्त्यालोचने क्रियमाणे विद्वद्वाक्यमेवानन्याक्षिप्तशक्तित्वाद्यागविधायित्वेन निश्चीयते ।

अत एव तत्रस्थचिनोतिः इष्टकावाक्यप्राप्तचयनानुवादक-

१. पा. सू. १-४-८४.

स्सन् यागलक्षकः । तस्य च फलापेक्षायां "पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रवृणक्ति" इतिवत् कालविधिपरेणापि 'अथात' इति वाक्येन अर्थात् कृत्स्नाङ्गत्वसिद्धेः 'ऋध्नोत्येवे'ति फलश्रवणमर्थवादः । अङ्गापेक्षायां च अव्यक्तत्वात्सोमादतिदेशकल्पनम् । अतश्च सिद्धं वाक्यान्तरोपात्तात् अनुयजनप्रतियोगित्वरूपात् गुणात् यागान्तरत्वम् ।

(सङ्गतिः)

अत एव पादाध्यायसङ्गतिरपि । अनुयजनप्रतियोगित्वस्य च वक्ष्यमाणरीत्या सिद्धान्तेऽविधेयत्वात् संदिग्धविधेयताकत्वम् । अनन्तरा तु वाक्यान्तरोपात्तो देवतारूपो गुणो ग्रहणेऽपि सम्भवान्न भेदको यागस्य । अयं तु चयनेऽनिविशमानत्वात् भेदक एवेति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या ।

यत्तु वार्तिकेऽग्निशब्दस्य 'अथात' इत्यादिवाक्ये 'अग्निं यजती'ति यागसामानाधिकरण्यात् यागनामधेयत्वावगमात् उत्पत्तिवाक्येऽपि चिनोतेर्यागपरत्वं, 'अथात' इत्यादिवाक्येषु तु तद्यागानुवादेनाग्निष्टोमादिसंस्था द्विरात्रादिकालाश्च वैकल्पिका विधीयन्ते, तत्रत्यानुशब्दश्च(१)"एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां" इत्यनेन प्राप्तज्योतिष्टोमोत्तरकालतानुवादः । उक्थ्यादिवाक्येषु च यजतिपदस्यैवानुषङ्गः, नानुशब्दस्य । यागस्य च ऋद्धिः फलं रात्रिसत्रवदिति पक्षान्तरमुक्तम्, तत् गुणप्रमाणकभेदाभावेन असङ्गतिप्रसङ्गात् अग्निपदस्य रूढस्य सामानाधिकरण्यमात्रेण नामधेयत्वायोगात् सामानाधिकरण्यस्य चाग्निशब्दस्य अनुशब्दयोगनिमित्ताद्वितीयान्तत्वेन दुरुपपादत्वात्, अन्यथा अनुशब्दस्य सापेक्षत्वापत्तेः उपेक्षितम् ।

---

१. ता. ब्रा. १६-१-२.

तस्मात् पूर्वोक्तविधयैव यागविधिः । एवं च "अग्नेः स्तोत्र" "मग्नेश्शस्त्रं" "चित्यस्य षडुपसदो भवन्ती"त्यादिलिङ्गदर्शनमप्युपपन्नं भवति । अन्यथा चयनस्यापूर्वत्वेन स्तोत्राद्यभावात् लिङ्गदर्शनानुपपत्तिः । सूत्रं स्पष्टम् ।

(सिद्धान्तः)

सू—द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २–३–२२. ॥ (सि)

अग्निशब्दस्य निरूढलक्षणयाऽऽहवनीयादिपरत्वात् तत्संस्कारकत्वेनैव, स्वानिष्पाद्यस्थण्डिलाधारत्वसम्बन्धेन यथाश्रुतचयनविध्युपपत्तौ उभयोरप्यश्रुतयागपरत्वकल्पने इष्टकावाक्यस्य च विशिष्टविधिपरत्वकल्पने प्रमाणाभावः ।

न चानुयजनप्रतियोगित्वस्य यागपरत्वं विनानुपपत्तिः, 'पाकमनुभुङ्क्ते' इत्यादौ विजातीयक्रियास्थलेऽपि तद्दर्शनात्।देवदत्तमनुगच्छतीत्यादौ तु क्रियान्तरानुपादानादुपस्थितत्वात् गमनस्यैव प्रतीतिः । प्रकृते तु चयनक्रियाया एव प्रकृतत्वात्तामादायैवानुशब्दोपपत्तिः । अत एव चयनोत्पत्तिवाक्ये आहवनीयादेस्संस्कार्यत्वावगमेऽपि आधानवदनुत्पाद्यत्वेन स्वरूपे आनर्थक्यात् 'अग्निं संमार्ष्टी' तिवदुपयोगापेक्षायां प्रकरणाभावेऽपि 'अथात' इत्यादिवाक्यैः अग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्वेन चयनं विधीयते । अत एव तत्र चयनस्य शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं तत्राग्निपदेन चयनसंस्कृताग्निलक्षणा चयनमात्रलक्षणा वा अभ्युपगम्यते । उत्पत्तिवाक्ये चोपयोक्ष्यमाणाहवनीयाधारभूतस्थलनिष्पादकत्वावगमात्, तस्य च पूर्वकालं विना अनुपपत्तेः उप-

साद्दिनान्तरत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वाच्च अनुशब्दोऽनुवादः। अग्निष्टोमशब्दस्य च जातिशक्तिन्यायेन संस्थावाचकस्यापि व्यक्तिन्यायेन स्वसम्बन्धिक्रतूपस्थापकत्वात् "प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वा"दिति न्यायात् ज्योतिष्टोम एव प्रचुरप्रयोगाद्वा तदुपस्थापकत्वोपपत्तेः तदुद्देशेन चयनं विधीयते, अग्निष्टोमसंस्थाकत्वविशिष्टज्योतिष्टोमत्वस्य च अग्निष्टोमपदशक्यतावच्छेदकस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् नाग्निष्टोमसंस्थाकत्वरूपविशेषणाविवक्षा।

अथवा लाघवेन ज्योतिष्टोमत्वस्यैव वा उद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् तदविवक्षायामपि न दोषः। यजतिश्च साधुत्वार्थमनुवादः। अथातश्शब्दावपि प्राप्तार्थत्वात् केवलं ज्योतिष्टोमोद्देशेन चयनमात्रमथात इत्यत्र आद्येन वाक्येन विधीयते।

अत्र च ज्योतिष्टोमप्रयोगसंवलितत्वाच्चयनप्रयोगस्य अनुष्ठानसादृश्यात् ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रसक्तावपि "पशुकामश्चिन्वीते"ति वाक्यैः चयनस्य काम्यत्वावगमात् न तदङ्गत्वम्। चयनस्य हि पश्वर्थत्वे क्रियारूपत्वेन च आश्रयापेक्षाभावेऽपि चिनोतेः सकर्मकत्वात् उत्पत्तिवाक्यावगताग्निकर्मत्वावगतेः आहवनीयसंस्कारकस्य चयनस्य पश्वर्थत्वानवगमात् तस्य चोपयोगापेक्षायां येष्वाहवनीय औपदेशिकप्रक्षेपद्वारा प्राप्तस्तत्प्रयोगान्तःपातावगमेऽपि ज्योतिष्टोमप्रयोगसंवलितत्वाच्चयनप्रयोगस्य तत्प्रयोगान्तःपातः सुलभ एव। तत्र च अप्राप्ताङ्गत्वसिद्ध्यर्थमयं विधिरर्थवानेव।

अत एव निर्ज्ञातप्रयाजनत्वात् कालार्थ एवायं संयोगः इत्यपास्तम्। कालस्य प्राप्तत्वेन अविधेयत्वात्। न च ज्योतिष्टोमस्य प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधात् एतस्य वचनस्य विकृताग्निष्टोमाभिप्रायत्वं शंक्यम्। अग्निष्टोमपदस्य प्रचुरप्रयोगेण ज्यो-

तिष्टोम एव शक्ततया एतस्यापि निरवकाशत्वात् । "सोत्तरवेदिषु क्रतुषु चिन्वीत, उत्तरवेद्याँ ह्यग्निश्चीयते" इति वचनेन अग्न्युत्तरवेद्योः समुच्चयविधानेनाविरोधाच्च । इदं हि वचनं चयननिष्पाद्यस्थण्डिलाधारत्वेन निरवकाशत्वात्, सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्तिकल्पितेन विधिना उत्तरवेदिं विदधत् समुच्चय फलति । दाशमिकी अग्नेर्विकल्पोक्तिस्तु नोत्तरवेदिप्रतियोगित्वविषयिणी, अपि तु स्वाभावप्रतियोगित्वविषयिणी । तत्प्रमाणं च सते समारोपकालविधिपरे वाक्ये 'यदग्निं चेष्यमाणा भवन्ती' ति सिद्धवत्पाक्षिकानुवाद इति तत्रैव वक्ष्यते ।

नन्वेवं चयनमात्रमिव उत्तरवेदिमात्रमपि ज्योतिष्टोमे कदापि न स्यादिति वाच्यम् । 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाती'ति वचनेन उत्तरवेदेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन साक्षादग्निधारणार्थत्वेनापि विनियोगात् । इदं हि वचनं न परम्परासम्बन्धेन आधारविधानपरम्, चयनाधारत्वविधिबलेनैव तत्सिद्धेः । अपि तु चयनाभावपक्षे साक्षादाहवनीयाधारविधिपरम् । यद्यपि एतद्विधिविधेयस्य साक्षादाधारत्वस्य प्राकरणिकत्वात् तदवरोधे चयननिष्पाद्यस्थण्डिलानिवेश इति शक्यते वक्तुम्, तथाप्यग्निष्टोमपदस्य प्रचुरप्रयोगेण ज्योतिष्टोम एव शक्ततया निरवकाशत्वात् न कोऽपि विरोधः; अत एव बौधायनकल्पादौ 'अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति', 'सन्तिष्ठतेऽग्निष्टोम'इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां दीक्षणीयाद्यङ्गाम्नानं सङ्गच्छते । अन्यथा अग्निष्टोमशब्दस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणाग्निष्टोमसंस्थक्रतुमात्रपरत्वे दीक्षणीयादीनामपि प्रकृतिविकृतिसाधारण्यापत्तेः अतिदेशविधेः तदीयस्यानुपपत्तेः । अतोऽग्निष्टोमादिपदानां पार्थपदस्येवार्जुने ज्योतिष्टोम एव प्रचुरप्रयोगात् तत्परतया निरवकाशत्वम् ।

नचैवं अग्नेः उत्तरवेद्या समुच्चये भिन्नकार्यत्वापत्तेः उत्तरवेदिकार्यापत्त्या तदीयधर्मप्राप्तिः संकर्षे वक्ष्यमाणा विरुध्येतेति वाच्यम् । उत्तरवेदेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन कार्यद्वयावगमात् तद्धर्माणामपि कार्यद्वयप्रयुक्तत्वावगतेः चयननिष्पादितस्थण्डिलस्य साक्षादग्निधारणरूपकार्यार्थत्वेन तदंशे उत्तरवेदिकार्यापन्नत्वात् तद्धर्मप्राप्त्युपपत्तेः । अतएव कार्यान्तरांशे समुच्चीयमानोत्तरवेद्यामपि धर्मा भवन्त्येव । तत्राविरुद्धेषु तन्त्रता, विरुद्धेषु तु आवृत्तिरित्यन्यदेतत् । सर्वथा ज्योतिष्टोमोद्देशेन चयनविनियोगविधिरिति सिद्धम् ।

अत एवानुशब्दोक्तकालयोगेऽपि चयनसंक्रान्तत्वात् विधेः अदाभ्यवाक्यवदेव न ज्योतिष्टोमान्तरत्वशङ्का, ज्योतिष्टोमातिदेशेनैव सर्वविकृतिषु चयनप्राप्तिवत् द्विरात्रादिष्वपि प्राप्तिसिद्धावपि तेषु पुनर्वचनं चयनाश्रितगुणकामानां "श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम" इत्यादीनां प्राप्त्यर्थमिति(१) दशमे वक्ष्यते। गुणकामानां हि आष्टमिकेन्यायेन प्रणयनवत् लौकिकचयनस्याश्रयत्वव्यावृत्त्यर्थं चयने अपूर्वीयत्वविवक्षावश्यंभावे ज्योतिष्टोमप्रकरणाभावेऽपि 'अथात' इति वाक्येन ज्योतिष्टोमस्यैवोपस्थितत्वात् तदपूर्वसाधनीभूतचयनस्यैवाश्रयत्वापत्तेः तस्य विकृतौ प्राप्त्यभावेन ज्योतिष्टोमतुल्योपस्थितिसंपादनद्वारा तत्तदपूर्वसाधनीभूतचयनस्य तत्तद्विकृतिष्वपि कासुचिदा(२)श्रयप्राप्त्यर्थं चयनपुनर्विधानं युज्यते।

अत एव अतिरात्रादिपदानां प्रचुरप्रयोगात् तत्तत्संस्थाकज्योतिष्टोमवाचिनामपि ज्योतिष्टोमे चयनस्य पूर्ववाक्यादेव सिद्धेः तदाश्रितफलार्थं संस्थास्वपि चयनोपदेशस्य श्येनचित्यादिगुणकामानां संस्थाश्रयभूतज्योतिष्टोमसंबन्धिचयनोपदेशेनैव प्रा-

१. १०-९-११. २. तत्प्राप्त्यर्थं

प्तिसंभवेन व्यर्थत्वात् अगत्या तत्तत्संस्थाकविकृतिलक्षकत्वं नानुपपन्नम् ।

एवं गुणकामप्राप्तिरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपि प्रकृतावग्नेरुक्तलिङ्गवशेना"ग्निः सोमाङ्गं वेच्छता"मिति ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थकात्यायनवचनेन च पाक्षिकत्वावगमात् सर्वविकृतिष्वपि तथैव प्राप्तेः 'यत्रमयश्चरुर्भवति' 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत' इत्यादिवदुक्थ्यादिषु कासुचिद्विकृतिषु पुनःश्रवणं नियमफलकमिति प्रयोजनान्तरमपि ज्ञेयम् ।

न च त्रयनप्रकरणस्थगुणकामप्राप्तिफलकत्वे संभवति दूरस्थतत्तद्विकृतिविध्येकतापन्नातिदेशप्रमाणंकाग्निपाक्षिकत्वोपस्थितिसापेक्षनियमफलकत्वकल्पनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्विकृतित्वावच्छेदकावच्छेदेन अग्निविधौ नियमस्यार्थसिद्धत्वेनाकल्पनीयत्वात् । अतिदेशोपस्थितिं विना अग्निविधिगतवैयर्थ्यप्रतिसन्धानाभावेन गुणकामप्राप्तेरपि प्रयोजनत्वाकल्पनाच्च । अतिदेशोपस्थितौ च झटिति तद्बोधितपाक्षिकत्वस्यैव उपस्थितौ नियमस्यैव फलत्वौचित्याच्च ।

नचैवं क्लृप्तोपकाराग्निपुनःश्रवणात् गृहमेधीयाज्यभागन्यायेनाङ्गान्तरपरिसंख्याफलकत्वस्याप्यापत्तिः । तद्वदिहापि अतिदेशाधीनप्राप्तिकाहवनीयप्राप्त्युपजीवकत्वेन अतिदेश(१)बाधकत्वानुपपत्तेः, द्विरात्रादिष्वतिदेशप्राप्ताङ्गविषयलिङ्गसद्भावाच्च । अतः परिसंख्याफलकत्वासंभवेऽप्युक्तरूपोभयफलकत्वेन काचिदनुपपत्तिः । तन्त्ररत्नादौ तु नियमफलकत्वाङ्गीकारे बीजं न पश्यामः ।

---

(१) लोपकत्वा

न चैकस्य फलद्वयसंकरो दोषाय । "उत्तरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यते, मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य, चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य"त्यादौ बहुशस्तथा दृष्टत्वात् । तथा हि–

ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णाति' इत्यनेन षोडशिसंज्ञकं ग्रहणमाम्नातं ज्योतिष्टोमाङ्गम् । तस्य मान्त्रवर्णिकदेवताबलात् ऐन्द्रवायवादिवदेव यागाभ्यासोऽप्यर्थसिद्धः । "एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्यै" इत्यनेन च तदङ्गत्वेन स्तोत्रं विहितम् । तदत्र षोडश्यादिशब्दा यथाग्रहणे प्रयुज्यन्ते तथा स्तोत्रेऽपि, 'एकविंशः षोडशी अग्निष्टोमसाम'त्यादिप्रयोगात्; संस्थावाचित्वञ्चैषां श्रुतिस्मृतिकल्पसूत्रादिषु प्रयोगात् स्पष्टमेव । संस्थाश्च संपूर्वकस्य तिष्ठतेः समाप्तिवाचित्वात् तत्तत्स्तोत्रैः क्रतोः समाप्तय उच्यन्ते । यद्यपि च ततः परमप्यङ्गानि प्रधानाभ्यासाश्च केचित् सन्त्येव, तथापि स्तोत्राणि न कानिचिदिति संस्थात्वाविघातः ।

अत्र च षोडश्यादिशब्दानां प्रचुरप्रयोगात् संस्थास्वेव शक्तिः । न तु ग्रहणादौ । यद्यपि तत्तत्संस्थाकज्योतिष्टोमेऽपि प्रचुरप्रयोगोऽस्त्येव, तथापि नागृहीतविशेषणन्यायात् प्रचुरतया प्रयोगाच्च संस्थायामेव शक्तिः, ज्योतिष्टोमे तु निरूढलक्षणा, प्रचुरप्रयोगात् । क्रत्वन्तरे तु साम्प्रतिकी, काचित्कप्रयोगात् । तत्र चेयं स्थितिः—वाचनिकाग्निष्टोमसंस्थायां 'नाग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्थ्यादिकं किंचित् । उक्थ्यसंस्थायां तु तदुत्तरं उक्थ्यस्तोत्राणि, न तु तस्याप्युत्तरं षोडश्यादि । षोडशिसंस्थायां तु तदुत्तरं षोडशिस्तोत्रं, न तस्याप्युत्तरमतिरात्रादि । अतिरात्रसंस्थायां तु तेनैव समाप्तिरिति ।

तत्र च षोडशिसंस्थायाः प्रकरणात् 'चतस्रः सोमसंस्थाः'

इति वचनाच्च ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रसक्तौ "षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत" इति वचनेन ज्योतिष्टोमाश्रितायाः तस्याः फलोद्देशेन विधिः उक्थ्यातिरात्रयोरिव "पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्" "अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्" इति वचनाभ्याम् । नत्वग्निष्टोमसंस्थावत् क्रत्वङ्गत्वम् । अत्र च सर्वत्र संस्था एव फलोद्देशेन विधीयन्ते । न तु स्तोत्रादि, तत्तत्संस्थाकयागादिर्वा ; तत्र षोडश्यादिपदानां अशक्तत्वात्, लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च । अतएवात्र स्तुवीतेत्यादिधातुः (१)निर्वपतिवत् अनुवाद एव ; अतश्च षोडशिनः काम्यत्वेऽपि क्रत्वङ्गतासिद्ध्यर्थं "अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अत्युक्थ्ये"इति एतद्वचनद्वयं न विरुध्यते ।

अत्र हि नाग्निष्टोमादिसंस्थाङ्गत्वेन षोडशिसंस्थाविधिः, विरोधेन संस्थायाः संस्थाङ्गत्वासम्भवात् । अपि तु प्रतिप्रसवार्थापिशब्दस्वारस्यात् प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमाङ्गतयैव । अत एव तत्रत्यं अग्निष्टोमादिपदं लक्षणया तत्तद्गृहयज्यभ्यासपरम्, सप्तमी च सतिसप्तमी आनन्तर्यादिरूपकालपरा । अतश्च राजन्यकर्तृकत्वे निमित्ते ज्योतिष्टोमाङ्गतया अग्निष्टोमाभ्यासोत्तरकालविशिष्टषोडशिसंस्थाप्रयोगो विधीयते । अर्थाच्च तस्य तत्तत्संस्थानिवृत्तिः । ततश्च नित्याग्निष्टोमसंस्था काम्या चोक्थ्यसंस्था ब्राह्मणवैश्ययोरेव । काम्या तु षोडशिसंस्था सर्वेषामेवेति विवेकः । एतस्यैव चाग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालीनस्य षो-

(१) 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादौ श्रुतो निर्वपतिशब्दो यथा तत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या यागे कल्पिते, तत्साधनीभूते द्रव्येऽर्थाक्षिप्तस्य समुदायात् पृथक्करणरूपस्य निर्वापस्यानुवादकः तद्वत् 'षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत' इत्यादौ संस्थासु विहितासु तदन्यथानुपपत्तिसिद्धस्तोत्राद्यनुवादकः स्तुवीत, गृह्णीयादित्यादिशब्द इत्यर्थः ।

डशिनोऽत्यग्निष्टोम इति संज्ञा। "अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीया" दिति शाखान्तरवचनात्।

यत्तु "अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीया"दिति वचनं तत् ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते ऽतिरात्रसंस्थाकज्योतिष्टोमोद्देशेन षोडशिग्रहणविधायकं, न त्वतिरात्रसंस्थोद्देशेन, तस्याः प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात्। नाप्यग्निष्टोम इतिवद्विधिः। अपिशब्दाभावात्। अनुषङ्गाङ्गीकारे उक्थ्यवाक्ये तत्पाठवैयर्थ्यात्। अतो यथोक्त एव वाक्यार्थः। तस्य च नित्यवत्प्राप्तौ "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"त्यनेन पाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थं निषेधोऽपि नानुपपन्नः। तेन ब्राह्मणस्य विकल्पः, अन्येषां नैवेति सिद्धम्।

यत्तु "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"ति क्वचिल्लिख्यते वचनं तत् "अतिरात्रे ब्राह्मणस्ये" त्येतदेव ब्राह्मणपदत्यागेनेति वेदितव्यम्। गुणत्वेऽपि वा ब्राह्मणवाक्येनोपसंहार इत्यवधेयम्। अतश्च उत्तरेऽहन्नित्यादिवाक्येषु द्विरात्रोत्तराहस्यातिरात्रसंस्थाकत्वादतिदेशतो विकल्पेन प्राप्तस्य षोडशिग्रहणस्य नियमः ब्राह्मणनिमित्तकत्वेन प्राप्तस्यानैमित्तिकत्वसिद्धिद्वारा राजन्यवैश्ययोरपि तस्य प्राप्तिश्च पार्थसारथ्युक्त्या फलम्। अहीनादीनामहरन्तरेषु अतिरात्रसंस्थाकेषु षोडशिग्रहपरिसंख्या च फलम्। अत एव एकस्याहीनस्य एकमेव चतुर्थं वीप्सा त्वहीनान्तरमादाय, इति (१)दशमे वक्ष्यते। तेन सर्वत्रैव फलसाङ्कर्यस्येष्टत्वात् 'तमुक्थ्येने'त्यादावपि तत्सङ्करो न दोषायेति सिद्धम्। सूत्रं स्पष्टम्।

सू—तत्संयोगात् क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि २—३—२३॥

(१) १०—५—१३.

यत्तु लिङ्गदर्शनं अग्निशब्दस्य यागपरत्वे उपन्यस्तम् 'अग्नेः शस्त्र'मित्यादि, तत्रत्याग्निशब्दस्य लक्षणया चयनसंपादितस्थण्डिलस्थापिताग्निसंपादितयागपरत्वेनाप्युपपत्तेराकिञ्चित्करम् । अत एव चयनप्रकरणेऽग्निशब्द उत्पत्तिवाक्यस्थाहवनीयपरः विनियोगवाक्यस्थश्चयनपरः "हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षति" इत्यादिवाक्येषु अग्निस्थापनप्राग्भाविपदार्थविधायकेषु स्थलपरः, 'अग्नेः स्तोत्र'मित्यादिषु यागपर इति धर्मविधानोपपत्तिः ।

प्रयोजनम् सूत्रञ्च स्पष्टम् ।

इति दशमं चयनाधिकरणम् ।

अथैकादशं प्रकरणान्तराधिकरणम् (११)॥

सू–प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २–३–२४.(सि)

तदेवं गुणप्रमाणकं भेदं सापवादं प्रसाध्याधुना क्रमप्राप्तः प्रकरणान्तराद्भेदो निरूप्यते ।

(विषयसंशयौ)

कुण्डपायिनामयने श्रूयते–"उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते, मासं वैश्वदेवेन, मासं वरुणप्रघासैः, मासं साकमेधेन, मासं शुनासीरीयेण" इति। तत्र किमेषु प्रसिद्धाग्निहोत्राद्यनुवादेन मासादिगुणविधिः ? उत मासादिविशिष्टकर्मान्तरविधिरिति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

अत्र च मासादेरनुपादेयस्य गुणस्य पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वि-

धेयत्वे निश्चितेऽपि कृतिसाध्यत्वरूपोपादेयत्वेनानिश्चयात्, तादृग्गुणप्रयोज्यभेदनिरूपणेन पादाध्यायसङ्गतिः । दूरस्थस्यापि चयनस्याग्निष्टोमपदलक्ष्यज्योतिष्टोमाङ्गत्वेऽभिहिते सुतरामग्निहोत्रपदवाच्यपूर्वकर्माङ्गत्वं मासादेर्गुणस्य संभवतीति पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र धातोः पूर्वविहिताविहितसाधारणवाचकस्यापि पूर्वविहितमात्रवाचकेन नाम्ना समभिव्याहारात् पूर्वविहितकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेः न तावद्दूरस्थत्वमात्रेण कर्मान्तरविधायित्वशङ्का । न चैवमभ्यासाद्भेदोपपत्तिः, मासादिविधानार्थत्वेनान्यपरत्वात् । न च मासादेर्विधानायोग्यत्वम्, कर्त्रादिवत्कृतिसाध्यत्वेन रूपेण तदसंभवेऽपि कृत्यधिकरणत्वादिना तत्संभवात्, अन्यथा कालादेः विधिसंस्पर्शाभावेनाविवक्षाप्रसङ्गात् ।

नचैवमपि प्राकरणिकसायमादिकालावरोधेन मासादिगुणस्य निवेशानुपपत्तेः गुणाद्भेदोपपत्तिः । सायंप्रातःकालस्य तावदमावास्यापराह्णवद्व्याप्यव्यापकभावेनोपपत्तेः विरोधाभावात् ।

न चात्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयान्तमासपदोपादिष्टसातत्येन विरोधः । आहाराद्यावश्यककार्यानुरोधेन सातत्यबाधावश्यंभावेन जातेष्टिन्यायेन प्राकरणिककालोपसङ्ग्रहस्यापि सिद्धान्त इवोपपत्तेः ।

न च जीवनाख्यनिमित्तेन तस्य विरोधः, सायमादिकालेनेव निमित्तस्य मासेनाप्यवच्छेदोपपत्तेः । अतश्च मासावच्छिन्नसायंप्रातःकालीनजीवनस्यैव निमित्तत्वात् तावद्भिः प्रयोगैरेकः प्रत्यवायपरिहार इति सिद्ध्यति । काम्यप्रयोगे वा मासादिविधानान्न कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु सत्यपि विरोधे मासस्य विशिष्यैव विहितत्वेन निरवकाशत्वात् अग्न्युत्तरवेद्योस्साक्षादग्न्याधारतायामिव विकल्पोपपत्तिः । अत एव दर्शपूर्णमासादौ पौर्णमास्यादिकालेन विरोधपरिहारासंभवेऽपि न दोषः ।

अस्तु वा मासादेर्जरामरणादिरूपनित्यप्रयोगविधिवदनुक्लृप्ततया विधिः । अथ वा कौण्डपायिनामयन एव दीक्षितत्वेन पर्युदस्तस्य निषिद्धस्य वाग्निहोत्रादेः मासं प्रतिप्रसवः। अथ वा अग्निहोत्राद्युद्देशेन मासकाले विहितेऽपि उद्देश्यत्वेन प्रकरणे उपस्थितानामग्निहोत्रादीनां निराकाङ्क्षाणामपि सत्रप्रयोगवचनेन फले विधानान्नित्यप्रयोगेणापि विरोधः ।

नचैवं 'द्वादशाहीनस्ये'त्यादावपि'अहीनस्योद्देश्यत्वेनोपस्थितत्वाज्ज्योतिष्टोमप्रयोगविधिना फलेऽङ्गतया वा ग्रहणापत्तिः । संवत्सरपरिमितसत्रप्रयोगस्य षण्मासपरिमितसोमयागैः अपरिपूरणाद्दाकाङ्क्षावशेन स्वतो निराकाङ्क्षाणामपि अग्निहोत्रादीनां फले विधानेऽपि अहीनादौ तदप्रसङ्गात् । अतो मासादिरूपस्य गुणस्य कालान्तरावरोधेऽपि निवेशोपपत्तेः न गुणाद्भेदः ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेनोपसदां तदुत्तरकालत्वस्य मासस्य कर्तृबहुत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः तदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वोपपत्तिः । कालविधेः प्रयोगविधित्वेन "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते"त्यादौ कालत्रिकसाहित्यरूपानेकगुणविधिवदवाक्यभेदात् । "मासं दर्शपूर्णमासाभ्या"मित्यत्रोपसदुत्तरकालस्याश्रुतत्वेनाविधेयत्वाच्च ।

न च "उपसद्भिश्चरित्वा" इत्यस्यानुषङ्गसंभवः । उभयोरप्यनपेक्षितत्वेन तदसंभवात् । अतो न कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभीधीयते—सत्यं न प्रमाणान्तरमस्ति भेदकम् । तथापि अनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपं प्रकरणान्तरं समस्त्येव भेदकम् । तथा हि—

विधिस्तावदप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावः, प्रमाणत्वाच्चाज्ञातज्ञापनफल इत्यविवादम् । अतो विधेरज्ञातज्ञापनविषयत्वापरपर्यायं विधेयत्वं, पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वापरपर्यायश्चोपादेयत्वं द्वयमपि ज्ञाप्यम्, तदपि सामानाधिकरण्येनेत्युत्सर्गः । तच्च पदश्रुत्या धात्वर्थ एवेत्यप्युत्सर्ग एव । योग्योपपदसद्भावे तु तदर्थवृत्ति इत्यपवादः । अत एव "यदाहवनीये जुहोती"त्यत्र विशिष्टविधिगौरवभिया पदश्रुत्युपात्तधात्वर्थस्य च भाव्यत्वलिप्सयोपादेयत्वं विधेयत्वं च सामानाधिकरण्येनाहवनीय एव बोध्यते । संभवति च तस्य वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्या प्रणयनप्रादुष्करणादिरूपक्रियाविशिष्टत्वेन उपादेयता विधेयता च ।

अत एव तन्निर्वाहार्थं कर्मणः प्राप्त्यालोचनायां प्रापकविध्युपस्थापकप्रमाणान्तराभावेऽपि जुहोतिनैव कथंचिदुपस्थापनादुद्देश्यत्वाविघातः । यत्र तु न योग्यमुपपदं यथा मासमित्यादौ कालादेर्वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्यैवोपादेयत्वाविषयत्वात्तत्रोपादेयत्वस्य पारिशेष्येण धात्वर्थमात्रवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यार्थं विधेयत्वमपि तद्गतमेव विधिरवबोधयति ।

एवं सत्यपि यदि 'सायं जुहोती' त्यादिवत् प्रत्यभिज्ञापकं प्रमाणं सान्निध्याद्यभविष्यत् ततोऽगत्या कालादौ विधेयत्वं कर्मणि चोपादेयत्वं इत्येवं वैयधिकरण्यमपि आश्रीयेत । सम्भवति हि कालादौ कृतिव्याप्यत्वरूपोपादेयत्वासंम्भवेऽपि कृत्यधिकरणत्वादिना अज्ञातज्ञापनविषयत्वाख्यं विधेयत्वम् । अत एव

च विधिसंस्पर्शाद्विवक्षा अङ्गत्वं च । न तु तदस्ति । अतस्सामानाधिकरण्यलाभार्थं विधेयत्वस्यापि धात्वार्थवृत्तितयैव बोधनात् विहितविधानायोगाद्भेदसिद्धिः ।

अत्र धात्वर्थे उपादेयत्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वबोधनं प्रकरणान्तरव्यापारः । तत्राप्यनुपादेयगुणान्वयस्य स्ववृत्त्युपादेयतापनयनद्वारा परिशेषाख्यप्रमाणसहकृतस्य धात्वर्थवृत्त्युपादेयतापादनं व्यापारः । प्रत्यभिज्ञापकप्रमाणस्य च सान्निध्यादेरुपादेयत्वाविधेयत्वसामानाधिकरण्यप्रतिबन्धकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रत्यभिज्ञापकप्रमाणाभावरूपस्यासंनिधेरुक्तविशेषोपादेयत्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वबोधनं व्यापारः । एते एव च भवदेवादिग्रन्थे प्रयोगोत्पत्तिशब्दाभ्यामभिप्रेते ।

अत्र चोपादेयगुणाभाव एव प्रयोजकः, नत्वनुपादेयगुणान्वयोऽपि । गुणसामान्याभावेऽपि पारिशेष्येण धात्वर्थवृत्त्युपादेयतापादनोपपत्तेः। अत एव (१)दशमे गृहमेधीये "आज्यभागौ यजति" इत्यत्र कर्मान्तरत्वपूर्वपक्षे प्रकरणान्तरप्रमाणोपन्यासो युज्यते ।

नचैवं "तनूनपातं यजती" त्यादावपि तदापत्तेः कृतमभ्यासेनेति वाच्यम् । सत्यप्युभयेसाङ्कर्ये न्यायस्वरूपस्यासाङ्कर्यात् । अभ्यासे हि उपादेयतामतन्त्रीकृत्य पारिशेष्येण धात्वर्थे विधेयत्वापादनमेव व्यापारः । अत एव तत्र सान्निधिः प्रतिबध्यः, न तु प्रकरणान्तर इव प्रतिबन्धकः । प्रकरणान्तरस्थले तु न पारिशेष्येण विधेयत्वापादनं व्यापारः, विशिष्टविधिविषया कालादेरपि विधेयत्वाङ्गीकरणेन तदसंभवात्, अपि तु सत्यपि विधेयान्तरं स्वापादितोपादेयतासामानाधिकरण्यलाभार्थं धा-

(१) १०-७-९.

त्वर्थेऽपि विधेयतापादनम्। अतो न्यायशरीरस्यासङ्कीर्णत्वाद्यु-
क्तः प्रकरणान्तराद्भेदः ।

ननु प्रकरणाद्यपेक्षयापि प्रबलस्य नाम्न एव सन्निधापक-
प्रमाणस्य सत्वात्सामानाधिकरण्यप्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः कथं
"मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्रापि भेदसिद्धिरिति चेत्—

न; नाम्नः खण्डवाक्यार्थबोधदशायां लिङ्गसंख्याप्रकारकस्वा-
र्थबोधकत्वेन तदप्रकारकधातुपदबोध्यधात्वर्थवृत्तिविधेयत्वस्य स-
मानप्रकारत्वाभावेन नाम्ना प्रतिबद्धुमशक्यत्वात् । एवं हि सान्नि-
धेर्धात्वर्थवृत्तिविधेयताप्रतिबन्धकत्वं यद्धातोः स्वाविषयपरत्वप्रमा-
पकत्वम् । धातोर्हि सन्निधिविषयीभूतपूर्वकर्मपरत्वे प्रमापिते
विधेयार्थकत्वं प्रतिबध्यते । अतश्च सान्निधिना "अग्निहोत्रं
जुहोति" इत्येतद्वाक्यगतजुहोतिपदबोध्यस्य लिङ्गसंख्यानन्वयिन
एव होमविशेषत्वमात्रप्रकारतयोपस्थापितस्य 'सायं जुहोति' इत्येत-
द्वाक्यगतजुहोतिबोध्यत्वप्रमापणात् युक्ता तस्य तद्वाक्यगत-
जुहोतिवृत्तिविधेयार्थकत्वप्रतिबन्धकता । प्रकृते तु लिङ्गसंख्या-
न्वयिहोमविशेषत्वप्रकारतया नाम्नोपस्थापितस्य होमस्य 'मासम-
ग्निहोत्रं जुहोति' इत्येतद्वाक्यगतजुहोतिना बाधयितुमशक्यत्वेन
न नाम्नस्तद्वृत्तिविधेयतार्थकत्वप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु न नाम्नो विजातीयहोमत्वप्रकारकबोधजनकता-
पि, तथात्वे जुहोतिपर्यायत्वेन समप्रयोगानापत्तेः। अपित्वग्निदेव-
ताकहोमत्वेनैव । अतिप्रसङ्गस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोद्भिदधि-
करणे स्थापितत्वेन योगरूढत्वानङ्गीकाराच्च । अन्यथा म-
त्वर्थलक्षणादिभिया अतिप्रसङ्गभङ्गार्थमपि रूढ्यङ्गीकारे सोमादा-
वपि तदापत्तेः । अतस्समानप्रकारत्वाभावान्न नाम्नो धात्वर्थवृ-
त्तिविधेयत्वप्रतिबन्धकता ।

अस्तु वा विजातीयहोमत्वप्रकारकबोधजनकता नाम्नः, तथापि तज्जन्योपस्थितेर्नामातिदेशविषया भेदानुगुणत्वेऽप्युपपद्यमानत्वान्न तद्बाधप्रतिबन्धकता । अत एव यत्र नाख्यातेन भेदबाधः तत्र नाम्नः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमाख्यातसमानाधिकरणत्वादिष्टमेव ।

अत एव यत्र श्रुतायां अनुमितायां वा भावनायां विधेयधात्वर्थश्रवणाभावेन नामार्थस्यैव करणत्वेनान्वयः तत्र नाम्नः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वात्तस्यैव वैयधिकरण्यमाश्रित्य फलादिसंबन्धविधिः यथा—"यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन विविदिषन्ति" । "सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम"इति च । अत्र हि प्रत्ययोपात्तानां तत्तद्यज्ञाधिकरणकभावनानामेव ज्ञानाख्येन विविदिषाख्येन वा फलेन संबन्धो, न तु यज्ञान्तरस्य भावनान्तरस्य वा । यज्ञादिपदैस्सुबन्तैस्तत्तद्यागादीनामुपस्थितत्वात् ।

ननु—यज्ञादिपदस्य सुबन्तत्वेऽपि 'मासं जुहोति' इतिवत् पूर्वविहिताविहितसाधारण्येन यज्ञमात्रवाचित्वान्नियमेन पूर्वकर्मानुपस्थितेः कर्मान्तरत्वोपपत्तिः । न च रूपाभावः । अव्यक्तत्वादिसादृश्येन ज्योतिष्टोमान्तरविध्यन्तरोपपत्तिरिति चेत्—

विविदिषादिफलापेक्षितचित्तशुद्धिरूपद्वारसमर्पके "स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदमनेनाङ्गं संस्क्रियत इदमनेनाङ्गमुपचीयते" इति वचने एतच्छब्देन पूर्वविहितयज्ञादिपरामर्शात्तदनुरोधेन द्वारसमर्पके विविदिषावाक्येऽपि यज्ञादिपदेन पूर्वविहितयज्ञादिपरामर्शोपपत्तेः ।

न च "अथैष ज्योति" रितिवदेतच्छब्दस्यापि पूर्वविहिताविहितसाधारण्यम् । "स यदेव यजेते" ति पूर्ववाक्ये यच्छब्दोपबन्धेन "य इष्ट्वा पशुने" तिवद्याजिना पूर्वविहितकर्ममात्रपराम-

र्थात् तदनुरोधेनैतच्छब्दस्यापि पूर्वविहितकर्ममात्रपरामर्शकत्वोपपत्तेः। अतश्च तात्पर्यग्राहकसत्त्वाद्यज्ञादिपदस्य पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेर्न कर्मान्तरत्वापत्तिः।

न च यज्ञाद्यभेदेऽपि भावनोपस्थापकाभावात्तद्भेदोपपत्तिः। "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वित्यादिवद्यज्ञादेरेव स्वसम्बन्ध्यव्यभिचरितभावनोपस्थापकत्वोपपत्तेः।

न च फलभेदाद्भावनाभेदः, प्रमाणाभावात्। अत एव "भिद्यते भावनामात्र" मित्यादिवार्तिकोक्तिः प्रौढिमात्रमेव।

नचैवमनेकासां भावनानां विधानाद्वाक्यभेदाशङ्का, एकप्रत्ययोपादानेन "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते" तिवत् तदनापत्तेः। तासां च तत्तद्यज्ञादिकरणत्वं प्राप्तमेवेति यज्ञादिपदमनुवादो भावनान्तरत्वप्रतिबन्धार्थः। विविदिषाफलसम्बन्धेन विनियोगमात्रकरणाच्च एकपदोपादानेऽपि "य इष्ट्ये" तिवत् नैकप्रयोगता।

तदेवमुक्तप्रकारेणैकवाक्यत्वसम्भवेऽपि 'विविदिषन्ती', त्यस्यानुषङ्गेण वाक्यभेदाङ्गीकरणं 'अर्धमन्तर्वेदि मिनोति' इतिवच्च कर्मसामान्यलक्षणामङ्गीकृत्यैकवाक्यत्वोपपादनं पितामहानामभ्युपेत्यवादमात्रम्। 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इत्यत्रापि भवदेवोक्तविधया अनारभ्याधीतत्वेऽपि नाम्नः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेर्न तावद्यागभेदः। तेनैव स्वाव्यभिचरितभावनोपस्थितिसम्भवान्न तद्भेदोऽपि। श्रुतवाक्यनिर्वाहार्थन्तु अश्रुतकर्तव्यपदाध्याहार इति विशेषः। वस्तुतस्तु प्राकरणिकत्वादेव सूत्रोक्तादकर्मान्तरम्।

एवं यत्र गवामयनादौ "चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यष्षडह" इत्यादि वचनैर्यागान् विधाय पुनः प्रकरणान्तरे

तादृशैरेव वचनैः श्रूयन्ते तत्र मत्यप्यप्राप्तोपादेयगुणाभावसहकृतासन्निधौ नाम्नैव पूर्वयागानां तैश्च भावनानामुपस्थितत्वाच्च कर्मान्तरत्वम् । नचैवमभ्यासाच्छेदश्शङ्कयः । "यं कामं कामयते तमेतेनाप्नोती"ति सन्निधिपठितवाक्यान्तरप्रमितफलसम्बन्धार्थत्वेनान्यपरत्वाभावात् । अतश्च तस्यैव कर्मणो गवामयनप्रकरणपाठात्तदीयफलसम्बन्धः । प्रकरणान्तरपाठाच्च फलान्तरसम्बन्ध इति वेदितव्यम् ।

यदि तु नामातिदेशादिव्यवहारसिध्यर्थं भेदावश्यकता ततः क्रोत्पत्तिपरत्वं क्व वा फलसम्बन्धार्थं पुनः श्रवणमिति विनिगमनाविरहरूपाभ्यासादेवोभयत्राप्युत्पत्तिविधित्वमङ्गीकृत्य भेदः प्रसाध्यः ॥

एवं द्वादशाहप्रकरणस्थे 'प्रायणीयोऽतिरात्र' इति वचने विहितस्यातिरात्रसंस्थाकप्रायणीयस्य गवामयनप्रकरणस्थेन "वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति" इति वाक्येन विधेयगुणाभावात् तस्मिन्नपि वाक्ये कर्मान्तरमेव विधेयम् । वैश्वानरपदं हि वाक्यान्तरेण वैश्वानरदेवतग्रहस्य प्राप्तत्वान्नामधेयमेव । ज्योतिष्टोमपदस्य द्वादशाहे ज्योतिष्टोमधर्मकत्वस्य चोदनालिङ्गातिदेशेनैव प्राप्तत्वादविधेयार्थकत्वम् । अतश्च विधेयान्तराभावात् कर्मान्तरविधिरेवायम् ।

न चैतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन द्वादशाहिकवाक्ये अतिरात्रसंस्थामात्रविधानोपपत्तेः कथं कर्मान्तरत्वमिति वाच्यम् । गवामयनप्रकरणेऽपि प्रथमेऽहन्यतिरात्रसंस्थाविधेः पार्थक्येन सत्वात् । अतोऽत्रापि विनिगमनाविरहादेव कर्मान्तरत्वम् । भाष्यकारीयप्रकरणान्तरन्यायेन भेदोक्तिस्तु अप्राप्तोपादेयगुणाभावविशिष्टासन्निधिमात्रेण व्याख्येया ।

एवं "वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ती"त्यत्रापि प्रकरणान्तरात् भेदोक्तिः सन्निधिविरहमात्रेणैव, न तु वस्तुतः प्रकरणान्तरन्यायोऽस्ति। उपादेयगुणाभावाभावात्, अवभृथपदेनाख्यातसमानाधिकरणेन सौमिकावभृथस्यैवोपस्थितत्वाच्च। भेदस्तु तत्र प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेर्गुणादेव। यद्यपि चात्र निष्कासस्य करणत्वेन श्रुतस्यापि प्रयाजशेषवत् संस्कार्यत्वं कल्प्येत तथापि प्राप्तकर्मानुवादेन तुषाख्यद्रव्यसम्बन्धसंस्कार्यसम्बन्धश्चेति(१) इन्द्रियकामाधिकरणोक्तरीत्या वाक्यभेदप्रसङ्गात् कर्मान्तरम्।

अत्र हि निष्कासस्य प्रयाजशेषवत् संस्कार्यत्वेऽपि न तुषाणां प्रकृतपुरोडाशानुनिष्पन्नानामपि संस्कार्यत्वं न्यायसुधोक्तं युक्तम्। तथात्वे कर्मान्तरविधानेऽपि उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात्। नचोभयोरपि उपयोगित्वाविशेषात् विनिगमनाविरहः, तुषपदस्य आग्नेयीपदवदवयवविशेषवाचित्वेऽपि उत्तराधरादिपदवत् ससम्बन्धिकवचनत्वाभावेन लौकिकतुषपरत्वोपपत्तौ विहितप्रतिपत्तिकपुरोडाशीयतुषग्रहणे प्रमाणाभावात्। अत एव बौधायनीयकल्पे लौकिकतुषग्रहणमन्त्रोपादिष्टम्। निष्कासपदस्य ससम्बन्धिवचनत्वात् 'वारुण्या' इत्यनेन विशेषणाच्च अर्थकर्मत्ववादिमतेऽपि च परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वस्यावश्यकत्वेन लौकिकनिष्कासग्रहणानुपपत्तेरुपयुक्तस्य निष्कासस्यैव तेन ग्रहणात् प्रयाजशेषन्यायेन युक्तं संस्कार्यत्वम्।

नाचातिदेशिकप्रतिपत्त्यन्तरनिराकाङ्क्षस्य प्रयाजशेषन्यायविषयत्वासम्भवः। अर्थकर्मत्वपक्षेऽपि निष्कासांशे आतिदेशिकप्रतिपत्तिबाधस्यावश्यकत्वात्। प्रयाजशेषस्यापि सर्वहोमसम्भवेना

---

१ पू० मी० २-२-११.

नपेक्षस्यैव प्रतिपत्तिविधानाच्च । अतो निष्कासस्संस्कारार्थत्वेनावभृथविधानात् प्राप्तावभृथानुवादेन च द्रव्यविधानाद्वाक्यभेदापत्तेः गुणात् कर्मान्तरमेव प्रसिद्धावभृथधर्मकं तुषद्रव्यकञ्च संस्कारार्थत्वेन विधीयते । निष्कासस्यापि च त्यागांशं प्रति गुणत्वाच्चशब्दोऽप्यत्र तुषसमुच्चयोपपत्तिः ।

नचैवं निष्कासस्य संस्कार्यत्वपक्षे(१) 'प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात्' इति एकादशाधिकरणसूत्रविरोधः, तस्य तुषांशे प्रतिपत्तिनिराकरणार्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।

नचैवं तस्य कर्मान्तरस्य प्रतिपत्तित्वे अर्थकर्मभूतप्रसिद्धावभृथसादृश्याभावादवभृथशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । अग्निहोत्रादिवत् संस्कार्यकृतसादृश्याभावेऽपि नामातिदेशविधया साध्यधर्मसादृश्येन तदुपपत्तेः ।

अस्तु वा तत्रस्थभाष्यानुसारान्निष्कासांशेऽप्यर्थकर्मत्वम् । तथापि प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्यद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेर्गुणादेव भेदो, न तु प्रकरणान्तरात् इत्यवधेयम् ।

(२)केचित्तु उपादेयैकगुणाभाव एवासन्निधिसहितः प्रकरणान्तरम्, अनुपादेयगुणवदुपादेयानेकत्वस्यापि वाक्यभेदापत्त्या धात्वर्थनिष्ठविधेयतापादकत्वात् । अतश्च तुषानिष्कासरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेर्यागभावनान्तरस्यैव विधेयत्वावगमात् प्रकरणान्तरादेव भेदसिद्धिः । न चैवं वाक्यभेदापादकगुणानेकत्वस्य गुणविधया भेदकत्वानुपपत्तिः, सर्वस्यैव गुणनामधेयादेस्सन्निधावेव तत्वेन भेदकत्वाङ्गीकारात् । असन्निधौ तु प्रकरणा-

---

१ जै. सू. ११-२-६५.

२ पक्षोऽयं मीमांसाबालप्रकाशे सम्यगुपपादितः श्रीशङ्करभट्टैस्तत एवावगन्तव्यः, तस्यैव च खण्डनमत्र क्रियत इति वेदितव्यम् ॥

न्तरविधया । अत एव "विश्वजिता यजेते"त्यत्र न संज्ञाया भेदकत्वम् , अपि तूपादेयैकगुणाभावतया प्रकरणान्तरस्यैवेत्याहुः ।

तन्न ; उपादेयतामतन्त्रीकृत्य स्वमात्रवृत्तिविधेयतापनयेन धात्वर्थवृत्तिविधेयतासम्पादनव्यापारकत्वेन स्वाप्रादितोपादेयतासामानाधिकरण्येन विधेयतासम्पादनाख्यप्रकरणान्तरव्यापारकत्वाभावात्तदन्तर्भावानुपपत्तेः । तथा हि—

सन्निधावसान्निध्ये वा गुणानेकत्वं नोपादेयतानेकत्वाद्भेदकम् , सत्यप्युपादेयानेकत्वे "यदग्नये च प्रजापतये चे"त्यादौ अग्नेः प्राप्तत्वेन वाक्यभेदाप्रसक्तेः अभेदकत्वात् । अपि तु विधेयानेकत्वात् । अतश्च तत्रोपादेयतामतन्त्रीकृत्य सान्निध्यसान्निध्यसाधारण्येन स्वमात्रवृत्तिविधेयतापनयनपूर्वकधात्वर्थवृत्तिविधेयतापादनं व्यापारः, प्रकरणान्तरस्थले तु न प्राप्तवृत्तिविधेयतापनीयते । प्राप्तकर्मानुवादेनापि प्राप्तविधानसम्भवात् , अपि तूपादेयता । अतश्च स्ववृत्त्युपादेयतापनयनद्वारा पारिशेष्याद्धात्वर्थवृत्त्युपादेयतामापाद्य तत्सामानाधिकरण्येन विधेयताबाधनमेव प्रमाणान्तरासङ्कीर्णव्यापारः प्रकरणान्तरस्य । अतश्च प्रकरणान्तरव्यापाराभावादुपादेयगुणानेकत्वस्य सन्निधाविवासान्निधावपि गुणविधयैव भेदकत्वम् ।

अत एव नामधेयस्यापि सन्निधाविवासान्निधावपि उपादेयतामतन्त्रीकृत्य स्वशक्यतावच्छेदकत्वाक्षेपकत्वेनैव भेदकत्वात् प्रकरणान्तरव्यापारकत्वाभावेन नामधेयत्वेनैव भेदकत्वम् । अतः पूर्वोक्तप्रकारेणैव तुषनिष्कासादौ भेदसिद्धिः । तत्सिद्धं उपादेयगुणाभावविशिष्टानुपस्थितेः प्रकरणान्तराख्यया मासाग्निहोत्रं कर्मान्तरमिति ।

"मासं दर्शपूर्णमासाभ्या"मित्यादिवाक्येष्वप्येवम् । तत्र त्वयं

विशेषः(१)-साप्तमिकन्यायेन दर्शपदस्य पूर्णमासपदस्य च प्राकृतयागविकद्रव्यदेवताद्यतिदेशकत्वात्तेषां च एकपदोपादानेन समुच्चयावगतेरुत्पत्तिवाक्यगतसमुच्चितद्रव्यदेवतानुरोधेन संख्यावत् कर्मभेदावसायात् प्रकृतिवद्यागषट्कमेव विधेयमिति ।

नचैवमग्निहोत्रेऽपि प्राकृतसायंप्रातःकालादीनां समुच्चयेनातिदेशादुत्पत्तिवाक्यगतत्वेन भेदकत्वापत्तिः । सायंप्रातःकालादिवत "विराट्सम्पन्नमग्निहोत्रं भवती"त्यादि वाक्यविहिताया आवृत्तेरपि अतिदेशात्तदादायैव कालादिसमुच्चयोपपत्तेः । प्रकृते तु तदभावात् कर्मभेद इति वैषम्यम् ।

न चैवं सौर्येऽपि प्राकृताग्नेयद्रव्यधर्माणामेकेन प्रकृतिवच्छब्देनातिदेशात् समुच्चयावगतेरुत्पत्तिवाक्यगतत्वेन भेदकत्वापत्तिः । तत्राकाङ्क्षावशेन कल्प्यस्य प्रकृतिवच्छब्दस्यैकप्रकृतिधर्मैरेव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेः अन्यतराग्नेयवदित्येव कल्पनात् । प्रकृते तु तेन शब्देन लक्षणया धर्मप्राप्तौ समुच्चयस्यावश्यकत्वात् युक्ता भेदकतेति वैषम्यम् ।

यत्तु कैश्चित् 'मासं दर्शपूर्णमासाभ्या'मित्यनेन द्विवचनेन कर्मद्वयेऽवगते पश्चात्समुच्चितद्रव्यदेवतानुरोधेनैकजात्यवच्छिन्नस्यावान्तरभेद इत्युक्तम्, तत् द्विवचनस्य प्रातिपदिकाभिहितप्रकृतियागगतधर्मसमुदायगतत्वेनानुवादात् "समिधो यजती"तिवद्भेदकत्वानुपपत्तेरुपेक्षितम् ।

नन्वेवमैन्द्राग्नद्रव्यदेवत्यस्यापि दर्शपदेनातिदेशात्सप्तकर्मापत्तिः । न च(२) सोमप्राक्कालरूपैन्द्राग्नधर्माभावादनतिदेशः ।

---

१ सप्तमाध्यायचतुर्थपादीयप्रथमाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः ।

२ 'नासोमयाजी सन्नयेत्' इति असोमयाजिनस्सान्नाय्यनिषेधेन असन्नयत एवैन्द्राग्नविधानेन सोमप्राक्कालिकत्वमैन्द्राग्नधर्म इति भावः ।

तस्यौपदेशिकेन(१) सत्रवृत्तिसोमोत्तरकालत्वेन बाधेऽपि चातुर्मास्यादिवृत्त्यैन्द्राग्नविकृतिष्विव धर्मान्तरातिदेशोपपत्तेः। अत एव प्रकृतिवंद्धावबाधापत्तेः नैन्द्राग्नधर्मातिदेश इति केषाश्चिदुक्तमपास्तम्। विकृत्यन्तरेष्वपि तदापत्तेरिति चेत्—

याज्ञिकाचारमूलभूतश्रुत्या ऐन्द्राग्नधर्मपर्युदासोपपत्तेः। सर्वथा प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरमित्येतावत् स्थितम्।

एवं यत्र देशाख्योऽनुपादेयो गुणो निमित्ताख्यो वा तत्रापि कर्मान्तरत्वम्, यथा "सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपाल" इति। न चात्रोपादेयगुणाभावविशिष्टानुपस्थितिसत्त्वेऽपि 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इति वद्यज्यसमानाधिकरणाग्नेयपदस्यैव पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेर्भेदानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आग्नेयपदस्य नामधेयत्वाभावेन यजिपदेन पूर्वविहिताविहितकर्मसाधारण्येनाग्निदेवत्यद्रव्यमात्रवचनस्य विशिष्य पूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावात्।

निमित्तस्य तु 'सत्रायागूर्य विश्वजिता यजेत' इति। आगूरणं सङ्कल्पः, सत्रमकुर्वतः तद्विश्वजितो निमित्तमिति वक्ष्यते। अतश्च 'विश्वजिता यजेत' इति विहिताद्यागात् कर्मान्तरमिदम्।

नचानेन विनियुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा 'विश्वजिता यजेत' इत्ययमुत्पत्तिविधिरेव किं न स्यादिति वाच्यम्। विनियोगप्रयोगविषयतासामानाधिकरण्येनावगतस्योत्पत्तिपरत्वस्य सान्निधिं विना बाधे प्रमाणाभावात्। तस्मात् सिद्धं कर्मान्तरत्वम्।

प्रयोजनं सूत्रं च स्पष्टम्॥

इत्येकादशं प्रकरणान्तराधिकरणम्।

---

१ 'आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशास्सत्रमासीरन्' इति वाक्येन प्रथमयज्ञपदवाच्याग्निष्टामसंस्थाकज्योतिष्टोमोत्तरमेव सत्रविधानात् सोमोत्तरकालत्वं सत्रस्येत्याशयः।

अथ द्वादशं फलसंस्कार्याधिकरणम् (१२) ॥

सू—फलश्चाकर्मसन्निधौ ॥२–३–२५॥(सि)

एवं फलं चकारात्संकार्यं चानुपादेयत्वाद्भेदकम् । यथा- अनारभ्य श्रुते(१) "रुक्काम आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदि"त्यादौ यज्यश्रवणेऽपि देवतावाक्यवदेव कर्मान्तरत्वोपपत्तिः। संस्कार्यस्य तु अश्वमेधे(२)"त्रैधातवीया दीक्षणीया भवती"ति । अत्र हि त्रैधातवीयादीक्षणीययोः भेदात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः जघन्यदीक्षणीयापदं स्वशक्यकार्यं यजमानसंस्कारं लक्षयति । अतश्च दीक्षणीयापदेन लक्षणया संस्काराश्रयतया यजमानस्य संस्कार्यस्योपस्थितत्वात् अनुपादेयसहकृतानुपस्थितेः प्रसिद्धत्रैधातवीयापेक्षया कर्मान्तरमेवेदम् ।

वस्तुतस्तु यज्यसमानाधिकरणस्य त्रैधातवीयापदस्य पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेः नेदं कर्मान्तरम् ।

यत्तु भवदेवेन त्रैधातव्यापदस्य पूर्वकर्मोपस्थापकत्वे कार्यान्तरसम्बन्धे च गौरवापत्तेः कर्मान्तरविधिरेवायं इत्युक्तम् । तत् "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वित्यादावपि तदापत्तेः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वे च व्यापारान्तरानपेक्षणात् प्रत्युत कर्मान्तरविधान एव गौरवापत्तेरुपेक्षितम् । वार्तिके तदुदाहरणन्तु धात्वर्थाभेदेऽपि भावनाभेद इति प्रौढिपक्षाभिप्रायेण ।

---

१. रुक्कामः तेजस्कामः ।

२. आप. श्रौ. २०–८–४. आग्नावैष्णवहविष्का काचिदिष्टि त्रैधातवीयेष्टिः । त्रैधातवीयापदनिर्वचनं तु तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशानुवाके द्रष्टव्यम् ।

संस्कार्योदाहरणन्तु 'औदुम्बरीं प्रोक्षती' इत्यादि व्रीहि-प्रोक्षणाद्यपेक्षया प्रोक्षणान्तरविधायकमिति द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवमपि पूर्वसूत्रेणैव सर्वानुपादेयसङ्ग्रहोपपत्तेस्सूत्रान्तरप्रणयनवैयर्थ्यम् । न हि फलसंस्कार्ययोरनुपादेयत्वं दुर्ज्ञेयम् । येन तदुपपादनार्थमेतदारम्भो युज्येत । वाजपेयाधिकरणे पशूनामप्यनुपादेयत्वस्य स्थापितत्वादिति चेत्—

न ; फलसंस्कार्ययोः प्रकरणान्तरविधया भेदकत्वानुपपत्तिशङ्कानिराकरणार्थत्वात् । एतयोर्हि अङ्गित्वाद्विनियोगविधिविषयत्वापरपर्यायाङ्गत्वमात्रस्य धात्वर्थवृत्तितया आक्षेपात्तत्सामानाधिकरण्येनोत्पत्तिविषयत्वापरपर्यायविधेयत्वाक्षेपकत्वेऽपि उपादेयत्वानाक्षेपकत्वान्न प्रकरणान्तरविधया भेदकत्वम् । कालदेशनिमित्तानां त्वनुष्ठापकत्वेन प्रयोगविशेषणत्वाद्धात्वर्थे अनुष्ठाप्यत्वापरपर्यायोपादेयताक्षेपकत्वाद्युक्तं तद्विधया भेदकत्वमितीमामाशङ्कां निराकर्तुमिदं सूत्रम् । सत्यप्यङ्गित्वे अनुष्ठापकत्वस्यापि कामनाविषयत्वेन सत्त्वादुपादेयत्वाक्षेपकत्वोपपत्तेः कर्मसन्निधौ युक्तं तद्विधया भेदकत्वमिति ।

अत्र केचित्—कृतिविषयत्वमेवोपादेयत्वमङ्गीकृत्य कर्तृविशेषणानामेकत्वब्राह्मणत्वादीनामपि अनुपादेयत्वमिच्छन्ति । अत एव 'आनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवत्' इति कण्डिका सङ्गच्छते इत्याहुः । तन्न, कृतिर्हि यथैव विषयनिरूप्या तथा आश्रयनिरूप्यापि । अतश्चोपादेयत्वमपि कृतिविषयत्वाश्रयत्वान्यतरत्वमेव । अत एवाप्रवृत्तप्रवर्तनाख्यविधिव्यापारगम्यत्वमुपादेयस्येत्युक्तम् । अत एव चाख्यातोपात्तः कर्ता उपादेय इत्यपि कण्डिकान्तरं सङ्गच्छते । अन्यथा कृतिविषयत्वाभावेन तस्य तदनुपपत्तेः ।

न च कर्तुराश्रयत्वेऽपि तद्विशेषणानामेकत्वादीनां तदभावात् कथमुपादेयतोपपत्तिः । क्रियाया अविषयत्वे ऽपि तद्विशेषणानां द्रव्यादीनां विषयत्वेनोपादेयत्ववदेकत्वस्यापि तदुपपत्तेः । अत एवास्माभिः कृतिसमवायाघटितसम्बन्धेनेत्यव विशेषितमनुपादेत्वलक्षणे । 'एकत्वादेरनुपादेयत्वोक्तिस्तु यथाशक्त्युपबन्धप्रयोजकीभूतकृतिविषयत्वरूपोपादेयत्वनिषेधपरा । तस्मात् पञ्चैवानुपादेयानीति तान्येव भेदप्रयोजकानि ।

प्रयोजनं—पूर्वपक्षे प्रकृतित्वात् प्रतिपदि करणम् । सिद्धान्ते पर्वणीति ।

सूत्रं स्पष्टम् ॥

इति द्वादशं फलसंस्कार्याधिकरणम् ।

अथ त्रयोदशं प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणाधिकरणम् ॥(१३)

सू—सन्निधौ त्वविभागात् फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ २–३–२६. ॥ (सि)

(विषयः)

पञ्चस्वपि अनुपादेयेषु सन्निधौ प्रत्युदाहरणार्थमिदं सूत्रम् । यथा 'सायं जुहोती' त्यादि अग्निहोत्रं प्रकृत्य, 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति दर्शपूर्णमासौ प्र-

कृत्य, "स्विष्टकृतं यजती" ति प्रकृत्य च 'शेषात् स्विष्टकृतं यजती'ति श्रुतानि पञ्चानामप्युदाहरणानि ।

(संशयः)

तत्रापि किमुपादेयगुणाभावमात्रेण भेदः ? उत नेति विचार्यते ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यप्युपादेयत्वस्य कृतिविषयत्वाश्रयत्वान्यतरत्वरूपस्य विधेयत्वस्य चाप्राप्तप्रापणरूपस्य भेदो वाजपेयाधिकरण एव निरूपितः तथापि तयोरुत्सर्गसिद्धस्य सामानाधिकरण्यस्य त्यागे प्रमाणाभावात् सन्निधावपि उपादेयगुणान्तराभावेन उपादेयत्वे धात्वर्थत्वस्तितयाऽऽक्षिप्ते उत्पत्तिविधिविषयत्वाख्यं विधेयत्वमपि सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थमाक्षेप्तव्यम् । न ह्यत्र वैयधिकरण्येनापि तदाक्षेप्तुं शक्यम् । कालाद्युत्पत्तेर्लोकसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । निमित्तफलसंस्कार्याणामनङ्गत्वेन विनियोगविधिविषयत्वादिरूपस्यापि विधेयत्वस्यायोगाच्च । अतः कर्मैव विधेयमिति विहितविधानायोगाद्भिद्यत इति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—पूर्वकर्मोपस्थापकाधिकाराख्यस्य सन्निधेर्बाधायोगान्नात्र कर्मभेदः । न च विधिश्रुतिकल्पितसामानाधिकरण्यानुरोधेनाभ्यास इव सन्निधेर्बाधो युक्त इति वाच्यम् । विधेरेव "दध्ना जुहोती" तिवद्विशिष्टोत्पत्तिविधिगौरवपरिहारार्थं सन्निध्युपजीवकत्वेनोत्पत्तिपरत्वानङ्गीकारात्सामानाधिकरण्यासिद्धेः । 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र तु सान्निध्यभावात्सामानाधिकरण्यबाधो जुहोतेश्च कथञ्चित् "यदाहवनीये जुहोती"तिपूर्वकर्मोपस्था-

पकत्वकल्पनेति दोषद्वयापेक्षया विशिष्टविध्यङ्गीकार एव युक्त-इति वैषम्यम् ।

अत एव कालदेशवाक्ययोः न कालादिविधिपरत्वम् । अपि तु कर्मांशे प्रयोगविधिः, कालांशे विनियोगविधिः, संभवति हि कालदेशयोः वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्या कृतिव्याप्यत्वरूपप्रयोग-विषयत्वासंभवेऽपि यागोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ अधिकरणतासम्ब-न्धेन कारकत्वाद्यागाङ्गत्वेन विनियोगः । यत्र तु 'य इष्ट्या' इत्यादौ प्रयोगोऽपि प्राप्तस्तत्र कर्मानुवादेन कालाद्यंशे विनि-योगविधिरेवेत्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे । निमित्तफलसंस्कार्याणां त्वनङ्गत्वेन विनियोगानर्हत्वात्तदनुवादेन स्वरूपेण प्राप्तस्यापि कर्मणो विनियोगविशिष्टप्रयोगविधानं विनियोगमात्रविधानं वा । तत्र निमित्तस्य कृतिकारकत्वाभावेनानङ्गत्ववत् पुरुषार्थत्वाभावे-नानाङ्गित्वस्यापि सत्वादनुष्ठापकत्वेन च प्रयोगाक्षेपकत्वात् तस्य च फलापेक्षायां यावज्जीवाधिकरणवक्ष्यमाणरीत्या पापक्षयाद्यर्थं विनियोगः कल्प्यते ।

फलसंस्कार्ययोस्तु पुरुषार्थत्वात् स्वार्थमेव विनियोगः । काम-नाया अनुष्ठापकत्वात्तत्र प्रयोगोऽपि । संस्कार्ये तु प्रधानस्यैवानु-ष्ठापकत्वात् प्रयोगस्यान्यतो लाभेन शेषाख्यसंस्कार्योद्देशेन वि-नियोगमात्रमिति विवेकः ।

तदेवमुत्पत्तिप्रत्यभिज्ञाने विधिफलस्य विनियोगादिविषय-त्वेनोपपत्तेरुत्पत्तिविषयत्वाभावान्न कर्मभेदः । एवमधिकारा-ख्यसन्निध्यभावेऽपि यत्र यच्छब्दयोगो यथा 'य इष्ट्या' इत्यादौ तत्रापि पूर्वविहितकर्मोत्पत्त्याद्यनुवादप्रतीतेः का-लविनियोगविधिमात्रकरणेन कर्मभेदः । यजेत इति प्र-त्ययेन च सकलभावनानुवादान्न तदनेकत्वकृतो वाक्यभेदः ।

पदद्वयेन च पर्वलक्षणात् चशब्दस्य च निपातत्वेन भावनान्व-यं विनापि कालान्वयोपपत्तेर्विकल्पविशिष्टकालविधानान्न तदने-कत्वकृतोऽपि वाक्यभेदः ।

तथा यच्छब्दयोगस्याप्यभावेऽपि "एतया पुनराधेयसम्मि-तयेष्ट्वाऽग्निहोत्रं जुहोती"ति विधौ नाग्निहोत्रभेदः । "दीक्षितो न जुहोती"तिनिषेधापेक्षितोदवसानीयरूपावधिमात्रविधौ तात्पर्य-ग्राहकतयाऽनुवादात् । अतस्सिद्धं पूर्वकर्मोपस्थापकप्रमाणं कर्मा-न्तरत्वप्रमाप्रतिबन्धकमिति ।

ननु–स्वरूपसत्पूर्वकर्मोपस्थापकं प्रमाणं कर्मान्तरत्वप्रमाप्रति-बन्धकम्, तदभावश्च तां प्रति कारणम् । 'मासमग्निहोत्रं जु-होति'इत्यत्र पूर्वकर्मोपस्थापकभ्रमदशायां वस्तुतस्तदभावसत्वेन भे-दप्रमोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि भ्रमप्रमासाधारणं तदभावज्ञानं कार-णम् । तथात्वे 'सायं जुहोती'त्यादावभावभ्रमदशायां भेदप्रमा-पत्तेः । नापि तदभावप्रमा । गृहमेधीये 'आज्यभागौ यजति'इत्य-त्र पूर्वकर्मोपस्थापकस्यातिदेशस्याभावभ्रमदशायां भेदप्रमापत्तेः । अत एव पूर्वकर्मोपस्थापकप्रमाणज्ञानत्वेन भ्रमप्रमासाधारण्ये-न प्रतिबन्धकता, भेदज्ञानत्वेन प्रतिबध्यता, अतश्च प्रतिबन्धकाभा-वसत्वे भेदज्ञानोत्पत्तेर्विषयाबाधेन प्रमात्वसिद्धिरित्यपास्तम् । उ-क्तप्रमाणज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानदशायां उत्तेजकसत्वेन भेदप्रमापत्तेः ।

नचात एव कैश्चिन्नोपादेयगुणाभावो भेदप्रयोजकः, अपि तु अनुपादेयगुणसत्वैवेत्युक्तम् । अतश्चोक्तोदाहरणे तदभावेनैव भेदाप्रसक्तेर्युक्तमेव तान्नस्सान्निध्यभावेऽपि पूर्वकर्मोपस्थापकत्व-मिति वाच्यम् । अनुपादेयगुणस्य पारिशेष्येण धात्वर्थवृत्त्यु-पादेयतापादनस्य तदभावेऽपि गुणसामान्याभावमात्रेण सिद्धेरु-पादेयगुणाभावस्यैव भेदप्रयोजकत्वात् । अत कथं सन्निधस्तत्प्र-

तिबन्धकत्वमिति चेत्—

न; भेदाननुगुणस्वेतराबाध्यपूर्वकर्मोपस्थापकप्रमाणज्ञानमात्रस्य भेदप्रमाप्रतिबन्धकतांगीकारात्। अस्ति च 'सायं जुहोती' त्यादौ तत्, पूर्वकर्मोपस्थापकस्य सन्निधेः केनापि प्रमाणेनाबाधात् नाम्नः पूर्वकर्मोपस्थापकस्यापि नामातिदेशविधया भेदानुगुणत्वान्न भेदप्रमाप्रतिबन्धकत्वम्। अस्ति च "आज्यभागौ यजती" त्यत्रापि पूर्वकर्मोपस्थापकप्रमाणस्यातिदेशभेदस्य स्वपदोपात्तभेदबाध्यत्वेऽपि तदितरेणाबाध्यत्वम्। न हि तत्रातिदेशः प्रकारान्तरेण बाध्यते अपि तु क्लृप्तोपकारपूर्वाज्यभागाभेदादेव। अतश्च तत्रासत्यपि प्रमाणे स्वेतराबाध्यपूर्वकर्मोपस्थापकप्रमाणज्ञानस्य संभावनात्मकस्य सत्त्वाद्भेदप्रमाप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः। 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्रापि उक्तविधज्ञाने प्रमात्मके सति भेदप्रमाप्रतिबन्धसत्त्वान्न व्याहतिः।

भेदप्रमाजनकं च भेदाननुगुणपूर्वकर्मोपस्थापकप्रमाणप्रतियोगिकस्य स्वेतरप्रयुक्तस्याभावस्य प्रमा। अस्ति चेदं मासाग्निहोत्रे सन्निध्यभावस्याभेदातिरिक्तासंबन्धिपदव्यवधानप्रयुक्तत्वात्। आज्यभागयोश्चातिदेशाभावस्याभेदप्रयुक्तत्वेऽपि तदितरप्रयुक्तत्वाभावेन कर्मान्तरत्वानापत्तिः। नह्यभेदोपजीव्यतिदेशाभावस्योपजीव्यविरुद्धभेदप्रयोजकत्वं सम्भवतीति युक्तं अकर्मान्तरत्वम्। अतस्सिद्धं प्रत्यभिज्ञाने सर्वत्राकर्मान्तरत्वम्। प्रयोजनं स्पष्टम्।

सूत्रं फलशब्दस्यानुपादेयमात्रोपलक्षणत्वं 'आज्यभागौ यजती' त्यत्र च गृहमेधीयसंबन्धोपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्।

इति त्रयोदशं प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणाधिकरणम्॥

———:०:———

अथ चतुर्दशमाग्नेयस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ (१४)

सू—आग्नेस्तूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २–३–२७. ॥ (पू)

(विषयसंशयौ)

कालद्वये आग्नेयद्वयं विधाय तत्रैव प्रदेशान्तरे(१)'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इति पुनराम्नातम्। तत्र किं अच्युतवाक्यबोध्यदर्शस्थाग्नेयापेक्षया कर्मान्तरविधानं? उत नेति संशयः।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत्। आतिदेशिकी त्वनन्तरा। अधिकाशङ्कार्थश्चेदं सूत्रम्। तथा हि—

(पूर्वपक्षः)

पूर्वत्र हि सत्यप्यप्राप्तोपादेयगुणाभावे सन्निधिसत्त्वान्न भेदकता। प्रकृते तु सत्यपि सन्निधाने न तस्य भेदप्रतिबन्धकत्वम्। स हि कर्मोत्पत्तिं प्रत्याभिज्ञापयन् विधिफलस्य च फलादिसंबन्धिविषयत्वञ्चोपनयन् उत्पत्तिनिबन्धनभेदं प्रतिबध्नाति। प्रकृते तु विधिफलस्यान्यविषयत्वानुपपत्तेः उत्पत्तिविषयत्वावसायान्न विधिविरोधिनस्सन्निधेर्भेदप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः। न चैतस्य स्तावकत्वाङ्गीकारेण भेदकत्वस्यैव सिद्धिः। आग्नेयस्य तावत् प्रदेशान्तरस्थत्वेनैव स्तुत्यनुपपत्तेः। ऐन्द्राग्नस्य तु आग्नेयगतप्रशस्तत्वकीर्तनात् स्तुतिरनाशङ्क्या-

---

१ तै. सं. २–५–३.

व । अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थमेव विधित्वावसायात् अप्राप्तोपादेयगुणाभावसत्वेन च प्रकरणान्तरस्याविकलत्वाद्भेदसिद्धिः ।

अथ वा अस्त्वभ्यासाद्भेदः । अतश्चामावास्यायां आग्नेयद्वयं कार्यमिति पूर्वपक्षे प्रयोजनं सिध्यति । न च सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वात् सहानुष्ठानशङ्का, पुनर्विधिवैयर्थ्यस्यैव तद्बाधकत्वात् । अतस्सूत्रं आग्नेयः उक्तप्रमाणवशात् भिन्नः प्रतीयेत । ततश्चानुष्ठानकालेऽपि द्विरभ्यस्येतेति व्याख्येयम् ॥

सू-अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयेत ॥ २-३-२८. ॥

सिद्धान्तैकदेशी समाधत्ते-सत्यप्यप्राप्तोपादेयगुणाभावे सन्निधिना तदीयद्रव्यदेवताकस्य तदनुमितयागस्य प्रत्यभिज्ञानान्नात्र कर्मान्तरम् । न च विधिफलाभावः, द्विराम्नानबलात् वाक्यद्वयविहितस्यैवाभ्युदयकारित्वकल्पनया पूर्वकर्मण एव विधिफलविषयत्वोपपत्तेः । न चैकेन विहिते इतरस्य विधायकतानुपपत्तिः पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दाभ्यां द्रव्यविशेषस्येव वाक्यद्वयेनाप्येकस्य कर्मणो युगपद्विधानोपपत्तेः । सूत्रं स्पष्टम् ॥

(सिद्धान्तः)

सू-अन्यार्था वा पुनः श्रुतिः ॥२-३-२९.॥ (सि)

सिद्धान्तस्तु—सत्यं न कर्मभेदः । तथापि नापि विधित्वम्, एकेन विहिते अपरेण तदयोगात् एकहायन्यादौ गुणान्तरविधानादर्थवत्ता । न चाभ्युदयाशिरस्कत्वे सा, यत्र ह्यस्ति विषयभेदः विषययोश्चैकेनैव संभवल्लाभत्वं तत्रागत्याभ्युदयाशिरस्कत्वकल्पनं, यथा-अनारभ्याधीतमित्रविन्दादिप्रकरणस्थसाप्तदश्य-

विध्योः। तत्र हि एकस्य वाक्यस्य सामिधेनीसंबन्धो विषयः अपरस्य च क्रतुसंबन्धः इति विषयद्वयस्यैकेनापि सम्भवल्लाभम्। तत्रैकेनैकस्यैवावगमे अभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनं युक्तम्। न च विनिगमनाविरहः। झटित्युपस्थापकत्वस्यैव तत्त्वात्। प्रकृते तु विषयभेदाभावान्नाभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनावसरः। अत एव समित्तनूनपाद्वाक्ययोस्तथाङ्गीकृतम्।

किंचेदं सति विधित्वे युज्यते। तत्तु ऐन्द्राग्नविध्येकवाक्यतया तत्प्रशंसार्थत्वेनोपपत्तेरसिद्धम्। संभवति चातिप्रशस्ताग्नेयसाहित्यैन्द्राग्नस्यातिप्रशस्ततरत्वमिति स्तुतिः। (१)तस्मान्नेदं कर्मान्तरम्।

मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य सुदृढैर्न्यायोच्चयैर्निर्जरैः
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम्।
यद्धालाहलसंज्ञमेत्र कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः॥

श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य।
मीमांसाकौस्तुभाख्या भेदाध्याये तृतीयाङ्घ्रिः।

इति पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणश्रीरुद्रदेवसूनोः
खण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे
द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः॥

॥ शुभमस्तु ॥

(१) तस्मान्न कर्मान्तरम्।

॥ श्रीः ॥

मीमांसाकौस्तुभः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः (यावज्जीवपादः)

यावज्जीवाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू—यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् (२-४-१.)

(विषयसंशयौ)

"यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत," "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"ति श्रुतम् । तत्र किं काम्य एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासादिप्रयोगे जीवनपर्याप्तकालविधिरयम् ? किं वा क्लृप्तफलात् फलान्तरार्थं जीवनाख्यनिमित्तरूपगुणावशेन दर्शादेर्विनियोगान्तरविधिरिति विचारः ।

(सङ्गतिः)

विनियोगभेदनिरूपणस्य च पादार्थत्वात् पादाध्यायसङ्गतिः । पूर्वत्र कर्मस्वरूपभेदः क्वचिच्च(१)अत्रैष्ट्यधिकरणादौ प्रयोगभेद एव निरूपितः, न क्वचिदपि विशिष्य विनियोगभेद इति इह निरूप्यमाणत्वात् पादार्थः । अनन्तरा तु निमित्तस्य इह गुणविधया भेदकत्वेऽपि अनुपादेयत्वमात्रेण प्रकरणान्तरतुल्यत्वात् प्रसङ्गरूपा ।

---

१. पू. मी. २-३-२.

(पूर्वपक्षः)

तत्र यावज्जीवशब्दस्य "यावद्दोहं तिष्ठती" त्यादौ काले ऽपि निरूढलक्षणया प्रयोगदर्शनेन कालपरत्वोपपत्तेः, णमुलन्तस्यापि च (१)"अभिक्रामं जुहोती" त्यादौ निमित्तपरत्वादर्शनात्, अनुशासनाभावाच्च तत्परत्वानुपपत्तेः, स्वर्गाद्यर्थेषु दर्शादिषु जीवनपर्याप्तकालविधिरेवायम्। एवञ्च कालस्य वाक्येनैवाङ्गताबोधने ऽपि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणापेक्षितार्थसमर्पणात् प्रकरणानुग्रहोऽपि। इतरथा हि प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोरेव निमित्तसम्बन्धात् अधिकारात्मकप्रकरणाऽनुग्रहेऽपि निमित्तस्याऽनङ्गतया कथम्भावात्मकप्रकरणापेक्षितार्थसमर्पणाऽभावान्न तदनुग्रहः। अत एव कालरूपानुपादेयगुणसत्त्वेऽपि अनुपस्थितयभावात् न कर्मान्तरविधिः।

न च उत्पत्तिशिष्टपौर्णमास्यादिकालावरोधात् न जीवनपर्याप्तकालविधिसम्भवः। "अमावास्यायामपराह्ण" इत्यादिवद्व्याप्यव्यापकभावेनाऽविरोधात्।

अत्र च यथैव "सायं जुहोति" "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते" त्यादौ कालविशिष्टप्रयोगविधिः एकादशे वक्ष्यते तथैवेहापि जीवनपर्याप्तकालविशिष्टप्रयोगविधिर्विनिगमनाविरहादभ्युपगन्तव्यः। अत एव व्याप्यकालिकप्रयोगविधौ प्रतिप्रयोगपर्याप्तः धर्मः विधेयतावच्छेदकत्वेनाङ्गीकर्तव्यः। व्यापककालिकप्रयोगविधौ तु जीवनपर्याप्तेषु तावत्सु व्याप्यकालिकप्रयोगेषु व्यासक्तः। द्वयोः प्रयोगविध्योः व्याप्यव्यापकभावेनाऽविरोधात्।

१. तै. सं. २-५-७.

अत एव आर्थिक एव तावन्तं कालं कर्माभ्यासः, न तु यावज्जीववाक्ये विधिना लक्ष्यो वा ।

यद्यपि च यावज्जीववाक्येऽपि विनिगमनाविरहेण व्यापककालिकप्रयोगान्तरविधिः पूर्वपक्षिणो नानिष्टः । तथापि व्याप्यव्यापकरूपप्रयोगविशिष्टस्य कर्मणः फलापेक्षायां स्वर्गकाम्यादिवाक्येन स्वर्गाद्यर्थतयैव विनियोगात् न यावज्जीववाक्ये पापक्षयाद्यर्थं विनियोगभेद इष्टः । अत एव जीवनपर्याप्तैः तावद्भिः प्रयोगैः एकमेव फलमित्यप्यर्थः पूर्वपक्षे लभ्यते ।

यत्तु मूले काम्यप्रयोगानुवादेन यावज्जीववाक्ये कालमात्रविधिरिति पूर्वपक्षितम् , तत् काम्यप्रयोगस्य फलवाक्ये सिद्धान्तिनोऽपि विध्यनङ्गीकारात् पौर्णमास्यादिकालवाक्ये तद्विधौ च विनिगमनाविरहेण प्रकृतेऽपि तदापत्तेः उपेक्षितम् । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्यैव तावद्व्याप्यप्रयोगव्यासक्तव्यापकप्रयोगैक्यात् एकफलकत्वं इत्येवं पूर्वपक्षः कार्यः । एवञ्च "जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं" इति दीर्घकालिकैकप्रयोगत्वेन सत्रसादृश्यवचनमुपपन्नं भवति । इतरथा सायंप्रातःकालसाध्यैकप्रयोगत्वादग्निहोत्रस्य तदनुपपत्तिः । तस्मान्नात्र विनियोगभेदः ॥

सूत्रे यावज्जीवपदेन निरूढलक्षणया प्रतिपाद्योऽभ्यासाऽऽपादकः काल एव कर्मधर्मतया विधीयते, अत एव इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाप्रकरणमपि आनुकूल्येनानुगृहीतं भवतीति व्याख्येयम् ।

अस्तु वा सूत्रानुगुण्यात् कालविशिष्टाभ्यास एव कर्मधर्मतया विधीयत इति वार्तिकोक्तः पक्षः, सर्वथा न विनियोगभेद इति सिद्धम् ॥

सू—कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् (२—४—२.) (सि)

(सिद्धान्तः)

नायं कालविधिः, काललक्षणाऽऽपत्तेः, यावच्छब्दो हि जीवनगतसामस्त्यवाची धातुश्च जीवनवाची, णमुल् च साधुत्वार्थे भावे वा। यद्यपि चात्र अव्ययीभावसमासस्स्यात् तथापि तावानेवार्थः, सर्वथा कालस्याशक्यत्वात् लक्षणैव।

वस्तुतस्तु अवधारणाभावात् नाव्ययीभावः इति णमुलन्त एव लक्षणाप्रसङ्गः।

यत्तु निमित्तत्वेऽप्येतत्तुल्यमिति, तत्रोच्यते(१) "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः," इत्यनुशासनात् णमुल् यस्माद्धातोरुच्चार्यते, तद्धात्वर्थस्य धात्वर्थान्तरेण सम्बन्धः संसर्गविधया पार्ष्ठिकान्वयबलेन वाऽवश्यमवगम्यते। अतश्च जीवनस्य दर्शादेश्च सम्बन्धस्तावत् लक्षणां विना(२) प्युपपद्यते। तस्य च विशेषापेक्षायां सम्बन्धान्तरासम्भवात् यावच्छब्दस्य च तात्पर्यग्राहकस्य सत्वात् निमित्तपरत्वमेव व्यक्तिन्यायेनाश्रीयते। यावच्छब्दो हि सामस्त्यं वदन् निमित्तत्वपक्षे पतितः निमित्तनैमित्तिकावृत्तिन्यायेन जीवनगतसामस्त्यस्य नैमित्तिकसम्बन्धित्वेन प्राप्तत्वात् स्वार्थानुवादको भवतीति जीवनस्य स्वपरिमितकालकत्वरूपेऽन्यस्मिन् सम्बन्धे आश्रीयमाणे तु कालाद्यनुरोधेन प्रधानावृत्तेः न्यायतः प्राप्त्यभावादप्राप्तस्य जीवनगतसामस्त्यस्यापि विधानापत्तेः एकपदत्वात् विशिष्टप्रयोगविधाना-

---

१. पा. सू.। ३-४-१.

२. प्यवगम्यते।

च्च वाक्यभेदाभावे ऽपि गौरवं समस्त्येव । अतश्च लाघवलि-प्सया यावच्छब्दस्य निमित्तत्वरूपसंसर्गविशेषतात्पर्यग्राहक-त्वमविरुद्धम् ।

एतेन जीवनस्य स्वपरिमितकालकत्वसम्बन्धेन दर्शान्वया-च्च काललक्षणेत्यपास्तम्, तादृशसम्बन्धस्य तात्पर्यग्राहकाभा-वेनाऽयोग्यत्वात् ।

न च विनियोगान्तरविधिगौरवस्य निमित्तत्वपक्षेऽपि तु-ल्यत्वात्ततो वरं सामस्त्यविधिगौरवाऽऽश्रयणमेवेति वाच्यम्। त-स्य श्रुतनिमित्तनैमित्तिकभावप्रतीत्युत्तरप्रतीतिकत्वेन फलमुख-त्वात् प्रयोगान्तरविधिगौरवस्य तवापि तुल्यत्वाच्च । मम तु त-मेव प्रयोगमुपजीव्य विविदिषावाक्यवद्विनियोगान्तरकरणमिति लाघवम् ।

नच निमित्तस्याऽनुष्ठापकत्वात् प्रयोगाक्षेपकत्वमिति वा-च्यम् । सायंकालादिवाक्यविहितस्य पूर्वप्रयोगस्यैव विनियोगा-न्तरफलकनिमित्तसम्बन्धमात्रोपपत्तौ प्रयोगान्तरकल्पने प्रमाणा-भावात् ।

नचैवं प्रयोगैक्ये नित्यकाम्यप्रयोगयोस्तन्त्रप्रसङ्गविचा-राऽनुपपत्तिः । प्रयोगगतवैजात्याभावेऽपि (१)योगसिद्ध्यधि-करणप्रसक्तप्रयोगव्यक्तिभेदाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । अतः विनियो-गान्तरत्वेऽपि न प्रयोगभेद इति लाघवम् । अतः कालस्य संस-र्गविधया भाने गौरवापत्तेः पदार्थविधया लक्षणावश्यंभावात् न कालविधिः ।

किञ्चैवं यजावृत्त्यभ्यासलक्षणाऽऽपत्तिः । तथा हि—

---

१. पू. मी. ४-३-९.

न तावत् वसन्तादिकाल इव जीवनव्याप्ते काले सकृदेव सायंप्रातःकालादौ अनुष्ठानसम्भवः, तथात्वे कर्मशास्त्रेणैव तादृशानुष्ठानसिद्धौ कालविधिवैयर्थ्यात् । वसन्तादिविधेर्हि ग्रीष्मादिव्यावृत्त्याऽपि फललाभात् न सातत्येनानुष्ठापकत्वम् । प्रकृते त्वजीवत्कालस्याऽप्रसक्तत्वेनाऽव्यावर्तनीयत्वात्, अयोगव्यावृत्तेश्च कर्मशास्त्रेण सिद्धाया अफलत्वाद्व्याप्त्यर्थैव कालो विधेयः । यावच्छब्दोऽपि अमुमेवार्थं गमयति । अतो न तावत् मरणान्तकालीनं सायंप्रातःकालादौ सकृदेवानुष्ठानम् ।

नापि मरणावधि सायंप्रातः कालादौ अवयवशः प्रयोगः । तथात्वे सायंकालादिवाक्यस्य प्रतीयमानैकप्रयोगविधायित्वबाधापत्तेः, मरणस्याऽनियतकालत्वेन प्रयोगसमाप्तेः कदाप्यसम्भवाच्च । अतः सायंकालादिसमाप्यप्रयोगस्यैव मरणावधिकाभ्यासोऽवश्यमास्थेयः । तस्य च फलसाधनकोटौ प्रविष्टत्वात् तत्साधनत्वस्य च विधिं विनाऽयोगात् तस्य च शाब्दत्वं विनाऽनुपपत्तेः अध्याहृतविधिकल्पनातो यजावेवाभ्यासलक्षणाऽवश्यमास्थेया । अन्यथा अभ्यासस्यानङ्गत्वात्तदकरणेऽपिफलापत्तेः । मम तु एकनिमित्तस्य सन्निपाते सकृन्नैमित्तिकानुष्ठानात् फलसिद्ध्युपपत्तेः विधिपर्यवसानात् पुनरावृत्तेश्च पुनर्निमित्तपातेन काम्यप्रयोगाऽऽवृत्तिवदार्थिकत्वेन विधिव्यापाराऽविषयत्वान्न लक्षणा ।

वस्तुतस्तु पूर्वपक्षेऽपि अभ्यासस्यानङ्गत्वेऽपि तदकरणे वैगुण्यस्य कर्मणि जीवनपरिमितकालव्याप्त्यसंपादनप्रयुक्तत्वेनाभ्यासाऽकरणप्रयुक्तत्वाभावान्न क्षतिः । अतः अभ्यासस्याङ्गत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणाद्यभवेऽपि काललक्षणादिनैव पूर्वपक्षो निराकर्तव्यः । अभ्यासलक्षणामपि तु प्रकारान्तरेणाग्रे निरूपयिष्यामः ।

तस्मान्निमित्तपर एव यावज्जीवशब्दः । जीवनानां च प्राणक्रियाऽपरपर्यायाणां प्रतिक्षणं भेदान्निमित्तावृत्त्युपपत्तेः यावच्छब्दोऽनुवादः ।

नचैवं तिथ्यन्तरस्थजीवनस्यापि निमित्तत्वापत्तिः । षाड्न्यायेन कालशास्त्रस्य निमित्तशास्त्रैकवाक्यताङ्गीकारेण तद्व्यावृत्त्युपपत्तेः ।

नन्वेवमपि पौर्णमास्यामेव जीवनानां प्रतिक्षणं भिन्नत्वान्निमित्तावृत्तिस्स्यात् । न हि कालोऽपि निमित्तकोटावन्तर्भवति, येन तस्यैकत्वादनावृत्तिः प्रसज्येत । अपि तु कालान्तरीयस्य जीवनस्य निमित्तताव्यावर्त्तनेनावच्छेदकत्वमात्रम् । अत एव ज्योतिष्टोमे एकस्मिन् वसन्ते पौर्णमास्यादिभेदेऽपि नावृत्तिः, निमित्तावृत्त्यभावात् । अत एव एकस्यामपि पौर्णमास्यां जीवनानां भेदादावृत्तिस्स्यादेवेति चेत्—

पौर्णमास्यादिकालवत् पौर्वाह्णादिकालस्यापि निमित्तावच्छेदकत्वेन तदप्रसक्तेः । अतो युक्तमेव जीवनस्य निमित्तत्वम् । निमित्तत्वं चात्र(१) नियतानुष्ठापकत्वं, न तु अनुष्ठापकत्वमात्रं कामनादिवत् । तथात्वे कामशास्त्रेणैव तादृशानुष्ठानसिद्धावेतद्वचनानर्थक्यापत्तेः, यावच्छब्दानुवादानुपपत्तेश्च । नियतत्वस्य बुद्धिपूर्वकारिणा पुरुषेण स्वतोऽसम्पाद्यमानत्वान्निमित्तसमभिव्याहृतो विधिः योग्यताबलेन विधेयाकरणस्य तत्समानकालीनान्यकरणस्य वा प्रत्यवायसाधनतां बोधयति । तद्भिया पुरुषो नैमित्तिके प्रवर्तते । करणस्य तु न किञ्चित् फलमिति प्राभाकराः ।

१ प्रतिनियतानुष्ठापकत्वम्.

वस्तुतस्तु प्रत्ययवाच्यभावनाया भाव्यसाकाङ्क्षत्वनियमात् कल्प्यमेवा(१)वश्यं फलम्। तच्चाकरणनिमित्तप्रत्यवायप्रागभावपरिपालनमिति न्यायसुधाकारः।

वस्तुतस्तु प्रागभावस्याजन्यत्वान्न फलत्वम् । न च परिपालनस्य प्रतियोग्यनुत्पत्तिरूपस्य फलत्वम्, अनुत्पत्तेः उत्पत्तिप्रागभावरूपाया अजन्यत्वेन तदयोगात् । किञ्चाकरणजन्यस्य प्रतियोगिनः करणे कदाप्यनुत्पत्तेः नैव तदभावस्य प्रागभावत्वम्, अपि तु अत्यन्ताभावत्वमेवेति न तस्य फलत्वोपपत्तिः ।

नापि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायलभ्यः स्वर्गकामवाक्यप्रमितो वा। तत्र हि कामशब्दयोगात् कामना अनुष्ठापकत्वेन प्रतीयते । न च जीवनस्य तदा अनुष्ठापकत्वं सम्भवति। द्वयोरनुष्ठापकत्वाङ्गीकारेऽपि तादृशार्थस्य निमित्तश्रुतिं विनापि सिद्धेः तद्वैयर्थ्यात् । अत एव कामार्थे कर्मणि निमित्तरूपगुणान्वयानुपपत्तेः फलान्तरार्थं तद्विनियोग इह आवश्यकः।

नन्वस्तु निमित्तस्यैवाऽकरणे प्रत्यवायभियानुष्ठापकत्वम्। करणात्तु स्वर्गः अकाम्यमानोऽपि पुत्रगतपूतत्वादिवत् पापक्षयवच्चानुषङ्गिको (२)विश्वजिन्न्यायेन फलं भविष्यति, न तु तत्कामनायाः अनुष्ठापकत्वकल्पनम्, अनुष्ठापकानपेक्षत्वात् । न च स्वर्गफलकत्वे तस्य मुमुक्षुपरिपन्थित्वाद्यावज्जीवविधेः अमुमुक्षुविषयत्वापत्तेः संकोचापत्तिः, विश्वजिद्विधिवत् संकोचेऽप्यदोषादिति चेत्—

सत्यं कार्यतावच्छेदकलाघवाद्विधिसङ्कोचो न दोषाय, तथापि "स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदमनेनाङ्गं संस्क्रियते,

१ अन्यत्. २ पू. मी. ४-३-५.

इदमनेनाङ्गमुपधीयते" इति, (१)"धर्मेण पापमपनुदति" इत्यादि श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया सामान्यतः(२)"पूर्वां संध्यां जपन् तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति"(३)"यद्रात्र्या पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्यां" इत्यादिपर्यालोचनया विशेषतश्च निषिद्धाचरणजन्य-प्रत्यवायक्षयफलत्वावगमात् रात्रिसत्रवत् स्वर्गकल्पने गौरवा-पत्तेः नं तैत्फलत्वेनाध्यवसानम् । न हि "धर्मेण पापमपनुद-ती" त्यादिवचनं पापापनोदकद्वादशाब्दादिविषयत्वेन युक्तमुपसं-हर्तुम्, वैयर्थ्यापत्तेः । इदमनेनेत्येतच्छब्दस्य स यदेव यजेतेति प्रकृतयज्ञादिपरामर्शित्वाच्च । अतो नित्यनैमित्तिकभावनापेक्षि-तफलप्रतिपादकत्वमेवैषाम् ।

यदि त्वेदं नाङ्गीक्रियते ततो भावनाया भाव्यापेक्षायां यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती" त्यादौ समानपदोपात्तस्य धात्वर्थस्य तज्जन्याऽपूर्वस्यैव वा अपुरुषार्थस्याऽपि फलत्वोपपत्तेः प्रवृत्तेश्चा-करणे प्रत्यवायभियाप्युपपत्तेः पुरुषार्थभाव्यकत्वानाक्षेपात् पाप-क्षयादेः फलत्वं दुरुपपादमेव । तस्मात् पूर्वोक्तविधयैव पापक्षयस्य भाव्यत्वम् । तस्य च भाव्यत्वेऽपि न तत्कामना अनुष्ठापिका, निमि-त्तश्रुतिविरोधापत्तेः । अतो निमित्तानुष्ठापितस्यैव पापक्षय आ-नुषङ्गिक इति दिक् । तस्मात् निमित्तरूपगुणवशेन फलान्तरार्थं विनियोगभेद इति सिद्धम् ।

सूत्रं तु कर्तुरेव निमित्तवतोऽयं दर्शादिर्धर्मो वेदितव्यः पुरुषार्थ इति यावत् । एवं सति श्रुतिसंयोगो भवति । इतरथा लक्षणापत्तेः इति व्याख्येयम् ।

---

१ तै. आ. १०-६९.   २ मनु. अ. २. श्लो. १०२.
३ तै. आ. ३२-१.

सू—लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मो(१) हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ २–४–३. ॥

(२) "अप वा एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी स-न्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयेत्" इति लिङ्गमस्मत्पक्षस्य साधकम् । कर्मधर्मत्वेन कालविधिपक्षे यावज्जीवव्यापकस्यैक-प्रयोगस्यैव फलसाधनत्वात् 'दर्शपूर्णमासयाजी सन्नि'त्यनेन कृतदर्शपूर्णमासकरणकभावनाकत्वनिर्देशो विरुध्यते । अतो "द-र्शपूर्णमासयाजी"ति प्रक्रान्तदर्शपूर्णमास इति व्याख्येयम् । तत्र अन्यदतिपातयेदित्यनुपक्रमदर्शनं विरुध्येत ।

अथ 'अतिपातयेदिति' असमापयेदिति व्याख्यायेत ततोऽप्य-न्यत्प्रायश्चित्तविधानं(३) "सोऽग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपे"दि-ति विरुध्येत । समापनकाले जीवनान्त्यक्षणरूपे अतीते हि मृते त-व मतेऽतिपत्तिस्स्यात् । तत्र च नैमित्तिकानुष्ठानविरोधः । मम तु माससाध्यप्रयोगस्यैकफलसाधकत्वात् एकस्मिन्मासे तु कृतदर्शपू-र्णमासकरणकभावनाकत्वं मासान्तरे च तदकरणरूपातिपादन-मिति द्वयसंभवः ।

ममापि तत्तत्कालिकव्याप्यप्रयोगाभ्यासानां भेदादुभयो-पपत्तिरिति चेत्, अभ्यासानां मुख्यस्वर्गादिफलकत्वाभावेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यत्वाभावेन च 'दर्शपूर्णमासयाजीत्यादिव्यप-देशस्य औपचारिकत्वापत्तेः । तस्मादपि विनियोगभेदः ।

---

१ कर्मधर्मे हि २ तै. सं. २–२–२.

३ तै. सं. २–२–२.

सू–(१)व्यपवर्गेश्च दर्शयति कालश्चेत् कर्मभेदस्स्यात् ॥ २–४–४. ॥

किञ्च "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते" त्यत्र फलोद्देश्यकृदर्शपूर्णमासकरणकभावनासमाप्तिरूपो व्यपवर्गः उत्तरकालत्वप्रतियोगितया निर्दिश्यते । नचासौ जीवनान्त्यक्षणसमाप्यत्वे सम्भवति, तथात्वे सोमस्य तदुत्तरकालविध्यनुपपत्तेः । अतः उत्तरकालाऽनुग्रहार्थमपि दर्शादिकर्मणां विनियोगभेद आश्रयितव्यः । अत्राप्यभ्यासमादाय समाप्त्युपपत्तिशङ्कातत्परिहारौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ ।

अथ वा कालश्चेत् पूर्वपक्षे जीवनपर्याप्तौ विधीयते ततो वितते दर्शादिप्रयोगे सति मध्ये सोमादिप्रयोगापत्तेः "वि वा एतद्यज्ञश्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे विततेऽन्यस्य तन्त्रं प्रतायते" इत्यादिनिन्दोन्नीतनिषेधविरोधरूपो भेदस्स्यात् । नचानन्यगतिकत्वं दर्शप्रयोगवृत्तिपिण्डपितृयज्ञप्रयोगवत् , सिद्धान्तरीत्याप्युपपत्तेः । अतोऽयं निषेधः दर्शपूर्णमासप्रयोगसमाप्तिरूपं व्यपवर्गं दर्शयत्येवेति व्याख्येयम् ॥

सू–अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात ॥ २–४–५. ॥

किञ्च "आहिताग्निर्वा एष सन्नाग्निहोत्रं जुहोति, न दर्शपूर्णमासौ यजेत, तदाहुतिभाजोऽनुध्यायिनीः करोती"ति अनुध्यायिनीवचनार्थवादोऽपि काम्यत्वपक्षे नोपपद्यत्ते । यस्य यत् नियमेन देयं तस्मिन्नदीयमाने तस्यानुध्यानं भवति । नच काम्यत्वपक्षे नियमेन देयत्वम् । अपि तु नित्यत्वपक्ष एवेत्यतोऽपि विनियोगभेदः ।

---

१. अपवर्गेमिति क्वचित् वर्तते

अपि च "जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ, जरया वा एताभ्यां मुच्यते मृत्युना वे"ति जरामरणाभ्यां निर्मोचनावधारणवचनं नित्यत्वपक्षे उपपद्यते न काम्यत्वपक्षे, तदा हि अप्रयोगादपि मुच्येतैव। यत्तु सत्रसादृश्यं प्रयोगभेदे नोपपद्यत इत्युक्तं तद्दीर्घकालिकैककर्मत्वादुपपन्नम् ॥

सू—विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ २—४—६. ॥

अङ्गत्वेन कालविधिपक्षे च तस्य विकृतिष्वप्यतिदेशात् तासामभ्यासापत्तेः कामनावशेनानेकासां विकृतीनामारब्धानां यावज्जीविकाभ्यासेऽशक्यार्थतारूपो विरोधः स्यात्। निमित्तपक्षे तु तस्यानङ्गत्वेनातिदेशाभावात् न विरोधः ॥

सू-(१)कर्तुस्तु धर्मनियमात् कालशास्त्रं निमित्तं(२) स्यात् ॥ २—४—७. ॥

नन्वस्तु काललक्षणाभिया जीवनस्य निमित्तत्वम्। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते"त्यादिषु तु तदभावात् प्रत्युत निमित्तत्वपक्ष एव अधिकरणवाचिन्या सप्तम्या निमित्तत्वलक्षणापत्तेः काम्यप्रयोग एव कालविधिरस्तु।

यदि तु वीप्सया सर्ववसन्तव्याप्त्यवगतेः तस्याश्चाङ्गभूतकालानुरोधेन कामनानुरोधप्रवृत्तिकप्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वेनाऽप्राप्तत्वात् विधेयत्वापत्तेः कालविधौ वाक्यभेदो गौरवं वा शंक्येत, ततोऽस्तु काम्यप्रयोगे वीप्सार्थविधिरेव। कालस्य तु 'वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यनेन वाक्येनैव प्राप्तस्यानुवादात्।

---

१ कर्तुस्तु नियमादिति क्वचित् २ निमित्तार्थे

आवश्यकश्चायं विधिस्सिद्धान्तिनोऽपि । अन्यथा वीप्सायुक्तवाक्यस्य निमित्तपरत्वेऽपि काम्यप्रयोगे विध्यभावेन वसन्तनियमाभावप्रसङ्गात् । अतो वाक्यान्तरप्राप्तकालानुवादेन तद्गतव्याप्तिमात्रं ज्योतिष्टोमोद्देशेन विधीयते । अतश्च काम्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य प्रतिवसन्तमभ्यस्तस्य फलसाधनत्वम् ।

एवं यावज्जीववाक्येऽपि जीवनस्य स्वावच्छिन्नकालकतृसम्बन्धेनार्थप्राप्तत्वात् तद्गतव्याप्तिरेव यावच्छब्दवाच्या कर्मोद्देशेन विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । नचैवं व्याप्तेः साक्षात्कर्मणि निवेशायोगात् यजावभ्यासलक्षणापत्तिः । साक्षादन्वयायोगेऽपि अभ्यासद्वारा तदापत्तेः । न चैवं लक्षणा । अपूर्वेऽपि तदापत्तेः, इति चेत्—

सत्यं न लक्षणा तथापि श्रुतसम्बन्धानिर्वाहार्थं द्वारेऽपि अभ्यासशब्दाध्याहारस्त्वावश्यकएव । अत एवापूर्वेऽप्यपूर्वंकृत्वेतिशब्दाध्याहारोऽस्त्येवेत्युक्तं वार्त्तिककृताऽस्माभिश्चाऽपूर्वाधिकरणे

मास्तु वा द्वारे शब्दाध्याहारः । अर्थाध्याहारस्तु विधिगौरवापादक आवश्यक एव । तद्वरं निमित्ते 'सप्तमी वाच्ये'त्यानुशासनिकनिरूढलक्षणाङ्गीरेणापि वसन्तादेर्निमित्तत्वाङ्गीकारः । न चैतस्मिन्नपि पक्षे अभ्यासाध्याहार आवश्यकः निमित्ते नैमित्तिकविधिमात्रेण पर्यवसन्ने विधौ अवर्जनीयाभ्यासस्य विधिगौरवापादकाध्याहारविषयत्वाभावात् । अतो नैमित्तिकविनियोगान्तरविधिरेवायम् । अत एव(१)"जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणवा जायते ॰ ॰ यज्ञेन देवेभ्यः"इत्यर्थवादोऽपि आवश्यकत्वप्रतिपादनार्थस्सङ्गच्छते ।

---

१ तै.सं. ६-३-१०,

यत्तु न्यायसुधाकृता ऋणसंस्तवकल्प्येन विधिना चौळोपनयनादिवदावश्यकस्स्वतन्त्रएव सकृत्प्रयोगो विधीयत इत्युक्तं, तन्न ऋणसंस्तवस्य विध्यन्तरशेषत्वाद्वीप्सावाक्यप्राप्तावश्यकसकृत्प्रयोगानुवादोपपत्तेः, (१)षाष्ठाधिकरणभाष्यविरोधाच्चोपेक्षणीयम् । अत्रत्यवार्तिकं तु (२)"अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवती" तिलिङ्गानुमेयावश्यकसकृत्प्रयोगविध्यभिप्रायम् । तस्मात्सिद्धः सर्वत्रैवंजातीयके विनियोगभेदः ।

प्रयोजनं-सौर्यादौ यावज्जीविकोऽभ्यासः, सिद्धान्ते नेति ।

सूत्रं तु कर्तृधर्मो नियम इत्यङ्गीकारे लाघवस्य सत्वात् कालशास्त्रत्वेन भासमानमपि वसन्तवाक्यं निमित्तपरमेव स्यादिति व्याख्येयम् ॥

इति प्रथमं यावज्जीवाधिकरणम् ॥

॥ अथ द्वितीयं शाखान्तराधिकरणम् ॥

सू—नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे कर्मभेदस्स्यात ।

(विषयसंशयौ)

एकवेदगतनानाशाखासु श्रुतानां अग्निहोत्रादीनां किं भेदः ? उत नेति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

उत्पत्तिप्रयोगविनियोगभेदानां त्रयाणामपि पूर्वनिरूपिता-

१. पू. मी. ६-२-११. २ तै. ब्रा. ३-२-३

नां इष्टापवादेऽपि विनियोगभेदापत्त्यादस्यापि तावत् सत्त्वात् पादाध्यायसङ्गतिरनन्तरा च ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र संज्ञागुणाभ्यासप्रकरणान्तरैः कर्मान्तरत्वम् । संज्ञा तावत् तत्तत्कर्मणि काठकं कालापकमित्यादिरूपेण वैदिकैः प्रयुक्ता कर्मभेदं गमयति । न च काठकादिशब्दस्य शाखायामपि प्रयोगात् तत्रैव शक्तिः, कर्मणि लक्षणेति वाच्यम् ; विनिगमनाविरहेण उभयत्रापि शक्तिकल्पनात् ।

न च(१)"कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च" इति सूत्रेण(२) "तेन प्रोक्तमि"त्यस्मिन्नर्थे णिनिप्रत्ययविधायकेन कठशब्दात् वैशम्पायनान्तेवासिपुरुषविशेषवचनात् णिनिप्रत्यये कृते तस्य च(३) 'कठचरकाल्लुक्' इत्यनेन लुकि कृते(४)"छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि" (५)'तदधीते तद्वेद' इत्यनेन कठेन प्रोक्तं छन्दोब्राह्मणं योऽधीते वेद वेत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्यये कृते"(६)"प्रोक्ताल्लुक्" इत्यनेन च तस्यापि लुकि कृते कठेन प्रोक्तं योऽधीते स कठ इति स्थिते(७) "तस्येद"मित्यस्मिन्नर्थे(८)'गोत्रचरणात् वुञ्'इत्यनेन वुञि कृते तस्य च अकादेशे कृते काठकमिति रूपावगतेः उपस्थितत्वाच्च ग्रन्थस्यैव सम्बन्धितया ग्रहणादनुशासनस्यैव शाखावाचितायां नियामकत्वमिति वाच्यम् । "चरणाद्धर्माम्नाययोरिष्यते" इति स्मृत्या कठसम्बन्धिशाखाविषयत्ववत् तत्सम्बन्धिधर्मविषयत्वस्याप्युपपत्तेः कर्मण्यपि शक्तिकल्पनोपपत्तेः ।

---

१ पा. सू. ४-३-१०४.　२ पा. सू. ४-३-१०१.
३ पा. सू. ४-३-१०७.　४ पा. सू. ४-२-६६.
५ पा. सू. ४-२-५९.　६ पा. सू. ४-२-६४.
७ पा. सू. ४-३-१२०.　८ पा. सू. ४-३-१२६.

वस्तुतस्तु कठचरणादिशब्दानां चरणव्यूहादौ शाखास्वपि प्रयोगात् पूर्वोक्तविधया वुञ्प्रत्यये कृते तत्सम्बन्धिकर्मण्येव शक्तिकल्पनोपपत्तिः ।

अस्तु वा कर्मणि लक्षणा, तथापि श्येनादिपदवत् लाक्षणिक्यपि संज्ञा भेदिका भवेदेव। तथा क्वचिद् द्रव्यदेवताख्यरूपलक्षणगुणादपि एकादशकपालद्वादशकपालत्वरूपात् शाखाभेदेनाम्नातात्(१)वाजिनन्यायेन भेदसिद्धिः । तथा धर्मविशेषलक्षणादपि गुणाद्भेदः । यथा कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति, अपरे नेति ।

यद्यपि चैते धर्माः अध्ययनाङ्गत्वात् न कर्माङ्गं, तथाप्युपकारकत्वस्य सत्वात्तद्भेदस्य कर्मभेदकत्वोपपत्तिः । तथा प्रतिशाखं समानगुणफलककर्मोपदेशात् अनन्यपरपुनःश्रवणस्यापि भेदकत्वम् । नच पुनःश्रवणादेः उत्पत्तिपरत्वाक्षेपकत्वेऽपि तत्तच्छाखास्थवाक्यस्य तत्तच्छाखाध्येतृपुरुषान् प्रति एककर्मविषय एवाज्ञातज्ञापकत्वोपपत्तेः न कर्मभेदाक्षेपकत्वमिति वाच्यम् । प्रतिशाखमध्येतृभेदनियमे प्रमाणाभावात् । न च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यत्र स्वैरधीयत इति व्युत्पत्त्या पित्रादिपरंपरागतैकशाखाध्ययननियमावगतेः येनैका शाखाऽधीयते तद्भिन्ना शाखा अन्येनैव पठनीयेति प्रतिशाखमध्येतृभेदोपपत्तिः इति वाच्यम् । अध्ययनविधौ शाखाया उद्देश्यत्वेन तद्गतयोः स्वीयत्वैकत्वयोर्विशेषणयोः अविवक्षितत्वात् ।

अथ तु शाखाया अध्ययनं प्रत्युद्देश्यत्वेऽपि अर्थज्ञानं प्रत्यु-

---

१ "सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनमि"त्यत्र यथा वाजिनरूपो गुणः पूर्वास्मिन् कर्मण्यामिक्षाद्रव्यकेऽसम्भवन्निवेशः कर्म भिनत्ति तद्वदित्यर्थः । एतच्च पूर्वमीमांसायां २-२-९ मे विचारितम् ।

पादेयत्वात्, "अध्वर्युं वृणीते" इतिवत् विशेषणाविवक्षोच्यते, ततः शाखान्तराध्ययनवत् वेदान्तराध्ययनस्याप्रसक्तेः—"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं" इत्यादि शास्त्रविरोधः। अतश्च वचनान्तरानुरोधात् अविवक्षितविशेषणाया एव शाखाया अर्थज्ञानं प्रति विधिरिति प्रतिशाखमध्येतृभेदाभावात् तमादाय सर्ववाक्यानां अज्ञातज्ञापकत्वानुपपत्तेः युक्तमेव कर्मभेदाक्षेपकत्वम्। तथा उदितहोमविधिसन्निधौ अनुदितहोमनिन्दा "प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं। दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योति र्न तदा ज्योतिरेषां" इत्येवंरूपा, अनुदितहोमविधिसन्निधौ च तदितरनिन्दा(१) "यथातिथय प्रद्रुताय अन्नं हरेयुः ताहृगेव तद्यदुदिते जुह्वति" इत्येवंरूपा सापि गुणविषया कर्मभेदमाक्षिपति। नह्यत्रैकादशकपालत्वादिवत् निन्दयोर्विकल्पोऽप्युन्नाययितुं शक्यः। उदितानुदितकालरूपाङ्गयोरुभयोरप्यनिषिद्धत्वेन निन्दाविषयत्वस्यैवानुपपत्तेः। यद्यपि नेयं निन्दा निन्दात्वपर्यवसायिनी, निषेधैकवाक्यताऽभावात्; अपि तु विधेयस्तुत्यर्थेत्युच्येत तथापि स्तुत्यालम्बनभूताया निन्दाया अप्यनिषिद्धविषयत्वानुपपत्तेः युक्तं भेदकत्वम्। तदा हि यस्मिन्कर्मण्युदितकालनियमः तत्र तदितरकालस्यार्थान्निषिद्धत्वान्निन्दोपपत्तिः। एकत्वे च कर्मणः सर्वशाखास्थाङ्गोपसंहाराशक्तेः एकशाखाविहिते कर्मण्यसंभवन्निवेशात् शाखान्तरीयाङ्गरूपादपि गुणाद्भेदः।

तथा "अस्माकं योऽग्निस्सोन्वारोहेषु समाप्यते, अन्येषामन्यत्रे"ति समाप्तिभेदवचनस्यापि गुणविधया भेदकत्वम्। एवमुदितहोमिनामनुदितहोमे, अनुदितहोमिनां च उदितहोमे प्रायश्चि-

---

१ तै. ब्रा. २-१-२-१२.

त्तमस्थनिषिद्धे प्रायश्चित्तासंभवात्निन्दावद्गुणविधयैव भेदकम् । निन्दा हि अनिषिद्धेऽपि कथंचित्संभवति स्तुत्यर्थं न तु प्रायश्चित्तमिति पृथगुपन्यासः ।

तथा कालाद्यनुपादेयगुणयुक्तानुपस्थितिरूपात्प्रकरणान्तरादपि भेदः । इदमेव सूत्रे शाखान्तरपदेन हेतुगर्भपक्षप्रतिपादकेन सूचितम् । तस्मात्सिद्धो भेदः ।

अत एव क्वचिच्छाखायां द्वादशाहान्तर्गतप्रायणीयं प्रकृत्य श्रुतं "यदि पुरा दिदीक्षाणास्स्युस्तत्र तमेव बृहत्सामानमतिरात्रमुपेयुरुपेतमेषां रथन्तरमथ यद्यदिदीक्षाणास्ततो रथन्तरसामानमेव" इति लिङ्गमुपपद्यते । एककर्मत्वे हि (१)"एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजते गर्तपत्यमेव तद्भवति" इतिताण्डकशाखास्थवचनेन विकृत्यन्तराणामिव सर्वशाखास्थस्यापि द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमात् तत्रादीक्षितदर्शनानुपपत्तिः । भेदपक्षे तु ताण्डकशाखास्थयज्ञानामेवोपस्थितत्वात् अन्यपदेनोपादानात्तच्छाखास्थद्वादशाहस्यैव ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमात् एतच्छाखास्थद्वादशाहस्य तन्नियामकप्रमाणाभावेन पक्षे अदीक्षितदर्शनोपपत्तिः ।

तथा यूपैकादशिन्यां(२)"यत्पक्षसम्मितां मिनुयात् कनीयाँसं यज्ञक्रतुमुपेयात् पापीयस्यस्यात्मनः प्रजा स्यात्, वेदिसंमितां मिनोति" इति लिङ्गं अनियमेनाऽर्थप्राप्तयोः श्येनाख्यपक्ष्याकारस्थलावयवभूतपक्षद्वयसंमितत्ववेदिसंमितत्वपक्षयो मध्ये एकं निन्दित्वा इतरविधिरूपं भेदपक्ष एवोपपद्यते ।

कर्मैकत्वपक्षे तु शाखान्तरीयस्य "रथाक्षमात्राणि यूपान्तराळानि भवन्ती" ति विधिविहितस्य रथाक्षमात्रान्तराळस्यापि उ-

१ ता. ब्रा. १६-१-२. २ तै. सं. ५-६-९-१.

पसङ्ग्रहात् न वेदिसम्मानं विधातुं शक्यम् । वेदेरल्पपरिमाणत्वात् सुतराञ्च पक्षसम्मानं निन्दितुमप्रसक्तत्वात् । न च प्रकृतौ वेदिः सम्मानस्याङ्गम् । येन कार्यवशेन परिमाणं बाधित्वा वर्ध्येत । न तु तदस्ति । अन्तर्वेदिबहिर्वेदिपदलक्षितदेशविशेषस्यैव तदङ्गत्वात् । अतोऽपि कर्मभेदः ।

तथा शाखाभेदेन ज्योतिष्टोमातिरात्रे "तिस्रः संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते" इति संस्तुतपदवाच्यानां स्तोत्रीयाणां मध्ये विराट्पदवाच्येन दशकेन भागं दत्वा द्वयोस्तिसृणां च अतिरेकवचनं कर्मैकत्वे नोपपद्यते ।

तथा सारस्वतसत्रे "ये पुरोडाशिनस्त उपवसन्ति, ये सान्नाय्यिनः ते वत्सान् धारयन्ती"ति असोमयाज्यधिकारिकैन्द्राग्नाभिप्रायेण पुरोडाशिन इति वचनमनिष्टप्रथमयज्ञत्वज्ञापकं दीक्षितदर्शनवत् कर्मभेद उपपद्यते। परिहारभेदात्तु पृथगुपन्यासः। इदमेव चानेकलिङ्गोपन्यासे बीजम् ।

तथा उपहव्ये क्रतौ शाखाभेदेन "उपहव्योऽनिरुक्तः, अग्निष्टोमो रथन्तरसामाऽश्वः श्यावो दक्षिणा। उपहव्योऽनिरुक्तउक्थो बृहत्सामाऽश्वः श्वेतो दक्षिणे" त्याभ्याम् वाक्याभ्यां बृहद्रथन्तरसाम्नी विहिते । तत्कर्मैकत्वपक्षे विकल्पापत्तेः तस्य चातिदेशेनैव प्राप्तत्वादनर्थकम। भेदपक्षे तु विकल्पेन प्राप्तयोर्नियमार्थमिति भेद एव न्याय्यः । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥

सू—एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषात् ॥

२—४—९. ॥ (सि)

(सिद्धान्तः)

प्रतिशाखमेकमेव कर्म, प्रत्यभिज्ञानात् । न ह्यत्र प्रत्यभिज्ञावि-

च्छेदकमीषदप्यस्ति । फलसंयोगस्य द्रव्यदेवतादिलक्षणस्य रूपस्य धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविषयकविधिरूपायाश्चोदनायाः ज्योतिष्टोमादिनामधेयस्य च प्रतिशाखमविशेषात् ।

ननु प्रत्यभिज्ञाया अपि ज्योतिरादिसंज्ञया बाधदर्शनात् भेदोपपत्तिः । अत आह—

सू—न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानात ॥२-४-१०.॥

न काठकादिनाम्ना भेदस्स्यात् । तस्य विधीयमानकर्मवाचित्वाभावात् । ग्रन्थ एव ह्यस्य शक्तिः, न कर्मण्यपि; अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन कर्माणि लक्षणोपपत्तेश्च ।

न च विपर्ययः । अनेकेषु कर्मसु शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्मिनग्रन्थ एव शाखारूपे शक्तिकल्पनस्य न्याय्यत्वात् । न च लाक्षणिकसंज्ञाभेदादेव भेदः । संज्ञा हि वैदिकवाक्यगता कर्मभेदहेतुर्भवेत् । इयं तु व्यवहारसौकर्यार्थं स्वाध्येयग्रन्थसम्बन्धेन तत्तद्वैदिके कर्मणि प्रयुज्यमाना न भेदहेतुः ॥

सू—सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात ॥२-४-११.॥

इदं भाष्यकारेण यदि काठकादिसंज्ञाभेदात् कर्मभेदस्स्यात् ततस्संज्ञैक्यात् एकशाखान्तर्वर्तिसर्वकर्मणामभेदस्स्यात् इत्येवं व्याख्यातम् ।

तत्र वार्तिके चातुर्मास्यादिसंज्ञैक्येऽपि आग्नेयादिभेददर्शनेन संज्ञैक्यस्य अभेदव्याप्त्यभावात् असाधकत्वमाशङ्क्य असदुत्तरमेव पूर्वपक्षस्यातितुच्छत्वज्ञापनायोक्तमिति समाहितम् ।

एवं तु सूत्रकारस्य शून्यहृदयतापत्तेः, एवं व्याख्येयम् । यदि हि सम्बन्धान्तरेणेयं संज्ञा तया च कर्मभेदस्स्यात् ततः कठशाखास्थे विजातीये कर्माणि कलापशाखिनामपि काठक-

मित्येवप्रयोगस्स्यात् । कठशाखिनामेव तु प्रयोगात् स्वाध्येय-ग्रन्थसम्बन्धेन प्रयोग इति निश्चयात् न कर्मभेदकत्वमिति ॥

सू—कृतकं चाऽभिधानम् ॥ २—४—१२. ॥

पूर्वपक्षयुक्तरीत्या काठकादिपदस्य वैशम्पायनान्तेवासिपुरुषविशेषवाचिकठशब्दघटितत्वात्तस्य च सादित्वेन समाख्याया अपि तत्त्वापत्तेः तादृश्या च तया न अनादिवाक्यविहितकर्मभेदोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु अवध्यस्मरणात् वैशम्पायनान्तेवासिपुरुषविशेषस्य प्रवाहानादित्वमभ्युपगम्य संज्ञाया अनादित्वम् ।

यदि वा ब्राह्मणत्वावान्तरजातिचरणत्वावान्तरजातिरूपं कठत्वमङ्गीकृत्य तद्वाचिनः कठशब्दाद्वुञ्प्रत्ययोत्पादनेन काठकमिति रूपं व्युत्पाद्य तदुपपादयितुं शक्यम् । अथ वा कठत्वजातिवचनात्कठशब्दात्तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थेऽणं व्युत्पाद्य स्वार्थिककप्रत्ययान्तरूपाऽभ्युपगमेन तदुपपादनीयम् । अतश्च कृतकत्वेनाभेदकत्वाभिधानमन्वाचय एवेति चशब्देन सूचितम् ।

सू—एकत्वेऽपि परम् ॥ २—४—१३. ॥

यदेकादशकपालत्वद्वादशकपालत्वरूपभेदाख्यं परं भेदकारणमुक्तं तदेकत्वेऽपि व्रीहियवन्यायेन विकल्पोपपत्तेराविरुद्धम् ।

न चोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्वात्तदसम्भवः । द्वाभ्यामपि गुणाभ्यां स्वस्ववाक्ये कर्मोत्पत्त्याक्षेपेण द्वयोरप्युत्पत्तिशिष्टत्वात् ।

न चैवं उत्पन्नस्य उत्पत्त्ययोगात् भेदः । अनेकेषामपि नानाशाखास्थवाक्यानामेककर्मविषयेऽपि अध्येतृपुरुषभेदेनाज्ञातज्ञापनरूपकर्मोत्पत्तिपरत्वस्य "अद्विर्वचनं वा" इत्यत्र सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

सू—विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ २—४—१४. ॥

यत् पुनर्भूमिभोजनादि धर्मशास्त्रं कर्मभेदकत्वेनोक्तं तद्धर्माणां कर्माङ्गताबोधकप्रमाणाभावात् द्वादशे च विघ्ननिवृत्तिद्वारा विद्याङ्गत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वादकिंचित्करम् ॥

सू—आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ २—४—१५. ॥

यत् पुनर्यथा अग्नेयस्य आवास्यायामेव पुनर्वचनं तदधिकरणपूर्वपक्षे भेदकत्वेनोक्तं, तथा प्रतिशाखं अग्निहोत्रादिपुनर्वचनमपि । न च तत्रत्यसिद्धान्तन्यायेन अत्र पुनःश्रवणस्य किंचित् प्रयोजनं शक्यं कल्पयितुमित्युक्तम् । तदनुभाषणार्थमिदं सूत्रम् ।

अथ वा यत्पुनर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदाग्नेयाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन किंचित्प्रयोजनं कल्पयित्वा परिहर्तव्यमित्येव परिहारार्थं सूत्रम् ।

सू—अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाऽविशेषात् ॥ २—४—१६. ॥

अथ वा नैवास्य पुनःश्रुतित्वं, येनाग्नेयवत् प्रयोजनं कल्प्येत । अपूर्वश्रुतिसंयोगाख्याज्ञातज्ञापकत्वाऽविशेषात् सर्व एवैते विधयः । तथा हि यच्छाखास्थं वाक्यं यं प्रति ज्ञापकं, न तं प्रति तद्भिन्नशाखास्थवाक्यस्य ज्ञापकता । स्वाध्यायपदे स्वीयत्वैकत्वयोः विवक्षितत्वेन एकस्य शाखाद्वयाध्ययनाभावात् काठकादिसमाख्यया तत्तच्छाखाध्ययने कठादीनामेव नियतत्वाच्च । नचैवं वेदान्तराध्ययनानापत्तिः "अनया त्रय्या विद्यया लोकं जयति" "वेदानधीत्य वेदौ"वेत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैः तत्सिद्धेः ।

अत एव वचनान्तैरकवाक्यतया अध्यायपदं ऋग्वेदत्वादि-

व्याप्यशाखापरं सत् तत्रैव स्वीयत्वैकत्वयोः विशेषणतामङ्गीकरोति, तेन च विशेषणेन ऋग्वेदव्याप्या एकैव पित्र्यादिपरम्परागता शाखा पठनीया, नान्येति फलितं भवति । न तु वेदान्तरगताऽपि पठनीयेति । अतश्च वचनद्वयाऽनुरोधात् वेदत्रयगतैकैकशाखाध्ययनमावश्यकम् । न तु शाखान्तराध्ययनम् । अत एव त्रयीसाध्यज्योतिष्टोमादिकर्मसिद्धिरपि उपपन्ना भवति। अत एव च तत्र अध्येतृभेदाभावात् यजुर्वेद एव यागपरिचायकेतिकर्त्तव्यताबाहुल्यात् ज्योतिष्टोमस्योत्पत्तिः, वेदान्तरे तु तदनुवादेन गुणविधानमात्रम् ।

एवं यत्र सामवेदे एकस्यामेव शाखायां पञ्चविंशषड्विंशाख्यब्राह्मणभेदः तत्रापि अध्येतृभेदाभावात् एकत्र विधिः अपरत्र अनुवादो बाहुल्यसत्वे, तदभावे तु कर्मान्तरमेव । अत एव नात्र तदुदाहरणम् । शाखान्तरस्थले तु अध्यतृभेदेन प्रमातृभेदात् सर्वशाखास्थवाक्यानां एककर्मविषयेऽपि अज्ञातज्ञापकत्वोपपत्तेः नेदं पुनःश्रवणम् । येन प्रयोजनं, तदसंभवे भेदं वाऽऽक्षिपेत् ।

नचैकस्य पुरुषस्य शाखान्तरे स्वाध्यायविधिबोधितवैधाध्ययनाभावेऽपि अध्ययनाद्यर्थं अनिषिद्धरागप्राप्तशाखान्तरावगमस्य संभवेन एकस्मिन् प्रमातरि वाक्यद्वयस्य नाज्ञातज्ञापकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । सर्वस्यापि शाखान्तरावगमे नियमेन प्रवृत्त्यभावात् क्वचित्तदनुपपत्तावपि पुरुषान्तरं प्रत्यज्ञातज्ञापकत्वोपपत्तेः।

इममेवार्थं विवृणोति–

सू–वाक्यासमवायात ॥ २–४–१७ ॥

न शाखान्तरवाक्यमेकस्मिन्प्रमातरि नियमेन समवैतीत्यर्थः॥

सू—अर्थासन्निधेश्च ॥ २—४—१८ ॥

यत्पुनरर्थस्य पूर्वकर्मणोऽनुपस्थितिरूपं प्रकरणान्तरं भेदकारणमुक्तं, तदप्यनेनैव अभ्यासस्य भेदकत्वनिराकरणप्रकारेण प्रत्युक्तम् । अस्यापि प्रमातृभेदेनोत्पत्त्याक्षेपकत्वेऽपि भेदाक्षेपकत्वाभावात् ।

सू—न चैकं प्रति शिष्यते ॥ २—४—१९ ॥

यदि वा अध्येतृभेदमनङ्गीकृत्य कर्मभेद उच्यते । ततो न तावत् प्रतिशाखास्थाग्निहोत्रकर्मणां पुरुषविशेषपुरस्कारेण शाखया व्यवस्था कल्पयितुम् । अर्थिमात्रोद्देशेन विहितत्वात् ।

न च काठकादिसमाख्यानां शाखास्विव कर्मण्यपि प्रयोगात् ताभिराध्वर्यवादिसमाख्यावत् पुरुषविशेषनियमोपपत्तिः । कर्मणि प्रयोगस्य कठप्रोक्तग्रन्थविहितत्वसम्बन्धनिमित्तकस्य कर्तृतासम्बन्धेन कठनियामकत्वायोगात् । सम्बन्धसामान्ये वुञ् प्रत्ययं व्युत्पाद्य "धर्मसमाम्नाययोरिष्यते" इति वचनात् कर्मण्यपि कर्तृतासम्बन्धेन अधिकारितासम्बन्धेन वा कठनियमाङ्गीकारस्तु अर्थिवाक्यस्य कठाऽकठसाधारण्यात् कठानां वैकल्पिकप्राप्त्यभावेन समाख्यायाः तन्नियामकत्वायोगात् अकठव्यावृत्त्यर्थकत्वे च परिसङ्ख्याफलकत्वापत्तेः कठप्रोक्तग्रन्थविहितत्वसम्बन्धेनैव कर्माणि प्रयोगोपपत्तेः समाख्याया राजत्ववदप्यधिकारसंकोचकत्वायोगादयुक्तः ।

अतश्च भेदपक्षे सर्वशाखास्थकर्मणां सर्वपुरुषान् प्रत्येकफलोद्देशेन विधानात् अव्यवस्थितविकल्पापत्तिः ।

मम त्वेकस्मिन् कर्मणि सर्वशाखास्थवाक्यानां विकल्पेऽपि

स्वाध्यायविधौ स्वीयत्वैकत्वयोः विवक्षितत्वेन व्यवस्थितत्वात् नाव्यवस्थिताविकल्पापात्तिः ।

यत्तु मूले अस्य सूत्रस्य कर्मभेदपक्षे प्राकरणिकानामङ्गानां तत्तत्कर्मविषयत्वेन व्यवस्थितविकल्पापत्तावपि वाक्यसंयुक्तानां "उदिते जुहोती"त्येवमादीनां सङ्कोचकप्रमाणाभावेन सर्वशाखाविहिताग्निहोत्रकर्माङ्गत्वापत्तेः अव्यवस्थाप्रसङ्गेन शाखान्तरीयाङ्गोपसंहाराभावः पूर्वपक्षप्रयोजनं न सिध्येदित्येवं प्रयोजनदूषणार्थत्वेन व्याख्यातम् ।

तद्वाक्यसंयुक्तानामपि व्रीहिभिर्यजेतेतिवत् प्रकृतकर्मविषयत्वोपपत्तेः स्वपरशाखादिविहितज्योतिष्टोमाद्यनङ्गत्ववत् परशाखास्थाग्निहोत्राङ्गत्वेऽपि प्रमाणाभावादुपेक्षितम् ।

वस्तुतस्तु कर्मैकत्वपक्षेऽपि न सर्वशाखास्थाङ्गोपसंहारः प्रयोजनं सिध्यति । काठकादिसमाख्यया तत्तच्छाखास्थानामङ्गानां प्रधानानां च कठादीन् प्रत्येव व्यवस्थितत्वादित्याशङ्कानिराकरणार्थमिदं सूत्रम् । समाख्यायाः पूर्वोक्तरीत्याप्युपपत्तेः अङ्गानां कठाद्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् प्रकरणाच्छुद्धक्रत्वर्थत्वावगतेः तस्य च पूर्वोक्तरीत्या सर्वपुरुषसाधारणत्वादिष्टप्रयोजनसिद्धिः ।

नचैवमपि शाखान्तरीयाङ्गानां प्रधानानां वा अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् कथमनुष्ठानोपपत्तिः? क्रतुविधीनां स्वकर्तृशाखास्थविषये अध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानलाभेन तदुपायानाक्षेपकत्वेऽपि शाखान्तरस्थचित्स्वानुष्ठेयार्थविषये , अध्ययनविध्यविषयत्वेनार्थज्ञानोपायाक्षेपकत्वोपपत्तेः ।

नचैवमपि शूद्रस्याप्यर्थज्ञानोपायाक्षेपेण अधिकारापत्तिः । तस्याग्न्यभावात्, वेदाक्षरश्रवणनिषेधात्, कर्माधिकारनिषेधाद्वा

तदनापत्तेः । (१)षाष्ठमपशूद्राधिकरणं तु कर्माधिकारनिषेधकवचनाभावेऽपि अग्निसाध्येषु कर्मसु अग्न्यभावेन अनधिकारप्रतिपादनार्थम् ।

अतः सर्वाङ्गोपसंहारोपपत्तेः युक्तं प्रयोजनम् ॥

सू—समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ॥ २—४—२०. ॥

"अत्रास्माकमग्निःपरिसमाप्यते, नान्यत्रेति" समाप्तिव्यपदेशो यथा अस्माकं योऽग्निः इत्यर्थाङ्गीकारेण भेदसाधकः तथा योऽग्निः सोऽस्माकमत्र समाप्यते, अन्येषामन्यत्रेत्यर्थाङ्गीकारेणास्मच्छाखाधीताङ्गापेक्षया समाप्तिरन्यशाखाङ्गापेक्षया च असमाप्तिः अभेदस्यापि साधिकैव ।

सूत्रं समाप्तिमती, अकारप्रश्लेषेण असमाप्तिमती वा या अपेक्षाबुद्धिरूपा संप्रेक्षा सा अभेदसाधिकैवेति व्याख्येयम् ॥

सू-एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि ॥ २—४—२१ ॥

यानि पुनः पुनर्वचनात् पराणि निन्दादीनि तानि एकत्वेऽप्युपपन्नानि । उदितानुदितकालयोस्तावद्वैकल्पिकत्वेन इतरेतरनिन्दा इतरेतरस्तुत्यर्था । स्तुतिघटकीभूताया निन्दायाश्च आरोपेणाप्युपपत्तेः अनिषिद्धाविषयत्वेऽपि न क्षतिः । सर्वाङ्गोपसंहारेऽपि तत्तच्छाखागताङ्गानां बाहुल्येन समानत्वात् केषांचिदेवत्वाधिक्येन नाशक्यार्थता ।

---

१. पू. मी. ६-१-७,

यत्तु केचिद्वाक्यसंयुक्तानामेवोपसंहारः प्रकरणसयुक्तानां तु व्यवस्थैवेति;

तन्न, तत्तच्छाखास्थप्रकरणानां तत्तच्छाखास्थिताङ्गग्राहकत्वेऽपि पुरुषविशेषविषयत्वे प्राकरणिकानां प्रमाणाभावात् यथैव हि विधिवाक्यानि नानाशाखास्थानि एकपदार्थविषये पुरुषभेदेन बोधकत्वायां व्यवस्थितान्यपि नाधिकारे व्यवस्थापकानि तथैव नानाशाखास्थप्रकरणान्यपि ।

न च सर्वशाखास्थाङ्गोपसंहारे तत्तद्देशनिवासिपुरुषाध्येयशाखाज्ञानासंभवादशक्यार्थता, शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारस्य कल्पसूत्रकारैः कृतत्वेन सर्वशाखास्थाङ्गज्ञानोपपत्तेः । अतश्च एकस्मिन् कल्पसूत्रे कतिपयशाखास्थाङ्गोपसंहारात् सर्वकल्पसूत्राध्ययने सर्वशाखास्थाङ्गज्ञानोपपत्तिः । यत्तु "बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमि" त्यादिवचनं तत् सर्वाङ्गोपसंहारासंभवे अनुकल्पविधानार्थं, समाप्तिभेदश्च स्वाधीताङ्गापेक्षया कर्मैकत्वेऽप्युपपन्न एवेत्युक्तमत्र ।

सू०—प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २—४—२२ ॥

'उदितानुदितकालातिक्रमे यत्प्रायश्चित्ताम्नानं तस्य कः परिहारः' इत्यनुभाषणसूत्रम् ॥

सू—प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २—४—२३ ॥

अङ्गानामपि वैकल्पिकानां प्रयोगाऽविक्षेपार्थं प्रयोगोपक्रमे संकल्पात्तदतिक्रमे प्रायश्चित्तोपपत्तिः । वस्तुतस्तु छन्दोगपरिशिष्टादौ—

"रूपं कालोऽनुनिर्वापः श्रपणं देवता तथा ।
आदौ ये विधृताः पक्षाः त इमे सर्वदा स्मृताः ॥"

इति वचनेन वैकल्पिकस्य कालस्य आद्यप्रयोगे परिगृहीतस्यैव प्रतिप्रयोगं परिगृहविधानात् तदतिक्रमे सुतरां प्रायश्चित्तोपपत्तिः। अत एव शाखान्तरीयस्यापि पक्षस्य स्वशाखीयेन तुल्यवदेव आद्यप्रयोगे विकल्पः।

यत्तु (१)बलाबलाधिकरणे शाखान्तरीयस्य दुर्बलत्वाभिधानं तत् मूलानवगमेऽपि यत्र परोक्तिमात्रेण पदार्थावगमः तत्र मूलावगमपर्यन्तं बाध्यते इत्येवं परम् ॥

सू—समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते॥२—४—२४॥

ननु समाप्तेरुभयपक्षसाधकत्वस्य वाक्यार्थद्वयाभिप्रायेण उक्तत्वात् कस्मादभेदपक्षसाधकतैवाऽवगम्यत इत्याशङ्क्य अभेदस्य प्रत्यभिज्ञादिभिः साधितत्वात् तत्पूर्विका समाप्तिरपि तथैव प्रतीयत इत्युक्तम् ॥

सू—लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वात्र हि कर्मचोदना तस्माद्द्वादशाहस्याहारव्यपदेशस्स्यात्॥२—४—२५॥

यददीक्षितदर्शनानुपपत्तिरूपं लिङ्गमुक्तं तत्तवाप्यविशिष्टम्। ताण्डकवचनेन सर्वद्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावविधानात्। न हि तद्द्वादशाहरूपकर्मप्रकरणे चोद्यते। येन व्रीहिभिर्यजेतेतिवत् प्रकृतस्यैवोद्देशात् शाखान्तरीयद्वादशाहे पश्चाद्भावनियमो न प्राप्येत। अनारभ्याधीतत्वात्तु पक्षान्तराणामिव शाखान्तरीयद्वादशाहेऽप्यविशिष्टः।

न च प्रकरणवत् स्वशाखागतत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदक-

१. पू. मी. ६-१-७.

त्वोपपत्तेः प्रकरणाभावेऽपि प्रकृते स्वसमानशाखीययज्ञमात्रोद्देशाच्च शाखान्तरीयद्वादशाहे पश्चाङ्गावनियमप्राप्तिरिति वाच्यम् । अनुवादस्य पुरोवादापेक्षायामसंबन्धयर्थाविच्छेदरूपस्य अधिकाराख्यप्रकरणस्यानुवाद्यावच्छेदकत्वेऽपि तदभावे यज्ञपदेन स्वापूर्वसाधनीभूतयज्ञमात्रोद्देशात् स्वशाखागतत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । अत एव यो ज्योतिष्टोमविकारः शाखान्तर एवाम्नातः तत्र तत्पश्चाङ्गावनियम इष्ट एव । अतश्चादीक्षितदर्शनानुपपत्तिः तत्रापि समानेत्युभाभ्यामपि द्वादशाहस्यैव काम्यप्रथमप्रयोगभावाऽभावाभ्यां दीक्षिताऽदीक्षितदर्शनोपपत्तिः कर्तव्येति न किंचिदनुपपन्नम् ॥

सू—द्रव्ये चाचोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्था स्यात् निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादस्स्यात् ॥३—४—२६॥

यदपि पक्षसंमाननिन्दापूर्वकवेदिसम्मानविधिरूपं लिङ्गं तदपि तव मतेऽपि अग्न्याख्ये द्रव्ये यूपैकादशिन्या अविहितत्वान्न पक्षसंमाननिन्दा, अप्रसक्तत्वान्न वेदिसम्मानविधिः, नवा रथाक्षमात्रान्तरालविधिरुपपद्यते । सति ह्यग्नौ यूपैकादशिनीनिर्देशे विरुद्धानां मानविधीनां व्यवस्थाऽपेक्ष्येत । तदभावात्तु पक्षसम्माननिन्दा नित्यानुवादो वेदिसम्मानस्तुत्यर्थः । स्तुतिपूर्वकस्तद्विधिरपि च न विधानार्थः । अपि तु "जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्" इतिवत् पश्वैकादशिनीवृत्तियूपैक्यविधिस्तुत्यर्थ एव, एकवाक्यतालाभात् । पक्षसम्मानापेक्षया अतिप्रशस्तमपि वेदिसम्मानं यूपैक्यापेक्षया अप्रशस्तमेवेत्येवं स्तुतिः । एवं च रथाक्षमात्रान्तरालता यत्र वाचस्तोमादौ यूपैकादशिनी विहिता तद्विषयेति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वार्तिककारस्तु-नैवेदं वेदिसम्मानवाक्यं यूपैक्यविधिस्तुत्यर्थं अनिन्दितत्वात् जर्तिलवाक्यं हि पयोहोमस्तुत्यर्थं "अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चे"त्यनेन जर्तिलादीनां निन्दितत्वात् समाश्रितम्। अतश्च वेदिसम्मानविधिः विधानार्थ एव। तदपि न वाचस्तोमादावुत्कृष्यते, अपि तु शाखान्तरे यूपैकादशिन्या अपि चयनप्रकरणे समाम्नात् तत्रैव निविशते। अतश्च अनारभ्याधीतः रथाक्षमात्रान्तरालविधिः यास्वग्निरहितासु विकृतिषु यूपैकादशिनी विहितास्ति तासु गमिष्यति। वेदिसम्मानस्य ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूताग्न्यङ्गयूपैकादशिन्युद्देशेनैव विधानाङ्गीकारात् पश्वपूर्वसाधनीभूतयूपैकादशत्वोद्देशेन तद्विधाने रथाक्षमात्रान्तरालतया विकल्पापत्तेः। अत एवं सूत्रं-अग्निप्रकरणे अन्तरालस्याचोदितत्वात् तद्विधेर्न प्रकरणे व्यवस्थितिः स्यात्। वेदिसम्मानस्यैव तु पठितत्वात् सा भवेत्। पक्षसाम्मितिनिन्दा तु नित्यानुवादस्स्यात्-इति व्याख्येयमित्याह॥

सू-विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः स्यात्॥ २-४-२७॥

यदपि तिस्रस्संस्तुतानां विराजमि" त्यादिलिङ्गं तदपि ज्योतिष्टोमातिरात्रे षोडशिनो वैकल्पिकत्वात् करणपक्षे बहिष्पवमानेनव। आज्येषु चतुर्षु माध्यन्दिनपवमाने च पञ्चदशस्तोमकत्वात् मिलित्वा पञ्चसप्ततिः। पृष्ठेषु चतुर्षु आर्भवे च सप्तदशस्तोमकत्वात्तथैव पञ्चाशीतिः। अग्निष्टोमस्तोत्रे त्रिषूक्थपर्यायेषु षोडशिनि च एकविंशस्तोमकत्वात्तथैव पञ्चोत्तरशतम्। द्वादशस्वतिरात्रस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोमकत्वात् अशीत्युत्तरशतम्। रथन्तरे नव। तत्र सर्वेषां मेलनं त्रिषष्ट्युत्तरशतचतुष्टयोपजननात् दशकेन भागे दत्ते तिस्रोऽवशिष्यन्ते। अकरणपक्षे च एकस्या एकविंशतेरगणने

द्विचत्वारिंशदुत्तरचतुश्शत्युपजननात् भागदाने द्वे अवशिष्येते इत्युपपन्नम् ॥

सू—सारस्वते विप्रतिषेधात् यदेति स्यात् ॥२-४-२८॥

ये पुरोडाशिन इत्यादि लिङ्गानुपपत्तेस्तु तत्रापि अदीक्षितदर्शनवत् तुल्यत्वादेव गतिः। मित्रावरुणयोरयनाख्ये सारस्वतसत्रे "यथा अमावास्यायामतिरात्रस्स्यात् तथा दीक्षेरन् तेनाऽमावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेव वत्सानपाकुर्युः, तं पक्षमामावास्येन व्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः, पौर्णमासेनोत्तरं व्रजित्वा अमावास्यायामायुषमुपेयुः, एवमावर्तयन्तो व्रजेयु"रि त्यनेन प्रतिपक्षममावास्याख्यपौर्णमासाख्यकर्मविधानात्तदभिप्रेत्य पुरोडाशिसान्नाय्ययाजिशब्द इति। यदा पुरोडाशसाध्यं कर्मेति च कालभेदविवक्षायामपि ये पुरोडाशिन इति कर्तृभेदपरशब्दप्रयोग औपचारिक इति भावः ॥

सू(१)—हव्ये प्रतिप्रसवः ॥ २-४-२९ ॥

यस्तूपहव्ये बृहद्रथन्तरयोर्नियमरूपः प्रतिप्रसवः भेदसाधकत्वेनोक्तः तस्य कः परिहारः इत्यनुभाषणसूत्रमेतत् ॥

सू—गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २-४-३० ॥

प्राप्तयोरपि बृहद्रथन्तरयोः संस्थाव्यवस्थार्थं दक्षिणाव्यवस्थार्थं च पुनःश्रवणमुपपत्तिमत्। विशिष्टकर्मविधित्वेऽपि च

१. 'उपहव्य इति बहुत्र पाठः।

विशेषणानां पार्ष्ठिकसंबन्धावगमात् साम्नश्च प्राप्तत्वेन सहकारितामात्रेण पार्ष्ठिकसम्बन्धायोगात् निमित्ततया तदाश्रयणम् । अथ वा साम्नि निमित्ते तदितरगुणविशिष्टकर्मविधानम् । तत्र च विशेष्यविध्यभावे साम्नः प्राप्त्यभावेन तत्प्रति निमित्तत्वायोगेऽपि विशेषणविध्यभावेऽतिदेशेन तत्प्राप्तिसंभवात् तां प्रति निमित्तत्वोपपत्तिः ॥

सू—प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥२—४—३१॥

"ऋतवो वै प्रयाजाः समानत्र प्रतिष्ठुता होतव्या" इति शाखान्तरविहितप्रयाजानुवादेन सहहोमाख्यं गुणं विदधत्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म दर्शयति । अन्यथा अत्रापि प्रयाजान्तरविधाने विशिष्टविधिनिमित्तगौरवापत्तेः । तथा "कुक्कुटोऽसि"इत्यश्मानमादत्ते, "कुटरुरसि वे"ति शाखान्तरीयेण कुक्कुटोऽसीत्यनेन स्वशाखाविहितस्य मन्त्रस्य विकल्पमनुवदन् कर्मैकत्वं दर्शयति । तदा हि यथाम्नातमन्त्रस्य विनियोगमात्रकरणाल्लाघवम् । इतरथा मन्त्रोत्पत्तेरपि करणात् गौरवापत्तिः ॥

सू—अपि वा क्रमसंयोगात् विधिपृथक्त्वमेकस्यां ॥ व्यवतिष्ठेत २—४—३२ ॥

न प्रतिशाखमेकमेव कर्म, अपि तु एकैकस्यां शाखायां कर्मभेदापादकं विधिपृथक्त्वं व्यवतिष्ठेत । इतरथा सर्वाङ्गोपसंहारे क्रियमाणे क्रमकालपरिमाणभेदापत्तिः । भेदे तु स्वशाखाविहितानामङ्गानां पाठादिबोधितः क्रमः पूर्वाह्णादिकालः अङ्गपरिमाणं चानुगृहीतं भवति ॥

सू—विरोधिनां त्वसंयोगादैककर्म्येन संयोगात् विधीनां सर्वप्रत्ययस्स्यात् ॥ २–४–३२ ॥

ऐककर्म्ये सति सर्वशाखास्थानां विधिपदोक्तानां विधेयानामङ्गानां तेनैकेन कर्मणा संयोगावगतेः विरोधिनां क्रमकालपरिमाणानां(१)शिष्टाकोपाधिकरणोक्तरीत्या संयोगाभावात् सर्वशाखास्थानामङ्गानामेककर्माङ्गत्वप्रत्यय इत्यर्थः । नचैवं "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्, तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य" इत्यन्तसूत्रछेदपक्षे शिष्टाकोपाधिकरणेनैतस्य पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । इह साधितस्याविरोधस्य तत्र हेतुत्वेनोपादानात् । तस्मात्सिद्धः शाखान्तरे उत्पत्तिप्रयोगभेदवत् विनियोगभेदोऽपि ॥

इति द्वितीयं शाखान्तराधिकरणम् ॥

शब्दान्तरमभ्यासस्संख्या संज्ञा गुणव्यवच्छेदाः ।
भेदे मानमिहोक्तं ततः परं शेषवाग्जालम् ॥

मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य सुदृढैः न्यायोच्चयैर्निर्जरैः
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।
यद्धालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥

---

१. १—३—३.

इति श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या भेदाध्याये चतुर्थाङ्घ्रिः ॥

इति पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण श्रीरुद्रदेवसूनोः
खण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे द्वितीया-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

* श्रीः *

मीमांसाकौस्तुभः

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः । (श्रुतिपादः)

प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

सू—अथातश्शेषलक्षणम् ॥ ३—१—१ ॥

एवं सिद्धे कर्मभेदे शेषत्वमिदानीं निरूप्यते । भेदे हि शेषिनिरूपितशेषत्वं संभवति, नाभेद इति भेदनिरूपणस्य तन्निरूपणं प्रति हेतुता । यद्यपि च कर्मनिरूपितकर्मवृत्तिशेषानिरूपणं प्रत्येव पूर्वोक्ताभ्यासादिप्रमाणस्य हेतुता । न तु द्रव्यकर्मणां अन्योन्यनिरूपितान्योन्यवृत्तिशेषत्वानिरूपणं प्रति । तद्भेदस्य लोकसिद्धत्वेन द्वितीये अप्रतिपाद्यमानत्वात् । तथापि उक्तनिरूपणस्यैव हेतुतासंभवेन सङ्गतौ सिद्धायां निरूपणान्तरस्य शेषत्वप्रसङ्गात् सङ्गत्युपपत्तिः ।

सत्यपि प्रयोजकत्वादिनिरूपितप्रयोज्यत्वादि प्रत्यपि भेदस्य हेतुत्वे शेषत्वस्यापि क्वचित् तत्सत्वात् तन्निरूपणस्य पूर्वता ।

अत्र च श्रुत्यादिषट्प्रमाणकं शेषत्वमेवाध्यायार्थः । न तु शेषित्वमपि । तस्य निरूपकतया शेषसम्बन्धित्वरूपस्यार्थादेव सिद्धेः, वक्ष्यमाणारीत्या द्वितीयादेरपि श्रुत्यादिषट्कस्य शेषत्व एव प्रमाणत्वाच्च । अतस्तन्निरूपणप्रतिज्ञार्थमिदं सूत्रम् ।

तत्र "अथ" शब्दः अधिकारार्थः । प्रथमसूत्रे हि प्रारब्धव्यानुपादानात् जिज्ञासापदाभिधेययोश्च ज्ञानेच्छयोः प्रमाणवस्तु-

परतन्त्रत्वेन अकृतिसाध्ययोः अनारभ्यत्वात्, विचारलक्षणायां च प्रमाणाभावात् अधिकारार्थत्वं अथशब्दस्य नाश्रितम् ; किन्तु अध्ययनानन्तर्यार्थत्वमेवोक्तम्। प्रकृते तु लक्षणापदाभिधेयस्य अध्यायस्य तदर्थस्य वा न्यायसन्दर्भरूपस्य प्रारभ्यस्योपात्तत्वात् अधिकारार्थत्वमेव युक्तम्।

"अतः" शब्दः उक्तविधहेत्वादिसङ्गत्यभिधानार्थः। शेषत्वं चानेकप्रकारमत्र निरूप्यते—लक्षणं, शेषपदशक्यतावच्छेदकं, श्रुत्यादीनि षट् अङ्गत्वबोधे प्रमाणानि, तयोः विरोधे बलाबलं, विरोधश्च क्वास्ति क्वनास्ति—इत्यादि। एवं च अतिदेशस्यापि अङ्गत्वप्रमाणत्वे इहानिरूपणेऽपि न क्षतिः॥

इति प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणम्।

अथ द्वितीयं शेषलक्षणाधिकरणम्।

सू—शेषः परार्थत्वात ॥ ३—१—२ ॥

इह शक्यतावच्छेदकं, लक्षणं, च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते। प्रयाजादौ शेषपदवाच्यतानुमाने हि परार्थत्वं पञ्चम्या हेतुरुच्यते। अतस्तच्छेषपदशक्यतावच्छेदकम्। अर्थाच्च लक्षणमपि।

अनेन च उपकारकत्वं शेषत्वमितिं बादरिमतं परास्तम्। पश्वङ्गभूतानामपि प्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तत्वापत्तेः, आमिक्षादिप्रयुक्तदध्यानयनादेः वाजिनाद्यङ्गत्वापत्तेश्च, अग्न्यादिस्वरूपमात्रपर्यवसायिनां आधानादीनां क्रत्वङ्गत्वापत्तेश्च।

अथ अनन्यार्थस्य अन्योपकारकत्वं तदिति भवदेवोक्तं

युक्तम् । अनन्यार्थत्वं हि अनन्योपकारकत्वं अभिप्रेतं वा ? उत पारार्थ्यं वा ? नाद्यः, पुरोडाशाद्युपकारकाणां पूर्वोक्तानां पश्वङ्गत्वाद्यनापत्तेः । नान्त्यः, पारार्थ्यस्य त्वया अनङ्गीकारेण तद्घटितलक्षणस्यायोगात् । पक्षद्वयेऽपि पुरोडाशार्थकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वायोगाच्च । न च कपालस्य रूपान्तरेण तुषोपवापोपकारकत्वेऽपि पुरोडाश इव आधारतया अनुपकारकत्वात् न क्षतिरिति वाच्यम् । प्रकृत्यर्थानामङ्गानां तेनैव रूपेण उपकारकत्वस्य विकृताविष्टत्वात् एकरूपप्रवेशानुपपत्तेः । अतो लक्षणान्तरासंभवात् पारार्थ्यमेव शेषत्वं जैमिनिराह ।

ननु-किमिदं पारार्थ्यम् परोद्देशप्रवृत्तकृतिसमवायित्वमिति चेत्-अचेतनयागादावव्याप्तेः । उक्तकृतिसाध्यत्वमिति चेत्-कर्त्रादावव्याप्तेः । सम्बन्धित्वमिति चेत्-निमित्ते अतिव्याप्तेः । अतः पारार्थ्यमपि अशक्यनिर्वचनमिति चेत्--

परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विध्यन्वयित्वस्यैव तत्त्वात् । अस्ति हि स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य या कृतिः यागानुकूला तस्यां कारकत्वेन विध्यन्वयो यागे । अतस्स्वर्गाङ्गं यागः ।

प्रयाजादीनां च प्रकरणात् अपूर्वसाधनप्रधानयागोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रधानानुकूलायां स्वानुकूलायामेव वा कारकीभूतानां विधानात् युक्ता प्रधानाङ्गता, न तु स्वर्गाङ्गता । तदुद्देशेन विधानस्य भावार्थाधिकरणसप्तमाद्ययोः निराकरणात् । कृतिसाध्यत्वाभावेऽपि द्रव्यगुणकर्तृकालादौ उक्तविधकृतिकारकत्वेन विध्यन्वयस्य सत्त्वात् नाव्याप्तिः । अस्ति च द्रव्यस्य क्रियानिर्वाहकत्वेनगुणस्य द्रव्यपरिच्छेदकत्वेन कर्तृकालादेश्च तत्कर्तृत्वाधिकरणत्वादिना यागानुकूलकृतिकारकत्वं,विध्यन्वयश्च । यत्रापि पष्ठ्यन्तस्थले

सम्बन्धसामान्येन विध्यन्वयः तत्रापि कारकविशेषण एव पर्य- वसानान्न क्षतिः ।

अत एव क्रमस्यापि पदार्थपरिच्छेदकत्वेन गुणवत् कारकत्वादङ्गत्वम् । निमित्तस्य च क्रियोपलक्षणत्वेन क्रियान्वयिनोऽपि अकारकत्वात नाङ्गत्वापत्तिः। निमित्तोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेऽपि यागस्य न निमित्ताङ्गत्वम्, लक्षणे ईप्सिततत्वाख्याया एव उद्देश्यतायाः विवक्षितत्वात् । निमित्ते च अनुष्ठापकत्वरूपोद्देश्यतासत्वेऽपि ईप्सिततत्वाख्यायाः अभावात् । अस्ति चेदं पशौ प्रयाजादीनाम् । न तु पशुपुरोडाशादीन् प्रति । तत्र पदार्थांशे अतिदेशाकल्पनेन पुरोडाशप्रवृत्तकृतिकारत्वेन विधानाभावात् । एतेन दध्यानयनादेः वाजिनादि प्रति अङ्गत्वं व्याख्यातम् । पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापोद्देशप्रवृत्तकृतौ तुषोपवापानुकूलायां कारकत्वेन विधानात् अङ्गत्वोपपत्तिः । नचैतावता तुषोपवापप्रयोज्यत्वापत्तिः । जनकतासम्बन्धेन तुषोपवापोद्देशप्रवृत्तकृतिकारत्वरूपाङ्गत्वसत्वेऽपि उक्तकृतिव्याप्यजन्यत्वरूपप्रयोज्यत्वाभावात् । पुरोडाशं प्रति तु उपादानादिरूपक्रियाव्याप्यत्वात् प्रयोज्यत्वमिति विशेषः । अत्र च कृतिकारकत्वमित्येवेत्युक्ते फलस्यापि कर्मतासम्बन्धेन तत्वात् फलाङ्गत्वापत्तिः । अतः परेत्याद्युक्तम् । अतश्च भोक्तृद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ कर्मतया फलस्य विध्यन्वयात् परं भोक्त्रङ्गत्वम्, न तु फलाङ्गत्वम् । स्वस्यैव स्वं प्रति परत्वाभावात् । अपूर्वस्यापि फलोद्देशप्रवृत्तकृतौ कारकत्वेनान्वयात् फलाङ्गत्वोपपत्तिः । कृष्यादेरपि च यागोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वात् अङ्गत्वापत्तिरिति विध्यन्वयित्वविशेषणम् । तस्याक्षेपलभ्यत्वेन विध्यन्वयाभावात् । एवं च यागादेः भावनां प्रति, तस्याश्च फलं प्रति, शब्दभावनायाश्च अर्थभावनां प्रति,

पश्चादेश्च कारकं प्रति, कारकत्वस्य च क्रियां प्रति, अङ्गत्वव्यवहारश्शास्त्रे भाक्तः विशेषणत्वमात्रविवक्षया द्रष्टव्यः । कृतेः कृत्यन्तराभावात्, कारकस्य च कारकान्तराभावात् ।

केचित्तु—इष्टोद्देश्यकप्रवर्तनाप्रयोज्यत्वं इष्टं प्रत्यङ्गत्वम् । प्रयोज्यत्वं कार्यतत्कार्यसाधारणम् । प्रवर्तनाकार्यं हि प्रवृत्तिः । तत्कार्यं च यागादि स्वस्वेष्टं प्रत्यङ्गम् । अतश्च भावनायाः फलाङ्गत्वव्यवहारः सर्वोऽप्युपपन्नः । द्रव्यदेशकालकर्त्रादिरपि करणत्वाधिकरणत्वकर्तृत्वादिप्रवृत्तिद्वारा प्रवर्तनयैव जन्यत इति तस्यापि स्वेष्टं प्रत्यङ्गत्वोपपत्तिरित्याहुः ।

तन्न; एवमपि शब्दभावनाया अर्थभावनाङ्गत्वस्य दुरुपपादत्वात् । राहूपरागादिवृत्तिनिमित्तत्वस्यापि प्रवृत्तिद्वारा प्रवर्तनाजन्यत्वेन तस्या अप्यङ्गत्वापत्तेश्च ।

यत्तु न्यायरत्नमालायां वैधेष्टसाधनत्वं इत्येवं लक्षणं तस्यापि अस्मदुक्तप्रकार एव तात्पर्यम् । यथाश्रुतत्वे गुणस्यापि आश्रयाङ्गत्वापत्तेः । अत्र च अङ्गत्वलक्षणे सकलप्रयाजादिवृत्तिलक्ष्यतावच्छेदकाननुगमेऽपि न दोषः । अनङ्गभेदसाध्यकानुमाने अङ्गपदाभिधेयसाध्यकानुमाने वा उक्तत्रिधाङ्गत्वहेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु व्यापारभेदेन कारकाणां भेदात् तद्घटिताङ्गत्वस्यापि प्रतिपदार्थं भेदावगमेन तत्तदङ्गत्वं प्रति प्रयाजत्वादेरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

यद्यपि च नेदृशमङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणगम्यम् । कारकमात्राभिधायित्वात् द्वितीयादेः । तथापि परं तावत् स्वर्गादिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं संसर्गादिना, कृतिराख्यातात्, कारकत्वं द्वितीयादेः, विध्यन्वयित्वं विधिपदसमभिव्याहारात् । वि-

धिर्हि विशिष्टभावनां विदधत् अर्थात् विशेषणान्यपि विधत्ते इति सर्वेषामुद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वयित्वोपपत्तेः।

यत्रापि "विश्वजिता यजेत" त्यादौ स्वर्गादिपदश्रवणाभावः, तत्रापि इष्टसाधनत्वाक्षेपकविधिपदोन्नीतस्वर्गादिपदेनैव परोद्देश्यत्वादिमतीतिर्द्रष्टव्या । श्रुत्यादीनां अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वबोधकत्वात् अङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारः। अङ्गित्वं तु अङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताशालित्वरूपमर्थसिद्धमिति सूत्रकृता नोक्तम् । प्रमाणं विना च पारार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् श्रुत्यादीन्यपि प्रमाणान्यत्रैवोपक्षिप्तानीति ध्येयम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयं शेषलक्षणाधिकरणम् ॥

अथ तृतीयं शेषलक्ष्याधिकरणम्॥ (३)(बादर्यधिकरणम्)

सू—द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३-१-३ ॥(पू)

अत्र पूर्वमुक्तस्य शेषत्वस्य लक्ष्याण्युच्यन्ते । तत्र बादरिस्तावत् द्रव्यगुणसंस्कारा एव लक्ष्या इत्याह । तथाहि—उपकारकत्वरूपं पारार्थ्यरूपं वा शेषत्वं तेष्वेव सुवचम्। व्रीह्यादेर्हि द्रव्यस्य, आरुण्यादेर्वा गुणस्य, अवघातादेर्वा संस्कारस्य यागाद्युपकारकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन वा तृतीयादिभिरुक्तानां विध्यन्वयात् पारार्थ्यमपि सुप्रसिद्धम् । अत एव यत्र "व्रीहीन् प्रोक्षती" त्यत्र न प्रत्यक्ष उपकारः तत्र द्वितीयया अदृष्टरूपातिशयलक्षणफलस्य उक्तत्वादुपकारकत्वसिद्धिः । पारार्थ्यघटकीभूतपरोद्देश्यतायाः उक्तत्वाद्वा तत्सिद्धिरपि। त्रितयातिरिक्तेषु तु यागप्रयाजादिषु द्विविधमपि शेषत्वं दुर्वचम्। उपकारकत्वं

तावत् न प्रत्यक्षासिद्धम् । न वा कल्प्यं, द्वितीयाभावात् । नापि पारार्थ्यं,तद्बोधकाभावात् । तथा हि–योग्यतया प्रवृत्त्यनुकूलत्वमेव लिङर्थः । न फलोपहितप्रवृत्त्यनुकूलत्वं, येन प्रवृत्तिविषयस्य यागादेः इष्टोद्देश्यककृतिकारकत्वमाक्षिपेत् । काम्ये कर्मणि कामनायां सत्यामपि विधिशतश्रवणेऽपि कदाचित् प्रवृत्त्यजननात् । अतश्च-प्रवृत्तिजनने योग्यत्वमात्रस्य विधेः स्वविषये इष्टोद्देश्यककृतिकारकत्वानाक्षेपकत्वात् न यागादेः पारार्थ्यसिद्धिः ।

न च कामपदेन स्वर्गोद्देश्यकत्वाद्यवगमः । "परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादि" त्यादौ कामशब्दस्य फलप्रतिपादकत्वाभावेन व्यभिचारात् । अत एव समानपदश्रुत्या यागस्य भाव्यत्वेनैवान्वयो भावनायां, स्वर्गकामस्य कर्तृत्वेन । अत एव फलभावनाभावात् न तस्य पुरुषाङ्गत्वम् । पुरुषस्य तु कर्तृत्वेन द्रव्यत्वात् यागाङ्गत्वमिष्टमेव । विस्तरेण चायमर्थः यागस्य फलसाधकत्वाभावः षष्ठाद्याधिकरणपूर्वपक्षे उपपादयिष्यते । नचैवं तदधिकरणेनास्य पौनरुक्त्यम् । तदधिकरणसिद्धेष्टसाधनत्वमङ्गीकृत्य इह यागादेः लक्ष्यत्वमात्रनिरूपणात् । अत एव (१)भावार्थाधिकरणेनास्य न पौनरुक्त्यम् । तदधिकरणस्य पौनरुक्त्यं तु तेन इष्टसाधनत्वे भावनायां प्रतिपादिते तत्साधनं याग एव न सोमादिरिति भावार्थाधिकरणे तत्प्रतिपादनात् परिहर्तव्यम् ।

सू–कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ३–१–४ ॥

न द्रव्यगुणसंस्कारा एव लक्ष्याः । अपि तु कर्माण्यपि यागप्रयाजादीनि । तेषामपि स्वर्गक्रतूपकारादि प्रति पारा-

र्थस्य विधिसहकृतेन वाक्यप्रकरणादिना बुद्धत्वात् । विधिर्हि यद्यपि स्वरूपयोग्यतयैव प्रवृत्त्यनुकूलः । तथापि निसस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावनियमात् कदाचिदवश्यं प्रवृत्त्याख्यफलेन भवितव्यम् । तथा च स्वविषयस्य इष्टसाधनतावगमं विना तस्मिन् चेतनप्रवृत्त्ययोगात् तस्य स्वतः प्रमाणत्वेन बाधकाभावे प्रमारूपत्वावगतेः, प्रमायाश्च स्वविषयसत्त्वाक्षेपकत्वात् प्रवृत्तिविषये यागादाववश्यमिष्टसाधनत्वमाक्षेप्तव्यम् । इष्टविशेषश्च योग्यपदान्तरसमभिव्याहारात्, अध्याहारात्, प्रकरणाद्वा अवगम्यते । स्वर्गकामपदं ह्याकांक्षितत्वात् लक्षणया विशेषणप्रधानं सत् स्वर्गस्य साध्यत्वं गमयति । न तु तत्कामस्य कर्तृत्वम् । अतस्सिद्धं कर्मणामपि तु पारार्थ्यम् ॥

सू–फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥३–१–५॥

एवं फलस्यापि भोक्तृपुरुषाङ्गत्वेन पारार्थ्यात् लक्ष्यत्वम् । भोक्ता चोत्सर्गतः विधिवशात् कामनावशात् आत्मनेपदवशाच्च कर्तैव । क्वचिदेव तु प्रमाणान्तरे सत्यन्यः ॥

सू–पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ३–१–६ ॥

पुरुषः पुनः कर्तृत्वेन कर्मार्थत्वात् लक्ष्य इति त्वयैवोक्तम् । स्वर्गकामपदस्य कर्तृपरत्वाभावात् आख्याताक्षिप्तस्याशाब्दत्वेन शाब्दविध्यनन्वयात् न पारार्थ्यं सम्भवतीति शङ्कानिरासार्थमिदं सूत्रम् । आक्षिप्तस्यापि लक्षणया शाब्दत्वोपपत्तेः अङ्गत्वोपपत्तिः । क्वचित् पुनः व्यापारान्तरेणापि पुरुषः अङ्गम् । यथा औदुम्बरीसम्मानादिषु यजमानस्साधनत्वेन । इदं चाधिकाशङ्का-

भावात् द्रव्यपदेनैव सङ्ग्रहोपपत्तेः सूत्रकारानभिप्रेतमेव भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयं बादर्यधिकरणम् ॥

अथ चतुर्थं तेषामर्थाधिकरणम् । (४)

सू—तेषामर्थेन सम्बन्धः ॥ ३—१—७॥ (सि)

द्वितीयसूत्रे प्रमाणं विना पारार्थ्यस्य लक्षणत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् श्रुत्यादीन्यपि षट् प्रमाणानि अङ्गत्वे उपक्षिप्तानीत्युक्तम् । तत्र श्रुत्यादित्रिकस्य अङ्गत्वबोधकतायाः स्पष्टत्वात् (१)तद्भूताधिकरणे श्रुतिवाक्ययोः (२)सामर्थ्याधिकरणे लिङ्गस्य क्रियान्वयबोधकत्वव्युत्पादनाच्च इहाक्षेपसमाधानाद्यकृत्वा तत्प्रामाण्योपयोगिविशेषविचार एव करिष्यते । प्रकरणादित्रिकस्य तु आक्षेपसमाधानादिना प्रामाण्यमुपपाद्य विशेषविचार इति विवेकः ।

अत्र श्रुतिप्रमाणकविनियोगोपयोगिनिरूपणं प्रथमपादार्थः । श्रुतिश्च अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वयोः अन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकश्शब्दः । स च द्वितीयातृतीयादिविभक्तिरूपः । न तु कृदन्तो निष्ठातृजादिः । तस्य स्वपद एवान्योपसर्जनीभूतकारकत्ववाचित्वेन प्राधान्येन तदवाचकत्वात् । अत एव तादृशस्थले षष्ठ्यादौ च भाक्त एव श्रुतित्वव्यवहारः । एवं समानपदश्रुत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र द्वितीया व्रीह्यादीनां उद्देश्यतापरा सती प्रोक्षणादेरङ्गत्वे हेतुः ।

यद्यपि च नोद्देश्यत्वं द्वितीयार्थः । तस्याः साध्यत्वमात्रा-

१ पू. मी. १–१–७.   २ पू. मी. १–४–२०.

भिधायित्वात्। तथापि घटमानयेत्यादौ चैत्रघटे लक्षणां विनैवानयनान्वयवत् साध्यत्वमात्राभिधानेऽपि तद्विशेषस्य ईप्सिततमत्वस्य लक्षणां विनैव बोधोपपत्तिः।

वस्तुतस्तु एतादृशविषये तत्वेन बोधार्थं लक्षणाया आवश्यकत्वात् अन्यथा षष्ठीस्थले तदनापत्तेः द्वितीयास्थलेऽपि भाक्त एव श्रुतित्वव्यवहारः। ईप्सिततमत्वं हि (१)"कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इत्यानुशासनिकनिरूढलक्षणागम्यत्वात् शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तःपाताच्च शक्यतुल्यमिति भाक्तत्वोपपत्तिः। लक्षणे उद्देश्यपददानं तु ईप्सिततमत्वमेव द्वितीयार्थः इत्येतन्मताभिप्रायेण। एवं च पादार्थोऽपि गौणमुख्यसाधारणश्रुतिप्रमाणविनियोगोपयोगिचिन्तनरूपो द्रष्टव्यः।

(संशयः)

तदिह दर्शपूर्णमासप्रकरणे व्रीहिसम्बन्धित्वेन श्रुतानां अवघातप्रोक्षणादीनां आज्यसम्बन्धित्वेन च उत्पवनादीनां, सान्नाय्यसम्बन्धित्वेन च दोहादीनां किं सर्वाङ्गत्वम्? किं वा व्रीहित्वादिसमानाधिकरणसाधनतावच्छिन्नाङ्गत्वमिति विचारः।

(सङ्गतिः)

अङ्गितावच्छेदकनिरूपणाच्च नाप्रतिज्ञातार्थकत्वम्। पादाध्यायसङ्गतिस्तु स्पष्टा। लक्ष्यलक्षणाभ्यामङ्गत्वे निरूपिते तस्याङ्गिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वात् अङ्गित्वस्य चावच्छेदकानिरूपणं विना निरूपणाशक्तेः तन्निरूपणस्यानन्तरसङ्गतिरपि।

(सिद्धान्तः)

तत्रावहन्तीत्येतावन्मात्रश्रवणेऽपि कैमर्थ्यापेक्षायां दृष्टार्थत्वलाभाय वैतुष्यादिरूपार्थसंपादकत्वावगमायात् नाज्यादिष्व-

१ पा. सू. १-४-४९.

वघातप्रसङ्गः। किमुत यदा व्रीहिरूपार्थसम्बन्धेनैव श्रवणं, कः प्रसङ्ग अन्याङ्गत्व इति सिद्धान्तेनोपक्रमः॥

मू—विहितस्तु सर्वधर्मस्स्यात् संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च॥ ३–१–८॥ (पू)

(पूर्वपक्षः)

न दृष्टार्थत्वानुरोधेन धर्मव्यवस्था; प्रोक्षणावेक्षणादिषु अव्यापकत्वात्, प्रकृतौ प्रयोजनकल्पितस्य विध्यनुसारवृत्तित्वेन विधेरविशेषतः प्रवृत्तौ सङ्कोचकत्वानुपपत्तेश्च। न हि विधिश्रुतिः व्रीह्यादिविषयस्तवेष्टः; यवादिष्वनापत्तेः, व्रीह्यादिविषयत्वे आनर्थक्यापत्तेश्च। न हि व्रीहिस्वरूपं तत्कार्यं वा पुरोडाशनिष्पत्तिः, यागः अवघातं तन्नियमं तज्जन्यादृष्टं विना न जायते।

न च फलजनकतासिद्धवैजात्यावच्छिन्नयागोद्देशेन विधानात् संस्काराणामपि तदवच्छिन्नसाधनोद्देशेनैव विधानावगतेः विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य च द्रव्यतत्संस्कारादिमन्तरेण उपपत्तौ प्रमाणाभावात् न तत्स्वरूपे आनर्थक्यमिति वाच्यम्। विजातीययागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यन्तर्गतत्वात्, तदवच्छिन्नं प्रति च द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य लोकत एव कारणत्वावगतेः सामग्रीवशेन व्रीह्यादिद्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण विजातीययागोत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात्।

अनयैव रीत्या पक्षप्राप्तिमुपपाद्य फलतो नियमविधित्वं द्रव्यादिविधीनां उपपादनीयम्। अतो द्रव्यतत्संस्कारादिविषयास्सर्वे अपूर्वसाधनीभूतविषया एव। तथा च विशेषणीभूताऽपूर्वं प्रत्यपि अर्थात् जनकत्वावगमात् तस्य च श्रुतद्रव्यतत्संस्कारा-

घभावे उत्पत्तौ प्रमाणाभावात् नानर्थक्यापत्तिः । अतश्च नवमाद्यन्यायेन आनर्थक्यापत्तेः अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात् तस्य च प्रदेयघटितत्वेन अपूर्वसाधनत्वरूपस्य उद्देश्यतावच्छेदकस्य प्रकृतेषु यवेष्विव आज्यादिष्वप्यविशेषात् दृष्टविधया अदृष्टविधया वा सर्वशेषत्वम् ।

न चापूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि श्रुतव्रीहित्वादेः त्यागे प्रमाणाभावात् तस्य च शक्त्युपस्थापितस्य युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः उद्देश्यतावच्छेदकघटकत्वायोगेऽपि विशिष्टलक्षणया तत्त्वोपपत्तेरपूर्वसाधनीभूतव्रीहित्वादिरूपस्य तस्य आज्यादिष्वभावात् कथं सर्वशेषत्वमिति वाच्यम् । एवमपि यवेष्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् । गङ्गात्वस्येव स्वव्यापारकापूर्वसाधनत्वलक्षणोपायत्वेन उपक्षीणस्य व्रीहित्वादेः लक्ष्यतावच्छेदकप्रवेशे गौरवपात्तेश्च ।

नचैवमपि व्रीहिपदेन प्रत्यासत्तेराग्नेयापूर्वसाधनत्वस्यैव उक्तसम्बन्धेन लक्षणात् आज्यादिष्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यासत्तेरग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरविशिष्टत्वेन तदपूर्वसाधनत्वस्यापि लक्षणीयत्वात् त्रितयवृत्त्येकानुगतधर्माभावेनावान्तरापूर्वविशेषसाधनत्वलक्षणानुपपत्तेः ।

अतो वरं फलजनकीभूतापूर्वसाधनत्वमेवैकं सर्वानुगतं लक्षयित्वा युक्तं सर्वधर्मत्वमाश्रयितुम् । प्रधानत्वाच्चारादुपकारकेषु क्लृप्तप्रयोजकताशक्तेः परमापूर्वस्यैव उद्देश्यतावच्छेदकघटकत्वं युक्तम्, नावान्तरापूर्वाणाम् ।

न चात्र दीक्षणीयावाङ्गिनयमन्यायः । दीक्षणीया हि सन्निपत्योपकारकत्वेऽपि न ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यपूर्वजनिका । तथात्वे ज्योतिष्टोमतुल्यत्वेन प्राधान्यापत्तेः । किन्तु स्वापूर्वद्वारेण उत्पत्त्यपूर्वसम्पादनानुकूलज्योतिष्टोमनिष्ठयोग्यतासम्पादनार्थेत्युक्तम् । अतश्च

दीक्षणीयापदे स्वापूर्वादिद्वारा ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यपूर्वप्रयोजकत्वस्य कारणकारणत्वापरपर्यायस्य लक्षणायां लक्षितलक्षणाद्यापत्तेः सा नाश्रिता। प्रकृते तु यागस्य स्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या द्वारत्वेन कल्पितमुत्पत्त्यपूर्वं प्रतीत्र परमापूर्वं प्रत्यपि साधनत्वाविशेषात् उत्पत्त्यपूर्वमतन्त्रीकृत्य प्रधानत्वेन फलापूर्वसाधनत्वलक्षणायां बाधकाभावात्।

न चैवमपि एतदधिकरणसिद्धांन्तरीत्या अवान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे सिद्धे तदधिकरणपूर्वपक्षानुत्थानमिति वाच्यम्। आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वस्य प्रधानजन्यत्वेन प्रयोजकत्वशक्तियुक्तत्वेऽपि दीक्षणीयोत्पत्त्यपूर्वस्याङ्गजन्यत्वेन तदभावशङ्कोपपत्तेः। अतः प्रकृते प्रदेयघटकत्वसम्बन्धेन परमापूर्वसाधनत्वस्यैव इह लक्ष्यतावच्छेदकस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् सर्वशेषत्वोपपत्तिः।

न च एकापूर्वसाधनत्वेऽपि प्रतिनियतनिर्देशात् (१) सम्मीलनादिधर्मविधौ बृहद्रथन्तरादिविवक्षावत् व्रीह्यादिविवक्षोपपत्तिः। व्रीह्यादिविवक्षायां विकृतौ नीवारेष्ववघातप्राप्त्यनापत्तेः। सम्मीलनादिविधिष्वपि न बृहद्रथन्तरत्वादिविवक्षा। तथात्वे कण्वरथन्तरे तत्प्राप्त्यनापत्तेः। किन्तु तत्तत्पृष्ठस्तोत्रारम्भकीभूतगुणाभिधानजन्यावान्तरापूर्वसाधनत्वाविवक्षैवेत्युक्तं (२) मन्त्राधिकरणे। अतस्सर्वशेषत्वमेव युक्तम्।

---

१ बृहद्रथन्तरयोः साम्नोरेकपृष्ठस्तोत्रापूर्वसाधनत्वेन विहितयोरपि 'रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत्' 'बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत' इत्यादिवाक्येषु बृहद्रथन्तरयोः 'प्रतिनियतनिर्देशात् धर्माणां साङ्कर्यनिवृत्त्यर्थं रथन्तरत्वादेर्विवक्षामङ्गीकृत्य सम्मीलनादेः रथन्तर एव प्राप्तिः, समुद्रध्यानादेः बृहत्येव प्राप्तिः, इत्यङ्गीकर्तव्यम्, तद्वदत्रापि भवत्वित्याशङ्कार्थः।

२ पू. मी. १-२-४.

सू—अर्थलोपादकर्म स्यात ॥ ३–१–९ ॥

दृष्टार्थलोपात् अवघातादीनां आज्यादिषु अकर्म स्यात् । अन्यथा एकस्यैव अवघातविधेः व्रीह्याद्यंशे नियमविधित्वं अन्यत्रापूर्वविधित्वमिति वैरूप्यापत्तेः ।

अथाविशेषप्रवृत्तविध्यनुरोधेन वैरूप्याङ्गीकरणं, सर्वत्रैव वादृष्टार्थत्वाङ्गीकरणं, तत्राह—

सू—फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावात् विप्रयोगे स्यात् ॥ ३–१–१० ॥

यद्यपि च विधिरविशेषप्रवृत्तस्स्यात् ।तथापि यत्रैव एकत्र दृष्टफललाभः तत्रैव क्षीणार्थापत्तिकस्सन् नान्यत्रादृष्टं कल्पयेत् । परं तदनुरोधेन संकोचमपि सहेत । अयं पुनर्विशेषप्रवृत्त एव । व्रीह्यादिपदेन प्रत्यासत्त्या आग्नेयाद्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षितत्वात् ।

यद्यपि परमापूर्वं प्रत्यपि अस्त्येवाग्नेयस्य कारणता । तथापि न निरपेक्षस्य कारणता साक्षात्, अपि तूत्पत्त्यपूर्वद्वारा अग्नीषोमीयादिसापेक्षस्य । अतश्चोत्पत्त्यपूर्वस्य साक्षादन्यनैरपेक्ष्येण चाग्नेयजन्यत्वादतिक्रमकारणाभावेन तत्साधनत्वमेव लक्ष्यते । न च साक्षात्फलसाधनत्वाभावादतिक्रमः । परम्परया तत्साधनत्वेऽपि अनिर्ज्ञातप्रकारत्वेन धर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेः ।

न हि व्रीहितण्डुलपिष्टपुरोडाशयागेष्विव तस्मिन्नानर्थक्यम् । तस्य तद्विना जनने प्रमाणाभावात् । अत एव यत्र सप्तदशारत्नित्वादिव्यतिरेकेणापि प्रकृतौ यूपसिद्धिः, पश्वपूर्वसिद्धिर्वावधारिता तत्र तदतिक्रमेणापि परम्परया वाजपेयापूर्वप्रयोजकत्वलक्षणेष्टैव । प्रकृते तु तदभावात् प्रत्यासत्त्या शक्यसम्बन्धानु-

रोधेन व्रीहित्वसमानाधिकरणाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनसम्बन्धिप्रदेयघटकतण्डुलनिष्पत्तिरूपव्यापारकसाधनताश्रयत्वमेव लाघवात् लक्ष्यते। न तु परमापूर्वस्य प्रयोजकत्वम्। अत्र च सर्वत्र तत्तद्व्यापारकसाधनतामात्रमेव लाघवात् विवक्ष्यते। न तु तदवच्छेदकमपि यागत्वपुरोडाशत्वव्रीहित्वादि। तावतापि व्रीहित्वसमानाधिकरणधर्मलाभेनानर्थक्यपरिहारोपपत्तेः। एवं च स्रुवादिष्वपि उक्तव्यापारकसाधनत्वाभावात् तद्व्यावृत्तिः। चरुनीवारादिषु च वैकृतेषु पुरोडाशत्वव्रीहित्वाद्यभावेऽपि तत्संपत्तिरविकला भवति। यस्तु प्रकृतौ यवेषूक्तविधसाधनताश्रयत्वादातिप्रसङ्गस्स इष्टएव।

ननु न यवेषु धर्मप्राप्तिस्सम्भवति। व्रीहिनिष्ठसाधनतायाः तेष्वसम्भवात्। न हि तयोरेका साधनता। साधनतावच्छेदकभेदेन तद्भेदस्यावश्यकत्वात्। "व्रीहिभिर्यजेत," "यवैर्यजेत" इत्यादौ एकप्रकृत्यर्थावरुद्धकारणतायां प्रकृत्यर्थान्तरस्य निवेशायोगेन शब्दान्तराद्गुणाद्वा भेदोपपत्तेश्च। यत्र हि प्राकृतद्रव्यबाधेन विकृतौ द्रव्यान्तरविधिः तत्रास्तु नाम प्रकृतकारणत्वानुवादेन प्रकृत्यर्थमात्रविधानात् करणतैक्यम्।

न च तत्राप्येकप्रसरताभङ्गापत्तेः करणताभेदावश्यम्भावः। करणत्वस्य अनुवादत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविधेयताघटकत्वेन भावनावदुद्देश्यत्वात्। अतश्च यथैव 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ प्राप्तापि भावना दधिनिष्ठविधेयताघटकत्वात् दधिविशिष्टा विधीयमाना नोद्देश्यतां प्रतिपद्यते। न वा भिद्यते। तथैव करणत्वमपि। "वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष" इत्यादौ भक्षस्तु भावनाकारकभिन्नत्वेन पदार्थान्तरगतविधेयताघटकत्वाभावात् स्वयमेवोद्देश्यतां प्रतिपद्यत इति एकप्रसरताभङ्गभिया भिद्यते। आस्तां वा तत्रापि भिन्ना करणता। व्रीहियवादौ सा निर्विवादैव।

नचैवं समुच्चयापत्तिः । द्वयोः करणतयोरेकव्यापारकत्वेन विकल्पोपपत्तेः। सा च व्रीह्यादिनिष्ठकरणता अपूर्वसाधनीभूताग्नेयादीनि तत्वेन याजिपदेन उद्दिश्य विधीयते ।

यद्यपि च नेदमुद्देश्यतावच्छेदकम् । अतिप्रसक्तत्वात् व्रीहिनिष्ठकरणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं भवितुमीष्टे । तथापि अपूर्वसाधनीभूताग्नेयत्वादिसामानाधिकरण्येन व्रीह्यादिकरणत्वेऽभिहिते पश्चाद्व्यभिचारपरिहारार्थं कार्यकारणभावकल्पनायां "यजेत स्वर्गकाम" इतिवत् आग्नेयत्वादिव्याप्यस्य वैजात्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वं कल्प्यते इति न विरोधः ।

नन्वेवं तत्तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यैवापूर्वं प्रति कारणत्वे व्यभिचारपरिहारार्थं अपूर्वेऽपि वैजात्यापत्तिः । इष्टापत्तौ तद्वदेव स्वर्गेऽपि वैजात्यापत्तिः । तत्रापि इष्टापत्तौ अन्यङ्गान्तरानुरोधेन आग्नेयत्वादिरूपव्यापकधर्माणामपि अपूर्वस्वर्गादिनिरूपितकार्यकारणभावकल्पनावश्यम्भावेन व्याप्यव्यापकधर्मभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तिरिति चेत्—

व्रीहिनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतायामेव व्याप्यधर्मस्य अवच्छेदकत्वकल्पनात् । न तु तस्याप्यपूर्वस्वर्गादीन् प्रति कारणतावच्छेदकत्वमपि । आग्नेयत्वादिरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नस्यैव स्वर्गत्वापूर्वत्वादिरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वोपपत्तेः ।

नचैवं व्रीहियवव्यतिरेकेण गोधूमादिप्रकृतिकपुरोडाशादिघटितसामग्रीवशेनाग्नेयत्वादिरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ बाधकाभावेन वैगुण्यानापत्तिरिति वाच्यम् । व्रीह्यादिनियमविध्यनुरोधेन व्रीहियवेतरगोधूमादिप्रकृतिकत्वस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नाग्नेयोत्पत्तौ तादृशापूर्वोत्पत्तौ वा प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । व्रीहिय

वयोस्तु अपूर्वसाधनतावच्छेदकीभूताग्नेयत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वादेवापूर्वोपयोग इति न किंचिदनुपपन्नम् ।

तस्मात् सिद्धो व्रीहियवादौ कारणताभेदः ।

संस्कारवाक्येषु तु तण्डुलनिष्पत्तिव्यापारकसाधनताविशेषस्यैव व्रीहिगतस्य लक्ष्यत्वात् विकृतौ नीवारकारणतायाः प्राकृतकार्यापत्त्या धर्मलाभेऽपि प्रकृतौ न यवेषु धर्मप्राप्तिस्सम्भवतीति चेत्—

न । तत्तद्व्यापारकसाधनतामात्रविवक्षणेन साधनतावच्छेदकाविवक्षावत् साधनविशेषस्यापि लाघवेनाविवक्षणात् । तदविवक्षायामपि व्रीहित्वसमानाधिकरणधर्मलाभेनानर्थक्यपरिहारोपपत्तेस्तुल्यत्वात् । अत एव तस्य शक्यसम्बन्धविधया प्रवेशेऽपि लक्ष्यतावच्छेदके उद्देश्यतावच्छेदके वा अप्रवेशः, गौरवात् । अतश्च युक्ता यवेष्वनुवृत्तिः स्रुवादिभ्यश्च व्यावृत्तिर्धर्माणाम् ।

नन्वेवमपि व्रीहीणामस्त्यपूर्वं प्रति अनेककारणत्वघटितः परम्परासम्बन्धः । अस्ति च कारणतत्कारणाद्यनुगतः कुलालपित्रादिष्विव अन्यथासिद्धिचतुष्टयराहित्यविशिष्टनियतपूर्ववृत्तिताऽपरपर्यायः प्रयोजकत्वाख्यः । स च साक्षात् कारणत्वादपि अन्यथासिद्धिपञ्चकराहित्यघटितात्वात्र लघुः तत्र परम्परासम्बन्धात् लघुरित्यविवादमेव ।

अतश्च यदि व्रीहित्वसमानाधिकरणधर्ममात्रविवक्षा ततः प्रयोज्यत्वशक्यसम्बन्धेन उपस्थितापूर्वप्रयोजकत्वमात्र एव विवक्षापत्तेः स्रुवपुरोडाशाज्यादिव्यावृत्त्यासिद्धिः ।

अथ तु अतिप्रसङ्गभिया परम्परासम्बन्धोऽपि विवक्ष्येत। ततः व्रीहिमात्रनिष्ठसाधनत्वविशेषविवक्षापत्तेः यवानुवृत्त्यसिद्धिः इति

चेत्, न, प्रयोजकत्वसम्बन्धस्य लघुभूतत्वेऽपि अपूर्ववृत्तिसत्तासमवायाश्रयत्ववच्छाब्दबोधे नियमेनोपस्थित्यभावात् विवक्षानुपपत्तेः।

अतश्च गुरुभूतोऽपि परम्परासम्बन्ध एव तत्तद्वाक्यैर्नियमेनोपस्थितत्वात् विवक्षित इति न किञ्चिदनुपपन्नम्। अत एवापूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितयागादिनिष्ठकारणतासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितकारणतासामान्यमेव तत्तद्व्यापारकं व्रीह्यादिपदैः लक्ष्यते। अत्र च यागनिष्ठत्वं परिचायकमात्रम्। न तु तेन रूपेण लक्षणा। गौरवापत्तेः। व्यापारश्च स्वप्रदेयप्रकृतिभूतास्तण्डुलाः। स्वपदं यागपरं, न तु पिष्टमपि। तस्य प्रदेयपुरोडाशप्रकृतित्वाभावात्। यथैवह्यामिक्षा न पयसो द्रव्यान्तरं, किन्तु घनीभावापन्नं पय एव। यथा वा सक्तव एव सक्तुपिण्डः, न त्वर्थान्तरम्। जलसंयोगादिकं च पिण्डभावे निमित्तकारणमात्रम्। तथैव जलाग्न्यादिसंयोगस्य पिण्डभावं प्रति निमित्तकारणत्वेऽपि न पिष्टादर्थान्तरं पुरोडाशः। किन्तु तस्यैव पिण्डावस्थामात्रम्। अतस्तण्डुलप्रकृतिक एवेति न पिष्टस्य पृथग्व्यापारमध्ये प्रवेशः। अत एव चरौ पुरोडाशस्थानापन्ने पिष्टप्रकृतिकत्वाभावेऽपि तण्डुलप्रकृतिकत्वादेव धर्मप्राप्त्यविघातः।

नचैवं पिष्टस्यैव यत्र प्रदेयता, तत्रापि धर्मप्राप्त्यापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र तण्डुलप्रकृतिकत्वे प्रमाणाभावेन व्रीहितद्धर्माणां (१)प्राप्त्यभावात्।

तथा हि—सर्वत्र, "अनो ददाति, वासो ददाति" इति वत् सिद्धस्यैव च पुरोडाशादेः ग्रहणे प्रसक्ते प्रयोगान्तःपातित्वप्रणविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रयोगमध्ये यत्र सम्पादनावश्यकता तत्रै-

१ अप्रसक्तात्।

व प्रकृतिद्रव्यस्यैव उपादाने तन्नियमविधिः, तद्धर्मप्राप्तिश्च । यत्र तु पिष्टतण्डुलादौ प्रदेयत्वेन श्रपणप्राप्तिः । पुरोडाशादिपदवाच्यपक्व पिण्डादिघटकपाकप्रयोजनकस्य तदभावे पेषणवत् लोपौचित्याद तत्र अनोवासआदि न्यायेन सिद्धस्यैव पिष्टस्य उपादानात् । तण्डुलेष्विव पिष्टेऽपि प्रयोगमध्ये न तण्डुलोपादानम् । न वा व्रीहि-प्रकृतिकत्वंनियमः, न वा तद्धर्मप्राप्तिरिति नवमे वक्ष्यते ।

तत्सिद्धं स्वप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलव्यापारककारणतासामा-न्यमेव संस्कारवाक्यगतव्रीह्यादिपदैर्लक्ष्यते । "व्रीहिभिर्यजेते"ति वाक्ये च स्वप्रदेयप्रकृतिभूततण्डुलानामेव व्यापारत्वेन विवक्षित-त्वात् तादृशव्यापारद्वारा अपूर्वसाधनीभूतयागोद्देशेन व्रीह्यादि-करणता विधीयत इति । वस्तुतस्तु तण्डुलेषु प्रदेयप्रकृतित्ववत् अस्ति प्रदेयघटकपाकप्रयोजनकश्रपणविध्याक्षिप्तोपादानकत्व-मपि । तस्य धर्मस्य प्रदेयप्रकृतित्वादिरूपधर्मापेक्षया प्रथमोप-स्थितत्वम् । श्रपणविध्यभावे सिद्धस्यैव पुरोडाशस्य उपादानेन तण्डुलप्रकृतिकत्वस्य नियमेनानुपस्थितेः । अतश्च व्रीहिभिर्यजेते-त्यादौ स्वप्रदेयघटकपाकप्रयोजनकश्रपणविध्याक्षिप्तोपादानक-तण्डुलव्यापारकैव व्रीह्यादिकरणता विधीयते । संस्कारवाक्येषु च उक्तविधव्यापारककारणतासामान्यमेव लक्ष्यते ।

अत एव धानानामुक्तविधया तण्डुलभिन्नत्वेऽपि उक्तविध-रूपसत्वात् तत्प्रकृतिभूतयवादिष्ववघातप्रोक्षणादिप्राप्त्यविघातः ।

यद्यपि च तण्डुलानामिव पिष्टस्यापि प्रकृतौ श्रपणविध्या-क्षिप्तोपादानकत्वाविशेषात् व्यापारकोटिप्रवेशापत्तेः धानासु च तदभावात् नावघातप्राप्ति र्भवेत् । तथापि व्रीह्यादिनियमविधौ अव्यवधानेन तण्डुलानामेव द्वारत्वात् तेष्वपिच निरु-क्तोपादानकत्वस्य सत्वात् सत्यपि पिष्टस्याऽऽन्तरालिकत्वे

तस्य द्वारत्वप्रवेशे गौरवापत्तेः। न च स्वरूपेण तण्डुलानामेव तद्द्वारत्वावगतेः धानासु अवघातादिप्राप्तिर्नासुलभा। एवं करम्भपदवाच्यसक्तुष्वपि।

परिवापपदवाच्यलाजेषु तु व्रीह्यवस्थायां श्रपणद्वाराभावेनैव न व्रीहिणामातिदेशिकत्वम्। न वा तत्र धर्मप्राप्तिः। लाजत्वान्यथानुपपत्त्यैव तु व्रीहिग्रहणम्। मौद्गे च चरौ मुद्गानां तण्डुलस्थानापन्नत्वेन व्रीहिस्थानापन्नत्वाभावात् नावघातप्रोक्षणादि। कृष्णले चैवम्। वितुषीभावरूपप्रयोजनाभावात् नावघात इत्यभिधानन्तु व्रीहिस्थानापन्नत्वंकृत्वाचिन्तया युक्त्यन्तरत्वसूचनार्थमिति द्रष्टव्यम्।

नचैवं तण्डुलव्यापारककारणत्वस्य कारणतावच्छेदकीभूतव्रीहित्वसमव्याप्तस्य प्रतिव्रीहि भिन्नत्वात् (१.)हिरण्यशकलाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन प्रतिव्रीहि प्रोक्षणापत्तिरिति वाच्यम्। न्यायतस्तथा प्राप्तावपि अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मन्त्रे बहुवचनश्रवणेन सकृत् प्रोक्षणप्रतीतेः। अत एव तद्वाक्यस्थव्रीहिपदे कारणताकूटलक्षणेति सर्वमनवद्यम्।

यत्तु व्रीहिपदेन आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वत्रयसम्बन्धित्वलक्षणायां उद्देश्यतावच्छेदकाननुगमः इत्युक्तम्। तदननुगमेऽपि "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यादिवत् व्रीहित्वरूपैकोपलक्षणसत्त्वेन उद्देश्यानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदाभावात् अकिञ्चित्करम्।

तस्मात् न सर्वधर्मत्वम्। प्रयोजनं स्पष्टम्।

सूत्रन्तु यत्र दृष्टं फलं चेष्टमात्रेण दृश्यते तत्रैवावघातादिविधिः प्रवर्तते। दृष्टफलविप्रयोगे हि सर्वौषधावघातादौ तदभावप्रमाणकादृष्टकल्पना स्यात्। न हि तदा तां विना शब्दार्थोऽनुष्ठातुं योग्य इति व्याख्येयम्।

इति चतुर्थं तेषामर्थाधिकरणम्।

---

१. ९-१-८

अथ पञ्चमं स्फ्याधिकरणम् । (५)

सू—द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत॥३-१-११॥

(विषयः)

दर्शपूर्णमासयोः(१)"स्फ्यश्च कपालानि च"इति दश द्रव्याण्यनुक्रम्य(२) "एतानि वै दश यज्ञायुधानि" इति श्रुतम् । "स्फ्येनोद्धन्ती" ति दशानामपि विशिष्य विनियोगा अपि श्रुताः ।

(संशयः)

तत्र किं स्फ्यादीनां अपूर्वसाधनीभूतसाकाङ्क्षशक्यक्रियामात्रे विनियोगः ? अथ वा उद्धननादितत्तद्वाक्यप्रमितक्रियाविशेषजन्यव्यापारकापूर्वसाधनीभूताश्रय इति विचारः ।

(सङ्गतिः)

तृतीयायाः करणत्वरूपकारकवाचित्वेन मुख्यश्रुतित्वात् तदुपयोगिनिरूपणस्य पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरा सङ्गतिः—पूर्वत्र अतिप्रसक्तलक्षणायां प्रमाणाभावेन व्रीहिमात्रजन्यव्यापारकसाधनत्वलक्षणा युक्ता । प्रकृते तु यज्ञायुधवाक्यस्य तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वादतिप्रसक्तलक्षणैव युक्ता इति पूर्वपक्षोत्थानात्—द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यपि "स्फ्येनोद्धन्ती" त्यादयः विधय एव, तथापि तृतीयया विनियुक्तस्य स्फ्यादेरुद्धननादिस्वरूपे आनर्थक्यात् उद्धननत्वसमानाधिकरणप्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसाकाङ्क्षशक्यक्रियात्वमेव लक्ष्यते । न तूद्धननादिमात्रजन्यव्यापारकसाधनत्वाश्रयत्वम् । यज्ञायुधवाक्येन यज्ञसाधनतया स्फ्यादीनि विनियुञ्जानेन उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरुद्धत्वात् साक्षात्प्रधानाङ्गत्वेना-

---

१. २. तै. सं. १-६-८.

विनियोगात् (१)आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन प्रकृतापूर्वसाधनीभूतद्रव्यसाकाङ्क्षक्रियामात्रे विनियोजकेन तात्पर्यग्रहणात् ।

अत एव अस्यार्थस्याप्राप्तत्वात् वैशब्दोपबद्धमपि यज्ञायुधवाक्यं कर्तव्यतावाचिपदाध्याहारेण विधिरेव। आवश्यकेनानेनैव वा विवक्षितार्थसिद्धेः, "स्फ्येनोद्धन्ती"त्यादीन्यवयुत्यानुवादा उपलक्षणार्थानि वा इत्यपि वक्तुं शक्यम् ।

वस्तुतस्तु उद्धननादिविधीनां बहूनां अनन्यशेषाणामानर्थक्यापत्तेः विधित्वमेव युक्तम् । यज्ञायुधवाक्यस्य तु(२)"यज्ञायुधानि सम्भरती"ति सम्भरणविध्येकवाक्यतापन्नत्वेन अर्थवादस्यापि उद्धननादिवाक्ये विवक्षितलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तेः । अतश्च तस्यातिप्रसक्तत्वात् यवानामिव क्रियान्तरणामप्युद्देश्यत्वोपपत्तेः सर्वशेषत्वमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—न तावद्यज्ञायुधवाक्यमेव विधिः। वैशब्दोपबन्धात्, यज्ञोद्देशेन साधनविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । आयुधशब्दस्य युद्धसाधनवाचिनः यज्ञसाधनलक्षणायां विधौ लक्षणापत्तेश्च । उद्धननादिवाक्यानां अनन्यशेषाणां प्रत्यक्षविधिकानां चानुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेश्च । नापि सर्वेषामेव विधित्वं, अस्य सम्भरणविध्येकवाक्यतापन्नत्वेन पृथग्विधित्वे प्रमाणाभावात् । अभ्युपेत्यापि विधित्वं उद्धननादिविधिना उपसंहारापत्तेश्च । वाक्यप्रमाणकल्प्यविनियोगविध्यनुरोधेन श्रुतिप्रमाणकक्लृप्तविनियोगविधेरुपलक्षणत्वानुपपत्तेश्च । अतएव न यज्ञायुधवाक्यस्यार्थवादस्य सत एव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वम् । उद्धननमात्रसम्बन्धेन प्राप्तयज्ञसाधनत्वानुवादोपपत्तेः । अतश्च

१. पू. मी. ३-१-९. २. तै. सं. १-६-८

अतिप्रसक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात् उद्धननमात्रजन्यव्यापारक-साधनताश्रयत्वलक्षणया उद्धननशेषत्वमेव युक्तम् । प्रयोजनं-सिद्धान्तसूत्रं च स्पष्टम् ।

इति पञ्चमं स्फ्याधिकरणम् ।

अथ षष्ठमरुणाधिकरणम् । (६)

सू—अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यात् नियमस्स्यात ॥ ३–१–१२ ॥

(विषयः)

ज्योतिष्टोमे (१)"अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इति श्रुतम् । तत्र अरुणाशब्दस्तावत् (२) आकृत्यधिकरणन्या-येन अरुणव्यक्तिनानात्वपक्षे अरुणत्वजातिवचनः । जगतीतल-वर्त्यैकारुणव्यक्तिपक्षे तु गुणवचनः । स्वशक्यार्थस्यैव च तृतीयो-पात्ते करणत्वे अन्वयः । न तु तदर्थे गुणद्रव्ययोः द्रव्यमात्र-स्यैव वा लक्षणा । द्वितीयादावेव हि परम्परासम्बन्धस्य वृत्तिनि-यामकत्वाभावात् तद्घटितकर्मत्वादौ जातिगुणयोः साक्षादन्वया-योगेन व्यक्तिलक्षणा समाश्रीयत इत्युक्तमाकृत्यधिकरणे ॥

ननु—नारुणादिशब्दाः जातिगुणवचनाः । अपि तु त-द्विशिष्टद्रव्यवचनाः । विनापि मतुप्प्रत्ययं शुक्लो देवदत्त इति द्रव्यसामानाधिकरण्यदर्शनात् , व्यतिरेकेण रूपादिशब्दवत् । न च "(३)गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट" इति स्मरणात

१. तै. सं. ६–१–६. २. पू. मी. १–३–१०. ३. का. वा. १–४–१९.

लुप्तमतुप एव द्रव्यपरत्वमिति वाच्यम् । लोपमजानतां बोधानापत्तेः । अतः प्रातिपदिकस्यैव द्रव्यशक्तिदृढीकरणार्थं लोपानुशासनम् । गुणवचनशब्दस्तु विशेषणत्वेन गुणाभिधायकः । न तु द्रव्यवाचित्वविरोधी ।

किञ्च भावप्रत्ययस्य प्रातिपदिकार्थवृत्तिधर्मवाचित्वात् यथैव रूपत्वमित्यत्र न रूपवद्वृत्तिधर्मप्रतीतिः, तथैव गौराऽरुण्यमरुणत्वमित्यादौ द्रव्यवृत्तिधर्मप्रतीत्यनापत्तिः । अस्मन्मते तु घटस्यारुण इति प्रतीत्यनुसारात् शुद्धगुणवाचित्वस्यापि अङ्गीकारेण अरुणत्वमिति पदात् क्वचिद्रूपवृत्तिधर्मप्रतीतावपि न क्षतिः । अत एव गुणवाचित्वे पुँल्लिङ्गता द्रव्यवचनत्वे तु आश्रयलिङ्गवचनतेति चेत्—

अत्र मूलानुयायिनः—आकृत्यधिकरणन्यायेन गुणमात्रवाचित्वासिद्धौ क्वचिद्द्रव्यप्रतीतिर्निरूढलक्षणया । तामादायैव च मतुब्लोपाद्यनुशासनानि । न चैतावता रूपादिपदेष्वपि तदापत्तिः । तत्र प्रयोगाभावेन साम्प्रतिकलक्षणाया अप्यनुपपत्तौ निरूढलक्षणायाः सुतरामनुपपत्तेः ।

नत्वेतद्युक्तम्; तथात्वे अरुणापदेऽपि विशेष्यतया द्रव्यलक्षणापत्तेः । गुणस्य च शक्त्या विशिष्टलक्षणयैव वा उपस्थितस्य द्रव्य एवान्वयात् विशिष्टस्य च द्रव्यस्य मूर्ततया एकहायन्यादिवत् पार्ष्ठिकान्वयलभ्याभेदसम्बन्धेन क्रय एव निवेशोपपत्तेः ।

यदत्र पूर्वपक्षे गुणस्य अमूर्तत्वेन क्रयसाधनत्वानुपपत्तेः प्राकरणिकद्रव्यपरिच्छेदं प्रति वाक्यं भित्वा करणत्वं, सिद्धान्ते च पार्ष्ठिकान्वयलभ्यद्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रय एव करणत्वमित्युक्तम् । तदनुपपन्नं, दशमे(१) "चतुरो मुष्टीन्निर्वपती"त्यत्र चतुस्संख्याया

१. पू. मी. १०-२-२७.

लक्षितमुष्टिविशेषणत्वापत्तेः सप्तदशशरावे चरौ प्रधानभूतमुष्ट्यनुग्रहापत्तौ सङ्ख्यानुग्रहो वक्ष्यमाणो विरुद्ध्येत ।

किञ्च नैतादृशस्थले द्रव्यलक्षणायां प्रमाणमस्ति । तद्धि न तावत् करणत्वं, तस्य द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारावष्टम्भेन गुणेऽपि जातिवत् उपपन्नत्वात् । अत एवं यत्र वृत्तिघटितस्य कर्मत्वादेः परम्परासम्बन्धेन गुणादावनन्वयः तत्रैष्यत एव व्यक्तिलक्षणेत्युक्तमाकृत्यधिकरणे । नापि लिङ्गसंख्याद्ययानुपपत्तिः । तस्याः (१)पाशाधिकरणन्यायेन लक्षणया साधुत्वमात्रेणाश्रयनिष्ठतया वोपपत्तौ प्रातिपदिके लक्षणानापादकत्वात् ।

वस्तुतस्तु 'चित्राधिकरणोक्तरीत्या आरुण्यस्त्रीत्वोभयवृत्तिकरणत्वद्वयं तृतीययोच्यते । पार्ष्ठिकान्वये च तदाश्रययोस्सामानाधिकरण्येनान्वयः । तत्र स्त्रीत्वगतकरणत्वस्य प्राप्तत्वात् कामं तन्न विधीयताम् । गुणमात्रवृत्तिकरणत्वं च विधीयताम् । नत्वेतावता प्रातिपदिके द्रव्यलक्षणायां किञ्चित्कारणम् । नापि द्रव्यप्रतीतिः । तस्यास्सम्बन्धविधया पार्ष्ठिकभानेनैवोपपत्तेः ।

अतश्चाकृत्यधिकरणन्यायेनारुणस्यैव गुणस्य अरुणादिपदवाच्यस्य द्रव्यपरिच्छेदमुखेन क्वचिदन्वयः, यथा तृतीयान्ते । क्वचिच्च गुणलक्षितव्यक्तेः, यथा द्वितीयादौ । क्वचित् गुणे द्रव्यस्य विशेषणतया, यथा—घटस्यारुण इति । अत एव लक्षणास्थलमादायैव मतुब्लोपान्वाख्यानं भावप्रत्ययस्य च गुणवाचित्वम् । अन्यत्र गुणनिष्ठधर्मवाचित्वम् । गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानिभवन्तीत्यादौ आश्रयनिष्ठलिङ्गसङ्ख्यावाचिपदप्रयोजकीभूतगुणवचनशब्दार्थस्तु स्वशक्त्यार्थवि-

---

१. पू. मी. ९-३-४.

शिष्टव्यक्तिविषयकलक्षणावृत्तियोग्यं यत्प्रकारतया व्यक्त्यनन्व-यार्थकं पदं तद्रूपः। अत्र योग्यान्तमात्रविवक्षायां अजायाः शुक्लः इत्यादावपि टाबाद्यापत्तिः। तस्य तदा लक्षकत्वा-भावेऽपि अरण्यस्थदण्डवत् योग्यत्वस्य सत्त्वात्। अतस्तद्व्यावृत्त्य-र्थमन्त्यविशेषणम्। अत एव तत्राश्रयगतलिङ्गाभावे(१)"गुणे शु-क्लादयः पुंसी"त्यनुशासनेन पुल्लिङ्गमेव साधुत्वार्थं नियम्यते। रूपमस्तीत्यादावपि च प्रकारतया द्रव्यानन्वयादाद्यम्। अतश्च व्यक्तिलक्षणाभावेऽपि टाबाद्युपपत्तेः गुणस्यैव करणत्वान्वय-परोऽरुणाशब्द इति सिद्धम्।

पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दौ तु यौगिकत्वात् द्रव्यपरौ।

ननु नात्रापि द्रव्ये शक्तिः। अवयवशक्त्युपस्थापितपदार्थानामेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा अरुणादिवत् करणत्वेनान्वयोपपत्तेः। अथा-नयोः बहुव्रीहित्वात् तस्य च मतुबर्थे विधानात् तस्यापि च "सोस्यास्ती" ति स्मृत्या सम्बन्ध्यर्थकत्वप्रतीतेः अनयोरप्य-वयवार्थसम्बन्धिद्रव्यवाचित्वमभ्युपगम्यते ? तर्हि आकृत्यधिकर-णन्यायेन सहैव मतुपा बहुव्रीहावपि सम्बन्ध एव शक्तिरस्तु, द्रव्यस्य तु व्यक्तिन्यायेन लक्षणया भानोपपत्तेः न शक्यता।

किञ्च व्यक्तिशक्तिवादिनो मते किं शक्यतावच्छेदकं ?। गोत्वादीति चेत्, तस्य बहुव्रीहिपदमात्रादनुपस्थितेः। उपस्थि-तौ वा तस्यैवाकृतिन्यायेन शक्यत्वापत्तेः व्यक्तिशक्तिभङ्गापत्तिः। अतश्च सकलजनानुभवसिद्धसम्बन्धस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् शक्यत्वमिति।

एवं पाचक इत्यादौ कृतोऽपि कृतावेव शक्तिः। न तु द्रव्ये। औपगवमित्यादितद्धिते च अपत्यतायामेव शक्तिः।

---

१. अमरकोश. १. ५. १७.

नत्वपत्य इति चेत्--

नायमाकृत्यधिकरणस्य विषयः । तथाहि--सर्वत्र तावत् अनेकार्थबोधके पदे एकत्र शक्तिः अन्यत्र आक्षेप इति अनेकशक्तिकल्पनापरिहाराय अवश्यं अभ्युपेतव्यम् । तत्रापि च गुरुभूतेऽपि प्रधाने शक्तिः । तेन च अप्रधानानामाक्षेप इत्युत्सर्गः । यत्रोभयोरपि प्राधान्यं तत्र नागृहीतविशेषणान्यायः । दुर्बलस्यापि प्रधानस्याभ्यर्हितत्वात् । तच्च प्राधान्यं "भावप्रधानमाख्यातं" "सत्वप्रधानानि नामानि" इति स्मृत्या नियम्यते । इयं हि नाभिधानान्तरार्थापेक्षया प्राधान्यनियामिका । तस्य प्रकृतिप्रत्ययान्वित्यनेनैव सिद्धत्वात् । अपि तु स्वाभिधेयार्थान्तरापेक्षयेत्युक्तं(१) भावनानिरूपणावसरे ।

अतश्च यथैवाख्यातस्य भावशब्दवाच्यायां भावनायामेव शक्तिः, कर्तुस्त्वाक्षेपः तथैव, कृत्तद्धितमतुबन्तादीनां नामसंज्ञत्वात् विभक्तिवाच्यसंख्यान्वययोग्यस्य सत्वपदाभिधेयस्य द्रव्यस्यैव प्राधान्यात् तद्वाच्यत्वावगतेः न कृत्यादौ विशेषणे शक्तिः । अत एव न तत्र नागृहीतविशेषणान्यायः । किन्तु यत्र जातिव्यक्त्योः गुणद्रव्ययोर्वा तृतीयाद्वितीयादौ सत्वतावधारणात् उभयोः प्राधान्यं तत्रैव सः । अत एव सत्यपि कृत्यादिरूपे शक्यतावच्छेदके तस्य संसर्गविधया निरूढलक्षणया वा बोधोपपत्तेः न कृदादौ शक्यत्वम् । तेन यौगिकस्थलेऽपि यत्र कृदादिवाचकान्तरसत्वं तत्र सिद्धं यथासम्भवं द्रव्याद्यभिधानम् । यत्र तु न बहुव्रीह्यादौ वाचकान्तरसत्वं तत्र पदद्वयस्यैव स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थे अन्यपदार्थमात्रे वा निरूढलक्षणा । न त्वतिरिक्ता शक्तिः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अत एव कृदावपि

१. पू. मी. २-१-२.

यत्र लोपः प्रकृतिप्रत्ययादेः तत्रावशिष्टभागस्यैव तल्लक्षकत्वम्। यथा—उद्भित्। अधुना, दधि, ध्यतिसे, इत्यादौ । नत्वतिरिक्ता शक्तिः ।

न च बहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तत्वाभावे अरुणापदात् अविशेषापत्त्या सूत्रे द्रव्यगुणयोरिति निर्देशानुपपत्तिः। निरूढलक्षणातदभावाभ्यामेव विशेषसिद्धेः ।

न चैवमेकहायन्यादिपदस्यापि तृतीयान्तत्वात् आरुण्यवदेव अवयवशक्त्यार्थबोधस्यैवान्यपदार्थरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वोपपत्तेः न नियमेन निरूढलक्षणोपपत्तिः। हायनादेरधिकरणतादिसम्बन्धान्तरेणापि करणत्वोपपत्तेः आरुण्यवत् नियमेन द्रव्यपरिच्छेदद्वारकविवक्षितसम्बन्धासिद्धेः तत्सिध्यर्थं निरूढलक्षणानैयत्योपपत्तेः ।

अथ वास्तु तत्रापि अरुणान्यायः। सौत्रं तु द्रव्यपदं प्रमाणान्तरप्रमितद्रव्ये पाष्ठिकसम्बन्धप्रतिपादनार्थं न विरुध्यते। अतस्सूत्राअस्यार्थं बहुव्रीहौ द्रव्यशक्तिकल्पनमिति केषांचिदुक्तिरपास्ता। पदद्वये लक्षणाङ्गीकारादेव च बहुव्रीहेस्तत्पुरुषापेक्षयापि च दौर्बल्यं द्वीतीयादावुपपादितं भवति। इतरथा बीजान्तरोपादाने क्लेशापत्तेः। एवं च वार्तिककारीयं बहुव्रीहेरन्यपदार्थशक्तत्वाभिधानं अतिशयार्थमेव ।

यत्तु कैश्चिद्बहुव्रीहौ अन्यपदार्थे निरूढलक्षणायां पङ्कजपदेऽपि पद्मांशे निरूढलक्षणापत्तेः योगरूढिप्रवादोच्छेदापातात् बहुव्रीहावपि तद्वदेवान्यपदार्थे शक्तिरित्युपपादितं, तत्पङ्कजपदप्रतिबन्द्या शक्त्यङ्गीकारे समाहारद्वंद्वेऽपि समाहारे शक्त्यङ्गीकारापत्तौ (१)रथघोषाधिकरणसिद्धान्तानुपपत्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् ।

---

१. पू. मी. १०–४–२

किञ्च लक्षणाप्रतिबन्ध्या पङ्कजपदे परं लक्षणा भवेत्, न तु तत्प्रतिबन्ध्या प्रकृते शक्तिः, गौरवात् ।

वस्तुतस्तु नास्मन्मते पङ्कजपदे पद्मांशे शक्तिर्निरूढलक्षणा वा । पङ्कजनिकर्तृत्वाश्रयबोधस्यैवानुभाविकत्वात् । नह्यत्र पद्मत्वमपि प्रकारीभूय भासते । किन्तु पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारक एव पङ्कजपदात् बोधः । स त्ववयवशक्त्याप्युपपन्न एव ।

कथं तर्हि शक्तेः तुल्यत्वात् पद्मान्यविशेष्यकोऽपि तत्प्रकारको न बोधः ? अवयवशक्तिग्रहजन्यतादृशशाब्दबोधं प्रति तादृशपूर्वतरप्रयोगाभावप्रकारकग्रहस्य पद्मविशेष्यकपूर्वतरप्रयोगवत्त्वप्रकारकग्रहस्य वा प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् । अवश्यं हि पद्मे शक्तिवादिनापि उक्तग्रहस्य शक्तिकल्पकत्वमङ्गीकृत्य तद्ग्रहस्य निरुक्तशाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तद्वरं उक्तपूर्वप्रयोगग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति । एवञ्च उक्तप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि यदि पद्मान्यविशेष्यकः कदाचित् बोधस्तदा स लाक्षणिकः ।

एवं यदि पद्मत्वमपि प्रकारीभूय कदाचित् भासिष्यते तदा तदपि साम्प्रतिकलक्षणयैव । एवमेव चास्मन्मतमुपपादितं न्यायग्रन्थे अस्माभिश्च(१) उद्भिदधिकरणे ॥

यद्वा पङ्कजनिकर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनावयवशक्तिग्रहजन्यशाब्दबोधं प्रति समवायसम्बन्धेन पद्मत्वस्य हेतुत्वाङ्गीकारान्नातिप्रसङ्गः ।

यदि तु भाविविनष्टपद्मस्थले समवायसम्बन्धेन पद्मत्वाभावात् न बोधोपपत्तिरित्याशङ्क्येत तत उक्तशाब्दबोधं प्रति पद्ममात्रवृत्तिविषयतायाः पद्ममात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञा-

१. पू. मी. १-४-२.

नस्यैव वा हेतुत्वकल्पनान्नातिप्रसङ्गः। सम्भवति हि भाविविनष्टपद्मस्थलेऽपि पद्मविषयकं पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकं ज्ञानम्। अतस्तस्यैव हेतुत्वोपपत्तेः न किञ्चिद्बाधकमिति न पङ्कजपदे पद्मांशे शक्तिः निरूढलक्षणा वा।

अतश्च तत्प्रतिबन्ध्या बहुव्रीहौ शक्तिकल्पनायोगात् निरूढलक्षणयैव पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दाभ्यां प्रतीतद्रव्यविधिः।

नचैकेन विहिते अपरेण विध्यनुपपत्तिः। एकविशिष्टोपपादकतया युगपत्प्रवृत्तयोः युगपद्विधायकत्वात्। गुणद्वयविध्युपपादकत्वाच्च वैयर्थ्यमपि। तद्विशेषलाभस्तु(१) "गवा ते क्रीणानी" ति क्रयप्राप्तमन्त्रलिङ्गात् द्रष्टव्यः। लक्षणाभावपक्षे तु नैव काचिदनुपपत्तिः।

(संशयः)

तदिह अरुणगुणः किं वाक्यं भित्त्वा प्राकरणिकद्रव्यमात्रपरिच्छेदकरणत्वेन निविशते? अथ वा क्रय एव एकहायनीद्वारा निविशत इति विचारः।

(पूर्वपक्षः)

तत्र शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताज्ञानस्य कारणत्वात्, आरुण्यस्य चामूर्तस्य साक्षात्सम्बन्धेन क्रियान्वयायोग्यत्वात्, परम्परासम्बन्धाङ्गीकारे च पारिशेष्यात् क्रयभावनासम्बन्धिद्रव्यसम्बन्धस्यैवापत्तेः, तस्य च कारकत्वेन व्युत्पन्नभावात् वाक्यं भित्त्वा अधिकाराख्यप्रकरणकल्पितश्रुत्यानुमितैकदेशनिष्पन्नेन—अरुणया ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदि–त्याकारकवाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वम्। टापूचावयुत्यानुवादस्सन् साधुत्वार्थः। नह्यत्र क्रय इव द्रव्यपरिच्छेदरूपायां क्रियायामयोग्यता।

---

१. तै. सं. ६-१-१०.

(सङ्गतिः)

अत एव यत्र(१) "अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपती" त्यादौ ल्युडुक्तस्य द्रव्यस्य स्ववाक्योपात्तनिर्वाप एव योग्यता तत्र युक्तं तन्मात्राङ्गत्वम् । अत एव पूर्वोदाहरणप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरा सङ्गतिः । पादाध्यायसङ्गतिस्तु आविचार्यैव । "स्फ्येनोद्धन्ती" त्यादीनां जातिगुणवाचिपदयुक्तत्वाविशेषात् इह उदाहार्यत्वेऽपि एतदधिकरणसिद्धान्तरीत्याङ्गीकृत्य वाक्यीयक्रियासम्बन्धं यज्ञायुधवाक्यप्राप्त्या पूर्वत्राप्युदाहरणता न विरुध्यते । तस्माद्युक्तः प्राकरणिकसर्वयोग्यकारकद्रव्येष्वारुण्यस्य निवेशः ।

यत्तु मूले अरुणयेति तृतीयया प्रातिपदिकेनैव वा प्राकरणिककरणीभूतसर्वद्रव्याण्यनूद्य उपसर्जनार्थो गुणो विधीयत इत्युक्तं, तद्द्रव्यलक्षणायामेकहायन्या एव लक्षणापत्तेः परम्परासम्बन्धेन स्ववाक्योपात्तक्रयसम्बन्धसम्भवात् एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्चोपेक्षितम् ।

यदप्येकहायन्यादिपदानां द्रव्ये मूलकारैः शक्त्यङ्गीकारादेकहायन्यादिपदोपात्तश्रौतद्रव्यावरोधादारुणादिपदलक्ष्यद्रव्यविध्यसंभव इत्युक्तं तदपि सत्यपि बलाबले द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावादयुक्तम् ।

न च विहिताविधानासम्भवः । पदार्थोपस्थितेः क्रमिकत्वेऽपि क्रियायां खलेकपोतन्यायेन युगपदन्वयात् सर्वेषामेव विधेयद्रव्यसमर्पकत्वोपपत्तेः । यद्यपि च एकहायनीपदमात्रेण पूर्वं द्रव्यविधिस्स्यात् तथापि प्राप्तमपि द्रव्यं विशिष्टविधिसन्दष्टत्वात् कथंचिद्विधीयेत । किमुत यदा प्रबलप्रमाणेनापि प्राप्स्यमानम् ।

---

१. आप. श्रौ. सू. १-१७-१०.

अतएव प्राप्तैकहायन्यनुवादेन गुणविधाने विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरित्यप्यपास्तम् । विशिष्टविध्यङ्गीकारात् । किञ्चैवं सिद्धान्तेऽपि मूलकारैः अरुणापदे टाबन्वयार्थं द्रव्यलक्षणाङ्गीकारात् कथं भवन्मते बलाबलपरिहारः ।

यदप्यत्राजितभवदेवादिभिः परिहृतं लिङ्गसंख्यादेः लक्षितद्रव्य एवान्वयः । करणत्वस्य गुण एव । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुण एव तत्तात्पर्यनिष्कर्षात् । इष्यते च राजसूयेनेत्यादौ समुदाये लक्ष्ये संख्यान्वयः । समुदायिषु च शक्येषु करणत्वान्वयः । अतश्च गुणस्यैव क्रये करणतासम्बन्धेनारुणादिपदेनोपनयात् एकहायन्यादिपदैरेव च द्रव्यस्योपनयान्न सिद्धान्ते बलाबलमिति ।

तदप्यपेशलम् । विधिफलस्य अज्ञातज्ञापनरूपस्य तात्पर्यनिष्कर्षेऽपि प्रत्ययार्थस्य करणत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वनियमेन विशेषणे निष्कर्षायोगात् । तथाहि गुणो विशेषणं द्रव्यं प्रति ? उत विशेष्यम् ? अथवा द्वयोरपि विशेष्यता ? नाद्यः । अन्योपसर्जनस्य करणत्वान्वयानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अन्योपसर्जने द्रव्ये लिङ्गसंख्यान्वयानुपपत्तेः । गुणस्योपसर्जनत्वाभावे मूलकारानिरुक्तगुणवचनशब्दार्थानुपपत्तेश्च ।

अत एव न तृतीयोऽपि । दृष्टान्तेऽपि च एकवचनस्यैव स्वाश्रयसमुदायघटकसमुदायिवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वे लक्षणा । न तु प्रधानस्य प्रातिपदिकस्य समुदाये । अरुणापदे तु तृतीयान्ते "आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती"त्यनुशासनात् प्राप्तौ सत्यामाश्रयगतलिङ्गसंख्यानुवादः । अप्राप्तौ तु तद्विधिः । प्रकृत्यर्थान्वयस्तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । न तु तदनुरोधेन प्रकृतेराश्रयलक्षकत्वं प्रमाणाभावादित्युक्तम् ।

अतएव प्रकृत्यर्थतदाश्रयवृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेनैव सर्वत्र लिङ्गसं-ख्यादेः पार्ष्ठिकः प्रकृत्यर्थान्वय इत्यपि ध्येयम् ।

अतश्च सिद्धान्त इव पूर्वपक्षेऽपि श्रुतारुणापदे लक्षणाकारणाभावात् औत्तरकालिकं वाक्यभेदं द्रव्यादिवाचिपदाध्याहारं चाङ्गीकृत्य प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—न शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताज्ञानस्य कारणत्वम् । तदभावेऽपि अयोग्यतानिश्चयाभावदशायां गृहीतपदपदार्थसङ्गतिकस्य शब्दात् शाब्दबोधोदयात् । अन्यथा यागस्यापि स्वर्गान्वयशाब्दानुदयेनापूर्वकल्पनाया एवानुपपत्तेः । किन्तु अयोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः । अतश्च प्रतिबन्धकाभावे सत्यारुण्यस्यापि क्रयभावनान्वयावगतौ पश्चाद्योग्यतागवेषणायां अमूर्तत्वेन साक्षादयोग्यत्वेऽपि द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारद्वारा करणत्वयोग्यतावधारणं नानुपपन्नम् ।

तथाहि—आरुण्यं क्रियान्वयात्पूर्वं द्रव्यान्वये कारकत्वव्याघातापत्तेः प्रथमतो द्रव्यपरिच्छेदाख्यव्यापारानवगमेऽपि उक्तसामग्रीवशादेकहायनीक्रयसोमादिकारकान्तरवदेव भावनायां संबध्यते । विशिष्टविधानाच्च न विधेयानेकत्वम् । पश्चाच्च क्रयस्य सोमनिरूपितकरणत्वबोधदशायां भावनाप्रत्यासन्नत्वात् एकहायन्यादिवदेव मत्वर्थलक्षणया क्रये सम्बध्यते । न तु द्रव्ये ।

अत एव विशेषणविधिकाले तदङ्गत्वमेवारुण्यस्य । न तु द्रव्याङ्गत्वम् । गुणस्य च द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारमन्तरेण क्रियाकरणत्वानिर्वाहात् योग्यतया तस्मिन्नवगते द्रव्यविशेषापेक्षायां सामानाधिकरण्यात् एकहायनीरूपद्रव्यविशेषप्रतीतिसिद्धिः । अपेक्षि-

तश्च द्रव्येणाप्यपरिच्छिन्नेन क्रियाजननायोगात् स्वपरिच्छेदार्थं गुणः

यत्रापि हि विशेष्यं पदद्वयमपि च निराकाङ्क्षं तत्राप्यन्यतराकाङ्क्षया इतराकाङ्क्षामुत्थाप्य गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् अनावृत्तैकक्रियान्वयानुरोधेन वा द्वयोरप्याकाङ्क्षां परिकल्प्य परस्परसाहित्यात्मकः सम्बन्धः कल्प्यते । यथा-(१)"सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं" इत्यादौ,(२) "अग्नये शुचये" इत्यादौ च । तत्र किमु वक्तव्यं द्वयोरपि द्रव्यगुणयोः स्वत एव परस्परमाकाङ्क्षावत्त्वेनान्योन्यनियम इति ।

अत एव द्रव्यपदसामानाधिकरण्यमपि विशेषणतयैव । नत्वङ्गतया । तत्तु क्रयं प्रत्येवेति । एवमेकवाक्यत्वसम्भवे न वाक्यभेदमङ्गीकृत्य अध्याहारादिना सर्वप्राकरणिकद्रव्याङ्गत्वकल्पनमुपपत्तिमत् । अतस्सिद्धं क्रयसाधनीभूतैकहायन्यामेवारुण्यस्य निवेश इति ।

ननु नारुण्यस्य एकहायन्यामेव निवेशः । वासःप्रभृतिषु क्रयद्रव्यान्तरेष्वपि निवेशोपपत्तेः । यन्मते हि तावत् क्रयैकत्वं तन्मते अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यप्राप्त्यनुकूलव्यापारसाधनत्वाविशेषात् युक्त एव वासःप्रभृतिषु आरुण्यस्य निवेशः । उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधरूपात् गुणात् क्रयभेदाङ्गीकारेऽपि च द्रव्याणां धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्वस्वभेदे क्रये व्यवस्थया निवेशेऽपि आरुण्यस्यापि विरुद्धधर्मान्तरवदेव निरुक्तप्रयोजकवशाद्वासःप्रभृतिषु निवेशो नानुपपन्नः ।

यद्यपि च विशिष्टविधित्वान्नात्रोद्देश्यस्य क्रयस्य वाक्यान्तरेणापूर्वसाधनत्वमवधारितं तथापि विशिष्टविधिवेलायामवधारितस्य तस्य विशेषणविधिवेलायां लक्षणोपपत्तिः ।

१. तै. सं. १-८-५. २. तै. सं. २-२-४.

एवं सत्यपि यदि क्रयाणां भिन्नकार्यत्वं स्यात् ततो न साङ्कर्यं भवेत् । एकसोमप्राप्त्यर्थत्वात्तु न तत् । समुच्चयस्तु "दशभिः क्रीणाती"ति वचनादविरुद्ध इति चेत्—

न, आरुण्यविशिष्टविजातीयक्रयविध्यन्यथानुपपत्तिबलेन कल्पितस्य विशेषणविधेः पार्ष्ठिकान्वयस्य वाऽन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वेनैव कल्पनीयत्वात् । अत एव विजातीयक्रयजन्यानतिविशेषस्य विजातीयक्रयत्वेस्यैव वा विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्गः । अविरुद्धधर्मान्तराणां तु वाक्यान्तरीयत्वात् अत्रान्तरप्रकरणेन सर्वक्रयाङ्गत्वमिति विशेषः । अतश्च युक्तः आरुण्यस्य स्ववाक्योपात्तक्रयसाधनीभूतैकहायन्यां तत्स्थानापन्ने वा त्रिवत्से निवेशः । न तु वासःप्रभृतिषु क्रयान्तरद्रव्येषु । यद्यपि च त्रिवत्सः सर्वसोमक्रयानुवादेन विधीयमानस्तदीयसर्वद्रव्यस्थानापन्न इति(१) दशमे वक्ष्यते । तथापि एकहायनीस्थानापत्तेरपि तावत्सत्त्वात् "तस्यै शृतमि"तिवत् आरुण्यप्राप्तिरप्यस्मिन्नविरुद्धा ।

ननु—नारुण्यस्य निवेशस्तस्मिन्युक्तः । प्रकृतावेकहायनीद्वारकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न हि तत्रैकहायनी उद्देश्या । येन तत्स्वरूपे आनर्थक्यभिया अविवक्ष्येत । द्वारमात्रं तु सा । तृतीयया क्रयं प्रत्येवारुण्यस्य अङ्गत्वावसायात् ।

न च द्वारस्वरूपे आनर्थक्यं, प्रमाणाभावात् । अतश्च त्रिवत्से एकहायन्यभावात् नारुण्यप्राप्तिः । न च द्वाराभावेप्युद्देश्यसद्भावमात्रेण प्राप्तिः । अवघातस्यापि कृष्णलेषु तदापत्तेः । यद्यपि च नैकहायनी प्रकृतौ द्वारं, अपि तु गौः इत्युच्येत, तथापि अजादीनामपि त्रिवत्सराणां समुच्चयेन विकल्पेन वा प्राप्तेः

१. पू. मी–१०–३–१६.

न त्रिवत्समात्रे आरुण्यविधिः सम्भवतीति चेत्—

नः द्वारस्यापि प्रकृतक्रियासाधनद्रव्यत्वेनैव तत्वात् । नत्वेकहायनीत्वेन अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अत एव पुरोडाशाभावेऽपि यागाङ्गभूतव्रीहीणां चरुप्रकृतिकत्वमविरुद्धम् ।

किञ्च यत्र द्वारस्याप्यारुण्यस्य न तत्वेनावच्छेदकता, अपि तु प्रकृतक्रियासाधनगुणत्वेनैव । अत एव श्वेतादिगुणान्तरसाध्यक्रयस्थलेऽपि एकहायनीपरिच्छेदकत्वाविरोधः । तत्र किमु वक्तव्यं द्वारस्य तत्वेन द्वारतेति ।

यदपि चाजादीनामपि त्रिवत्सराणां क्रयान्तरसाधनीभूतानां सत्वात् न त्रिवत्समात्रे तत्प्राप्तिरिति, तदपि न । त्रिवत्सवाक्ये हि क्रियानुवादेन त्रिवत्सरत्वाद्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः द्रव्यान्तरमेव त्रिवर्षत्वपुंस्त्वैकत्वविशिष्टं विधीयते ।

न च प्रतिक्रयं द्रव्यैकत्वस्य प्राप्तत्वात् न तद्वैशिष्ट्यविधिः । तथात्वे द्रव्यबहुत्वापत्तेः बहुषु बहुवचनमित्यनेन बहुवचनापत्तेः । नच किञ्चित् बाधकमस्ति । येन ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवत् बहुत्वलक्षणार्थं एकवचनमित्याश्रीयेत । प्रत्येकं प्राप्तस्यापि द्रव्यैकत्वस्य क्रयसमुदाये विधानोपपत्तेः ।

अतश्च यथैव (१)"एकादश प्रयाजान् यजति"(२)"चतुर्जुह्वां गृह्णाति, प्रयाजेभ्यस्तत्" इत्यादौ प्रत्येकं नोद्देश्यता किन्तु विधेयसामर्थ्यानुरोधेन समुदितस्यैव । तथात्रापि क्रयसमुदाये द्रव्यैकत्वसिद्धिः । तत्र च यथा वर्षगतत्रित्वेन तद्गतैकत्वस्य बाधः, यथा वा पुंस्त्वेन स्त्रीत्वहिरण्यत्वादीनां, तथा एकत्वेन तद्गतानेकत्वस्यापि । परिशेषात्तु गोत्वाजात्वजात्योः विकल्पेन प्राप्तौ जातायां गोत्वस्य "गोमिथुनेन क्रीणाति, (३)एकहायन्या क्रीणाती"ति वा-

१. तै. सं. ६-३-७. २. तै. ब्रा. ३-३-५. ३. तै. सं. ६-१-६.

क्रयद्वयविहितक्रयद्वयसाधनत्वात्(१) "भूयसां स्यात् सधर्मत्व" मिति न्यायेनैकक्रयसाधनीभूतजात्त्वबाधकता । क्रयान्तराणां तु अनयैव जात्या प्रसङ्गसिद्धिः ।

नचात्र क्रयाणां प्रयाजानूयाजवत् समुच्चयः । येन प्रसङ्गाभावः शङ्क्येत । अपि तु प्राजापत्ययागवत् तन्त्रतारूपः ; एकसोमप्राप्तिफलकव्यापाररूपाणां तेषां सकृदनुष्ठानोपपत्तेः ।

न च(२)"शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामी"ति करणमन्त्रभेदादावृत्तिः । तेषां मूल्यप्रतिश्रावणमात्रे करणत्वेन सोमप्राप्तिफलकव्यापाररूपे क्रये करणत्वाभावात् । अत एव बौधायनकल्पे(३) "अथैनं गवा पणते" इत्यादिना तेषां विनियोगः । तस्मात् त्रिवत्सेऽपि गोद्रव्यस्यैव सत्त्वाद्युक्तैव तन्मात्रे आरुण्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु तदभावेऽपि तत्प्राप्तिरुपपादितैव । अतोऽसिद्धमारुण्यस्य क्रय एव निवेश इति ॥

सूत्रप्रयोजने स्पष्टे ॥

॥ इति षष्ठमरुणाधिकरणम् ॥

अथ सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम् । (७)

सू—एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात ॥३-१-१३॥(पू)

(विषयः)

ज्योतिष्टोमादिषु "दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि", "(४)यस्य

---

१. पू. मी. १२-२-७.
२. तै. सं. १-२-५.
३. बोधा. श्रौ. ६-१४.
४. आप. श्रौ-९-१५-७. मैत्रा. सं. १-४-३.

"पुरोडाशौ क्षायतः,(१) "यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुः"(२) "अग्नेस्तृणान्यपचिनोति" इत्यादि श्रुतम् ।

(संशयः)

तत्र किं सम्मार्गादौ द्वितीयाश्रुत्या विनियुज्यमाने प्रातिपदिकार्थस्य ग्रहत्वादेः, वचनाद्यर्थस्य चैकत्वादेः उद्देश्यतावच्छेदकता ? उत प्रातिपदिकार्थस्यैव सा ? एकत्वादेस्तु कथमपि विध्यन्वयासम्भवात् तदनन्वयित्वरूपाविवक्षाविषयत्वात् एकवचनादि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यादिपरं सत् साधुत्वार्थमनुवाद इति विचार्यते । यद्यपि च विवक्षितगत्या अपूर्वसाधनताविशेषत्वस्यैव उद्देश्यतावच्छेदकत्वान्न ग्रहत्वादेस्तत् , तथापि तल्लक्षणोपयोगिशक्यसम्बन्धघटकत्वात् तत्वेन व्यवहारोऽस्मिन्नधिकरणे ।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गतिः पूर्ववत् । अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणोक्तस्य पार्ष्णिकान्वयस्य गुणस्य स्ववाक्यगतक्रियासम्बन्धे वाक्यैकत्वस्य चापवादात् द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र ग्रहप्रातिपदिकस्य तावत् ग्रहत्वमर्थः, वचनस्य चैकत्वं द्वितीयायाः कर्मत्वम् । तत्र च कर्मत्वे जातेस्साक्षादनन्वयात् तल्लक्षितव्यक्तेः अन्वयः इत्यप्यविवादम् । व्यक्तेरपि च न शुद्धायाः कर्मत्वान्वयः । अपि तु पदश्रुत्युपनीतैकत्वविशिष्टाया एव । अयोग्यत्वेन एकत्वस्य समानाभिधानश्रुत्या कर्मत्वं प्रति साक्षादनन्वयात् "सत्वप्रधानानि नामानी" ति सत्वसमाख्याबलेन प्रातिपदिकार्थे प्रत्ययेनान्वयाच्च ।

१. आप. श्रौ ९-१५-१४. २. आप. श्रौ. ६-२३-१.

एवं यत्रापि(?) "यस्योभयं हविरि" त्यादौ संख्यावाचि भिन्नं पदं तत्रापि सामानाधिकरण्यात् गुणवचनपदवाच्योभयत्वं क्रियान्वयात् पूर्वमेव हविषा अन्वीयते। लिख्यते च 'समानाधिकरणानां पदानां षष्ठीवत् क्रियान्वयात् पूर्वमपि परस्परान्वयः तन्त्ररत्नादौ । अतश्चैकत्वादिविशिष्टग्रहत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव कर्मत्वाद्यन्वयात् सम्मार्गो यथैव ग्रहत्वानवच्छिन्ने चमसादौ नेष्टः तथा एकत्वानवच्छिन्ने ग्रहेऽपि ।

न च कारकविशेषणस्य विध्यनन्वयः। "लोहितोष्णीषा" इत्यादौ समासस्थले षष्ठीस्थले वा सतस्तदङ्गीकारात् । न च विधेयत्वे विशेषणविधिमालाकल्पनया तदुपपत्तावपि उद्देश्यस्थले तदयोग इति वाच्यम् । तत्राप्युद्देश्यं प्रतीव तद्विशेषणं प्रत्यपि सम्मार्गविनियोगमालाकल्पनया तदुपपत्तेः ।

इष्यते च प्रोक्षणादेः अपूर्वसाधने विनियोगवत् अपूर्वेऽपि सः । अत एव विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदप्रवादोऽपि बीजाभावात् मुधैव । इष्यते च "अश्वाभिधानीमादत्ते" "यत्किंचित्सोमलिप्तं तेनावभृथं यन्ति" इत्यादौ अश्वसोमादिविशिष्टोद्देशः । तस्मात् एकत्वादिकमपि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टम् ।

अथ वा अस्तु समानाभिधानश्रुत्या एकत्वादेः कारक एवान्वयः। तथापि ग्रहत्वलक्षितव्यक्तेरिव एकत्वलक्षितव्यक्तेरपि कर्मत्वेन भावनान्वयात् संमार्गस्यापि पार्ष्ठिको विनियोगविधिद्वयकल्पनयोद्देश्यद्वयसम्बन्धो नानुपपन्नः ।

न चैतावता वाक्यभेदः । विधेयानेकत्वे हि विधिफलस्याज्ञातज्ञापनरूपस्य एकविषयत्वस्वाभाव्यभङ्गापत्तेः युक्तो विधिवाक्यभेदः । उद्देश्यानेकत्वे तु तेषां श्रुतभावनायां अ-

---

१, तै. ब्रा. ३-७-१-७.

न्वयात् विधेश्चैकविशिष्टभावनाविधायित्वेनानेकविधायित्वाभावादार्थिकैश्च विधिभिः एकक्रयोद्देशेनानेकविशेषणविधिवत् अनेकोद्देशेनैकसम्मार्गविषयानेकविनियोगविधिकल्पनसंभवात् न युक्तो वाक्यभेदः । न च भावनाया एकस्मिन् वाक्ये एकोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वनियमात् तदनेकत्वे वाक्यभेद इति वाच्यम् । (१) "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वित्यादौ पुत्रत्वपशुत्वाद्यनेकोद्देश्यतावच्छेदकदर्शनेन तदभावात् । न हि तत्र सर्वत्वमेवैकमुद्देश्यतावच्छेदकम् । सर्वत्वमेकमुपलक्षणीकृत्य तदादिवत् सर्वशब्दस्य पुत्रत्वपशुत्वादिनैव शक्तिग्रहात् तत्प्रकारेणैव उद्देश्यतावगतेः । अन्यथा सर्वत्वेन रूपेण एकफलकत्वे (२)योगसिद्ध्यधिकरणविरोधापत्तेः ।

नचैवमपि एकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावात् कर्मत्वानुपपत्तिः । ग्रहकार्ये तदवच्छिन्नस्य विनियोगाभावेऽपि "पशुना यजेते"त्यादौ तत्सत्त्वेन कर्मत्वोपपत्तेः ॥

वस्तुतस्तु नोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपेणैव विनियोगः संस्कार्यताप्रयोजकः । अपि तु तत्समानाधिकरणधर्मावच्छेदादिनापि । पशुत्वेन विनियुक्तस्यापि लोहितादेः लोहितत्वादिना निरसनसंस्कार्यत्वदर्शनात् । अतश्च बहुत्वावच्छेदेन विनियुक्तेष्वपि ग्रहेषु एकत्वावच्छेदेन संस्कार्यता न विरुध्यते ।

नचैवमपि ग्रहत्वावच्छिन्नैकत्वावच्छिन्नयोरुद्देश्ययोः स्वतो निराकाङ्क्षयोः एकविधिविधेयप्रधानभूतैकक्रियावशीकाराभावात् कथं परस्परनियम इति वाच्यम् । वैकृताङ्गवत् गुणभूतक्रियानुरोधेन पदश्रुत्यवगतसम्बन्धानुरोधेन वा प्रधानयोर-

१ ता. ब्रा. ६-३-२. २. पू. मी. ४-३-९.

प्याकाङ्क्षां परिकल्प्य तदुपपत्तेः। इष्यते च "आग्नेयं चतुर्धा करोती" त्यादौ । यत्र भिन्नविधिविधेयगुणीभूतक्रियानुरोधेनापि उद्देश्ययोरभेदान्वयः, तत्र एकविधिविधेयया शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यत्वेन प्रधानभूतया च क्रियया अन्वितयोः नाभेदान्वय इति साहसमात्रम् । प्रकृते तु अविवक्षाभयभीतेन धर्मिणा आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेनाप्याकाङ्क्षोत्थापनं नासुलभम् । तस्मादुद्देश्यानेकत्वेऽपि न काचित् क्षतिः ।

अस्तुवा एकग्रहत्वाद्यवच्छिन्नवृत्त्येकत्वमेव व्यासक्तमखण्डोपाधिरूपं कर्मत्वं द्वितीययोच्यते । तेन च प्रधानभूतेन स्वाश्रययोः वशीकारोपपत्तिः ।

अथवा प्रातिपदिकैकवचनाभ्यां (१)"अर्धमन्तर्वेदि मिनोती"तिवत् एकत्वविशिष्टग्रहं लक्षयित्वा तस्य कर्मत्वान्वयान्न वाक्यभेदः । वरं ह्यविवक्षातो लक्षणाश्रयणम् ।

अस्तु वा वाक्यभेदोऽपि । तथापि तस्य वाक्यदोषत्वात्, वाक्यस्य च पदार्थोपस्थितिसापेक्षत्वेन तदुपजीवित्वात् उपजीव्यपदार्थाविवक्षानुपपत्तेः तदङ्गीकारो युक्त एव ।

किञ्च मास्तु उद्देश्यतावच्छेदकत्वमेकत्वस्य, तथापि अविवक्षायां प्रमाणाभावः । गुणत्वेन सम्मार्गं प्रति अन्वयोपपत्तेः । एकत्वविशिष्टसम्मार्गविधानाच्चावाक्यभेदः स्पष्ट एव ।

नचैवमेकत्वांशे द्वितीयया करणत्वलक्षणात् ग्रहांशे च प्राधान्याभिधानात् युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, वैरूप्यं च द्वितीयायामिति वाच्यम् । द्वितीयाया ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रवाचित्वेन योग्यतया एकत्रेप्सितत्वमपरत्रानीप्सितत्वमिति विशेषा-

१. आप. श्रा. ७-९-६.

वगमेऽपि शाब्दबोधे शक्त्युपात्तकर्मत्वेनैव उभयोरन्वये बाधकाभावात् ।

इष्यते च स्विष्टकृदादौ उद्देश्यांशस्य अनुयाजदेवतांशे उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थत्वमन्यत्रोपयुक्तसंस्कारार्थत्वमिति विशेषसत्वेऽपि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतदेवतासंस्कारार्थत्वेनानुगमात् अवैरूप्यं तद्विनियोगविधौ । न ह्ययं संमृजिरकर्मकः; येन सक्तुवत् करणत्वलक्षणा आपाद्येत ।[१] अतश्च कर्मत्वेनान्वितस्य एकत्वस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां सम्मार्गाङ्गत्वमपि आर्थिकेन विधिना नैव विरुध्यते । यत्र तु संख्यावाचि पृथक् पदश्रवणं तत्र न वैरूप्यगन्धोऽपीति गुणत्वपक्षो निराबाधः ।

नचैवमपि सम्मार्गाङ्गभूतस्य एकत्वस्य तदनङ्गभूतग्रहद्वारकत्वासंभवः । श्रपणानङ्गभूतयोरपि इज्यार्थयोः दधिपयसोः श्रपणोपकारकतामात्रेण श्रपणसाधनमणीताधर्मद्वारत्ववत् सम्मार्गानङ्गस्यापि ग्रहस्य विषयतया सम्मार्गोपकारकत्वात् तदीयद्वारत्वोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु नोपकारकताप्यङ्गत्वप्रयोजयत्वादिवत् द्वारत्वप्रयोजिका । तदभावेऽपि दर्शपूर्णमाससम्बन्धितामात्रेण स्वर्गस्य दर्शपूर्णमासाङ्गभूते अगन्मेति मन्त्रे द्वारत्वदर्शनात् । अतः क्रियासम्बन्धितायाः ग्रहेऽपि सत्वात् युक्तमेव द्वारत्वमिति नाविवक्षितमेकत्वम् । यदि चैवं नेष्यते तदा "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" (१)"अग्नीनन्वादधाति" इत्यादिष्वपि विशेषणाविवक्षा प्रसज्यते ।

अस्तु वा उद्देश्यविशेषणस्थले कथंचिदविवक्षा । अनूद्यमानोपादेयगतविशेषणस्थले तु न किञ्चिदविवक्षायां कारणं

१. आप. श्रौ. १-१-१.

पश्यामः । तथा हि—

(१)"सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरान्नि"त्यत्र क्त्वाप्रत्ययबलादेव उदवसानप्रमानकर्तृबहुत्वलाभात् क्रियाविशेषणमात्रविधायिन्याख्याते कर्तृगतबहुत्वसाहित्याद्यविवक्षा (२)दशमे वक्ष्यते । तत्र बहुत्वं तावत् अनूद्यमानत्वात् इन्द्रियकामहोमवद्ग्रहत्वविवक्षितम् । कर्तृसाहित्यस्य तु निमित्तभूते उदवसाने अविवक्षितस्य क्रियायामप्राप्तत्वेन स्वतोऽनूद्यमानत्वाभावात् अनूद्यमानकर्तृगतत्वेनैव अविवक्षा वाच्या । न च तत्र बीजं पश्यामः । उद्देश्यत्वाभावेन तदनेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदाभावात् । उभयोरुपादेयत्वेन न गुणत्वपक्षोक्तं वैरूप्यमपि । अनूद्यमानस्य कर्तुः नैराकाङ्क्ष्यमात्रं तु आकाङ्क्षोत्थापनेनैव निरस्तम् । विध्यनुवादत्वकृतवैरूप्यं तु प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनापाद्यमानं पृष्ठशमनीय इव नाविवक्षाप्रयोजकम् ।

तस्मात् श्रुतस्यैवंजातीयकस्य पश्वेकत्ववत् विधिश्रुत्या संयोगादविवक्षानुपपत्तेः एकत्वयुक्तमेव ग्रहादि संमार्गादिसंस्कारयुक्तं कर्तव्यमिति सूत्रार्थः ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

(अथ सिद्धान्तः)

सू—सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ ३–१–१४ । (सि)

नैतदेकत्वादि विवक्षितम् । विध्यन्वयासम्भवात् । तथाहि—

---

१. तां ब्रा १५–१–६. २. पू. मी. १०–२–११.

स हि किमुद्देश्यत्वेन, (१)विधेयत्वेन वा ?। आद्येऽपि किं विशिष्टोद्देशेन, स्वतन्त्रोद्देशेन वा ? । न तावदाद्यः कल्पः । क्रियान्वयात्पूर्वं परस्परवैशिष्ट्यस्याव्युत्पन्नत्वात्। तथा हि–यत्र तावत् भिन्नपदोपात्तता तत्र प्रातिपदिकार्थस्य हविष्ट्वोभयत्वरूपस्य स्वस्वप्रत्ययार्थे अन्वयात् तस्य च लिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तसुबर्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति भावनाविशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कारकसाधारणव्युत्पत्त्या प्रधानभूतार्तिगमनादिरूपप्रत्ययार्थे प्रत्येकान्वयावगतेः परस्परान्वयोऽव्युत्पन्न एव । तन्त्ररत्नायुक्तिस्तु अनादरादेव द्रष्टव्या । अन्यथा "पञ्चदशान्याज्यानी" त्यत्रान्वयासम्भवोक्तिर्विरुध्येत । एकपदे वचनाद्युक्तसंख्यान्वयस्तु समानाभिधानश्रुत्या कारक एवेति (२)पश्वेकत्वाधिकरणे वक्ष्यत इति तस्यापि प्रातिपदिकार्थान्वयोऽव्युत्पन्न एव ।

अत एव यत्र कृदन्तस्थले कारकातिरिक्तसम्बन्धेन, समासस्थले, प्राचीनमते षष्ठीस्थले वा क्रियान्वयात् पूर्वमपि परस्परान्वयो व्युत्पन्नः तत्र भवत्येव विशिष्टोद्देशः । यथा —'सोमालिप्तं' 'अश्वाभिधानीं' 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य' इत्यादौ । यदि तु पूर्वोक्तव्युत्पत्त्यनुसारेण षष्ठीस्थलेऽपि क्रियान्वय एवाङ्गीक्रियते तदा तत्रापि नैव विशिष्टोद्देशः । उत्तरेऽहन इत्यादौ तु द्विरात्रोद्देशेनैव षोडशिग्रहणनियमविधिः । उत्तरेऽहन्निति तु तस्यैवातिरात्रसंस्थाकत्वेन विधेयनियमविषयतया प्राप्तत्वात् अनुवाद इत्यादिपरिहारांस्तत्र तत्र उपपादयिष्यामः ।

अतश्च क्रियान्वयात्प्राक् परस्परवैशिष्ट्याभ्युपगमेऽव्युत्प-

---

१. गुणत्वेन २. पू. मी. ४-१-६.

त्तिनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेः न तावत् ग्रहत्वविशिष्टैकत्वस्य एकत्वविशिष्टग्रहस्य वा उद्देश्यत्वम् ।

न द्वितीयः । एकत्वग्रहत्वयोः एकत्वावच्छिन्नग्रहत्वावच्छिन्नव्यक्त्योर्वा प्रत्येकं कर्मत्वे भावनायाः एककर्मककरोतिपर्यायत्वेन, प्रतीतिबलाच्च एककर्मकत्वावगतेः तद्भङ्गापत्तिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपपादितं चैतदस्माभि (१)स्सम्मार्गाधिकरणे, (२)रेवत्यधिकरणे च ।

एककर्मकत्वं च एकबोधजनकीभूतयावद्वृत्तिविषयकर्मकत्वम् । अतश्च सत्यामपि सर्वशब्दस्य पुत्रत्वपशुत्वादिना प्रत्येकशक्तौ, सत्यपि च "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वित्यादौ तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकनानात्वे सर्वशब्देन तत्तच्छक्तिभिः सर्वेषां फलानां युगपत् बोधात् एककर्मकत्वोपपत्तिः॰।

नचैवमेककर्मत्वभङ्गभयेन अनेकोद्देश्यतानङ्गीकारे फलसंस्कार्यस्थले तदापत्तावपि निमित्तस्थले तदभावात् किमिति नानेकोद्देश्यताङ्गीकारः । तत्रापि निमित्तयोः भेदेनानुष्ठापकत्वात् भेदेनैव भाव्याक्षेपकत्वापत्तेः निमित्तानेकत्वे तदाक्षिप्तभाव्यरूपकर्मानेकत्वप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । न च तत्र सहितयोरेव निमित्तत्वाङ्गीकारात् नोक्तदोषापत्तिरिति वाच्यम् । साहित्यस्यापि पक्षकोटिप्रविष्टत्वेन पूर्ववदेव निमित्तविशेषणत्वानुपपत्तावर्थात् स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वाङ्गीकारापत्तेः तयोस्तस्य च भेदेनैव कर्माक्षेपकत्वप्रसङ्गात् ।

न च त्रयाणामपि तेषां चतुर्धाकरणवत् पार्ष्ठिकपरस्परनियमोपपत्तेः एकभाव्याक्षेपकत्वोपपत्तिः । पार्ष्ठिकान्वयस्य क्रियान्वयोत्तरकालीनत्वात् तस्याश्च भाव्यान्वयं विना अविधेय-

१. पू. मी. २-१-५. २. पू. मी. २-२-१२.

त्वात् तत्तन्निमित्तेन तत्तद्भाव्याक्षेपावश्यम्भावात् सत्यपि भाव्यानां पार्ष्ठिकान्वयेन परस्परैक्ये एकबोधजनकयावद्वृत्तिविषयकर्मकत्वरूपैककर्मकत्वभङ्गस्य तदवस्थत्वात् ।

नच यत्र पुरोडाशावित्यादौ द्विवचनादिना साहित्यप्रतीतिः तत्र तस्य भवतु नाम संख्यादिसमानयोगक्षेमता । यत्र तु 'सर्वस्मै वा' इत्यादौ प्रातिपदिकादेव साहित्यप्रतीतिः तत्र तस्य प्रातिपदिकार्थवदेव युगपत् बोधोपपत्तेः तदभावेऽपि वा समासवत् साहित्यस्य प्रातिपदिकार्थे एवान्वयाङ्गीकारेण विशिष्टोद्देशोपपत्तेः कथं संख्यातुल्यत्वमिति वाच्यम् । सर्वत्र प्रातिपदिकेन स्ववाच्यबोधजननोत्तरं साहित्यस्य लक्षणया बोधजननात् युगपत् बोधानुपपत्तेः पश्चात्प्रतीयमानस्यापि अप्रमस्तप्रातिपदिकार्थत्वात्, प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वाच्च शक्यार्थवत् कारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तेः समासवत् विशिष्टोद्देशायोगाच्च ।

अत एव "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा"वित्यादौ फलानेकत्वकृतानेकोद्देश्यताभावेऽपि साहित्यकृतानेकोद्देश्यतासत्वात् तदविवक्षा नानुपपन्ना । अतश्च भेदेनैव निमित्तयोः भाव्याक्षेपकत्वात् तदनेकत्वेऽपि फलसंस्कार्ययोरिव एककर्मकत्वभङ्गापत्तिरूपो वाक्यभेदस्तदवस्थ एव । एतदाशय एव च मूले उद्देश्यानेकत्वे प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिरूपो वाक्यभेद इति व्यवहारः ।

अत एव(१) "अमावास्यायामपराह्णे" इत्यादौ कालदेशाद्यनेकोद्देश्यकत्वेऽपि कर्मनानात्वानाक्षेपकत्वात् न वाक्यभेदः । तथोः अनुवादस्थले परं निमित्तत्वाद्यापत्तेः अनेकोद्देश्यतेति विशेषः । अत एव च फलनिमित्तस्थले संस्कार्यनिमित्तस्थले वा सत्यप्यनेकोद्देशे कारकान्तरानाक्षेपकत्वात् न वाक्यभेदः ।

---

१. आप. श्रौ. १–७–१.

तस्मात् नैकत्वस्य स्वातन्त्र्येणाप्युद्देश्यतेति सिद्धम् ।

यदपि च एकत्वग्रहत्वाद्यवच्छिन्नवृत्तिव्यासक्तमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थ इति एककर्मत्वोपपत्तिरित्युक्तम् तत् क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपस्य कर्मत्वस्याश्रयभेदे ऐक्यानुपपत्तेः देवतात्वकर्तृत्ववदखण्डोपाधिरूपस्य च तस्य साहित्यानवच्छिन्नेषु धर्मिष्वनुपपत्तेः उपेक्षितम् । तथा हि—

तत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मकल्पना; यत्र धर्मिणोः साहित्यविशिष्टयोः तन्त्रान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः। यथा—'अग्नीषोमीय'मित्यत्र(१) द्वंद्वावगतपरस्परसाहित्ययोरग्नीषोमयोर्देवतात्वे । प्रकृते तु एकत्वग्रहत्वयोः तदवच्छिन्नव्यक्त्योर्वा सत्यपि पदश्रुत्या पार्ष्ठिके साहित्यावगमे प्रथमतः प्रत्येकमेव कर्मत्वावगमात् न तद्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनावसरः । अत एव यत्र "हिरण्यशकलैः प्रोक्षति" "(२)अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं" इत्यादौ बहूनां प्रातिपदिकार्थानां पश्चान्निरूढलक्षणया साहित्यावगमेऽपि प्रथमतः प्रत्येकमेव विभक्त्यर्थान्वयान्न व्यासज्यवृत्तिकरणत्वदेवतात्वकल्पनेति ध्येयम् ।

न च दम्पत्योस्साहित्यानवगमेऽपि कर्तृत्वस्य व्यासक्तत्वाङ्गीकारान्नायं नियम इति वाच्यम् । तयोरपि "धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्ये" ति वचनेन कर्तव्यमात्रे साहित्यावगमात् "स्वर्गकामो यजेते" ति कर्तृत्ववृत्त्येकत्वबलेन तस्य व्यासक्तत्वाङ्गीकाराच्च । न हि तद्वदिह कर्मत्ववृत्त्येकत्वम् । अपि तु कर्मत्वान्वितमपि तदाश्रयवृत्ति, पदश्रुत्या एकत्वाश्रयस्य पार्ष्ठिकप्रातिपदिकार्थाभेदप्रातिपादनात् । यजेतेत्यादिषु तु संख्यायाः कर्तृत्वाद्याश्रितत्वमेव, न तु शाब्दतदाश्रयवृत्तित्वमित्यु-

१. द्वन्द्वगतपरस्परसहितयोः । २. तै. ब्रा. ३-१-४.

पपादितं (१)भावनानिरूपणे । अतश्चानेकग्रहवृत्तिकर्मत्वमेकत्व-बलेन कर्तृत्ववत् व्यासक्तमित्यनाशङ्कनीयम् ।

यद्यपि चास्मिन् पक्षे सिद्धान्ताभिमतः अनेकग्रहसम्मार्गः सिद्ध्यत्येव, तथापि एकत्वस्य यजेतेत्येकत्ववत् विवक्षाप्रसङ्गात् अयं पक्षो निरस्तः ।

ननु—मास्त्वनेकेषु ग्रहेषु व्यासक्तमेकं कर्मत्वम्, एकत्वावच्छिन्नग्रहत्वावच्छिन्नव्यक्त्योर्वा तत्, तथापि यथैव "पशुना यजेत" इत्यादौ तृतीयोपात्ते करणत्वे एकस्मिन्नेव साक्षात् सम्बन्धेन पश्वन्वयः, परम्परासम्बन्धेन तु पशुनिष्ठे करणे एकत्वान्वय इति न वस्तुतः करणभेदः, तथा प्रकृतेऽपि द्वितीयोपात्ते कर्मत्वे आश्रयतया ग्रहान्वयः परम्परासम्बन्धेन च तस्मिन्नेव चैकत्वान्वय इति वस्तुतः कर्मकारकभेदाभावात् न एककर्मकत्वभङ्ग इति वाक्यभेदाभावेन एकत्वविवक्षा दुर्वारैव । न ह्यत्र ग्रहस्य परिच्छेदकानाकाङ्क्षत्वात् न तत्कर्मत्वे परम्परासम्बन्धेन एकत्वान्वय इत्यादि कुशकाशावलम्बनं शङ्कितुं शक्यम् । (२)आकाङ्क्षाभावे वैकृताङ्गवत् अकाङ्क्षोत्पादनसंभवेन तस्याकिञ्चित्करत्वादिति चेत्—

न ; एकत्वावच्छिन्नस्य साक्षात्सम्बन्धेनान्वयो ग्रहत्वस्य परम्परया इत्यपि संभवेन ग्रहत्वावच्छिन्नस्य साक्षात्सम्बन्धेनैवान्वयः एकत्वस्य परम्परयैवेत्यत्र नियामकाभावात् ।

अतश्च विनिगमनाविरहात् सर्वत्र द्वितीयादिस्थले ग्रहत्वैकत्वाद्यवच्छिन्नव्यक्त्योरेव कर्मत्वान्वयः । तृतीयादिस्थले च पशुत्वैकत्वयोरेव परम्परया करणत्वान्वय इति न दृष्टान्तेऽपि भवदुक्तप्रकारसिद्धिः । उपपादितं चैत(३)दाकृत्यधिकरणे । एवं च यत्रापि

१. पू. मी. २-१-२. २: वाक्यभेदाभावे । ३. पू. मी. १-३-९.

द्रव्यवाच्येव प्रातिपदिकं, तत्रापि क्लृप्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः न संख्यायां भवदुक्तप्रकाराङ्गीकरणमिति ध्येयम् । तेनैकत्वाव-च्छिन्नग्रहत्वावच्छिन्नव्यक्त्योः 'सत्यपि पार्ष्ठिके परस्परैक्यं प्रथमतः प्रत्येकमेव कर्मत्वान्वयात् सिद्धा तदनेकता ।

नन्वेवमपि वस्तुतः कर्मत्वस्यैकत्वात् सत्यपि वा तत्तदव-च्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्ववैशिष्ट्यरूपेण भेदे एकया द्वितीयया युगपत् बोधात् नैककर्मकत्वभङ्ग इति वाच्यम् । सत्यपि कर्मत्वैक्ये तद्बोधैक्ये वा कर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणानामनेकबोधविषयत्वेन तद्भङ्गावश्यम्भावात् । अत एवैकबोधजनकयावद्वृत्तिविषयकर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मत्वं एककर्मकत्वं विवक्षितम् । अत एव च यत्रा "ध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत" इत्यादौ द्वन्द्वोपात्तोद्देश्यस्थले द्वन्द्वावगतसाहित्यविशिष्टानां अवैयर्थ्यसंपादकवाग्यमकर्मत्वान्वयात् देवतात्ववत् व्यासज्यवृत्तिकर्मत्वावगतेः सत्यपि तदधिकरणानां भेदेन बोधे तेषां पर्याप्तिसम्बन्धेन कर्मत्वाधिकरणत्वाभावात् न एककर्मकत्वभङ्ग इति न तत्रानेकोद्देश्यता ।

नचैवं सति तत्र समासोपात्तसाहित्यस्य विवक्षापत्तेः अन्यतरपदार्थबाधे अन्यतरवाग्यमानुपपत्तिः । साहित्यविशिष्टयोः अध्वर्युयजमानयोरुद्देश्यत्वेऽपि स्वरूपे आनर्थक्यात अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रत्येकत्वपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वेन तदनापत्तेः । यदि हि अध्वर्युयजमानयोस्साहितयोरेककार्यजनकत्वं भवेत् ततस्तथैव लक्षणात् स्यात् भवदुक्तानुपपत्तिः । नत्वेतदस्ति । अतस्समस्तेन प्रातिपदिकेन प्रत्येकवृत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणात् अविवक्षाफललाभेऽपि विवक्षाङ्गीकरणं वाक्यभेदपरिहारार्थं न विरुध्यते । प्रकृते तु व्यासज्यवृत्तित्वा-

(१)भावात् युक्तो वाक्यभेद इत्युक्तमेव ।

यदपि प्रातिपदिकैकवचनाभ्यां विशिष्टलक्षणादत्राक्यभेद इत्युक्तम् , तदप्येकवचनानुरोधेन 'प्रातिपदिकेऽपि लक्षणायां प्रमाणाभावात् एकवचनस्यैव प्रत्येकग्रहसम्मार्गे प्रत्येकवृत्तितया शक्यार्थप्राप्तिमङ्गीकृत्य प्रातिपदिकार्थगतसंख्यामात्रलक्षकस्य साधुत्वाद्यर्थं प्रयोगोपपत्तेरुपेक्षितम् ।

नह्यत्रा (२)"धमन्तरेवेदिं मिनोती"तिवत् एकार्थस्य विवक्षायां इतरार्थस्य अप्राप्तिरस्ति । अतएवैकं पदं तात्पर्यग्राहकं इतराद्विशिष्टार्थलक्षकमित्यप्यपास्तम् । विनिगमनाविरहाच्च तात्पर्यग्राहकस्यापि पृथक् स्वार्थबोधपरित्यागेनाविवक्षातुल्यत्वाच्च ।

अतश्च एकवचनेन विशिष्टार्थलक्षणाङ्गीकारेऽपि मुख्येन प्रातिपदिकेन तात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारात् न विवक्षितार्थसिद्धिः ।

यदपि च वाक्यभेदस्य वाक्यदोषत्वात् न तदनुरोधेन वाक्योपजीव्यपदार्थाविवक्षा युक्तेत्युक्तं, तदपि वाक्यस्य साधुत्वाद्यर्थैकवचनोपजीवित्वेऽपि अविवक्षाविषयीभूतैकत्वानुपजीवित्वात् वाक्यार्थस्यापि विवक्षितैकत्वाघटितत्वेन तदनुपजीवित्वादुपेक्षितम् ।

तस्मात् न तावदुद्देश्यत्वेन एकत्वविवक्षा ।

नापि गुणत्वेन दशापवित्रवत् । तथा सति गुणभूतप्रातिपदिकानुरोधेन 'उभयं' 'ग्रह'मित्यादौ द्वितीयादिप्रत्ययेन करणत्वलक्षणापत्तेः, तद्वरमनुवादके तस्मिन्नेव सा । "सक्तून् जुहोती"त्यत्र तु सक्तूनामप्राप्तत्वात् अगत्या प्रत्यये लक्षणाश्रयणम् । ग्रहमित्याद्येकपदे ग्रहांशे कर्मत्वाभिधाने तु युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, वैरूप्यं च ।

---

१. संभवात् २. आप. श्रौ. ७-९-६.

नचेप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्राभिधानात् नोक्त-दोषप्रसङ्गः। तथात्वे निरुक्तैककर्मकत्वभङ्गप्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेः। अत एव हि सक्तुषु लक्षणा आश्रिता। न तु जुहोतेरकर्मक-त्वात् तन्त्ररत्नाद्युक्तात्। (१)"तृतीया च होश्छन्दसी"त्यादिना तस्य सकर्मकत्वावगतेः।

अतश्च गुणत्वसिध्यर्थं लक्षणाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ एवेति सिद्धम्।

यत्तु 'अष्टवर्ष'मित्यादावपि विशेषणाविवक्षा प्रसज्येतेत्युक्तं; तन्न। यत्र हि संस्कारविधिव्यतिरेकेण विनियोगानवगमः अपि तु त-दन्यथानुपपत्त्यैव विनियोगकल्पनं, श्रूयमाणो वा विधिः तदपेक्षः; यथा तत्रैव 'सोधीयीत' इत्यादिः, तत्र कार्यं प्रति तावत् उपादेयत्वो-पपत्तेः न विशेषणाविवक्षा। न च प्रथमतस्संस्कारान्वये तदविव-क्षायां पश्चात्तत्कल्प्ये कार्यान्वये सुतरामविवक्षापत्तिः। प्राथमिक-संस्कारान्वयेऽपि अप्राप्तत्वेनानुवादायोगात् "अर्धमन्तर्वेदि मिनो-ती"तिवत् वाक्ये विशिष्टलक्षणामङ्गीकृत्य तस्यैकस्यैव कर्मत्वेना-न्वयाङ्गीकारात् विवक्षोपपत्तेः। यत्र हि ग्रहमित्यादौ द्वयोरपि प्राप्तिसंभवः एकवचनस्यैव च प्रातिपदिकार्थगतसंख्यालक्षकत्वे (२)पाशन्यायादिरूपनियामकास्तिता तत्र नोभयत्र लक्षणा। प्रकृते तु द्वयोरप्राप्तत्वात् तदङ्गीकारे न काचित् क्षतिः।

नन्वेवमपि(३) "अग्नीनन्वादधाती"त्यत्र नाग्निसाहित्यविव-क्षापत्तिः। तत्र (४)"यदाहवनीये जुहोती" त्यादिवचनैः प्रत्येकं विनियोगस्य पूर्वमवगमात्। यद्यपि च तत्र आहवनीयादिपदवा-च्यविशेषो न निर्धारितः तथापि तादृशस्यैव विनियोगे ऽवगते तद्विशेषजिज्ञासायां(५) "नक्तं गार्हपत्यमादधाती" त्यादिवाक्यैः

१. पा. सू० २-३-३. २. पू. मी. ९-३-४. ३. आप. श्रौ १-१
४. तै. ब्रा-१-१-१० ५. तै. ब्रा-१-१-४.

प्रत्येकमेवाधानजन्यादृष्टविशिष्टाग्निवाचित्वे आहवनीयादिपदाना-मवगते उत्पत्तिवाक्यस्थाग्निशब्दस्यापि प्रत्येकमेव तल्लक्षकत्वावसा-यात् आधानस्यापि (१)योगसिध्यधिकरणन्यायेन प्रत्येकमेवो-त्पादकत्वोपपत्तिः। अतश्चाग्निपदेन युगपदभिधानावगतमपि सा-हित्यं नान्तरीयकत्वेन सर्वेभ्य इतिवत् अनुवादादविवक्षितं स्यादिति चेत्—

न, उद्देश्यमर्यादया साहित्याविवक्षायामपि उत्पादकाधान-मर्यादया तद्विवक्षोपपत्तेः । आधानाङ्गतया आयतनेषु संभारान् निरूप्य तेष्वग्नीनादधातीत्यनेन विधीयमाने संभारनिवपने उ-पादीयमानायतनसाहित्यतद्बहुत्वयोः विवक्षितत्वाच्चदनुरोधेन आधानस्यापि समुच्चित्य सर्वाग्न्युत्पादकत्वावगतेः । अतश्च तदनुरोधेनाग्नीनित्युत्पत्तिवाक्येऽपि विशिष्टलक्षणया एककर्म-त्वनिर्वाहात् साहित्यविवक्षोपपत्तिः। तस्मात् सिद्धं यत्र पदद्वयेऽपि लक्षणातात्पर्यग्राहकप्रमाणाभावः तत्र प्राप्तोद्देश्यविशेषणस्य संभवत्प्राप्तिकस्य चाविवक्षेति ।

अत एव यत्रोपादेयमपि प्राप्तं तत्र तद्विशेषणस्यापि संभव-त्प्राप्तिकस्याविवक्षा । यथा "सत्रादुदवसाये"त्यादौ कर्तृत्वसा-हित्यादेः । अन्यथा प्राप्तकर्तृत्वानुवादेन साहित्यविधिः निमित्ते पृष्ठशमनीयविधिश्चेति वाक्यभेदापत्तेः ।

एवं सत्यपि यदि साहित्यमसंभवत्प्राप्तिकं स्यात् ततो भवेत् विशिष्टविधिसन्दष्टन्यायेन कथंचित् विशिष्टविधिगौरवापादक-त्वमपि कर्तृत्वविधिमङ्गीकृत्य तत्साहित्यविवक्षा । तत्तु एकपदोपादा-नेन नान्तरीयकतया प्राप्तमनुवदिष्यत इति न विवक्षितम् । अ-तस्सिद्धं प्राप्तविशेषणं संभवत्प्राप्तिकं चाविवक्षितमिति । प्रा-

१. पू.मी.४.३-११.

त्वं हि ग्रहे प्रत्येकं संमृज्यमाने एकत्वम्; पुरोडाशयोश्च द्वयोरेव प्रकरणे सत्वात् द्वित्वम्। एवं दशापवित्राणामपि बहुत्वसर्वत्वादि। अतस्तद्वाचकपदैः लक्षणया 'प्रातिपदिकार्थगतसंख्यादि' साधुत्वाद्यर्थमनूद्यते। अतएव यत्र पृथक्पदश्रवणं तत्र साधुत्वादिप्रयोजनासंभवात् विशिष्टलक्षणया विवक्षामाशंक्य निराकरिष्यते (१)हविरुभयत्वाधिकरणे। "अग्नेस्तृणान्यपचिनोती"त्यत्र अपचयस्य द्वितीयया उपयुक्तपरिस्तरण(२)तृणप्रतिपत्तित्वावगमात् तद्गतं तावत् बहुत्वं न विवक्षितमिति न (३)कपिञ्जलाधिकरणन्यायादरः। अग्नेस्तु अपादानत्वेन गुणत्वेऽपि प्रतिपाद्यतृणानुरोधेन प्रत्येकैकत्वानुवादावगतेः न विवक्षितविशेषणत्वम्।

यत्तु वार्त्तिके अपचयस्य अग्निमात्रसंस्कारार्थत्वमभ्युपगम्य उभयत्र विशेषणाविवक्षेत्युक्तं, तद्विनियोगभङ्गे प्रमाणाभावादविवक्षोपपादनस्य दुर्घटत्वाच्चोपेक्षितम्। सूत्रे लक्षणत्वात् उद्देश्यत्वादित्यर्थः॥

सू—चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥३-१-१५॥

"पशुना यजेते"त्यादौ तु उपादेयत्वात् पश्वेकत्वाधिकरणन्यायेन(४) विवक्षितेति विशेषः।

इति सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम्॥

१. पू. मी. ६-४-६. २. तृणेति क्वचिन्नास्ति।
३. पू. मी. ११-१-६. ४. विवक्षेति पाठान्तरम्।

अथाष्टमं चमसाधिकरणम् । (८)

सू—संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥३—१-१६॥(पू)

एकत्ववत् ग्रहत्वस्यापि किमुद्देश्यतावच्छेदकतास्ति ? उत नेति विचार्यते । तत्र सम्मार्ष्टीत्येतावन्मात्रेणैव योग्यताबलेन सोमावसेकानिर्हरणप्रयोजकत्वावगतेः सम्मार्गस्य प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात् सत्यपि पदमात्रस्याप्रमाणत्वेनोद्देश्यबोधकपदसाकाङ्क्षत्वे ग्रहपदेनैव लक्षणया सोमपात्रमात्रोद्देशात् ग्रहत्वमविवक्षितम् । यद्यपि च ग्रहत्वं विवक्षितम् तथापि तल्लक्षितापूर्वसाधनत्वस्याविशेषात् चमसेष्वपि सम्मार्गस्स्यादेव । अभ्यासानामार्थिकत्वे तदपूर्वाणामविधेयप्रयोजनत्वाल्लक्षणीयत्वानुपपत्तेः । अतो विधेयस्य यागस्यैकत्वात् तदपूर्वस्यापि एकस्यैव कल्पनीयत्वात् तत्साधनत्वस्य चमसेष्वप्युपपत्तिः । "पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति," "सक्तुभि र्मन्थिनं" इत्यादौ तु प्रतिनियतनिर्देशात्तत्तद्देवताकद्रव्यलक्षणया व्यवस्थां मन्यते ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

सू—व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात् तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥३—१—१७॥ (सि)

(सिद्धान्तः)

न निराकाङ्क्षत्वं पूर्वाधिकरणे मूलयुक्तिः, वाक्यभेदाद्यभावे आकाङ्क्षोत्थापनसम्भवेन तस्य अप्रयोजकत्वात् । अपि तु वाक्यभेदादिरेव । नचात्र तदस्तीत्यविवक्षा न ग्रहत्वस्य । अभ्यासानां च प्रत्यक्षविध्यभावेऽपि श्रुतविध्यन्यथानुपपत्ति-

गम्यत्वेन तदपूर्वाणामपि प्रयोजकत्वोपपत्तेः व्यवस्थासिद्धिः । न हि ज्योतिष्टोमस्यैकत्वेऽपि , तज्जन्यं पृथगुत्पत्त्यपूर्वमस्ति । आवश्यकैरभ्यासापूर्वैरेवोत्तराङ्गोपेतैः परमापूर्वसिध्युपपत्तेः । सूत्रं तु श्रुतग्रहत्वरूपार्थलक्षितापूर्वसाधनत्वस्यैव शब्दप्रमाण-गम्यत्वात् व्यवस्थेति व्याख्येयम् ।

इत्यष्टमं चमसाधिकरणम् ॥

अथ नवममानर्थक्यतदङ्गाधिकरणम् । (९)

सू–आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ ३–१–१८ ॥

(विषयः)

वाजपेये"सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवती"ति श्रुतम् ।

(संशयः)

तत्र किं सप्तदशारत्नित्वं प्रति वाजपेयस्योद्देश्यता ? यूपपदं चाविवक्षितम्; उत यूपस्योद्देश्यता वाजपेयपदमविवक्षितं ? इति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

पूर्वपक्षे षष्ठीश्रुत्या विनियोगात् तदुपयोगित्वेन वाजपेय-प्रातिपदिकार्थस्योद्देश्यतादिविचारात् पादाध्यायसङ्गतिः । यद्यपि षष्ठी न मुख्या श्रुतिः, कारकत्वाद्यवाचकत्वात् । प्रचुरप्रयोगाद्धि सम्बन्धसामान्यमेव षष्ठ्यर्थः । न तु कर्तृत्वकर्मत्वाद्यपि । अत एव तादृशस्थले मुख्यो वाक्यीय एव विनियोगः, तथापि संम्बन्धसामान्यस्य तद्विशेषस्य वा संसर्गमर्यादया भासमानस्य पदार्थविधयैव भानात् भाक्तश्रुतितया सङ्गत्युपपत्तिः । अनन्तरा तु प्रातिपदिकार्थस्य विवक्षा वचनादेरविवक्षेत्युक्ते यत्र तर्हि

प्रातिपदिकार्थद्वयं तत्र कस्य सेत्येवं जिज्ञासाधिकारात् अवसररूपा।

(पूर्वपक्षः)

तत्र सप्तदशारत्नित्वं तावत् न यूपोद्देशेन विधातुं शक्यम्। तदा किं बहुव्रीहिरुद्देश्यसमर्पकः? यूपपदं वा? नाद्यः। एकप्रसरताभङ्गापत्तेः। नान्त्यः। अन्यपदार्थान्वये समासानुपपत्तेः, अरत्नीनां प्राप्तत्वेन तद्विध्यनुपपत्तेश्च। तदनुवादेन संख्यामात्रविधौ अतिप्रसङ्गोऽपि। यूपेन विशेषणे वाक्यभेदश्च। अतश्च सप्तदशारत्निद्रव्यं वाजपेयोद्देशेन विधीयते। षष्ठी च स्वामित्वार्थिका सती प्राधान्यपरैव। एवं चाव्यवहितप्रधानान्वयः श्रुतिविनियोगः प्रधानकर्थंभावानुग्रहश्च संगच्छते। अन्यथा हि दीक्षणीयाद्वाङ्नियमन्यायेन पशुपूर्वार्थत्वं यूपमात्रार्थत्वं वा आपद्येतेति वाजपेयानङ्गत्वात् तद्बाधापत्तिः।

किञ्च द्वयोः पदार्थयोः मध्ये कस्य कस्य विवक्षेति जिज्ञासायां मुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च वाजपेयस्यैव सा युक्ता, न यूपस्य। नहि द्वयोरपि विवक्षा सम्भवति। यूपस्य वाजपेयेन विशेषणे वाक्यभेदात् प्रकरणादेव वाजपेयगतत्वलाभेन तस्य व्यर्थत्वाच्च। अत एव वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविशिष्टयूपस्यैव प्राकृतकार्यापन्नत्वेन विधिरित्यपास्तम्। यूपस्य प्राप्तत्वेन विध्ययोगात् सुबन्तयोः वैशिष्ट्यासम्भवेन प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्ययोगाच्च।

अतो वाजपेयोद्देशेनैव सप्तदशारत्निद्रव्यविधौ तस्य यूपसदृशत्वात् यूपपदं गौण्या तदनुवादः अविवक्षितस्वार्थकः। विशेषेण तस्य वाजपेयासाधारणषोडशिपात्ररूपतया निवेशात् तदीयखादिरत्वादिलाभेन सादृश्योपपत्तेः। तस्मात् वाजपेयोद्देशेनैव

सप्तदशारत्नित्वविधिः इति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

सत्यं द्वयोर्मध्ये जघन्यस्याविवक्षा युक्ता। न तु प्रकृते सा सम्भवति। यूपपदस्य गौणत्वप्रसङ्गात्। यूपस्य तूद्देश्यत्वाङ्गीकारे वाजपेयपदस्य न तत्। षष्ठ्या देवदत्तस्य नप्तेत्यादौ परम्परासम्बन्धे दर्शनेन साक्षात् परम्परासाधारणसम्बन्धवाचिन्या अविरोधात्। वरं हि स्वार्थत्यागापेक्षया अनुवादमात्रत्वम्।

अत एवाव्यवहितप्रधानान्वयश्रुतिविनियोगश्च शब्दार्थपरित्यागापत्तिभिया परित्यज्यमानोऽपि न दोषमावहति। प्रकरणानुग्रहस्तु यूपोद्देशेन विधावपि उपपन्न एव। तथा हि—यत्तावत् प्रकरणस्य विनियोजकत्वं तत्तत्रापि षष्ठ्या विनियोगाभावादनुपपन्नमेव। यत्तु प्रकरणनिवेशो वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वं वा तन्ममाप्युपपन्नमेव। न हि यूपोद्देशेन विधानेऽपि सर्वयूपार्थत्वं प्रसज्यते। अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षत्वेन वाजपेयप्रकृतिवच्छब्देन तत्प्रयोगान्तःपातियूपस्यैवोपस्थितत्वात्।

अत एव न बृहस्पतिसवे प्रकृतिवच्छब्दोपस्थापितस्योद्देश्यता। तस्य वाजपेयप्रकरणस्थत्वेऽपि प्रदेशान्तरस्थत्वेन पुरोवादत्वानुपपत्तेः। नह्यत्र सप्तदशारत्नित्वं प्रयोगविशेषणम्, येन प्रयोगबहिर्भूते बृहस्पतिसवे सत्यपि सन्निधाने निवर्त्येत। तदभावात्तु "वेद्यां हवींष्यासादयती"तिवत् अतिप्रसक्तेः प्रदेशान्तरस्थत्वेनैव तन्निवारणम्। तत्र च यूपस्य तत्साध्यपशुपूर्वस्य वा सप्तदशारत्नित्वं विनापि प्रकृतौ तत्सिद्धिदर्शनात् तत्स्वरूपेऽप्यानर्थक्यापत्तेः दीक्षणीयावाङ्नियमं बाधित्वा लक्षितलक्षणया अधिकाराख्यप्रकरणसहकृतेन यूपशब्देन वाजपेयापूर्व-

सम्बन्धित्वस्यैव यूपनिष्ठस्य लक्षणात् वाजपेयापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धिः ।

यत्तु एतत्सिद्ध्यर्थं भवदेवेन' वाजपेयशब्देन यूपस्य विशेषणमङ्गीकृतं तत्प्रकारान्तरेण. सिद्धौ विशेषणवैयर्थ्यादुपेक्षितम् ।

यदपि कैश्चित् भवदेवमतं विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्त्या निरस्तं तत् षष्ठ्यन्तस्थले 'परस्परवैशिष्ट्यस्य प्राचीनरीत्या व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन विशिष्टोद्देशस्य स्वयमेवाङ्गीकृतत्वात् अप्रयोजकम् । अस्मदीया तदापादने त्विष्टापत्तिः ।

तस्मात् वाजपेयपदं तत्सम्बन्धानुवाद एव । न तु विशेषणम् । सम्बन्धोऽपि च यूपस्य वाजपेयेन साक्षादसम्भवात् तदङ्गपशुयागद्वारा सम्पद्यत इति सूत्रार्थः । विधेयं चात्र सप्तदशारत्निद्रव्यं समासार्थः । तच्च विशेष्यमरत्निपरिमाणं वा यद्यपि अतिदेशतस्सम्भवत्प्राप्तिकं तथापि ततः पूर्वप्रवृत्त्या विधीयते साप्तदश्यविधानार्थम् । तस्य च अभेदसम्बन्धेन यूपोद्देशेनैव विधानात् जनकतासम्बन्धेन वा यूपपदलक्षिततत्कार्योद्देशेन विधानान्नैकप्रसरताभङ्गापत्तिः । वरं च गौणकल्पनातः स्वकार्यलक्षणा । ईदृश एव प्रकारो "लोहितोष्णीषा ऋत्विज" इत्यादावेकप्रसरताभङ्गपरिहारार्थमाश्रीयते । तस्मात् यूपपदमेवोद्देश्यसमर्पकं, न वाजपेयपदमिति सिद्धम् ॥

इति नवममानर्थक्यतदङ्गाधिकरणम् ॥

अथ दशममभिक्रमणाधिकरणम् । (१०)

सू—कर्तृगुणे तु कर्मासमवायात् वाक्यभेदः स्यात् ॥३-१-१९॥

(विषयः)

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रुतम्-(१)"अभिक्रामं जुहोति" इति ।

(संशयः)

तत्राभिक्रमणं किं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गम् ? उत प्रयाजहोममात्राङ्गमिति विचारः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र भाष्यकारेण तावत् अभिक्रमणस्य क्रियारूपत्वेनामूर्त्तत्वान्न जुहोत्युपात्ते होमे कारकत्वेनान्वयः ।

नचारुण्यवदिह द्रव्यमुपात्तं, येन तत्परिच्छेदकद्वारा कारकत्वमभ्युपगम्येत । "अव्ययकृतो भावे भवन्ती" इति स्मृत्या णमुला तावत् कर्तुरनुपात्तत्वात् (२)कर्त्रधिकरणन्यायेनाख्यातेनापि तस्यानुपादानाच्च । न च कारकत्वातिरेकेण वाक्यीयपदार्थान्वयः क्वचिदपि सम्भवति । अतो जुहोत्यन्वयं बाधित्वा प्रकरणात् प्रयाजादिवदेव प्रधानाङ्गत्वे ऽवगते सामर्थ्यात् कर्तुराहवनीयादिप्रत्यासत्तिरूपदृष्टकार्यद्वारा तन्निर्वाहकल्पनात् कर्तुश्चाङ्गप्रधानप्रयोगाङ्गत्वेनाभिक्रमणस्यापि प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वोपपत्तिः । जुहोतिश्च प्रयाजहोममात्रानुवादः, प्राकरणिकसर्वहोमानुवादो वा । रूपाभावेन कर्मान्तरविधानानुपपत्तेरित्याशङ्क्य कारकत्वेनान्वयासम्भवेऽपि पूर्वकालिकत्वादिना णमुलन्तस्य जुहोतावेवान्वयोपपत्तेः कारकत्वस्यापि

---

१. तै॰ सं॰ २-६-१.	२. पू॰ मी॰ ३-४-८.

च द्रव्यपरिच्छेदद्वारोपपत्तेः न विच्छेदः। उपादानाभावेऽपि च णमुला, तिपा वा अर्थादाक्षेपेण द्वारत्वोपपत्तिः।

अतश्च स्ववाक्योपात्तहोम एवाभिक्रमणस्य निवेशात् तस्य च सन्निहितप्रयाजहोममात्रविषयत्वात् तन्मात्राङ्गत्वमिति सिद्धान्तितम्—(इति भाष्यकारमतम्)।

तत् धातुसम्बन्धाधिकारे विहितणमुल्प्रत्ययान्तपदाभिधेयस्याभिक्रमणस्य पूर्वकालतादिसम्बन्धेन स्ववाक्योपात्तहोमान्वयं विना नैराकांक्ष्याभावात् तद्विच्छेदशङ्कानुपपत्तेः, जुहोतेः प्रयाजहोममात्रविषयत्वे च बलवत्तरप्रमाणानुपन्यासेन सिद्धान्तस्याप्यनुपपत्तेररुणाधिकरणन्यायेन गतप्रायत्वाच्च वार्तिककारेणोपेक्ष्यान्यथा व्याख्यातम्—

सत्यपि पक्षद्वये स्ववाक्यीयहोमसम्बन्धे किं प्रकृतमात्रहोमसम्बन्धस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वं? उत प्रयाजमात्रहोमत्वस्य? इति विचारः।

(सङ्गतिः)

अत्र यद्यपि अभिक्रमणं वाक्यादेव होमाङ्गं, णमुलः पूर्वकालतादिमात्रशक्तत्वेन कारकत्वावाचिनः मुख्यश्रुतित्वानुपपत्तेः, धातुसम्बन्धस्याप्यङ्गत्वस्य संसर्गविधया गम्यमानत्वेन षष्ठीवत् गौणश्रुतित्वस्याप्यनुपपत्तेश्च, द्वारीभूतकर्त्रङ्गत्वं तु लिङ्गादेवेति न श्रुतिविनियोगः, तथापि णमुल्पदाभावे वाक्येनाप्यङ्गत्वायोगात् णमुल्श्रुत्युन्नीतत्वे श्रौतत्वोपचारात् पादसङ्गतिः। अनन्तरा तु साक्षात् प्रधानाङ्गत्वे होमाङ्गत्वश्रवणेन पूर्ववत् बाधिते तद्विशिष्टविचारादवसररूपा।

(पूर्वपक्षः)

तत्र वाक्यात् होमाङ्गत्वे प्रमिते तत्स्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ

प्रधानाधिकाराख्यप्रकरणेन कर्तृसंस्कारद्वारा प्रधानापूर्वसम्बन्धिहोमत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वावगतेः कर्तुश्चाङ्गप्रधानसाधारणस्य द्वारत्वेन प्रधानसम्बन्धित्वस्यापि होमे साक्षात्परम्परासाधारण्येनैव विवक्षितत्वात् प्रकृतसर्वहोमाङ्गत्वमभिक्रमणस्य ।

अथ वा "वेद्यां हवींष्यासादयती" तिवत् वाक्यसङ्कोचे प्रमाणाभावात् प्रधानाधिकारवत् अङ्गाधिकारस्याप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वावसायात् प्रकृतसर्वहोमार्थत्वसिद्धिः । अत एव सत्यपि प्रयाजादीनां वाचनिकाङ्गसन्दंशे नावान्तराधिकारेण तन्मात्रस्य तात्पर्यग्राहकत्वम्, वाक्यसङ्कोचापत्तेः । यदि ह्यत्र वाचनिकाङ्गसन्दंशमध्ये अभिक्रामतीत्येवाश्रोष्यत ततो वाक्यव्यापाराभावात् भवेदप्यवान्तरप्रकरणेन प्रयाजाङ्गतामात्रम् । नत्वेतदस्ति ।

वस्तुतस्तु तदापि नैव प्रयाजाङ्गतामात्रम् । प्रयाजानामिष्टफलकत्वाभावे इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभावात् कथंभावात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वासिद्धेः प्रधानस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजानां तेन ग्रहणात् क्रतूपकारभाव्यत्वावगतेः । तेषामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाकल्पने तु प्रधानाकाङ्क्षया प्रयाजादीनामिवाभिक्रमणस्यापि प्रथमप्रवृत्तया ग्रहणात् प्रधानमात्राङ्गत्वापत्तिः ।

एवं सत्यपि यद्यङ्गाकाङ्क्षयापि गृह्येत ततः प्रयाजानूयाजानां परस्पराङ्गतापत्तेः गृहमेधीये यथाशक्तिप्रयोगे आज्यभागमात्रेणोपपत्तावपि काम्यप्रयोगे आज्यभागाङ्गतया प्रयाजादिकरणापत्तिः ।

न च भावनास्वाभाव्येनोत्पद्यमानापि प्रयाजादीनामङ्गाकाङ्क्षा उपजीव्येन प्रथमप्रवृत्तेन च प्रधानकथम्भावेन प्रतिबद्धेति न तया परस्पराङ्गत्वं, आवश्यकश्रुत्यादित्रयविनियुक्ताङ्गसम्बन्धेन च प्रतिबन्धकानिरोधे सति उज्जीवितयां अभिक्रमणस्यापि

तत्सन्दंशपतितस्य ग्रहणोपपत्तिरिति वाच्यम्। वाचनिकाङ्गसम्बन्धसिद्ध्यर्थं कल्प्यस्य प्रतिबन्धकनिरोधस्य धर्मिग्राहकप्रमाणेन प्रत्येकमेव कल्पयितुमुचितत्वात् अभिक्रमणविषये तन्निरोधकल्पने प्रमाणाभावादनुज्जीवितप्रयाजाकाङ्क्षया तद्ग्रहणानुपपत्तेः। तस्मान्न तावत् अवान्तरप्रकरणेन प्रयाजाङ्गत्वम्। शुद्धसन्निधिवाचनिकाङ्गसन्दंशरूपाधिकाराख्यसन्निधिभ्यां तु प्रधानाकाङ्क्षारूपमहाप्रकरणविरोधात् अनाशङ्क्यमेव तदङ्गत्वम्। प्रकृते तु वाक्येनैव तद्विनियोगात् कस्यापि प्रकरणस्य विनियोजकत्वाभावेन वाक्यसङ्कोचपरिहारार्थं सर्वहोमार्थत्वमेव तत्कर्तृसंस्कारद्वारा युक्तम्।

सूत्रं तु कर्तृगुणे अभिक्रमणे प्रयाजकर्मण्यसमवायात् तद्वाक्यैकवाक्यता न स्यादिति व्याख्येयम्।

(इति पूर्वपक्षः)

सू—साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ ३–१–२० ॥ (सि)

(अथ सिद्धान्तः)

नाभिक्रमणं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गम्। अपि तु प्रयाजहोमाङ्गमेव। तदधिकारस्यैवापूर्वसाधनलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात्। तथा हि—

सर्वत्रैव तावत् फलवतः प्रधानस्यैवाधिकारः व्यापकत्वेन प्राथमिकत्वात् प्रधानवृत्तित्वाच्च लक्षणातात्पर्यग्राहकः, नत्वङ्गाधिकारः। अत एव वेद्यादिवाक्येष्वपि प्रधानाधिकारस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वम्। तत्तु न तादर्थ्यसम्बन्धेन ; अपि तु

उपकारकत्वमात्रेण इष्यतः अङ्गहविषामपि सङ्ग्रहः । ये तु श्रुत्यादित्रयविनियुक्ताङ्गविशेषसम्बद्धा धर्माः तेष्वङ्गाधिकारस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वम् । यथा "प्रयाजशेषेण जुह्वामौपभृतं" "प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयती" त्यादौ । अत्र हि दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन प्रधानसम्बन्धायोगात् अङ्गाधिकारस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वमावश्यकम् । अतश्च तन्मध्यपतिताभिक्रमणेऽपि स एवाङ्गीकर्तव्यः । उत्तेजनयुक्तोऽह्यङ्गाधिकारः धर्मविधौ लक्षणातात्पर्यग्राहकः, नानुत्तेजितः, प्रधानाधिकारप्रतिबद्धत्वात् । उत्तेजकं चान्यानिवेश्यङ्गसम्बन्धानुपपत्तिः ।

न च सा प्रत्येकमुत्तेजिका, लाघवादाद्येनैव कारणतोद्बोधनरूपस्योत्तेजनस्य जननाङ्गीकारात् तदुत्तेजनस्य चान्तिमवाचनिकाङ्गसम्बन्धनाश्यत्वाङ्गीकारात् तन्मध्यपतितेऽभ्यभिक्रमणे उत्तेजनयुक्ताङ्गाधिकारसत्त्वेन तस्य तात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तिः ।

नचैवं तस्याप्रतिबद्धस्य तात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तावपि प्रधानाधिकारस्यापि तथात्वेन तथापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रतिबद्धपरोत्पत्तौ तेन पूर्वबाधस्य (१)पाष्ठन्यायानियतत्वात् । अतश्चावान्तराधिकारापेक्षया प्रधानाधिकारस्य दुर्बलत्वात् न तस्य तात्पर्यग्राहकत्वम् । न च वाक्यसङ्कोचपरिहारार्थं तदङ्गीकारः । तस्य स्वोद्देश्ये आनर्थक्यपरिहारार्थतया उपजीव्यबलवत्तात्पर्यग्राहकप्रमाणानुरोधवृत्तित्वनैयत्यात् । अन्यथा वेद्यादेरपि अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धमात्रेण प्रकृतिविकृतिसम्भारणहविर्मात्रार्थत्वापत्तेः । अतश्च यथैव तत्र ततः प्रबलेन महाधिकारेणैव तात्पर्यग्रहः तथात्र ततोऽपि प्रबलेनाङ्गाधिकारेणैवेति सिद्धं प्र-

---

(१) षष्ठपञ्चमसप्तदशाधिकरणस्थापच्छेदन्यायविषयत्वादित्यर्थः ।

याजमात्रहोमाङ्गत्वमभिक्रमणस्य ।

ननु प्रधान इव प्रयाजाद्यङ्गेषु होमविधायकाभावात् कथं तदङ्गत्वमभिक्रमणस्य ? 'चतुर्गृहीतं जुहोती' त्यनारभ्यवादेन होमाद्यनुवादेन चतुर्गृहीतमात्रविधानात् । प्रधाने तु 'चतुरवत्तं जुहोती' त्यनेनावत्तसंस्कारकतया होमविधानात्तदङ्गत्वमेवाभिक्रमणस्येति चेत्—

यजिपदस्याचारात् देवतोद्देशद्रव्यत्यागोभयवृत्तियागत्वजात्यवच्छिन्ने प्रक्षेपाङ्गक एव यागे शक्त्यवधारणेन यजतिचोदनयैव सर्वत्र प्रक्षेपाक्षेपात् । अत एव यत्र 'चतुरवत्तं जुहोती' ति प्रत्यक्षवचनं तत्र नाक्षेपः । तत्प्रयोजनं तु तद्विकृतावाक्षेपप्रतिबन्धद्वारा प्रक्षेपाङ्गाहवनीयप्रणयनादीनामतिदेशसंपादनद्वारा तदाश्रितगुणकामानामप्राप्तिः । यत्र तु पर्यग्निकरणान्ताङ्गविधानं तत्रातिदेशेन प्रक्षेपप्राप्त्यभावात् उद्देशेन च प्रत्यक्षयजिश्रवणाभावात् देवतासम्बन्धेन प्रक्षेपरहितत्यागादेरेवानुमानात् न तत्र प्रक्षेपानुष्ठानम् । गृहमेधीये तु पुनर्विधानात् स इति ध्येयम् । तत्सिद्धं प्रयाजहोमाङ्गत्वमभिक्रमणस्येति ।

एवंच यद्यपि वाचनिकाङ्गसन्दंशमध्ये अभिक्रामतीत्येवं णमुल्रहितः प्रयुज्येत तथापि तस्य प्रयाजमात्राङ्गत्वमवान्तरप्रकरणात् स्यादेव । सर्वत्र हि प्रधानभावनावदामित्राङ्गभावनानामपि अस्त्येवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । सा परं फलवत्प्रधानेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणेन महाप्रकरणेन प्रतिबध्यते सन्निध्याम्नानविषये । अत एव तदा तन्निवृत्तिरतिदेशेनाक्षेपलभ्यत्वसंपादनेन वा साधारणैर्वा आचमनादिभिरिष्टा ।

यत्र तु वाचनिकाङ्गसन्दंशः तत्राद्याङ्गेन प्रयाजाकाङ्क्षोज्जीवनात् अन्तिमेन च तदुत्तेजननाशात् उत्तेजिताकाङ्क्षाल-

क्षणावान्तरप्रकरणेन पूर्ववदेवाभिक्रमणस्य प्रयाजाङ्गत्वसिद्धिः । यद्यपि च लोके उत्तेजकाभावेऽप्यग्निमात्रेण दाहदर्शनात् प्रथमतृतीयक्षणयोः उत्तेजकसत्त्वे द्वितीयक्षणे मणिमात्रेण प्रतिबन्धदर्शनाच्च नोत्तेजकस्योत्तेजनं कार्यम्, अपि तु तत्तदुत्तेजकविरहविशिष्टमणेः प्रतिबन्धकत्वं, तदभावश्चाग्नेः सहकारीत्येव कल्प्यते, तथापि प्रकृते तादृशव्यभिचाराभावात् न तत्तदुत्तेजकाभावकूटस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रवेशः, गौरवात्; अपि तु आद्योत्तेजकस्यैव भावरूपोत्तेजनजनकत्वमन्तिमेन च तन्नाशः, तद्विरहविशिष्टस्यैव च महाप्रकरणस्य प्रतिबन्धकत्वं तदभावश्च सहकारीत्येव कल्प्यते इति न कश्चिद्विरोधः ।

प्रयोजनं पक्षद्वयेऽपि योग्यतारूपलिङ्गात् आहवनीयसमीपप्रापणरूपकर्तृसंस्कारार्थत्वावगतेः प्रतिहोममावृत्त्या अभिक्रमणानुष्ठानात् स्पष्टम् । अत एव णमुलुक्ताभीक्ष्ण्यानुवादोऽप्येवं सङ्गच्छते ।

सूत्रं तु सन्दंशनाभिव्यक्ताकाङ्क्षमभिक्रमणवाक्यं प्रयाजवाक्यैकवाक्यं स्यात्, न ह्याद्योत्तेजकमात्रेणाभिव्यक्तेः समाप्तिरस्ति, तस्या अन्तिमनाश्यत्वादिति व्याख्येयम् ॥

इति दशममभिक्रमणाधिकरणम् ॥

अथैकादशमुपवीताधिकरणम् ॥ (११)

सू-सन्दिग्धे तु व्यवायात् वाक्यभेदस्स्यात् ॥ ३-१-२१ ॥

(विषयसंशयौ)

दर्शपूर्णमासयोः 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इत्यनेन सामिधेनीर्विधाय तासां वाचनिका गुणाः विहिताः । ततो निवि-

दो नाम मन्त्रा(१)"देवेद्धो मन्विद्ध" इत्यादयः। ततः काम्यास्सामिधेनीकल्पाः(२)"एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्ये"त्यादयः। तत उपवीत(३)"मुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते" इति। ततः पुनरपि सामिधेनीगुणाः(४)"अन्तराभूच्यं सदेवत्वाय" इत्येवमादयः। तत्र किमुपवीतस्यावान्तरप्रकरणात् सामिधेन्यङ्गत्वं ? उत महाप्रकरणात् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति विचार्यते। यद्यपि च त्रिसूत्रनवतन्तुयज्ञोपवीतस्य (५) "तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेत् यजेत वा" इत्यनारभ्याधीतकाठकवचनेन सर्वकर्मार्थत्वेनैव विधानात् न तद्विषयोऽयं विधिस्संभवति, तथापि वासोविन्यासविशेषरूपस्योपवीतस्यानेन विधानात् विचारोपपत्तिः। पूर्वाधिकरणप्रत्युदाहरणमात्रतया च साक्षात् पादसङ्गत्यभावेऽपि न दोषः।

(पूर्वपक्षः)

तत्राभितस्सामिधेनीवाचनिकाङ्गसङ्कीर्तनात् तदङ्गत्वम्। न च तासामग्निसमिन्धनरूपदृष्टकार्यार्थत्वात् दृष्टरूपेतिकर्तव्यतयैव तदाकाङ्क्षानिवृत्त्युपपत्तेः सत्यपि वाचनिकानां वचनादेवाङ्गत्वे नोपवीतग्राहित्वमिति वाच्यम्। अग्निसमिन्धनस्यापि अपूर्वसाधनत्वोपहितत्वेन भाव्यत्वात् सामिधेनीनां नियमादृष्टजनकत्वाच्च वैधेतिकर्तव्यताकाङ्क्षोपपत्तेः।

नचैवमपि काम्यगुणैस्सन्दंशाविच्छेदात् ग्रहणोपपत्तिः। तेषामप्याश्रयत्वेनान्वयसत्वात् सामिधेनीसान्निध्यविच्छेदकत्वस्य तावदनुपपत्तेः। आकाङ्क्षाविच्छेदोऽपि किं नाशाख्योऽभिप्रेतः? प्रतिबन्धाख्यो वा? गुणस्य वाक्यात् फलार्थत्वेन व्यापकसा-

---

१. तै. सं. २-५. ९. २. तै. सं. २. ५. १०
३. तै. सं. २. ५. ११. ४. २. तै. सं. २-५-११.
५. तै. आ. २. १.

मिधेनीतिकर्तव्यताकाङ्क्षया अग्रहणेऽपि तदुत्तरभाविवाचनिकाङ्गदर्शनेन तदाकाङ्क्षानाशकल्पनानुपपत्तेः, गुणस्यैवान्तिमत्वेन प्रतिबन्धकल्पनानुपपत्तेश्च । अत एव गोदोहनाद्युत्तरकालीनवाचनिकाङ्गभावेपदार्थानामसंयुक्तानामपि दर्शपूर्णमासाङ्गत्वासिद्धिः । अतश्च सामिधेनीनामुत्तेजनयुक्तसाकाङ्क्षसन्निधिरूपावान्तरप्रकरणसत्वादुपवीतस्य तदङ्गत्वम् ।

नचैवमपि निविन्मन्त्रस्य महाप्रकरणसहकृतेन लिङ्गेन सामिधेनीवदेव समिद्धाग्निप्रकाशकत्वावगतेरवान्तरप्रकरणेन सामिधेन्यङ्गत्वायोगात् अनुपजीव्यान्याङ्गनिविन्मन्त्रेण सामिधेनीप्रकरणविच्छेदोपपत्तेरिति वाच्यम् । उपरितनवाचनिकाङ्गदर्शनेनैव तादृशेनापि तन्नाशकल्पनानुपपत्तेः । अतश्च यथैव पूषानुमन्त्रणमन्त्रेण पूषदेवत्यकर्माङ्गभूतेनाऽपि तदुत्तरं वाचनिकदर्शाङ्गाम्नानात् न दर्शपूर्णमासप्रकरणविच्छेदः, अपितु वाचनिकाङ्गानां तत्पूर्वभाव्यसंयुक्तानां च दर्शाकाङ्क्षयैव ग्रहणम् , पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्तु परप्रकरणपठित इति कल्प्यते; तथैव प्रकृते सामिधेनीनामन्ते वाचनिकाङ्गदर्शनेन निविदां परप्रकरणस्थत्वावसायात् सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकत्वानुपपत्तेः उत्तरभाविवाचनिकाङ्गानां तत्पूर्वभाव्युपवीतस्य च मध्ये अन्याकाङ्क्षया ग्रहणोपपत्तिः । अत एव निवित्कार्यस्याग्निसमिन्धनस्य निविद्भिरुज्जीविताकाङ्क्षस्यापि निविदामन्तिमत्वेन तदन्वयोत्तरमुत्तेजननाशात् पूषदेवत्ययागस्य पूषानुमन्त्रणमन्त्रोत्तराम्नातानूयाजाद्यग्राहित्ववत् उपवीताग्राहकत्वम् ।

वस्तुतस्तु निविदां लिङ्गादग्निसमिन्धनरूपसामिधेनीफलप्रकाशकानामपि बलवदवान्तरप्रकरणात् सामिधेन्यङ्गत्वोपपत्तिः । इष्यते हि स्वर्गप्रकाशनार्थस्याप्यगन्मेत्यस्य मन्त्रस्य प्रकरणात्

दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । अतस्त्वाङ्गेन तेन स्वव्यवधानायोगात् उपवीतं सामिधेन्यङ्गमेवेति शङ्कां मन्द्विषन्यायेन परिहर्तुमिदं प्रत्युदाहरणसूत्रम् ॥

(सिद्धान्तः)

परिहारप्रकारश्च—भवेत् सामिधेन्यङ्गमुपवीतं यदि तासां निविद्भिः प्रकरणं न विच्छेत्स्येत । तासां तु लिङ्गेन सामिधेनीवदेवाग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वावगतेः अवान्तरप्रकरणमात्रेण सामिधेन्यङ्गत्वायोगात् तत्प्रकरणविच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

यत्तु स्वर्गमन्त्रवत् फलप्रकाशकत्वेनाविरोध इति, तत् स्वर्गादिफलस्यादृष्टद्वारा साध्यत्वेन सन्दिग्धस्यावश्यंभावनिश्चयरूपकर्मापेक्षश्रद्धाजननार्थत्वेन मन्त्रस्य कर्माङ्गत्वोपपत्तावपि अग्निसमिन्धनरूपसामिधेनीफलस्य दृष्टद्वारा साध्यत्वेनासन्दिग्धत्वात् न तत्प्रकाशकत्वेन मन्त्रस्य सामिधेन्यङ्गत्वोपपत्तिरित्युपेक्षितम् ।

किञ्च सामिधेनीनामपि निवित्फलप्रकाशकत्वस्योद्भावयितुं शक्यत्वान्नियामकाभावः। न च सामिधेनीसन्दंशस्यैव नियामकता । अन्तरानूच्यमित्येवमादीनां अनुवचनमात्रोद्देशेन गुणविधायिनां विशिष्य सामिधेन्यनुपस्थापकत्वेन सन्दंशासिद्धेरेव वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न पूषानुमन्त्रणमन्त्रवत् निविदां परप्रकरणपठितत्वकल्पनाऽभ्युपेया । अपि तु सन्दंशेन परप्रकरणस्थत्वकल्पनावसरः । यत्र हि बहूनां वाचनिकाङ्गानां उत्तरकालमाम्नानं तत्राल्पेन तन्मध्यपातितेनान्याङ्गेन प्रकरणविच्छेदायोगात् एकस्य तस्यैव परप्रकरणस्थत्वकल्पना युज्यते । यत्र तु बहून्यङ्गानि पठित्वा दूरे क्वचित् वाचनिकाङ्गाम्नानं, तत्राल्पानुरोधेन बहूनि विच्छेदकान्यपनीय प्रकरणानुवृत्तिकल्पनायोगात् अल्पस्यैवा-

नारभ्याधीतन्यायेनान्वयः परिकल्प्यते । अत एव तत्पूर्वभाव्यसंयुक्तस्य विश्वजिदादेः स्वर्गफलकल्पनम् । अन्यथा प्रकरणात् दर्शाङ्गत्वापत्तेः ।

नचैवमपि विश्वजित्पूर्वभावेनः अन्यानङ्गस्यैव श्येनादेः विश्वजिदङ्गं स्यादिति फलकल्पनाविषयाभावः।यत्र पूर्वोत्तरं विविधकर्मपुरस्कारेण वाचनिकसंख्यादिरूपगुणाम्नानं तत्र तन्मध्यपतितस्य विश्वजितः पूर्वोत्तरभाविकर्माङ्गत्वस्य तद्गुणाङ्गत्वस्य वा आकाङ्क्षानुवर्तकाभावेन वक्तुमशक्यत्वात् फलकल्पनोपपत्तेः । अतश्च प्रकृतेऽपि बहुभिर्निविन्मन्त्रैः व्यवधानात् प्रकरणविच्छेदोपपत्तेरुत्तराङ्गस्थानारभ्याधीतन्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वोपपत्तेः नोपवीतविधौ प्रकरणानुवृत्तिः ।

वस्तुतस्तु अन्तरानूच्यमित्यादौ सामिधेनीमात्रवाचिपदाभावात् अनुवाक्याद्यनुवचनसाधारण्येन सर्वप्रकृताङ्गानुवचनमात्रोद्देशेन गुणविधानात् न तत्सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिशङ्कापि ।

यदपि चान्ते(१)देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्याद्यर्थवादे सामिधेनीकीर्तनं तदप्याघारस्तुत्यर्थत्वात् न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिसूचकम् । नचैवं प्रकरणाभावे तासामाश्रयत्वानुपपत्तेः कथं काम्यवाक्ये तदाश्रितस्य गुणस्य फलार्थत्वेन विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । आश्रयालाभेन तत्रानुवचनान्तरस्यैव संख्यादिविशिष्टस्य (२)रेवत्यधिकरणन्यायेन गुणात् भिन्नस्य फले विध्यङ्गीकारात् तस्य च संख्यायुक्तानुवचनत्वसादृश्यात् पञ्चदशसंख्यायुक्तानुवचनप्रकृतिकत्वावगतेः तदीयर्चां त्रिरभ्यासादिधर्मान्तराणां च प्राप्त्युपपत्तिः ।

ननु प्रकृतावनुवचनस्य द्वितीयया ऋक्संस्कारार्थत्वावग-

१. तै. स. २-५-१०. २. पू. मी. २-२-१२.

मात् अग्निसमिन्धनप्रकाशकानामृचां प्राधान्येनातिदेशायोगः । न चानुवचनस्य स्रुक्संस्कारार्थत्वेन विधाने उद्देश्यविशेषणीभूतायास्संख्यायाः अविवक्षापत्तिः । एकादशानामृचां प्रकृतौ समाम्नातानां प्रथमोत्तमत्रिरभ्यासेन पाञ्चदश्यस्य प्राप्तत्वेनेष्टापत्तेः । न च पाञ्चदश्यविध्यभावे अनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य ऋगभ्यासेन ऋगन्तरागमेन वा प्रकृतावेव निवेशोपपत्तेः तद्व्यावृत्त्यर्थं पाञ्चदश्यविध्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । तर्हि उच्चारणरूपस्यार्थाभिधानरूपस्य वानुवचनस्य मन्त्रान्तरेष्विव न्यायादेव प्राप्तेः तदनूद्य सामिधेन्युद्देशेन पाञ्चदश्यविधानोपपत्तेः । सर्वथा प्रकृतावृचां प्राधान्यादतिदेशायोगः ।

यद्यपि च तासामनुवचनं प्रति गुणत्वं स्यात् तथाप्यनुवचनफकाग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वेनैव तत् सामर्थ्यात् स्यात् । अतश्च द्वारलोपात् विकृतौ तद्बाधः, प्रतिष्ठापरतया ऊहो वा प्रसज्येत, ततश्च नित्यानुवचनस्य प्रसङ्गसिद्धिर्वक्ष्यमाणा विरुद्ध्येतेति चेत्, न; यत एवात्र सर्वं सम्भवत्प्रामिकं तत एव वाक्यवैयर्थ्यपरिहाराय सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं प्रकल्प्य सामिधेनीगुणकानुवचनस्यैव सामर्थ्यपरिकल्पिताग्निसमिन्धनार्थत्वेन विध्यङ्गीकारात् ।

न च साप्तदश्यव्यावृत्तिफलकपाञ्चदश्यविधानेनार्थवत्ता । अनारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य विकृतिपरत्वेनाप्युपपत्तौ प्राकरणिकमन्त्राणां अभ्यासस्य ऋगन्तरागमस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वेन तस्य प्रकृतौ प्रसक्त्यभावात्, प्रसक्तावपि वा (३)'सप्तदश वैश्यस्ये'ति वैश्यनिमित्तकसाप्तदश्यविधिवैयर्थ्यापत्तेः तद्बलेनैव व्यावृत्तिसिद्धेश्च । एवञ्च प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येनानार-

३. तै. सं. २-१-९.

भ्याधीतसामिदश्यबाध इत्याद्यधिकरणानि पाश्चदश्यविधिं कृत्वा चिन्तया प्रत्ययशिष्टप्राकरणिकमन्त्रपाश्चदश्यपरतया द्रष्टव्यानि ।

अत एवानारभ्याधीतस्य सामिदश्यविधेः मित्रविन्दादि-प्रकरणस्थविधिना उपसंहारवत् वैश्यनिमित्तकविधिना उपसं-हारशङ्कापि, इष्टापत्त्यैव परिहृता । अतश्च पाश्चदश्यस्य प्रकृतौ विध्यभावात् अनुवचनस्यैव सामिधेनीगुणकस्यार्थकर्मतया वि-ध्यवगतेः युक्तो विकृत्यर्थानुवचने ऋचामतिदेशः । गुणत्वम-पि च तासां नानुवचनफलप्रकाशकतया, अपित्वनुवचनजनकत-यैव लाघवात् । अतश्च न तद्द्वारलोपाद्बाधः ऊहो वा ।

नन्वेवं फलार्थस्यानुवचनान्तरस्य बहिःक्रत्वप्यनुष्ठानोपपत्तेः क्रतुप्रकरणाम्नानवैयर्थ्यापत्तिः । न च प्रकृतौ अनुशब्दवाच्यस्य (१)'नमः प्रवक्त्रे' इत्यादि परप्रयुक्तनिगदानन्तर्यस्याप्यङ्गत्वेन विकृतौ तस्यातिदेशेन प्राप्तेः परप्रयुक्तनिगदाक्षेपायोगात् आन-न्तर्यासम्भवेन बहिःक्रतु प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य(२) "पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वं । तदद्य वाचः प्रथमं मशीय" इत्या-दिवाक्यपर्यालोचनया करिष्यमाणसर्वकर्मार्थत्वेन सामिधेनीमा-त्रार्थत्वेन वा प्रवक्त्रादिप्रार्थनापरत्वावसायात् सामिधेन्यङ्गत्व-स्यापि सत्वेन बहिःक्रतु प्रयोज्यत्वोपपत्तेः ।

नचैवमपि अनुवाक्यादिवत् 'अग्नये समिध्यमानायानु ब्रूही'ति प्रैषानन्तर्यस्यैवानुशब्दार्थत्वावसायात् तस्य चाग्निसमि-न्धनप्रकाशकस्य बहिःक्रतु प्रयोगायोगात् तदानन्तर्यलाभार्थमनु-वचनान्तरस्यापि क्रतुमध्ये प्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्यापि स्वफलार्थमनुवचनानुज्ञापनरूपस्याङ्गस्य विकृतावूहेन प्रयोगो-

१. आश्व. श्रौ. १-२-१. २. आश्व. श्रौ. १-२-१.

पपत्तेः बहिःप्रयोगेऽप्याक्षेपसम्भवादिति वाच्यम् । अनुशब्देन उत्तरकालवाचिना साङ्गसामिधेनीभावनायां तदङ्गभूतपूर्वपदार्थोत्तरकालत्वस्य विहितत्वात् पूर्वपदार्थस्य च परप्रयुक्तस्याक्षेप्तुमशक्यत्वेन तदुत्तरकालत्वासम्भवात् बहिःक्रतु प्रयोगानुपपत्तेः ।

न च पाठप्राप्तपूर्वपदार्थानन्तर्यरूपस्य क्रमस्यानुशब्देनानुवादात् तदभावेऽपि च विकृतौ लुप्तपूर्वपदार्थान्तरभाव्युत्तरपदार्थानुष्ठानवत् बहिःक्रतु प्रयोगे प्रधानभूतानुवचनमात्रस्यानुष्ठानोपपत्तिरिति वाच्यम् । विकृतौ पदार्थप्राप्त्यनन्तरं प्राप्स्यमानस्य क्रमस्य कथमप्यसम्भवेन तं विना पदार्थानुष्ठानेऽपि इह प्रकरणमध्याम्नातस्य वैकृतानुवचनस्य क्रतुमध्यप्रयोगेनापि क्रमानुग्रहसम्भवे काम्यप्रधानमात्रानुष्ठानानुपपत्तेः क्रतुप्रकरणमध्यानुष्ठीयमानवैकृतानुवचनेनैव प्रसङ्गात् प्रकृतानुवचनकार्यसिद्धेः न तस्य प्रधानानुष्ठानापत्तिः । अतश्च काम्यकल्पेष्वपि सामिधेनीप्रकरणानुवृत्त्यनपेक्षणात् न तदनुरोधेनाप्युपवीतविधौ तदनुवृत्तिरिति न सामिधेनीमात्राङ्गमुपवीतम् ।

न च तर्हि काम्याङ्गमेवास्तूपवीतम् । तेषां फलवत्त्वेनानुपहताकाङ्क्षाणामुज्जीवनार्थं दर्शपूर्णमासादिष्विव सन्दंशानपेक्षणात् । पूर्वोत्तरावधित्वेन हि तत्र क्वचित्सन्दंशोऽपेक्ष्यते । न तु तदुज्जीवनार्थम् । अप्रतिबद्धत्वात् । पूर्वोत्तरावधेस्त्विह वाचनिकाङ्गैरेव सिद्धेः न सन्दंशापेक्षणमिति वाच्यम् । तेषां विकृतित्वेन क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षत्वात् प्राकृताङ्गानुवादेन प्राकृताङ्गसम्बन्धिगुणविधिमध्यपातेन वा विधिं विना प्रकरणेन ग्रहणायोगात् फलवतोऽपि व्यापकमहाप्रकरणमध्यपातेनाकाङ्क्षावश्यंभावाच्च । अतश्च सिद्धं उपवीतस्यान्याङ्गत्वासम्भवात् महाप्रकरणात् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् ।

प्रयोजनं अस्यापि कर्तुरवैगुण्यापादकत्वेन तत्संस्कारत्वात् पूर्वपक्षे सामिधेन्यारम्भे तत्कर्त्रा, सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासप्रयोगारम्भे तत्कर्तृभिरुपवीतिभिरनुष्ठेयमिति द्रष्टव्यम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥

इत्येकादशमुपवीताधिकरणम् ॥

अथ द्वादशं वारणादीनां सर्वयज्ञार्थत्वाधिकरणम् ॥ (१२)

सू—गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात् स्यात् ॥ ३-१-२२ ॥

(विषयसंशयौ)

आधानप्रकरणे पवमानेष्टिसन्निधौ(१) "वारणो यज्ञावचरः स्यात् न त्वेतेन जुहुयात्, वैकङ्कतो यज्ञावचरस्स्यात् जुहुयादेवैतेने"ति श्रुतम् । तत्र अवचर्यते अनुष्ठीयते अनेनेति व्युत्पत्त्या अवचरशब्दः साधनवाची । अतश्च वारणवैकङ्कतजात्योः वाक्येन यज्ञोद्देशेन विधानं पूर्ववाक्ययोः । साक्षाच्च जात्या तदाधारकाष्ठेन वा द्रव्यान्तरावरुद्धयज्ञासम्भवात् तदङ्गभूतप्रक्षेपतदतिरिक्तक्रियाणां वैकङ्कते वारणे च द्वारत्वेन विधानमुत्तरवाक्ययोः । न्यायसुधायां तु वैकङ्कतस्य सर्वक्रियार्थत्वमित्युक्तम् ।

तत्र च यज्ञशब्देनाधानाङ्गपवमानेष्टिमात्रमुद्देश्यत्वेनोच्यते ? किं वा यज्ञमात्रमिति सन्देहः । साधनत्वस्यात्रावचरशब्देनोपादानात् कृदन्तत्वेन मुख्यश्रुतित्वाभावेन गौणश्रुतित्वात् पादाध्यायसङ्गतिः । अनन्तरा तु उपवीतस्य दूरस्थसामिधेन्यसम्ब-

---

१. मै. स. १. ७-७.

न्धेऽभिहिते पात्राणामपि तद्वदेव दूरस्थपवमानेष्टिसम्बन्धमा-त्रनिराकरणात् प्रासङ्गिकी ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र वाक्येन वारणवैकङ्कतयोः यज्ञोद्देशेन विधानेऽपि यज्ञ-स्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणानुप्रवेशे प्रसक्ते प्रकृतापूर्वसाधानस्याधनस्य यज्ञत्वाभावात् तस्मिन्नेवानर्थक्यप्रसक्तौ प्रकरणात्तदङ्गभूतानां पवमानेष्टीनां यज्ञत्वात् तत एव प्रकृतापूर्वोपकारकत्वसम्बन्धेन यज्ञपदेनोद्दिश्य वारणादि विधीयते । यद्यपि हि पवमानेष्टीनां प्रदेशान्तरपाठितत्वात् न विशिष्याधिकारोऽस्त्युपस्थापकः, तथापि प्रधानाधिकारेणैव प्रधानांशे बाधितेन तत्सम्बन्धिपवमानेष्ट्युपस्थापनादानर्थक्य-तदङ्गन्यायेन वारणादेस्तदर्थताविरोधः । इष्यते च पश्वत्रयवा-वदानसम्बन्धिनो मनोतामन्त्रस्य महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमे प्रा-प्तावानर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गभूते स्वरूपेणासन्निहितेऽपि सव-नीये प्राप्तिः । अत एव तद्व्यावृत्त्यर्थं 'यद्यप्यन्यदेवत्य' इति वच-नमिष्टम् । तस्मात् स्वतोऽनुपस्थापितस्यापि प्रधानाधिकारेणो-पस्थितत्वात् पवमानेष्टिमात्रार्थत्वं वारणादेरिति प्राप्ते—

(भाष्यकारीयस्सिद्धान्तः)

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम्—सत्यं पवमानेष्टीनामप्रा-धानार्थत्वे पात्राणां तत्र निवेशो युक्तः । तासां तु (१)'यदाहवनी-ये जुहोती' तिवचनेनाग्न्युत्पत्त्यर्थत्वावगमात् आधानेन समप्राधा-न्यावगतेः आनर्थक्यतदङ्गन्यायाभावेन आधानप्रकरणपाठितानां पात्राणां पवमानेष्टिषु निवेशो युक्त इति । तस्यायमाशयः—

१. तै. ब्रा. १-१-१०.

यद्यप्यनारभ्याधीतेन 'यदाहवनीये जुहोती' त्यनेन न पवमानेष्टीनामग्न्यङ्गत्वं प्रतिपत्तुं शक्यम्। सप्तम्याः द्वितीयार्थलक्षणायां प्रमाणाभावात् , पवमानेष्टिवत् क्रत्वन्तराणामप्यङ्गत्वापत्तौ तेषां निष्फलत्वापत्तेश्च। नचानारभ्याधीतस्य वाक्यस्य प्रकृत्यर्थत्वादिहातिदेशेनाग्निप्राप्त्यसिद्धत्वेनाङ्गत्वासम्भवेऽपि प्राधान्यकल्पनोपपत्तिः। अप्राकृतकार्यकारितापत्तेः, औपदेशिकेन प्रकरणावगताधानाङ्गत्वेन तद्बाधाच्च। अन्यथा विश्वजिदादिवत् पवमानेष्टीनामपि फलकल्पनया अग्न्यङ्गत्वस्यैवानापत्तेः, तथाऽप्यनारभ्याधीततुल्येनाधानप्रकरणाधीतवाक्येन सर्वेषामाधानाङ्गतया संभाव्यमानानां पूर्णाहुत्यादिहोमानां साक्षादाहवनीयाङ्गत्वावगमात् पवमानेष्टीनामपि तदङ्गत्वावगतिः। अत एव तत्र द्वितीयार्थे सप्तमी। आहवनीयस्यासिद्धत्वेन होमाङ्गत्वासंभवात्। अतश्चोभयोरप्याधानपवमानेष्ट्योरग्न्यङ्गत्वात् परस्पराङ्गाङ्गिभावाभावेनानर्थक्यतदङ्गन्यायासंभवात् वारणादेः स्वतोऽसन्निहितासु पवमानेष्टिष्वेव निवेशानुपपत्तेः वाक्येन सर्वयज्ञार्थत्वमिति॥

वार्तिककारस्तु—अश्रुतवाक्यकल्पने प्रमाणाभावात् कल्पनेऽपि वा तेन यज्ञरूपाणां पवमानेष्टीनां आहवनीयाङ्गत्वानुपपत्तेः तासामाधानाङ्गत्वमेव। अत एव कल्पितेन वाक्येनाधानाङ्गभूतानामेव पूर्णाहुत्यादिहोमानामाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धिः, न तु तेषां साक्षादाहवनीयाङ्गत्वम् , सप्तम्या द्वितीयार्थलक्षणायां प्रमाणाभावात्। अत एव तदाधानविशेषजन्यपरमापूर्वविशिष्टाग्निवाचिनोऽप्याहवनीयप्रातिपदिकस्यासिद्धार्थकत्वात् आधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्नावेव लक्षणेत्यप्यवगन्तव्यम्। न ह्यन्यथा तेषूक्तविधाहवनीयप्रापकमन्यत् प्रमाणमस्ति।

यद्यपि च पवमानेष्ट्यङ्गभूतानां प्राकृतानां होमानामतिदेशप्राप्तमुख्याहवनीयाधिकरणकत्वबाधेऽपि सति संभवे प्रकृतिदृष्टस्य आधानविशेषप्रयोज्यापूर्वविशिष्टाग्न्यधिकरणकत्वस्य साद्यस्क्रे अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः पौर्वापर्यस्येव बाधे प्रमाणाभावात् उक्तविधाहवनीयाधिकरणकत्वप्रापकमन्यदस्ति प्रमाणम्। इदमेव च पवमानेष्ट्यङ्गभूतानां हविःश्रपणपिष्टलेपफलीकरणहोमानां उक्तविधगार्हपत्यान्वाहार्यपचनाधिकरणकत्वप्राप्तौ प्रमाणमिष्यते तथापि अप्राकृतानामाधानसम्बन्धिहोमानां उक्तविधाहवनीयाधिकरणत्वसिद्धाविदमेव वाक्यं शरणम्।

यत्तु भवदेवेन प्रधानदेशत्वादङ्गानां तल्लाभ इत्युक्तम्, तदाधानस्य कुण्डत्रयसाधारणत्वात् व्यवस्थालाभे प्रमाणाभावादुपेक्षितम्। तस्मात् सत्यपि वचने पवमानेष्टीनामाहवनीयाङ्गत्वासंभवात् आधानाङ्गभूतासु सतीष्वेतासु प्रकृतयज्ञाभावादनिवेश इत्याह। तत्र चायमभिप्रायः न्यायसुधाकृता विवृतः—

यज्ञशब्दः प्रधानयज्ञानामेवाभिधायकः। (१)"स एष यज्ञः पञ्चविधः—अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, पशुः, सोमः, इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया तथैव शक्तिग्रहात्। न च पशोरङ्गभूतस्यात्रोपादानादसिद्धिः। पशुपदस्य निरूढपशुबंधस्यैवात्र ग्रहणात्। अत एवैकादशे 'पञ्चभिर्युनक्ति पांक्तो यज्ञ' इति यज्ञपदश्रवणात् (२)"अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति युनक्ति"त्येतद्वाक्यविहितस्याग्नियोगस्य प्रधानमात्रार्थत्वं भाष्यकारेण सिद्धान्तितम्।

वार्तिककारेण च यज्ञसंयोगस्य गुणवाक्यस्थत्वेन तद्दूषितम्। अतश्च पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वेन यज्ञा-

---

१. ऐ. ब्रा. २. तै. सं. ५-४-१०.

ङ्गत्वाभावात् वारणादेः सार्वत्रिकत्वमिति, तन्न; यज्ञपदस्य यजतिपर्यायस्यातिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथा "(१) सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते" (२)"एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः" इत्यादावपि प्रधानयज्ञग्रहणापत्तौ आज्यभागादिषु ध्रौवाज्यवषट्कारादिप्राप्त्यनापत्तेः । अतएवैकादशे यज्ञशब्दो यागमात्रवचनश्चेदङ्गयागानपि ब्रवीतीति वार्तिककृताभिहितम् ।

तस्मादेवमभिप्रायो वाच्यः–सर्वत्रैव प्रकृतनिवेशः स्वोद्देश्यस्य लक्षणीयापूर्वेण व्यभिचरितसम्बन्धे प्रकरणादङ्गीक्रियते । यथा "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादौ । अत एव तादृशस्थले प्रधानसम्बन्धानुपपत्तौ आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन स्वतोऽसन्निहितेनाप्यङ्गेन प्रधानोपस्थापितेन धर्मसम्बन्ध इष्ट एव, यथा मनोतामन्त्रस्य सवनीयेन । तत्र ह्यग्नेरव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावेन प्रकरणं विना अपूर्वसाधनलक्षणानुपपत्तेः तेन प्रधानसम्बन्धावश्यंभावात् तत्रानुपपत्तौ तदङ्गभूतसवनीयसम्बन्धः कथञ्चिदुपस्थित्याऽङ्गीक्रियते । प्रकृते तु यज्ञशब्देनैवाऽव्यभिचारितापूर्वसाधनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशायोगात् प्रधानसम्बन्धस्यैवाप्रसक्तौ क्वत्यस्तदुपस्थापिताङ्गसम्बन्धः ।

एवं सत्यपि यदि पवमानेष्टिसन्निधाविदमाम्नायेत ततो भवेत्तन्मात्राङ्गं वारणादि । तदा हि अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षतायां सति संभवे सन्निहितपुरोवादविषयत्वौचित्यात् तन्मात्रविषयता भवत्येव ।

अत एव "व्रीहिभिर्यजेत," "सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपः" (३)"प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति" इति प्रकरणा-

१. तै. ब्रा. ३. ३-५. २. तै, सं. १-६-११. ३. तै. सं-२-३-२

तिदेशादिना सन्निहितपुरोवादविषयत्वलाभः । अत्र हि अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धेनैवापूर्वसाधनत्वोपस्थितेः तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशाभावेऽपि अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षत्वात् तल्लाभः । प्रकृते तु पवमानेष्टीनां स्वतस्सान्निधानाभावात् सन्निहितस्य चाधानविधेः पुरोवादत्वाभावात् वाक्यमात्रेण सर्वयज्ञार्थत्वं वारणादेः । तत्रापि च यज्ञोद्देशेन विधानात् "एष वै सप्तदशः प्रजापति" रितिवत् न प्रकृतिमात्रार्थत्वम् ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे पात्राणामान्तं धारणात् तैरेवोपादानलाघवेन दर्शाद्यनुष्ठानोपपत्तावपि दैवात् तेषां नाशे दर्शाद्यर्थमनियतानामुत्पत्तिः । सिद्धान्ते वारणानामेवेति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु गुणानां वारणादीनां आधानभिन्नयज्ञार्थत्वात् तैरेवासम्बन्धानां तदङ्गभूते अवतारसम्भवात् पवमानेष्टीनां च स्वतस्सन्निधानाभावे यज्ञान्तरैस्समत्वादसम्बन्ध इति व्याख्येयम् ।

अथ वा सर्वयज्ञार्थत्वस्य "पूषा प्रपिष्ट" इतिवदर्थात् पूर्वाधिकरणे निविदां सामिधेन्यङ्गत्वमाशङ्क्य तन्निराकरणार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

इति द्वादशं वारणाधिकरणम् ।

अथ त्रयोदशं वार्त्रघ्न्यधिकरणम् (१३) ॥

मू—मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ ३—१—२३ ॥ (सि)

(विषयसंशयौ)

आज्यभागक्रमे समाम्नातानां वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्राणां किं लिङ्गक्रमौ बाधित्वा (१)"वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृध-

---

१. तै. सं. २-५-२.

न्वती अमावास्यायां" इति वाक्याभ्यां प्रधानयागाङ्गत्वम् ? उत लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वमेव । वाक्यद्वयं तु व्यवस्थार्थमिति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

पूर्वपक्षे च सप्तम्या द्वितीयार्थत्वलक्षणात् गौणश्रुतिविनियोगोपयोगिचिन्तनेन पादाध्यायसङ्गतिः । पूर्वं च वाक्येन दुर्बलप्रमाणोपजीवने समर्थिते तदपवादकरणादनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

विद्वद्वाक्ये च कर्मान्तरत्वावेदकप्रमाणाभावात् तत्र मन्त्रविनियोजकत्वानुपपत्तावपि आग्नेयादिषु तदुपपत्तेः नानयोः व्यवस्थार्थत्वमित्यधिकाशङ्कोत्थानात् पौर्णमास्यधिकरणेनापौनरुक्त्यम् । तत्र कालकृतव्यवस्थापक्षस्य पौर्णमास्यधिकरण एव निराकृतत्वात् कर्मकृतव्यवस्थापक्षस्य तत्तत्कालीनप्रधानाङ्गभूताज्यभागकर्मत्वलक्षणापवादकत्वेन गुरुभूतत्वात् लाघवेन पौर्णमस्यमावास्यापदाभ्यां निरूढलक्षणया प्रधानानि, सप्तम्या च कर्मत्वमुक्त्वा तदुद्देशेन मन्त्रो विनियुज्यते ।

न च लिङ्गक्रमबाधः । क्रमस्य तावत् दुर्बलत्वेन बाधस्य गुणत्वात् । एवं च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन लिङ्गस्याप्रयोजकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु ब्राह्मणगतवाक्यापेक्षया लिङ्गस्यापि मन्त्रगतस्य दौर्बल्यमेव । अत एव "यद्यप्यन्यदेवत्यः पशु" रिति वाक्येन मनोतामन्त्रस्य लौङ्गिकी सवनीयाङ्गता बाध्यत इति वक्ष्यते । बीजं चात्र (२)बलाबलाधिकरणे वक्ष्यते । प्रशास्तर्यजेति मन्त्रलिङ्गे "मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहे" ति ब्राह्मणवाक्यस्य

२. पू. मी. ३-३-७.

बाधस्तु सामान्यविशेषादिरूपप्रमेयबलाबलेन द्रष्टव्यः । न तु वाक्यदौर्बल्येनेति ध्येयम् । तस्मात् प्रधानमात्राङ्गत्वमेवेति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

ब्रूमः—दुर्बलस्यापि प्रमाणस्याबाधेनोपपत्तौ तद्बाधे प्रमाणाभावात् नात्र प्रधानाङ्गत्वसम्भवः । न ह्यत्र सोमप्रकाशकस्य मन्त्रस्य कथमपि लिङ्गविरोधस्संभवति । अमावास्यायां सोमस्याधिष्ठानत्वेनाप्यभावात् ।

न च पौर्णमास्यां सोमस्य देवतात्वाभावेऽपि अग्निप्रकाशकस्य सोमप्रकाशकस्य च मन्त्रस्य समुच्चयाङ्गीकारेणाग्नीषोमदेवताप्रकाशकत्वोपपत्तेः लिङ्गाविरोध इति वाच्यम् । पुरोनुवाक्यामन्वाहेत्युपादेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वात् पुत्रेष्टिवच्च "द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये भवत" इति विध्यभावात् एकस्मिन् कर्मणि अनुवाक्याद्वयानुपपत्तेः । क्रमबाधश्चोभयत्र स्पष्ट एव ।

वस्तुतस्तु न केवलमबाधपक्षपातितयैव वाक्येन तयोरबाधः । अपि तु नियमविधिलाघवानुरोधेनापीत्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे । अत एव तदनुरोधेन लक्षणाङ्गीकरणमप्यदोषः ।

एवं च प्रधानक्रमाम्नातानां अनुवाक्यान्तराणां बाधः । आज्यभागयोश्चाश्रुतानुवाक्याकल्पनं नाश्रितं भवति । तस्मात् व्यवस्थार्थमेवेदं वाक्यद्वयम् । सा च कर्मकृतेत्युक्तमेव पौर्णमास्यधिकरणे ॥

प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

सूत्रं तु प्रधानस्यानुवाक्यानां च मिथो न प्रयोजनप्रयोजनिसम्बन्धः, लिङ्गादिबाधापत्तेरिति व्याख्येयम् ॥

इति त्रयोदशं वार्त्रघ्न्यधिकरणम् ॥

अथ चतुर्दशं हस्तावनेजनादीनां कृत्स्न-प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ (१४)

सू—आनन्तर्यमचोदना ॥ ३—१—२४ ॥ (सि)

(विषयः)

दर्शपूर्णमासयोः "हस्ताववनेनिक्ते" इति विधाय श्रुतं "उलपराजींस्तृणाती" ति। तत्रावनेजनं द्वितीयाश्रुत्या अदृष्टविधया दृष्टविधयैव वा हस्तसंस्कारार्थम्। तदपि कर्तृत्वांशेन। न तु भोक्तृत्वांशेन, मलापकर्षणार्थत्वात्। यद्यपि पूर्वमेव शुद्ध्यन्तरमप्यनुष्ठितमस्ति तथापि मन्त्रानेकत्वे स्मृतिदार्ढ्यवत् शुद्ध्यन्तरस्यापि बाधकाभावः।

अत एवास्य सिद्धान्ते सर्वार्थत्वेऽपि न पूर्वपदार्थाङ्गत्वमित्यर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा न सर्वादावनुष्ठानम्। ततश्चावनेजनसंस्कृतस्य कर्तृहस्तस्य उपयोगापेक्षायामुत्तरकालभाविपदार्थसाधनत्वमित्यप्यविवादमेव।

(संशयः)

उत्तरपदार्थस्तु किमव्यवहितानन्तर एव, अथवा सर्व एवेति सन्दिह्यते। अत एव श्रुतिविनियोगोपयोगिहस्तनिष्ठापूर्वसाधनत्वविचारात् पादाध्यायसङ्गतिः। तत्प्रसङ्गाच्च ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थं "मुष्टीकरोति," "वाचं यच्छती"त्याद्यप्युदाहरणम्।

इदं हि द्वयमपि लिङ्गान्मनःप्रणिधानद्वारा दीक्षितकर्तृसंस्कारकं सत् करिष्यमाणकर्मार्थमेव, दीक्षितत्वपुरस्कारेण विहितस्य सर्वार्थत्वेऽपि पूर्वपदार्थाङ्गत्वानुपपत्तेः। अतस्तत्राप्यव्यवहितोत्तराम्नातदीक्षितावेदनमात्रार्थत्वम्? उत वाग्विसर्गाङ्गुलिविसर्गपूर्वभावियावत्पदार्थत्वमिति विचारः।

(सङ्गतिः)

पादसङ्गत्यभावेऽपि प्रासङ्गिको द्रष्टव्यः। श्रुत्यैव वा मुष्टिवाग्यमयोः संस्कारार्थत्वमित्यपि सुवचम्। मुष्टीकरणस्य वाग्यममात्राङ्गत्वशङ्का तु उभयोरपि कर्तृसंस्कारकत्वेन परस्पराङ्गत्वानुपपत्तेर्नातीवादर्तव्यः। अनन्तरा त्वानन्तर्यरूपक्रमापवादात् स्पष्टा।

(पूर्वपक्षः)

अत्र आनन्तर्यादव्यवहितपदार्थाङ्गत्वमेव। नचानन्तर्यस्य बहुषु पठितेषु कस्यचिदवर्जनीयत्वात् नाङ्गतानियामकत्वमिति वाच्यम्। सन्निधिविशेषाम्नानवैयर्थ्यपरिहारार्थं तस्यापि प्रकरणादिकल्पनेनाङ्गताग्राहकत्वात्। अन्यथा उपहोमानां विकृत्यङ्गत्वानुपपत्तेः। न च सन्निधानस्य नियामकत्वेऽपि प्रकृते सर्वार्थताग्राहकप्रकरणाविरोधात् तदसम्भवः। साधारणस्य प्रकरणस्य विशेषनिष्ठानन्तर्येणोपसङ्कोचोपपत्तेः। अन्यथा "शुन्धध्व"मिति प्रोक्षणमन्त्रस्यापि प्रकरणात् सर्वप्रधानाङ्गभूतपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वापत्तेः सन्निधानात् सान्नाय्याङ्गभूतपात्रप्रोक्षणार्थता वक्ष्यमाणा विरुध्येत।

अतो विरुद्धविषये प्रकरणस्य प्राबल्येऽपि अविरुद्धविषये उपसंहार एवेति पूर्वपक्षवादी मन्यते। अतश्चावनेजनमुलपराजिस्तरणाङ्गम्। मुष्टीकरणवाग्यमौ चाध्वर्युकर्तृकदीक्षितावेदनफलीभूतज्ञानजननद्वारा आवेदनाङ्गम्। न तु सर्वाङ्गम्।

(सिद्धान्तः)

सिद्धान्तवादी तु न वाक्यादिमात्रकल्पनया शीघ्रप्रवृत्तेन प्रकरणेन प्रमितस्य सर्वार्थत्वस्य प्रकरणादिकल्पनसापेक्षेण पश्चात्प्रवृत्तेन सन्निधिना युक्त उपसंहारः, तथात्वे विकल्पापत्तेः।

अत एव न यत्र सामान्यशास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तिकत्वं तत्रैवोपसंहार इति वक्ष्यते । शुन्धनमन्त्रस्य तु न प्रकरणात् झटित्येव सर्वप्रधानाङ्गत्वावगमः । द्वारकल्पनासापेक्षत्वात् । सान्नाय्याङ्गता तु सन्निधिना तद्वारस्य तदीयपात्रशुन्धनरूपस्य क्लृप्तत्वात् झटित्यवगम्यत इति युक्तः तत्र सन्निधानेन प्रकरणस्योपसंहारः । प्रकृते तु द्वारक्लृप्तेः सर्वत्राविशेषात् वैपरीत्यमिति वैषम्यम् ।

वस्तुतस्तु अवर्जनीयत्वात् बहुषु किंचिदानन्तर्यस्य नाङ्गताग्राहकत्वमपि ; न च सन्निधिविशेषाम्नानवैयर्थ्यम् । क्रमनियमार्थत्वेन तस्योपपत्तेः । अत एव यत्रोपहोमादौ न प्रकरणान्तरेणार्थवत्ता तत्राङ्गताग्राहकत्वमपि । तत्राङ्गत्वे भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहात् क्रमनियामकत्वानुपपत्तिः । अतः आनन्तर्यस्य अनियामकत्वात् प्रकरणेन हस्तावनेजनस्य करिष्यमाणसर्वपदार्थाङ्गत्वमेव । कर्तृसंस्कारकत्वेन प्रधानमात्रार्थत्वशङ्कानुपपत्तेः ।

न च मलापकर्षणार्थत्वादस्य पिष्टलेपप्राग्भाविपदार्थाङ्गत्वमेव युक्तमिति न्यायसुधाकृदुक्तं युक्तम् । हस्तावनेजनप्राग्भाविमलापकर्षणार्थस्यास्य पिष्टलेपसम्बन्धिमलनिवर्तकत्वाभावेऽपि सर्वपदार्थाङ्गभूते तन्मलाभावसम्पादकत्वेन सर्वार्थत्वोपपत्तेः । मुष्टीकरणवाग्यमयोस्तु अङ्गुलिवाग्विसर्गप्राक्कालीनत्वेन यजमानकर्तव्यसर्वपदार्थाङ्गत्वमेव, तदुत्तरकर्तव्यपदार्थसम्बन्धिनः प्रधानस्य पृथक्प्रयत्नापेक्षत्वेन एतज्जन्यत्वाभावात् ।

नचैवं तदुत्तरभाविप्रधानाङ्गत्वस्यैवाभावेन कथं प्रधानप्रकरणेनाङ्गमात्रार्थत्वमिति वाच्यम् । आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदुपपत्तेः । तस्मात् सर्वार्थत्वम् ॥

सूत्रं स्पष्टम् ॥

ननु प्रकरणस्यापि वाक्येन बाधोपपत्तेः कथं सर्वार्थत्वं ?

नख्यातद्वयचच्छब्दतुमुन्प्रत्ययाभावे एकवाक्यत्वमेव नास्तीति नियमस्समस्ति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ व्यभिचारात्, अत आह—

सू—वाक्यानां च समाप्तत्वात्॥ ३–१–२५॥

दर्शनभावनायाः कर्मसाकाङ्क्षत्वात् धावनभावनायां तस्यां कर्मत्वेनान्वयोपपत्तेः युक्ता तत्रैकवाक्यता। प्रकृते त्ववनेजनभावनानां सत्यप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्रहणार्थं भावनान्तरापेक्षणे शाब्दबोधे हस्तादीनामेव कर्मत्वेनान्वयात् विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनैकवाक्यत्वानुपपत्तेः।

प्रयोजनमुलपराजिस्तरणस्यारादुपकारकत्वेन प्रधानमात्रार्थत्वात् गृहमेधीये लोपेन हस्तावनेजनस्यापि लोपः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु आज्यभागाङ्गत्वेन करणमिति विस्मृतस्यापि हस्तावनेजनादेः उलपराजिस्तरणानन्तरं करणमित्यपि प्रयोजनं द्रष्टव्यम्॥

इति हस्तावनेजनाधिकरणम्॥

अथ पञ्चदशमाग्नेयचतुर्धाकरणाधिकरणम्॥ (१५)

सू—शेषस्तु गुणसंयुक्तस्साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात्॥ ३–१–२६॥

(विषयः)

दर्शपूर्णमासयोः "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इति श्रुतम्। तत्र किं हविष्ट्वमेव तदुद्देश्यतावच्छेदकं? अग्निसम्बन्धिहविष्ट्वं वा? उत पुरोडाशत्वमेव वा? उताग्निदेवताकहविष्ट्वम्? इति विचार्यते।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गतिःस्पष्टा। सर्वार्थत्वापवादाच्चानन्तरा।

(पूर्वपक्षः)

तत्र द्वितीयया चतुर्धाकरणं प्रति प्राधान्यात् तद्धितार्थस्योद्देश्यता प्रतीयते। तस्य च सर्वनामार्थकत्वात् स्ववाक्योपात्ताभावे प्राकरणिकपरामर्शित्वावगतेः प्रकृतप्रधानसाक्षात्सम्बन्धिहविर्मात्रोद्देश्यतावगतेः अग्निसम्बन्धित्वरूपविशेषणस्याप्यविवक्षितत्वात् हविर्मात्रस्य च चतुर्धाकरणम्। नह्यत्र परस्परान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः येन विशिष्टोद्देशः शङ्क्येत। (१)पौर्णमास्यधिकरणे द्रव्यदेवतयोः परस्परानन्वयस्य स्थापितत्वात्।

अस्तु वा कथंचिद्विशेषणविवक्षा, तथापि प्रधानभूतद्रव्यसङ्कोचपरिहारार्थं सम्बन्धसामान्ये तद्धितस्यानुशासनिकीं लक्षणामङ्गीकृत्य अग्निसम्बन्धित्वमात्रं तद्विशेषणम्, (२)'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'ति न्यायात्। सम्बन्धस्य च विशेषापेक्षायां हविर्निरूपितदेवतात्वाधिष्ठानत्वकत्वसम्बन्धस्याश्रयणात् सर्वेषां पुरोडाशानां अग्नीषोमीयाऽपस्य "वेद्यां हवींषी"तिवद्वा अग्निसम्बन्ध्यङ्गहविषोऽपि चतुर्धाकरणम्।

अस्तु वा(३) "तच्चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोती"ति शतपथश्रुतिगतेन वाक्येन सिद्धान्तवदुपसंहारात् अग्निसम्बन्धिपुरोडाशमात्रस्यैव चतुर्धाकरणम्। आग्नेयपदस्य च पुरोडाशमात्रपरत्वेऽपि शाखान्तरीयत्वादस्य वाक्यस्य नानर्थक्यम्।

अस्तु वा लक्षणाभयादेव आग्नेयमिति देवतातद्धितः। तथाप्यग्नीषोमीयादावप्यस्त्येवाग्नेः देवतात्वमिति तस्यापि चतुर्धाकरणोपपत्तिः। घटपटावानयेत्यादौ कर्मत्वस्यैव द्वन्द्वान्ते श्रुतस्य

१. पू. मी २-२-२. २. पू. मी. ९-३-१५. ३. श. ब्रा. १-८-४

तद्धितार्थस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्, इज्यमानद्रव्योद्देशकर्मत्वरूपे देवतात्वे व्यासक्तत्वस्य बाधाच्च ; अतश्च डित्थ डवित्थमातुःडित्थमातृव्यपदेशवत् उभयदेवत्यस्याप्याग्नेयपदव्यपदेश्यत्वोपपत्तेः युक्तं पुरोडाशमात्रस्य चतुर्धाकरणम् ।

अस्तु वा व्यासक्तं देवतात्वम् । तथापि प्रधानभूतद्रव्यसङ्कोचपरिहारायाग्निपदं स्ववाक्यघटितमधिष्ठानं लक्षयित्वा तन्निष्ठदेवतात्वमेव हविर्विशेषणत्वेनावगमयतीति न कश्चित् पुरोडाशमात्रचतुर्धाकरणे विरोधः । यदि हि प्रमाणान्तरप्रमितसोमादिसापेक्षस्याग्निप्रातिपदिकार्थमात्रस्यानेन देवतात्वमुच्यते तदा तत्सापेक्षत्वेन तद्धितवृत्तिभङ्ग आपद्येत । अग्निपदेनैव तु यतो तास्याग्निपदेनैव सोमादेरपि लक्षणायां न कश्चिद्विरोधः ।

अतश्च यथैव(१)"आग्नेयस्य मस्तकं विरुध्य प्राशित्रमवद्यती" त्यस्य सर्वविषयत्वं तथा प्रकृतेऽपीति सिद्धम् ।

सूत्रं तु उद्देश्यविशेषणसंयुक्तश्शेषः साधारणः प्रतीयेत । चतुर्धाकरणाख्यस्य शेषस्याग्नेश्चोद्देश्यविशेषणस्य मिथस्सम्बन्धाभावादिति व्याख्येयम् ॥

इति पूर्वपक्षः ।

सू—व्यवस्था वाऽर्थ(२)स्य श्रुतिसंयोगात् लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥३—१—२७॥

(सिद्धान्तः)

आग्नेयस्यैव वा चतुर्धाकरणम्, प्रचुरप्रयोगेण देवतामात्रवाचकस्य तद्धितस्य सम्बन्धसामान्यलक्षकत्वाऽनुपपत्तेः । अत एव तदनुशासनमपि लाक्षणिकमेव ।

---

१. आप. श्रौ. ३—१—२. २. अर्थसंयोगादिति भाष्याभिप्रेतः पाठः ।

न च प्रधानभूतसर्वनामार्थकतद्धितार्थद्रव्यसङ्कोचपरिहाराय लक्षणाङ्गीकरणम् । शुक्लः पट इत्यादौ सङ्कोचार्थ एव विशेषणे लक्षणानङ्गीकरणात् । अन्यथा विशेषणमात्रोच्छेदापत्तेः । एतेनाग्निपदेनैव मनोतास्थाग्निपदवत् सोमादिलक्षणेत्यप्यपास्तम् । तत्र केवलाग्निदेवताकत्वाभावेन तदङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ।

न च देवतावाचित्वाङ्गीकारेऽपि अग्नीषोमीयादौ उभयोरपि देवतात्वसत्वाच्चतुर्धाकरणाविषयत्वोपपत्तिः । इतरेतरयोगरूपचार्थविहितद्वन्द्वेन साहित्यस्य विवक्षितत्वात् सहितयोरेव देवतात्वं प्रत्यन्वयोपपत्तेः । अतएव देवतात्वमप्यखण्डोपाधिरूपम् , न तु त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वमेवेति .न व्यासक्तत्वाविघातः । घटपटावानयेत्यत्र उद्देश्यत्वेन तद्विशेषणस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रत्येकं कर्मतेति विशेषः । अत एव तदभिप्रायेणैव द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति प्रवादः । अतश्चाग्नीषोमीयादावग्नेर्देवतात्वाभावात् केवलाग्निदेवत्यस्यैव चतुर्धाकरणम् ।

यत्तु अग्निदेवताकत्वं प्रकृतद्रव्यविशेषणमविवक्षितमिति, तत्र ब्रूमः–यन्मते सम्बन्धसामान्ये तद्धितः तन्मते तावत्कारकतातिरिक्तसम्बन्धेन परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन विशिष्टोद्देशे नैव किंचित् बाधकमस्ति । यस्यापि देवतातद्धितस्तस्यापि किमपूर्वसाधनत्वस्य लक्षकं ? प्रकृतद्रव्यमात्रं वा ? प्रकृतहविष्ट्वं वा ? नाद्यः; "सूक्तहविषोरि"ति नियमेन देवतातद्धितस्य द्रव्यमात्रवाचित्वाभावात् । नान्त्यः; हविःपरत्वस्य देवतावाचित्वप्रतीतिं विना अनुपपत्तेः । न हि सूक्ते हविषि वा वाच्ये देवतातद्धितस्तेन नियम्यते । येन हविःपरत्वं प्रथमत एवा-

वबुध्येत। सूक्ते हविषि वा वाच्येऽपि अधीतादितद्धितस्य सम्बन्धसामान्यतद्धितस्य वा दृश्यमानत्वात्। अपि तु देवतातद्धितस्य सतस्सूक्तहविर्वाचित्वनियमः तेन क्रियते। अतश्च उपजीव्यस्य प्रथमावगतस्य देवतात्वस्यैवापूर्वसाधनलक्षकत्वोपपत्तेः तदेव प्रातीतिकमुद्देश्यतावच्छेदकम्। देवतात्वस्य च नियमेनानुयोगिप्रतियोगिसापेक्षत्वात्(१) हविरार्तिन्यायेनाग्नेईविषश्च विवक्षाङ्गीकारात् देवतायाश्च द्रव्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि "अर्धमन्तर्वेदि मिनोती"तिवत् तद्धितान्तपदेनाग्निदेवताकहविष्ट्वस्य लक्षणयोद्देश्यतावच्छेदकत्वोपपत्तिः।

एवं चाग्निदेवताकस्य आज्यभागहविषोऽपि "वेद्यां हवींष्यासादयती"तिवत् चतुर्धाकरणप्रसक्तौ शाखान्तरीयेण "तच्चतुर्धा कृत्वे"ति वचनेन तच्छब्दपरामृष्टपुरोडाशपरेणास्य स्वविषये उपसंहारादग्निदेवताकपुरोडाशमात्रस्य चतुर्धाकरणोपपत्तिः। आज्यभागाङ्गस्यापि वा ध्रौवाज्यस्य सर्वार्थत्वेन प्रतिपत्त्यनर्हत्वात् अनेनैव तस्योपसंहारः। एतादृशोपसंहारे च बीजं विकल्पानापत्तिः, शक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नपदार्थलक्षणानुपपत्तिश्च। अन्यथा उपसंहारानङ्गीकारे शाखान्तरीयत्वेऽपि विकल्पापत्तिः। आग्नेयपदस्यैव पुरोडाशमात्रपरत्वलक्षणयोपसंहाराङ्गीकारे तु आग्नेयपदेन शक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नाग्नीषोमीयादिलक्षणापत्तिः। अतः पुरोडाशपदस्यैव शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नाग्नेयमात्रपरत्वलक्षणया उक्तविधमुपसंहाराङ्गीकरणं युक्तम्। तदा हि सामान्यशास्त्रस्य क्लृप्तत्वेऽपि प्रथमप्रवृत्तिकत्वाभावात् फलतः परिसंख्यावान्तरभेदः तन्मात्रसङ्कोचरूपोपसंहारोऽङ्गीक्रियत इति न विकल्पापत्तिः।

---

१. पू. मी. ६-४-९.

नचैवमपि परस्परोपसंहारे द्वयोस्सार्थक्योपपत्तावपि अन्यतरेणान्यतरोपसंहारे सामान्यशास्त्रस्यानर्थक्यम् । 'तं चतुर्धा कृत्वे' त्यत्र तु प्राप्तचतुर्धाकरणोत्तरकालत्वविशिष्टबर्हिषत्त्वकरणकभावनायाः भक्षणाङ्गत्वेन विधानाच्चतुर्धाकरणविध्यभावेन सामान्यविधित्वाभावात् कथमुपसंहार इति वाच्यम् । क्रमविधानार्थमप्यनूद्यमानस्य तेनोपसंहारोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु तस्य शाखान्तरीयत्वात् तच्छाखीयपुरुषान् प्रति चतुर्धाकरणस्यापि विध्युपपत्तिः । नचैवं वाक्यभेदापत्तिः । स्वोद्देश्यसम्बन्धिन्या एव चतुर्धाकरणभावनायाः उत्तरकालतासम्बन्धेनैवोत्तरभावनायां वैशिष्ट्योपपत्तेः । यद्यपि स्वशाखीयवाक्याभावे शाखान्तरीयपुरुषान् प्रति चतुर्धाकरणं प्राप्नोत्येव, तथापि स्वशाखीयवाक्यसत्त्वे तस्यैवाभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनया विधायकत्वकल्पनात् सामान्यशास्त्रत्वोपपत्तिः । एवमेकशाखीयवाक्यद्वयस्थलेऽपि यदि सामान्यवाक्यस्याभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनयापि संभवत्प्राप्तिकार्थप्रापणफलकत्वेन सामान्यशास्त्रत्वसंभवः, यथा अनारभ्याधीतसाम्रदश्यवाक्यस्य सामिधेनीसम्बन्धमात्रप्रापकतया तत्रापि युक्तोपसंहारो मित्रविन्दादिप्रकरणस्थसाम्रदश्यवाक्येन । यत्र तु न कथमपि सामान्यवाक्यसार्थक्यं तत्र विकल्प एवागत्याङ्गीक्रियते । तत्रापि वाक्यद्वयप्रमितमभ्युदयकारि भवतीत्येवं कल्पनया उपसंहार एवेत्यन्यदेतत् ।

यत्तु प्राशित्रावदानवत् सत्यप्याग्नेयपदश्रवणे सर्वार्थत्वमित्युक्तम् । तत्प्राशित्रमवद्यतीति सामान्यवाक्येन सर्वहविषां प्राशित्रावदानप्राप्तौ प्रदेशविशेषापेक्षायां आग्नेयस्येतिवाक्येन आग्नेयोद्देशेन मस्तकप्रदेशनियममात्रकरणात् अन्यपरत्वेन सामान्यवाक्योपसंहाराशक्तेः हविरन्तरे प्रदेशानियमाप्राप्तावपि प्राशि-

प्राशित्रावदानप्राप्तौ बाधकाभावात् । प्रकृते तु तद्विशेषवाक्यस्यान्यपरत्वाभावेन उपसंहारस्यावश्यकत्वात् सर्वार्थत्वानुपपत्तेः परिहर्तव्यम् ।

अत एवात्र प्राशित्रावदानस्यावान्तरप्रकरणादेव प्राप्तेः तदन्यथानुपपत्त्या च विभागापरपर्यायस्य विरुजनस्यापि प्राप्तेः तदनूद्य मस्तकमात्रमाग्नेयोद्देशेनापादानत्वेन विधीयते । अत एव द्वितीयया विभागसंस्कार्यतया प्रतीयमानस्यापि मस्तकस्य दृष्टार्थत्वाद्यनुरोधेनापादानत्वलक्षणायामपि न दोषः ।

अस्तु वा आग्नेयमस्तकापादानकस्य विभागस्यैव प्राशित्रावदानोद्देशेन विधिः । स्फोटनापरपर्यायो विभागो नार्थप्राप्तः । अस्मिंश्च पक्षे विधेयसामर्थ्यादेव प्राशित्रावदानस्याग्नेयमात्रविषयस्योद्देश्यत्वावगमेऽपि न तस्योत्पत्तिवाक्येऽपि तन्मात्रविषयत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

मूर्त्रे तु आग्नेय एव चतुर्धाकरणव्यवस्था । देवतात्वरूपस्यार्थस्य तद्धितश्रुतिसंयोगात् ।

न चास्यापूर्वसाधनत्वपरिचायकत्वमात्रतया स्वरूपस्याविवक्षितत्वादनादरः । लिङ्गत्वेऽप्यर्थेनापूर्वसाधनत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तितया सम्बन्धात् । प्राशित्रावदानवाक्ये तु आग्नेयपदस्य मस्तकोपलक्षणार्थत्वात् न तस्य व्यवस्थेति व्याख्येयम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

इति पञ्चदशमाग्नेयचतुर्धाकरणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या शेषाध्याये पाद आद्योयम् ॥

इति पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणश्रीरुद्रदेवसूनोः
खण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

श्रीरस्तु

श्रीः

मीमांसाकौस्तुभे ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सू—अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावस्स्यात त-
स्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात ॥
३–२–१ ॥ (सि)

(विषय संशयौ)

एवं श्रुतिविनियोगोपयोगिविचारे समाप्ते इदानीं श्रुत्युप-
जीविलिङ्गविनियोगोपयोगिविचारः प्रारभ्यते ।

लिङ्गं नामाङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतर-
वाचकपदकल्पनानुकूला क्लृप्तपदार्थनिष्ठा योग्यता । यथा 'स्रु-
वेणावद्यती'त्यत्र क्लृप्तपदार्थनिष्ठा द्रवमित्युद्देश्यवाचिपदकल्प-
नानुकूला योग्यता लिङ्गम्, यथा वा संस्कारविध्यन्यथानुपप-
त्त्या संस्कार्यस्य विनियोगकल्पनास्थले द्रव्यनियामकपदकल्प-
नोत्तं कृतिकारकत्ववाचिपदकल्पनानुकूला क्लृप्तसंस्कारनिष्ठा यो-
ग्यता लिङ्गम् ।

यद्यपि च तत्रोद्देश्यवाचकमपि पदं कल्प्यते तथापि कृति-
कारकत्ववाचिपदस्य तावत् कल्पनान्न क्षतिः ।

एवं मन्त्रेष्वपि क्लृप्तेषु स्वप्रतिपाद्यार्थं प्रत्युद्देश्यताप्रतिपा-

दकपदकल्पनानुकूलास्ति योग्यता । अतस्सापि लिङ्गम् । सा चान्यथानुपपत्तिरूपत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तिरूपा । तच्च तत्पदरूपश्रुतिकल्पनाद्वारा तत्तत्पदार्थं प्रति क्लृप्तपदार्थस्य तत्पदार्थस्य वा पदार्थान्तरं प्रति विनियोगे कारणम् । तत्र च वस्तुसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गविशेषस्य विचारासम्भवेनैतावतैव प्रायशः पर्यवसानम् । मन्त्रसामर्थ्यरूपे तु विचार्यते—किं तेन शक्त्यैव प्रतिपाद्यमानेऽर्थे विनियोगः ? किं वा लक्षणया विनियोगो ? गौण्या वा प्रतिपाद्यमानेऽपीति ।

(सङ्गतिः)

लिङ्गप्रयोज्यविनियोगोपयोगिचिन्तनस्य पादार्थत्वात् पादाध्यायसङ्गतिस्स्पष्टा । अनन्तरा तु युक्तं प्रत्यक्षश्रुतेर्विशेषनिष्ठत्वादसर्वविषयत्वं चतुर्थीकरणस्य, लिङ्गस्य तु न तथात्वमिति पूर्वपक्षोत्थापनात् द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र दर्शपूर्णमासादिप्रकरणे समाम्नातानां श्रुत्यविनियुक्तानां मन्त्राणामधिकाराख्यप्रकरणात् क्रतुसम्बन्धेऽवगते द्वारविशेषे मन्त्रलिङ्गेन विनियोगः क्रियते । तत्रापि योग्यतारूपस्य लिङ्गस्य सत्यपि देवदत्तस्य पाकयोग्यत्वे आकाङ्क्षाभावे पाके विनियोगादर्शनात् आकाङ्क्षापि सहकारिणी । सा च यथैव मन्त्रप्रकरणिनोः, तथा द्वारस्यापि, तदभावेऽपि सम्बन्धानुपपत्तेः ।

एवं च यथैव मुख्यस्य कुशच्छेदनस्य स्मारकापेक्षायां तदङ्गत्वेन मन्त्रो "बर्हिर्देवसदनं दामी"त्ययं विनियुज्यते, यथा गौणस्याप्युलपाख्यसुगन्धितृणविशेषच्छेदनस्य स्मारकापेक्षायां विनियुज्यत एव । न हि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्विरुध्यते ।

न च जघन्यवृत्तिजन्यशाब्दबोधं मुख्यार्थबाधस्यापि कारणत्वात् कथं तदभावे गौणेऽर्थे विनियोग इति वाच्यम् । "यष्टीः प्रवेशय" 'छत्रिणो गच्छन्ती'त्यादौ तदभावे तात्पर्यमात्रेण जघन्यवृत्तिदर्शनेन तात्पर्यानुपपत्तेरेव तत्कारणत्वावसायात् प्रकृते च गौणार्थविषयकस्मारकाकाङ्क्षाया एव तात्पर्यग्राहकत्वात् तस्मिन् विनियोगोपपत्तेः । अत एव मन्त्रस्य मुख्यार्थविनियोगेन निराकाङ्क्षस्यापि न क्षतिः ।

न च गौणार्थस्मारकाकाङ्क्षाया ध्यानाद्युपायान्तरेण निवृत्तिः।आकाङ्क्षायास्तात्पर्यग्राहकत्वमात्रेणाप्युपपत्तावनुपस्थितध्यानाद्याक्षेपकत्वे प्रमाणाभावात्, वृत्तिप्रमापितप्रतिमन्त्रानियमस्याङ्गत्वमित्येकस्यैव विनियोगस्य कल्पनोपपत्तौ ध्यानादीनां तत्कल्पने गौरवाच्च । अत एव गौणमुख्यार्थभेदेन विनियोगकल्पनात् पूर्वपक्षेऽपि गौरवमित्यपास्तम् । तस्मात् सर्वत्र विनियोगः ।

एवं च दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानां पूषानुमन्त्रणमन्त्रादीनां प्रकरण एव गौण्या वृत्त्या निवेशोपपत्तेरुत्कर्षोऽपि नाश्रितो भवति ।

न च मन्त्राणां गौणार्थाकाङ्क्षायां वृत्तिप्रमाप्यप्रत्यङ्गत्वकल्पनेऽपि प्रकृतेऽग्न्यादिरूपस्य गौणार्थस्य संनिहितमुख्यमन्त्रान्तरेण निराकाङ्क्षत्वात् कथं तत्र पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य गौणस्य निवेश इति वाच्यम् । प्राकरणिकेऽन्यदेवताकेऽनाम्नातमन्त्रके वा कर्मणि निवेशोपपत्तेस्तत्रानुपस्थितध्यानाद्युपायाक्षेपापेक्षयोपस्थितपूषानुमन्त्रणमन्त्रनिवेशकल्पनस्यैवोचितत्वादि-

ति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः,)

अभिधीयते—मुख्य एवार्थे मन्त्राणां विनियोगः, तत्रैव मन्त्रप्रकरणिद्वाराकाङ्क्षामात्रसहकृतेन लिङ्गेन शीघ्रं श्रुतिकल्पनात्। जघन्यार्थविषये तु तात्पर्यग्रहाख्यकारणापेक्षत्वेन श्रुतिकल्पने विलम्बितत्वम्।

न च गौणार्थनिष्ठाकाङ्क्षयैव तात्पर्यग्रहः। तस्याः ध्यानादिमुख्योपायान्तरेणैव निवृत्तिसिद्धेः।

न चाक्षेपकत्वकल्पनागौरवभिया क्लृप्तमन्त्रग्राहकत्वम्। ध्यानादीनामपि स्मृतिकारणतया क्लृप्तानां कारणत्वस्यानाक्षेपात्। अनुष्ठानाक्षेपस्य तु मन्त्रेऽपि तुल्यत्वाच्च।

न च गौणमुख्यार्थनिष्ठाकाङ्क्षयोर्मन्त्रनियामकत्वे विनिगमनाविरहः; गौणार्थशाब्दबोधं प्रति शक्यसम्बन्धग्रहस्य हेतुत्वेन शक्योपस्थितेः प्राथमिकत्वात् कर्तृनिष्ठाकांक्षाया एव मन्त्रनियामकत्वोपपत्तेः। अतश्च मुख्यसम्बन्धेन निराकाङ्क्षस्य मन्त्रस्य न पश्चादुपस्थितेन गौणेन सम्बन्धः, अन्यतराकाङ्क्षाहेतुकस्तत्सम्बन्धस्योभयाकाङ्क्षाहेतुकस्वसम्बन्धापेक्षया दौर्बल्यात्।

न च विकृत्याकाङ्क्षावदन्यतराकांक्षाया अप्यनन्यथासिद्धत्वाद्विनियोजकत्वम्, ध्यानाद्युपायान्तरेणापि गौणार्थविषयकस्मृतिसिद्धेरुक्तत्वात्। अत एव ध्यानादिमुख्योपायान्तरासम्भवे गौणोपायान्तरसाधारण्येनैतन्मन्त्रस्यापि कदाचित्प्राप्तिसंम्भवेऽपि नैतन्मन्त्रनियामकत्वम्, मन्त्राम्नानान्यथानुपपत्तेः तन्नियमकारणस्य प्रथमावगतमुख्यविनियोगेनैवोपशान्तत्वात्।

एवं च यत् पूर्वपक्षे गौणमुख्यसाधारण्येनैकैव श्रुतिः क-

क्ष्यत इत्युक्तम् , तत् कल्पनयोश्शीघ्रमन्थरप्रवृत्तत्वेनैककालप्रवृत्तिकत्वाभावादपास्तम्

वस्तुतस्तु उद्देश्ययोस्समकालोपस्थितावप्याग्नेयादिषु प्रयाजादीनां प्रत्येकमेव श्रुतिकल्पनेति वक्ष्यते । तस्मान्मुख्यमार्थत्वम् ।

सूत्रं तु शक्यसम्बन्धग्रहसापेक्षत्वेन मुख्यार्थाभिधानसंयोगात् खलु गौणार्थशेषताभावे तत् । ततश्च प्रथमावगतेन मुख्येनैव सम्बन्धो युक्तः । स्वेनैवार्थेन नित्यं प्रमाणान्तरमनपेक्ष्य मन्त्राणां संयोगादिति व्याख्येयम् ॥

सू—संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ ३—२—२ ॥

यत्त्वेवं सति पूषानुमन्त्रणमन्त्रादीनामुत्कर्षः प्रसज्येतेत्युक्तम् , तदुत्कर्षस्य गुणत्वादप्रयोजकम् । न हि लिङ्गेन प्रकरणबाध उत्कर्षो दोषः ।

न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । यागानुमन्त्रणसमाख्याया एव तत्त्वात् ।

न च प्रकरणादिनापि तात्पर्यग्रहे लोके मुख्यार्थत्वादर्शनात्कथमुत्कर्षकल्पनेति वाच्यम् । दूरस्थस्यापि साकांक्षस्य कथंश्चिदुपस्थितिसत्वे मुख्योपायान्तरनिराकांक्षसंनिधिरूपस्य प्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वादर्शनात् । अत एव व्यवहितपदान्वयवत् व्यवहितवाक्यान्वयोऽपि ग्रन्थव्यवहारादौ लोके दृष्टः । यदि तु कथञ्चिल्लोके ईदृशविषयेऽपि गौणप्राकरणिकार्थग्रहणं दृश्येत तदा वक्तृविवक्षायाः प्रकारान्तरेण ज्ञाने सतीति ध्येयम् ।

न च प्रकरणे पाठवशात्प्रकरणिनो श्राव्यमानेनानेन कथमुपकर्तव्यमित्याकाङ्क्षैव गौणार्थतात्पर्यग्राहिकास्त्विति वाच्यम्। तस्या अप्यनिर्धारितद्वारिकायाः क्लृप्तद्वारकेण दूरस्थेनाप्यन्वयोपपत्तौ तद्ग्राहकत्वे प्रमाणाभावात्। अत एव प्रकरणपाठोऽपि पारायणाद्युपयोगी तादृशक्रमसिद्ध्यर्थं न नान्तरीयकाकाङ्क्षोत्तेजकम्। इदं चोत्कर्षाभिधानं प्रकरणे मुख्यार्थविरोधिगुणान्तरसत्त्व एव ज्ञेयम्। तदभावे तु क्लृप्तमुख्यार्थविध्यभावेऽपि मान्त्रवर्णिकमुख्यार्थविधिकल्पनोपपत्तेः।

अत एवोपांशुयाजादेर्याज्यानुवाक्यामन्त्राणां नोत्कर्षः। ततश्चायमत्र क्रमः—मुख्यार्थविधिसत्त्वे तत्रैव विनियोगः। तदभावे मान्त्रवर्णिकमुख्यार्थविधिकल्पनम्, विरोधिगुणसत्त्वे तूत्कर्षः। तस्यापि सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेनासंभवे प्रकरण एव गौणार्थविषयकत्वकल्पनम्। तस्याप्यनुपयुक्तलक्षणाद्यसम्भवादिनाऽसम्भवे तदर्थाभिधानस्यैवादृष्टार्थत्वकल्पनया जपरूपत्वाङ्गीकरणमिति॥

सूत्रं तु विरोधिनि गुणे चोदिते सति यत्र गुणश्चोदितः तत्रोत्कर्षाभिधानं न दोषस्स्यात्। लिङ्गेन सामान्यसम्बन्धग्राहकप्रमाणसहकृतेन मुख्यार्थसंस्कारकत्वस्यैवावगमादिति व्याख्येयम्। प्रयोजनं स्पष्टम्॥

इति प्रथमं लिङ्गाधिकरणम्॥

अथ द्वितीयमैन्द्र्यधिकरणम् (२) ॥

सू—वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३—२—३ ॥

(विषयः)

अग्नौ श्रुतं—"कदाचन स्तरीरसीत्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत" इति।

(संशयः)

तत्र किमयं मन्त्रः मुख्यसामर्थ्योपष्टब्धतद्धितश्रुत्या इन्द्राङ्गम् ? उत गौणसामर्थ्योपष्टब्धकारकश्रुत्या गार्हपत्याङ्गमिति विचारः।

(सङ्गतिः)

तत्र गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वाभाववद्विनियोजकश्रुतिसहायत्वरूपविनियोगप्रयोजकत्वाभावस्यापि पूर्ववत्प्रसक्तस्यापवादकरणात् पादाध्यायानन्तरसङ्गतयः।

यत्तु भाष्यकारेण "निवेशनस्सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत" इत्युदाहृतम्। तत् "विश्वा रूपाऽभिचष्टे शचीभिः। देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे वसूना"मिति मन्त्रशेष उपमार्थेन नकारेणेन्द्रस्योपस्थानतया गुणत्वेन सङ्कीर्तनादग्रे च "वसूनां पावकश्चास्मी"ति वसुश्रेष्ठत्वकथनेन प्राधान्यावगतेः मुख्यसामर्थ्यस्यैव कारकश्रुत्युपष्टम्भकतया स्वस्यैव स्वोपमानेन कथञ्चिद्गौणसामर्थ्यस्य च तद्धितश्रुत्युपष्टम्भकतया च वैपरीत्यादुपेक्षितम्।

न च तद्धितश्रुतिदौर्बल्य एव तस्यास्तूदाहरणता। तस्य बलाबलाधिकरणसिद्धत्वेनैतदधिकरणाविषयत्वाभावात् गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकश्रुत्यसाहयतामात्रत्वेनैतदधिकरणाविषयः। अत एव

न तेन पौनरुक्त्यमपि । अतः पूर्वोक्तमेवोदाहरणम् ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र पूर्ववदिहापि तात्पर्यज्ञानस्य लक्षणादिजन्यशाब्दबोधे कारणत्वेन तद्ग्राहकाभावान्न गौणसामर्थ्यस्य द्वितीयाश्रुतिसहायत्वम् ।

न च द्वितीयाप्रमितविनियोगस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वम्, शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य कारणत्वेन गौणसामर्थ्यज्ञानाभावे विनियोगप्रमाण एवानुपपत्तेः, प्रथमोपस्थितैन्द्रतद्धितश्रुत्या इन्द्राङ्गत्वस्यैवावगमेनायोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च ।

न च प्राथमिकत्वेऽपि तद्धितश्रुतेः कारकश्रुतितो दौर्बल्यम्, तद्धितस्यापि प्राधान्येन मन्त्रप्रतिपाद्यत्वरूपे देवतात्वे शक्तत्वेन दौर्बल्ये प्रमाणाभावात् । अत एव श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन केवलस्य लिङ्गस्य दौर्बल्येऽपि तद्धितश्रुत्यानुकूल्यादिन्द्राङ्गत्वोपपत्तिरिति विशेषाशङ्कासत्त्वान्न तेन पौनरुक्त्यम् ।

अतश्च मन्त्रे गौणत्वस्य तात्पर्यग्राहकाभावात् प्रत्युत द्वितीयान्तपद एव जघन्यवृत्त्याश्रयणे तद्धितश्रुतेस्तात्पर्यग्राहिकायास्सत्त्वात् तत्रैव तदाश्रयणं तेन द्वितीयैव प्रातियोगित्वलक्षिका गार्हपत्यसमीपे स्थित्वेन्द्रं प्रकाशयेदिति 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने' ति न्यायाद्गार्हपत्यप्रातिपदिकमेवेन्द्रे गौणम्, यज्ञसाधनत्वसादृश्यात् ।

अथ वा गार्हपत्यप्रातिपदिकं गृहपतेरयमिति व्युत्पत्त्या इन्द्रे यौगिकमस्तु रूढिबलीयस्त्वात् अग्नेरेव कर्मत्वं तत्तु न मन्त्रसाध्याभिधानं प्रति । तस्याशाब्दत्वेनान्वयानुपपत्तेः । अपि तु धातुवाच्यसमीपावस्थानं प्रति ।

न च प्रकाशनक्रियातिरिक्तक्रियायां मन्त्रस्य करणत्वा-

संभवात्तस्मिन्नन्वयानुपपत्तिः, (१)'उपान्मन्त्रकरण' इत्यनेनो-पपूर्वात्तिष्ठतेर्धातोर्मन्त्रकरणके प्रकाशनाख्ये व्यापारे व-र्तमानादात्मनेपदविधानेन प्रकाशनपरत्वाभावे आत्मनेपदा-नुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । (२)"प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चे"ति पूर्व-सूत्रेणैव प्रकाशनार्थात्तिष्ठतेरात्मनेपदविधानेनैतत्सूत्रे प्रकाशनव्य-तिरिक्तस्यापि व्यापारस्य मन्त्रकरणकत्वे आत्मनेपदविध्यर्थ-त्वात् । अतश्च समीपस्थितावेव मन्त्रः करणम् ।

न च बाधः । एतत्स्मृतिबलेनैव समीपस्थितेरभिधानप्रयो-जनकत्वावसायादैन्द्रमन्त्रस्यापि समीपस्थितिसाध्येन्द्राभिधान-करणत्वेन समीपस्थितावौपचारिककरणकत्वोपपत्तेः । अत एव स्वसाध्येन्द्राभिधानसाधकत्वस्य सम्बन्धविधयैव भानोपपत्तेर्न धातोरभिधानलक्षणापि । अतश्च वाच्य एव व्यापारे मन्त्रस्य करणत्वमग्नेश्च कर्मत्वम् ।

न च वाच्यस्य तिष्ठतिधात्वर्थस्याकर्मकत्वात् कथं तत्राग्नेः कर्मत्वेनान्वयः । (३)'अकर्मकाच्च' त्युत्तरसूत्रेणाकर्मकात्तिष्ठतेरा-~~त्मनेपद~~विधानेनास्मिन् सूत्रे तिष्ठतिवाच्यस्याप्यर्थस्य सामीप्य-रूपफलावच्छेदेन सकर्मकत्वविवक्षणात् । एवं सामीप्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनाग्न्याश्रयत्वादग्नेस्स्थितिकर्मत्वोपपत्तिः । तस्मात् द्वितीयाश्रुतेरन्यथाप्युपपन्नत्वालिङ्गेन तत्सहकृततद्धित-श्रुत्या वा इन्द्रप्रकाशकत्वमेव मन्त्रस्येति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्यार्थत्वावगमेन नात्र श्रु-

---

१ पा. सू. १-३-२५. २ पा. सू. १-३-२३. ३ पा. सू. १-३-२६.

रूपार्थकत्वम् ।

न च योग्यताज्ञानाभावाच्छ्रौतविनियोगानुपपत्तिः । अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधोपपत्तौ योग्यताज्ञानस्य कारणत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अतस्सामग्रीसत्त्वेन श्रौतविनियोगोपपत्तेः तस्यैव बलवतस्तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वेन मन्त्रगतेन्द्रपदस्य यज्ञसाधनत्वसादृश्यादिन्दातिधात्वर्थानुसाराद्वाग्नौ जघन्यवृत्त्याश्रयणम् ।

न च तद्धितश्रुत्या द्वितीयाश्रुतेर्बाधः । तद्धितात्तस्यापि प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वरूपस्य देवतात्वस्य मन्त्रं प्रति गुणत्वेनोपस्थितत्वाद्विपरीतविशेषणभावकल्पनां विना तद्धितेन झटिति द्वितीयावन्मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वप्रत्यायनानुपपत्तेः, इन्द्रोद्देशेन मन्त्रविधावेकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च, मन्त्रस्येन्द्रसम्बन्धे समीपस्थितिं प्रत्यविशेषणत्वेन तां प्रति मन्त्रवैशिष्ट्यासम्भवाद्विशिष्टविध्यसम्भवेन प्रत्येकं गार्हपत्योद्देशेन समीपस्थितिविधौ वाक्यभेदादात्मनेपदविरोधापत्तेश्च, चयने इन्द्रस्यानुपयोगेनोद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च ।

एतेन तद्धितस्य स्वतो विनियोजकत्वाभावेऽपि गार्हपत्यपदे लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वमात्राङ्गीकरणान्न वाक्यभेदादिदोष इत्यपास्तम् । अनुपयोगीन्द्रप्रकाशनार्थत्वानुपपत्तेः, विना कारणं विधौ लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च तद्धितस्य शक्यार्थबोधकालीनेन्द्रप्रकाशकत्वानुवादमात्रत्वेन लक्षणां विनाप्युपपत्तेः । गार्हपत्यपदस्यावयवयोगेनेन्द्रपरत्वपक्षे रूढित्यागापत्तेश्च । समीपस्थितिं प्रत्येव गार्हपत्यस्य कर्मतेति पक्षस्तु मन्त्रस्यौपचारिककरणत्वापत्तेः समीपस्थितेश्च गार्हपत्यसंस्कारार्थत्वे इन्द्राभिधानार्थत्वायोगान्मन्त्रस्य तद्द्वारौपचारिककरणत्वस्याप्यनुपपत्ता-

वात्मनेपदानुपपत्तेः आत्मनेपदानुरोधेन वेन्द्राभिधानार्थत्वाङ्गीकारे गार्हपत्यस्य सक्तुवदनीप्सितकर्मत्वायोगात्, ईप्सितकर्मत्वाङ्गीकारे चोद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेरयुक्तः । तस्मात् द्वितीयान्ततृतीयान्ते च पदे यथाश्रुते एवाङ्गीकृत्य धातुनैव समीपावस्थानविशिष्टमभिधानमात्मनेपदरूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन लक्षयित्वा तत्रैव मन्त्रस्य करणत्वेन गार्हपत्यस्य च कर्मत्वेनान्वयोऽङ्गीक्रियते । गार्हपत्यस्य च साधनत्वेन चयने उपयोगाभावेऽपि संस्कार्यत्वेन तत्सत्त्वादभिधानकर्मत्वोपपत्तिः । तस्माद्गौणे गार्हपत्य एव मन्त्रस्य श्रुत्या विनियोगाद्युक्तमेव गौणसामर्थ्यस्य तदुपष्टम्भकत्वम् ॥

सूत्रं स्पष्टम् ॥

सू—गुणादप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्यांशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ३-२-४ ॥

ननु वस्तु श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः, तथापि न गौणत्वाश्रयणम् । श्रुतिशास्त्रस्य शक्तिरूपसम्बन्धतात्पर्यग्रहहेतुत्वेनाप्युपपत्तेः । अतश्च मुख्यवृत्त्यैव श्रौतविनियोगनिर्वाहे न गौणत्वाश्रयणमित्याशङ्क्याह—लोकप्रसिद्धगौणवृत्त्याऽप्यभिधानोपपत्तावन्यपरस्यालौकिकशक्तितात्पर्यग्राहकत्वकल्पनाप्रमाणाभावेन गौणाभिधानमेव न्याय्यमिति ।

प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

इति द्वितीयमैन्द्यधिकरणम् ॥

अथ तृतीयं हविष्कृदाह्वानाधिकरणम् ॥ (३)

सू-तथाह्वानमपीति चेत् ॥ ३-२-५ ॥ (पू)

(विषयसंशयौ)

दर्शपूर्णमासयोः "हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयती"ति श्रुतम्। तत्र किं हविष्कृदेहीति मन्त्रो वाक्येन गौणेऽवघाते विनियुज्यते? लिङ्गेन वा मुख्य एवाह्वाने? इति विचारः।

(सङ्गतिः)

गौणसामर्थ्यस्य श्रुतिसहायत्ववत् प्रबलवाक्यसहायत्वस्यापि प्रसक्तस्य वाक्यविनियोगासिद्धापवादकरणात् पादाध्यायानन्तरसङ्गतयः।

(पूर्वपक्षः)

तत्र नाह्वानाङ्गं मन्त्रः। "पत्न्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति देवानृषीन् पितॄन् साऽभिद्रुत्यावहन्ती"तिवचनेनावघातस्य पत्नीकर्तृकत्वेऽपि पत्नी स्वयमेवोपोत्तिष्ठति न त्वाहूतेत्येवकारेण पक्षप्राप्ताह्वानाभावनियमप्रतीतेराह्वानविध्यन्तरस्य चानन्यथासिद्धस्याभावात् मन्त्रस्य तदङ्गत्वानुपपत्तेः।

अत एव तत्र त्रिरभ्यासविधिः, सहायार्थत्वात्, तस्य च प्राप्तावघातकालानुवाद इत्यपास्तम्। विना कारणं काललक्षणायां प्रमाणाभावाच्च। अतो(१) "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इतिशतृप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वापरपर्याये हेतौ स्मृते"रभिचरन् यजेते"तिवन्मन्त्रपाठस्यावघातभावनाङ्गत्वमेव। व्युत्पन्न'श्चोदनं भुञ्जानो गच्छती'त्यादौ शतृप्रत्ययोपात्तक्रियायामपि सुबन्तान्वयः।

न चैवं प्राप्तावघातोद्देशेन मन्त्रत्रिरभ्यासयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तिः। अवघातक्रियाया वितुषीभावफलकत्वावश्यंभावेन

---

१ पा. सू. ३-२-१२६

तत्र त्रिरभ्यासविध्यनुपपत्तेः । शाखान्तरे त्रिरभ्यस्तस्यैव मन्त्रस्य पठितत्वेन त्रिरित्यस्यानुवादात् तदनापत्तेः ।

वस्तुतस्तु अवघाते समाख्याप्राप्तस्याध्वर्योर्वाचनिकेन पत्नीकर्तृकत्वेन बाधादवघ्नन्निति पुंस्त्वस्यापि विधेयत्वापत्तेः मन्त्रपुंस्त्वोभयविशिष्टावघातविधिरेवायम् ।

एवं च पत्नीवाक्येऽपि गुणादवघातान्तरविधिरेव । द्वयोस्तयो 'व्रीहीनवहन्ती' त्यनेन संस्कार्यसम्बन्धेऽपि दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । अत एव पत्नीकर्तृकावघाते "अवरक्षो दिव" इति मन्त्रोऽपि निरसपन्नः । प्रकृतवाक्यविधेयस्य विशिष्टावघातस्य विधायकस्त्वाहयतिपरः प्रत्यय एव । धातुराख्यातांशश्च साधुत्वार्थमनुवादौ, आख्यातांशस्य "तत्करोति तदाचष्टे" इत्येवंप्रकाशनार्थत्वमङ्गीकृत्य मन्त्रेणाध्वर्युराह्वानमाचष्टे इत्येवं शाब्दार्थबोधकालीनाह्वानप्रकाशनस्य प्राप्तस्यानुवादात् । अतो मन्त्र पुंस्त्वविशिष्टावघातभावनैव शतृप्रत्ययोपात्ता विधीयत इति मन्त्रस्य गौणावघाताङ्गत्वमेव । गौणीवृत्तिप्रकारश्चावघातेऽपि कथञ्चित् स्थाली पचतीतिवत् कर्तृत्वमुपचर्य, अचेतनेऽपि चेतनत्वमारोप्य, हेऽवघात ! त्वमेहि. सम्पन्नो भव इत्यर्थाङ्गीकारेण द्रष्टव्यः ।

सूत्रं आह्वानशक्तोऽपि हविष्कृदेहीति मन्त्रः तथा ऐन्द्रीवदयथार्थे विनियुज्यते इति व्याख्येयम् ॥

(इति पूर्वपक्षः)

सू—न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥३—२—६ ॥ (सि)

(सिद्धान्तः)

नात्र गौणेऽवघाते मन्त्रस्य विनियोगः । वचनस्य मुख्याह्वानसम्बन्धानुवादकत्वेनाप्युपपत्तेः । मुख्यविशेष्यभूताह्वानभाव-

नासम्बन्धस्याभ्यर्हितत्वाच्च त्रिरित्यस्यावघातेऽन्वयानुपपत्तेर-श्रुतमन्त्रपाठक्रियाविषयत्वापत्तेश्च । विना कारणमाख्याते आनुशासनिकथा अपि प्रकाशनलक्षणाया धातोस्साधुत्वपारार्थ्य-विशिष्टार्थविध्यादेश्चान्याय्यत्वाच्च ।

नचैवकारेणाह्वानस्य पर्युदासात् तत्र मन्त्रादिसम्बन्धानुप-पत्तेस्सर्वदोषाङ्गीकरणम् । तत्रेतरस्य सर्वस्य प्राप्तत्वेनावघाता-नुवादेन पत्नीमात्रविधानादेवकारार्थविशिष्टपत्नीकर्तृकावघाता-न्तरविधौ गौरवविकल्पाद्यापत्तेः । अत एव 'पत्न्येव हविष्कृदु-पोत्तिष्ठती' त्यत्र पत्न्येव हविष्कृत् न त्वम्येत्येवकारार्थो, न तु पत्नी स्वयमेवोपोत्तिष्ठति न त्वाहूतेत्येवकारार्थः ।

न चैवमनाहूताया अपि स्वपदार्थकरणोपपत्तेराह्वानस्य नित्यप्राप्त्यभावात् कथं तत्र मन्त्रसम्बन्धानुवाद इति वाच्यम् । मन्त्रस्यावघातावान्तरप्रकरणे पठितस्य तत्सम्बन्धनिर्वाहार्थं "बाहुभ्यां सद्यास" मित्यादिमन्त्रवन्मान्त्रवर्णिकक्रियानियम-विधिकल्पकत्वोपपत्तेः ।

अत एव नित्यप्राप्तत्वेऽपि चयनादिवदध्वर्युकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थं विधिरिति न्यायसुधोक्तमपास्तम् । विधेयान्तरसत्त्वेन संभव-त्प्राप्तिकायाः क्रियायाः विधौ गौरवात्, मन्त्रपाठस्याध्वर्युकर्तृ-कत्वसिद्धौ पृथक्प्रयत्नानापाद्ये आह्वाने ऽध्वर्युकर्तृकत्वस्यार्थ-सिद्धत्वाच्च । प्रथनस्य तु विधेयान्तराभावात् पृथक् प्रयत्नापाद्य-त्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वासिद्धेश्च विधिरिति विशेषः । तेनावघातार्थं त-त्काले आह्वानस्य तत्र च मन्त्रस्य नित्यप्राप्तस्यानुवादात् केवल-माह्वाने त्रिरभ्यासमात्रमस्यां शाखायां विधीयते । आह्वानस्य मन्त्रपाठातिरिक्तप्रयत्नानापाद्यत्वेन च नात्र वेदिप्रोक्षणमन्त्रव-दाह्वानमन्त्रस्य सकृत् पाठप्रसङ्गः । अवघ्नन्निति तु शतृप्रत्ययस्य

लक्षणार्थत्वात् 'शयाना भुञ्जते यवना' इतिवदवघातकर्तृत्वावस्थस्याह्वानकर्तृत्वप्रतीतेरवघाते च पत्नीकर्तृकत्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वाभावेऽप्यन्वारम्भविधानेनाध्वर्योः' कर्तृत्वोपचारेण तत्कर्तृकस्य वर्तमानस्यावघातस्याह्वानं प्रति कालिकसम्बन्धेन विधित्वावसायादवघातकाले आह्वयतीत्यर्थप्रतीतेस्तस्य चार्थप्राप्तत्वादनुवाद एव । अत एव काललक्षणापि शतृप्रत्ययोपात्तलक्षणत्वघटकतया आपाद्यमाना नातीव दोषमावहति । कालीनत्वस्य सम्बन्धविधया भानोपपत्तेर्न सापि ।

वस्तुतस्तु' पत्नीकर्तृकेऽवघातेऽन्वारम्भकर्तृत्वमात्रेणाध्वर्योः कर्तृत्वायोगादवहन्तिधातौ तदर्थसाधनीभूतान्वारम्भलक्षणापत्तेः नायं लक्षणे शतृप्रत्ययः । अपि तु प्रयोजकत्वापरपर्याये हेतौ । अतश्चाभिचरन्यजेतेतिवदवघातफलमाह्वानमित्यर्थोऽनूद्यते । अस्मिंश्च पक्षे शतृप्रत्ययस्य कर्तृत्वार्थकस्य न स्वतन्त्रकर्तृत्वमर्थः । फलीभूतावघातकर्तृभूतायाः पत्न्या आह्वानकर्तृत्वासंभवादवघ्नन्निति पुंस्त्वानुपपत्तेः । अपि तु प्रयोजककर्तृत्वमवघातं कारयन्नाह्वयतीति । सर्वथा अवघ्नन्निसस्यानुवादकत्वादाह्वानानुवादेन त्रिरभ्यासमात्रविधानान्न गौणावघाताङ्गत्वं मन्त्रस्येति सिद्धम् ।

सूत्रं नावघाताङ्गं मन्त्रः, अपि तु कालाद्यनुवादपूर्वस्त्रिरभ्यासविधिरेव कालादेरर्थप्राप्तत्वादिति व्याख्येयम् ॥

सू—गुणाभावात् ॥ ३—२—७ ॥

गुणोऽपि मुख्यार्थसादृश्यं नात्र झटिति प्रतीयमानं किञ्चिदृश्यते ।

अथ वा वाक्यादवघाताङ्गत्वासंभवेऽपि लिङ्गादेव तत्संभवं मन्वानं प्रत्युत्तरं सामर्थ्यरूपगुणाभावादिति ॥

सू—लिङ्गाच्च ॥ ३—२—८ ॥

"वाग्वा हविष्कृद्वाचमेव तदाह्वयती" त्यैकान्तिकस्त्रीलिङ्गार्थां पत्न्यामेव स्त्रीलिङ्गत्वाक्समाह्वयमुपपद्यते । न त्ववघाते ॥

सू-विधिकोपश्चोपदेशे स्यात् ॥ ३-२-९ ॥

अध्वर्युकर्तृकावघाताङ्गतया मन्त्रोपदेशे पत्नीकर्तृकस्य "अत्र रक्षो दिवस्सपत्नं वध्यास" मिति मन्त्रसाध्यस्यावघातस्य तवमते भिन्नत्वात्पक्षे तद्विधिकोपो वैकल्पिकत्वात् स्यात् ॥ प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

इति तृतीयं हविष्कृदाह्वानाधिकरणम् ॥

अथ चतुर्थं वाग्विसर्गाधिकरणम् ॥ (४)

सू-तथोत्थानविसर्जने ॥ ३-२-१० ॥(सि)

(विषयसंशयौ)

ज्योतिष्टोमे-"उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन् विहरे" ति । तथात्रैव "व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजती" ति । दर्शपूर्णमासयोश्च "प्रणीताः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति, तां सहविष्कृता विसृजती" तिश्रुतम् । तत्रापि पूर्ववदेव वाक्येन गौणयोरुत्थानवाग्विसर्गयोर्मन्त्रा विनियुज्यन्ते ? उत मुख्येष्वेवार्थेषु लिङ्गादिति संशयः ।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गतिश्च । आतिदेशिकी त्वनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र सर्वत्र मुख्यक्रियान्तरसत्त्वात्तस्याश्च साधुत्वमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावादवघ्नन्नित्यस्य लक्षणां विनापि हेतुत्वमात्रतयोपपत्तेः विरभ्यासस्य च विधेयान्तरस्य सत्त्वेन प्रक्लस्यापि ब्राह्मणवाक्यस्यान्यथोपपत्तिसंभवाद्युक्तो लैङ्गिको विनियोगः । प्रकृते तु विधेयान्तराभावेनोत्तिष्ठन्नित्यस्य लक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य कालस्यैव

तव मते विधेयत्वात् विधौ लक्षणापत्तेरुत्थानस्य च सामर्थ्यात् करिष्यमाणदेशान्तरविहितकार्यार्थत्वेन कृतार्थस्य मन्त्रपाठार्थत्वायोगेन शतृप्रत्ययस्य कारणत्वरूपहेतुत्वार्थत्वायोगादवश्यं फलत्वरूपहेतुत्वार्थमङ्गीकृत्य मन्त्रपाठस्यैव गौणसामर्थ्येनोत्थानाङ्गत्वं युक्तम्। व्रतवाक्ये तु शतृप्रत्ययस्याभावादितिकरणश्रुत्या वा विसर्गाङ्गत्वमेवावगम्यते।

यद्यपि चेतिकरणस्थले वाक्यीयो विनियोगोऽभ्युपगम्येत तथापि ब्राह्मणवाक्यत्वेनास्य प्राबल्याद्युक्तं विनियोजकत्वम्, मन्त्रलिङ्गानुरोधमात्रेण विधौ काललक्षणायां प्रमाणाभावात्। न हीयं शतृप्रत्ययस्थल इवात्रावश्यकयपि, येन नात्यन्तदोषाय भवेत्। तस्मादत्रापि युक्तो गौणे विनियोगः। हविष्कृद्वाक्ये तु तृतीयैवैन्द्र्येतिवद्विनियोगकर्त्रीति न काचिदनुपपत्तिः।

काललक्षणायां हविष्कृत्प्रातिपदिकेन मन्त्रपाठलक्षणा तु तवापि तुल्यैवेति मम मन्त्रमात्रलक्षणायामपि न कश्चिद्विरोधः। तस्मात्तत्रापि गौणे विनियोगः। गौणीवृत्तिप्रकारश्चाग्नीन्मन्त्रे तावदग्नीच्छब्देनोत्थानमेव यज्ञसाधनत्वाविशेषेण कथञ्चिदुक्त्वा तत्र च चैतन्यमध्यारोप्य त्वमग्निविहरणादि साधयेत्येवम्। लोटो वाप्राप्तकालतार्थत्वमङ्गीकृत्य विहरणस्य प्राप्तः काल इत्येवम्।

न चाध्वर्युकर्तृकोत्थानस्याग्नीध्रकर्तृकाग्निविहरणसाधनत्वानुपपत्तिः। अत्रत्यपूर्वपक्षवादिमतेऽस्य मन्त्रस्य प्रैषत्वाभावेनाग्निविहरणादेः "प्रैषेषु पराधिकारा" दिति न्यायविषयत्वाभावादाग्नीध्रकर्तृकत्वानुपपत्तेः समाख्याया आध्वर्यवत्वात्। सिद्धान्ते ह्यस्य प्रैषत्वेन पराधिकारत्वे प्राप्ते मन्त्रवर्णादाग्नीध्रविधिर्युक्तः।

एवं व्रतमन्त्रेऽपि व्रतानियमं कृणुत, नाशयतेति हिंसार्थकत्वं कृणोतेरङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। वागभिष्ठानताल्वादिभेदाच्च

बहुवचनम् । चरतेति पाठेऽपि 'चर गतिभक्षणयो'रित्यनुशासनान्नाशनापरपर्यायभक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य स एवार्थः । हविष्कृन्मन्त्रेऽपि भक्षणेन हविर्नाशकत्वं दन्तादिनिष्ठं वाच्युपचर्य त्वमेहि प्रकटीभवेति व्याख्येयम् । अतोऽत्र गौणे विनियोग इति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—नात्रापि गौणे विनियोगः । प्रबलस्यापि ब्राह्मणवाक्यस्य कालविधायित्वेनाप्युपपत्तेः ।

न च लक्षणा; शतृप्रत्ययस्य लक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य श्रुत्यैवान्वयोपपत्तेः । अत एव कालस्यापि सम्बन्धविषया भानोपपत्तेर्न लक्षणा । अन्यथोत्थत्वनाङ्गत्वमपि प्रकाशकत्वसम्बन्धेनेति तस्यापि लक्षणापत्तिः । एवमितिकरणस्यापि मन्त्रस्वरूपमात्रपरामर्शकत्वादव्ययत्वाच्च लुप्तविभक्तिकत्वेन करणत्वादेर्लक्षणयैव भानान्न श्रुतित्वं न्यायसुधोक्तं युक्तम् । ब्राह्मणवाक्यत्वेन प्राबल्येऽपि च सतिसप्तम्यर्थलक्षणया कालिकसम्बन्धेनोपलक्षणार्थत्वोपपत्तौ नावश्यं करणत्वलक्षणयानपेक्षिताङ्गाङ्गिभावपरत्वं युक्तमाश्रयितुम् । हविष्कृद्वाक्ये तु सत्यामप्यैन्द्रीवत् तृतीयया करणत्वोक्तौ वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वेन तद्विधिपदैकवाक्यत्वोपपत्तौ वाक्यभेदे प्रमाणाभावात् तृतीयाया अपीत्थंभूतलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य कालविधिरेव । क्लृप्तश्चोत्तरपदार्थविधिपाठक्रमेणोत्थानस्य कालः मन्त्रपाठक्रमेण च व्रतहविष्कृन्मन्त्रयोः । स च तत्र तत्र विधीयते । अतोऽत्रापि ब्राह्मणवाक्यानामन्यपरत्वाल्लिङ्गेन मुख्य एव विनियोगः । सूत्रप्रयोजने स्पष्टे ॥

इति चतुर्थमुत्थानवाग्विसर्गाधिकरणम् ॥

अथ पञ्चमं सूक्तवाकाधिकरणम् ॥ (५)

॥ सू–सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ३–२–११ ॥ (पू)

(विषयः)

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकस्समाम्नातः स किं लिङ्गादिष्टदेवताप्रकाशनार्थ एव ? अथ वा "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती" ति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणाङ्गमपीति विचारः।

(सङ्गतिः)

मुख्यसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वं गौणसामर्थ्यस्य च श्रुतिसहायत्वमित्यभिहिते सतिसम्भवे मुख्यसामर्थ्यस्यापि तत्सहायत्वमित्युपपादनात् पादाध्यायसङ्गतिः। कालविध्यपवादाच्चानन्तरा।

(पूर्वपक्षः)

तत्र प्रहरणस्य द्वितीयया प्रस्तरसंस्कारकत्वेनेव सूक्तवाकस्यापि लिङ्गेनेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वेन कृतार्थत्वात् "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे" तिवत् वचनस्य कालविधित्वेनाप्युपपत्ते र्न प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य।

न च तत्र स्वामस्ययेनेवेह कालस्य केनाप्यनुपात्तत्वात् "हविष्कृता वाचं विसृजन्ती" तिवच्च वाक्यभेदादेर्लक्षणाकारणस्याप्यभावात् न तृतीयया प्रहरणाङ्गत्वस्याकाङ्क्षोत्थापनेनाप्युपपत्तिरिति वाच्यम्। (१)"इत्थम्भूतलक्षणे तृतीये" त्यनुशासनेन करणत्वस्येव गमकत्वरूपस्य लक्षणत्वस्यापि तृतीयाशक्यत्वावधारणात् कालिकसम्बन्धेनेह सूक्तवाकस्य लक्षणत्वेन प्रहरणा-

१ पा. सू. २–३–२१

न्वयोपपत्तेः लक्षणां विनापि वाक्यस्य कालविधिफलकत्वेनान्यपरत्वसम्भवात् कृतार्थयोरङ्गाङ्गिभावपरत्वानुपपत्तेः ।

न च ज्ञाननिरूपितजनकत्वं रूपस्य लक्षणत्वस्य वाच्यत्वेऽपि ज्ञानस्येहानुपात्तत्वात् तदुपात्तभावनानिरूपितकरणत्वापेक्षया विलम्बोपस्थितिकत्वेन तस्य दौर्बल्यमिति पार्थसारथ्युक्तं युक्तम् । ज्ञाननिरूपितस्यापि शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनोपादानोपपत्तेः । अन्यथा करणत्वानुशासनेनैव करणत्वस्य श्रुतक्रियानिरूपितस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवे योग्यतयैवाध्याहृतज्ञानक्रियानिरूपितत्वोपपत्त्या लक्षणत्वसिद्धेः पृथगनुशासनवैयर्थ्यापत्तिः ।

न चैवमपि गमकत्वस्याकारकत्वेन धात्वर्थान्वयप्रतीतेः प्रधानभूतभावनानिरूपितकारकत्वापेक्षया दौर्बल्यमिति वाच्यम् । अकारकस्यापि निमित्तादेर्भावनान्वयाङ्गीकारेण गमकत्वस्यापि भावनाविषयत्वेन तुल्यत्वात् । अत एव विशेष्यभूतसुबन्तार्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितिर्भावनाविशेष्यतासम्बन्धेन कारणं लाघवात् । अत उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेः प्राबल्ये प्रमाणाभावात् कृतार्थत्वबलेन तृतीयाया इत्थम्भूतलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य विनैव लक्षणां कालविधिफलकत्वमेव युक्तम् । अस्तु वा लक्षणा, तथापि सिद्धान्ते प्रहरणे मान्त्रवर्णिकतत्तदग्न्यादिप्रत्येकदेवताविधिकल्पनापूर्वकैकहायनलक्षणाङ्गीकारात् तदपेक्षयानुशासनिकी तृतीयाया इत्थम्भूतलक्षणत्वलक्षणा अपेक्षिताभिधानापादिका युक्तैव ।

किञ्च तत्र मन्त्रेऽपि 'लक्षणा, 'अजुषते'ति भूतनिर्देशस्य वर्तमानप्रहरणविषयत्वानुपपत्तेः । अत इदं प्राकरणिकं पुरोडाशादि अग्न्यादिरजुषतेत्येवमिष्टप्रकाशनार्थ एव लिङ्गात् सूक्त-

वाक्ये, न तु प्रहरणाङ्गम् । वचनस्य कालविशिष्टप्रहरणविधिपरत्वात् । क्लृप्तश्चानूयाजोत्तरं सूक्तवाक्पाठात्तत्काल इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥'

(इति पूर्वपक्षः)

सू—उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ ३–२–१२ ॥ (सि)

(अथ सिद्धान्तः)

तृतीयाश्रुत्या कृतार्थस्यापि प्रहरणाङ्गत्वेनोपदेशः विना कारणं गमकत्वलक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ।

न च तत्राप्यनुशासनबलाच्छक्तिः; तस्य लाक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः लाघवात् प्रचुरप्रयोगाच्च करणत्व एव शक्त्यङ्गीकारादुत्तरसूत्रवक्ष्यमाणन्यायेन प्रहरतौ जघन्ये होमलक्षणायाः फलमुखत्वेनादोषत्वाच्च ।

यत्तु मन्त्रेऽपि लक्षणेत्युक्तं, तत् 'अजुषत' इत्यस्य पुरोडाशविषयत्वेऽपि अग्न्यादिः पुरोडाशादि सेवितवान् यत्तु यजमान 'आशास्ते' आयुरादि तदनेन प्रत्यक्षनिर्दिष्टेन प्रस्तराख्येन हविषेत्यग्रिमेण सहैकवाक्यत्वाल्लक्षणां विनापि प्रहरणप्रकाशकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करम् ।

यद्यपि चा "ग्निरिद" मित्याद्येव श्रूयेत तथापि न लक्षणा, इदंशब्देन प्रत्यक्षनिर्दिष्टप्रस्तरग्रहणात् ।

एवञ्च पुरोडाशादेर्हुतत्वेनेदंशब्दव्यपदेश्यत्वानुपपत्तेः अजुषतेति भूतनिर्देश "आशंसायां भूतवच्च" इत्यनुशासनात् स्तुत्यर्थत्वेन नानुपपन्नः । अतः प्रहरणाङ्गमपि सूक्तवाकः ।

"सूक्तवाक एव याज्या(१)प्रस्तर आहुति" रिति सूक्तवाकस्य वस्तुतो ऽयाज्यारूपस्यापि त्यागसाधनीभूतमन्त्रत्वसादृश्याद्याज्याशब्दव्यपदेशस्तुत्यर्थमुपपद्यते ।'कालविधौ तु तदभावादनुपपन्नः।

कथं पुनरस्य न मुख्यमेव याज्यात्वम् ? तदुच्यते—याज्यात्वं हि याज्ञिकप्रसिद्धेरवयवयोगाच्च होतृप्रवचनविहितत्यज्यमानद्रव्यसम्बन्ध्युद्देशाङ्गभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रत्वरूपमवगम्यते । न च तत्सूक्तवाके होमरूपप्रहरणसाधनीभूते संभवति, यागहोमयोर्भेदात्। अत्र च मन्त्रत्वग्रहणं याज्यादौ पठ्यमानदेवतापदस्योद्देशाख्यस्य याज्यात्वव्यावृत्त्यर्थम् । होतृवेदे विहितस्य "चतुर्होत्रा ग्रामकामं याजयेदि" त्यादौ यागसाधनीभूतस्य चतुर्होतृमन्त्रस्य याज्यात्वव्यावृत्त्यर्थं देवताप्रकाशकेत्युक्तम् । सूक्तभाक्त्वरूपदेवताप्रकाशनार्थत्वं स्तोत्रमन्त्राणामपीति तद्व्यावृत्त्यर्थं द्रव्येत्यादि । ऋग्वेदविहितदर्विहोममन्त्राणां सूक्तवाकस्य च व्यावृत्त्यर्थं त्यागविशेषणम् । आवाहनादिमन्त्राणां सूक्तवाकस्य चाग्नेयादियागाङ्गभूतदेवताप्रकाशकत्वात् याज्यात्वप्रसक्तौ वर्तमानत्वाचिशानच्प्रत्ययग्रहणम् । आध्वर्यवाणा "मग्ना३इ पत्नीवाः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहे"ति पात्नीवतादियागमन्त्राणां व्यावृत्त्यर्थं होतृप्रवचनविहितेति विशेषणम् । मैत्रावरुणादियाज्यासु तत्सिध्द्यै प्रवचनेत्युक्तम् ।

न चैवमपि मृगारेष्ट्यादिविकृतिष्वध्वर्युवेदे विहितास्वप्यौपदेशिकयाज्यानां यजुर्वेद एव विधानेन याज्यात्वानापत्तिप्रसङ्गाद्वषट्कारादितद्धर्मानापत्तिरिति वाच्यम् । तासां स्वरूपेण याज्यात्वाभावेऽपि याज्याकार्यविधानेन तद्धर्मप्राप्त्युपपत्तेः ।

यत्तु कश्चित्कं दर्शपूर्णमासादिमात्रे याज्यादिविधानं तदक्त-

१ प्रस्तराहुतेः।

त्सनत्वाद्धौत्रस्य ऋग्वेदस्थशाखान्तरविहितयाज्याद्यनुवादकमंत्रेति न तेष्वप्राप्तिः । अस्तुवा तदनुरोधेन मन्त्रत्वादिवत्प्रसिद्धविषयत्वसमानाधिकरणो याज्यात्वमखण्डोपाधिरूपो धर्मविशेषः ।

न चैवं 'सूक्तवाकेऽपि सूक्तवाक एव याज्ये'ति प्रसिद्धेः प्रस्वाद्याज्यात्वापत्तिः, अस्या एवकारोपबद्धत्वेन विरुद्धत्वात् । न ह्ययं याज्यान्तरनिवृत्त्यर्थः । तस्यापि प्राप्तत्वात् । अतोऽयाज्यात्वेऽप्ययमेव याज्येति स्तुत्यर्थः । अत एव प्रस्तरे आहुतित्वस्य मुख्यत्वान्न तत्रैवकारः प्रयुक्तः । सूक्तवाकस्य च निगदत्वेन प्रसिद्धेः निगदानां च याज्यात्वाभावस्य "अयाज्या वै निगदा" इत्यनेन स्थलान्तरेऽनुवादादयाज्यात्वं स्पष्टम् । अत एव न तत्र तद्धर्माः ।

न च याज्यात्वाभावेऽपि सूक्तवाक एव याज्येति नामातिदेशेन तद्धर्मप्राप्तिः । अस्यार्थवादत्वेन प्रसिद्धसादृश्यमात्रेणोपपत्तौ तदन्तर्गतस्य याज्यानाम्न "उपशयो यूपो भवती"तिवदनतिदेशकत्वात् । कार्यापत्त्या तद्धर्मप्राप्तिस्तु प्रहरणे याज्यान्तरस्याविहितत्वादनाशङ्क्यैव । तत्सिद्धं मुख्ययाज्यात्वाभावेऽपि यागसाधनीभूतमन्त्रत्वसाम्याद्याज्यात्वव्यपदेशः प्रहरणाङ्गं तु सूक्तवाक इति ॥ सूत्रं स्पष्टम् ॥

सू०—स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ ३–२–१३ ॥

नन्वग्न्यादिप्रकाशकेन सूक्तवाकेन तद्रहितप्रहरणप्रकाशनासम्भवात् कथं तस्य तदङ्गत्वम् ? अत आह—स सूक्तवाको देवताकल्पनार्थोऽङ्गत्वेन रूपेण प्रहरणं प्रति संयोगात् आघारोपांशुयाजादिमन्त्रवत् । अत्र चाग्नेयादियागेष्वग्न्यादीनां प्रत्येकं देवतात्वेऽप्येतद्यागान्तर्गतोद्देशनिरूपितदेवतात्वस्य पुत्रनिष्ठपूतत्वादिवृत्तिफलत्वस्येव लाघवेन व्यासज्यवृत्त्येकस्यैव कल्पनम् । अतश्च

परप्रयुक्ताग्न्यादिवृत्तिना एकेन देवतात्वेनैकस्यैवैतत्प्रस्तरद्रव्यकस्य त्यागस्य कल्पनम् । शाब्दत्वार्थं चाजहत्स्वार्थलक्षणया आधारयतिवत् प्रहरतिना लक्षणाद्धोमत्वसिद्धिः । एकहोमकल्पनाच्च सत्यपि मन्त्रे प्रत्येकाधिष्ठानप्रकाशने यजमानेन समस्तान्यधिष्ठानान्युद्दिश्य युगपत् त्यागः कार्यः। याज्ञिकानां त्वेकद्रव्यकत्वेऽपि प्रत्येकत्यागकरणे मूलं न पश्यामः । सूत्रं स्पष्टम् ॥

सू–प्रतिपत्तिरिति चेत ॥ ३-२-१४ ॥

ननु–प्रहरतिना होमलक्षणायां तस्योद्देश्यत्यागप्रक्षेपरूपक्रियासमुदायरूपत्वात् तत्र च प्रक्षेपमात्रस्य प्रकृतिप्रतिपत्तित्वेऽपि त्यागस्य स्विष्टकृदादाविवारादुपकारकत्वापत्तेः प्रस्तरमिति द्वितीयोक्तप्रस्तरकर्मत्वस्य प्रक्षेप एवान्वयात् पदार्थैकदेशेऽन्वयापत्तिः ।

न चोत्तरार्धादितुल्यत्वम् । तत्र पञ्चम्या प्रक्षेपांशं प्रत्यपि गुणत्वेनैवोत्तरार्धे विहिते पश्चात्प्रयोजनाकाङ्क्षायां कल्पितविधौ प्रक्षेपमात्रं प्रत्युत्तरार्धस्य संस्कार्यत्वोपपत्तेः । अतश्च द्वितीयया प्रस्तरस्य प्रहरणमात्रप्रतिपाद्यत्वावगतेः प्रहरतिना होमलक्षणायोगादनाकाङ्क्षितविनियोगस्य सूक्तवाकस्य गौण्या वृत्त्या प्रहरणमात्रे विनियोगानुपपत्तेः तस्मिन् सूक्तवाकस्य कालार्थ एव संयोग इति चेत्—

सू—स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारस्स्यात ॥ ३-२-१५ ॥

अत्रापि स्विष्टकृत्तुल्यतैव । न च पदार्थैकदेशेऽन्वयापत्तिः । शाब्दस्य कर्मत्वस्य प्रथमतः पदार्थभूतायां भावनायामेवान्वयेन पश्चात् पार्ष्ठिकान्वयवेलायां प्रक्षेपमात्रान्वयोपपत्तेः ।

न च भावनाख्यस्य यत्नस्यापि जन्यक्रियाभेदेन शब्दान्त-

रविषया भिन्नत्वात् प्रक्षेपमात्रजनकीभूते यत्ने तदन्वयाङ्गीकारापत्तौ तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । क्रियाभेदेऽपि जन्यतावच्छेदकस्य होमत्वस्य व्यापकतयैकत्वेन जनकीभूतयत्नवैजात्ये प्रमाणाभावेन शब्दान्तरन्यायाविषयत्वात् । समूहालम्बनवदनेकक्रियाजनकीभूतैकयत्नाङ्गीकारेण तदन्वयोपपत्तेः । अतश्च स्विष्टकृद्देव-प्रक्षेपांश उपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थः, त्यागांशश्चारादुपकारकः, उद्देशांशेन देवतासंस्कारार्थः । तत्र त्वयं विशेषः—स्विष्टकृति त्यागान्तर्गतस्योद्देशस्यानुपयुक्ताग्निस्विष्टकृद्विषयत्वेनारादुपकारकत्वमेव । मन्त्रगतस्य त्विज्यमानदेवतासंस्कारकत्वम् । प्रकृते तु त्यागान्तर्गतस्यापीति ।

प्रयोजनं स्पष्टम् । पूर्वपक्षे सूक्तवाकपाठकाले प्रहरणं सिद्धान्ते त्वन्त इत्याद्यूह्यं च ॥

इति पञ्चमं सूक्तवाकाधिकरणम् ॥

अथ षष्ठं सूक्तवाकस्य विभज्य विनियोगाधिकरणम् (६)

सू—कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ ३-२-१६ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

तदेवं श्रुतिप्रमाणके प्रहरणाङ्गत्वे मुख्यसामर्थ्यस्य सहायत्वे निरूपितेऽधुना प्रसङ्गाच्छ्रुतिविनियुक्तस्य सूक्तवाकस्य मुख्यसामर्थ्यादिष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वमप्यस्ति ? नवा ? इति चिन्तनात् पादाध्यायानन्तरसङ्गतयः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र प्रबलप्रमाणेन प्रमिते प्रहरणाङ्गत्वे तेनैव निराकाङ्क्षस्य

सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनविषये लिङ्गेन श्रुतिकल्पनानुपपत्तेर्न्यायविरोधेऽपीष्टदेवताप्रकाशनाङ्गम् ।

न चात्राविरोधोऽपि । सूक्तवाकपदस्याध्येतृप्रसिद्ध्या समस्तानुवाके रूढत्वात् । भवन्मते चेष्टदेवताप्रकाशकपदसमुदायस्यैव पाठेन सूक्तवाकावयवपाठापत्त्या सूक्तवाकपदेऽवयवलक्षणाप्रसङ्गेन प्रातिपदिकश्रुतेर्बाधापत्तेः ।

न च सुष्टूक्तं वक्ति असौ सूक्तवाक इति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकशब्दस्य क्लृप्तावयवयोगेनोपपत्तेस्स्वतन्त्ररूढिकल्पनानवकाशः । तथात्वे पारायणाध्ययनजपादावपि कतिपयदेवतावाचिपदानामेवाभितस्तन्त्रपदोपेतानां पाठेन सूक्तवाकपदार्थसम्पत्त्यापत्तेः ।

अथ तत्राध्येतृप्रसिद्ध्या यावदाम्नातदेवतापदसमूहस्यैव तन्त्रपदोपेतस्य सूक्तवाकपदवाच्यत्वम् , ततो लब्धात्मिकायास्समूहरूढेरवयवयोगस्य दुर्बलत्वान्न तद्बलेनैकदेशप्रयोगसिद्धिः । अतश्च श्रुतिविरोधे लिङ्गस्य विनियोजकत्वायोगान्नेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वं सूक्तवाकस्य । अस्तु वा तत् , तथापि नेष्टदेवताप्रकाशनस्य सूक्तवाकप्रयोजकत्वम् , अपि तु प्रहरणस्यैव विनियोजकप्रमाणद्वयसत्त्वे प्रबलप्रमाणप्रमितस्यैव विशेषिणः प्रयोजकत्वकल्पनौचित्यात् । अतश्चायुरादिवदानुषङ्गिकमस्त्विष्टदेवताप्रकाशनम् । प्रहरणं पुनरिष्टानिष्टदेवतापदसाधारण्येन सूक्तवाकप्रयोजनं न विरुध्यते । अतश्च सम्पूर्णस्सूक्तवाकः पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रयोक्तव्य इति फलितम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥

(इति पूर्वपक्षः)

सू—यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ ३—२—१७(सि)

(¹सिद्धान्तः)

सत्यं प्रबलप्रमाणप्रमिते दुर्बलप्रमाणस्यानवतारो यदि दुर्बलप्रमाणानुपजीवि प्रबलं भवेत्, यथा ऐन्द्र्यादौ; प्रकृते तूपजीवित्वाद्द्वयोरपि विनियोजकत्वम् ।

तथा हि—श्रुतिर्हि लिङ्गं यदि बाधेत ततो मन्त्रवर्णकल्पितदेवताकहोमान्तर्गतस्य देवतोद्देशस्यानुपयुक्तसंस्कारकत्वानुपपत्तेरारादुपकारकत्वं प्रसज्येत। अतस्तस्य दृष्टविधया सामवायिकत्वलाभार्थं प्रहरणविधिरेव लिङ्गोन्नीतमिष्टदेवतासंस्कारार्थत्वं मन्त्रस्याप्यनुमन्यते । एतेनानुषङ्गिकदेवतासंस्कारार्थत्वपक्षोऽपि निरस्तः । तस्मिन्नपि पक्षेऽनुपयुक्तदेवतांपदांशे आरादुपकारकत्वप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् ।

अत एव सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनमेव प्रयोजकं, न तु होमः । ततश्च विभज्य विनियोगसिद्धिः । इष्टदेवताप्रकाशनस्यापि प्रयोजकत्वं मन्त्रलिङ्गाधीनत्वात् संनिपत्योपकारकत्वकल्पनामूलकत्वाच्च विभज्य विनियोगविषय एव, न तु होमाभावेऽपि सूक्तवाकपाठविषये । यदनेन हविषेति हि मन्त्रे प्रत्यक्षनिर्दिष्टस्य प्रस्तरहविष आयुरादिफलस्य च निर्देशेन तदंशेन होमस्यैव प्रयोजकत्वावगतेः एकदेशपाठस्य साकाङ्क्षत्वेनायुक्तत्वाच्च । अत एवावभृथादौ आज्यभागाङ्गेष्टदेवताप्रकाशनार्थतया न सूक्तवाकपाठः । अपूर्वत्वेन प्रस्तराभावेन च होमाभावात् । प्रस्तरनाशादौ त्वाज्येन होमस्य सत्त्वात् तत्पाठ इष्ट एव । अयं चाविकलो न्याय उत्तमप्रयाजस्विष्टकृन्मन्त्रादिष्वपि ज्ञेयः ।

तत्रापि सत्यपि महाप्रकरणसहकृतेन स्पष्टलिङ्गेनावाहनम-

न्त्रवद्यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारार्थत्वे क्रमसहितावान्तरप्रकरणसहकृ-तेन लिङ्गेन मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनद्वारोत्तमप्रयाजाङ्गत्वमपि त-न्मन्त्रस्यावधार्यते ।

अस्तु वा वचनादेव स्विष्टकृन्मन्त्रस्य स्विष्टकृद्यागाङ्गत्वादस्या-प्युत्तमप्रयाजाङ्गत्वम्। न हि स्विष्टकृति मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पन-द्वारा लिङ्गस्य विनियोजकत्वं संभवति। चतुर्ध्युपात्ताग्निस्विष्टकृद्दे-वतावरोधात् । तेनावश्यं स्विष्टकृति वाचनिक एव मन्त्रविनियोगो वाच्यः । तद्वचोत्तमप्रयाजेऽप्यस्तु । अतश्चोत्तमप्रयाजान्तर्गत-देवतोद्देशस्य संनिपत्योपकारकत्वलाभार्थं वचनेनापि वक्ष्यमा-णदेवताप्रकाशकलिङ्गोपजीवनाद्विभज्यविनियोगादिसिद्धिः ।

न चैवमपि स्विष्टकृद्देवतोद्देशांशस्यानुपयुक्तदेवताकत्वेना-रादुपकारकत्वस्य निश्चितत्वात्तन्मन्त्रस्य लैङ्गिकेष्टयक्ष्यमाणदे-वतासंस्कारार्थत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्विष्टकृच्छब्दस्य यौ-गिकत्वबलेन तत्सिद्धेः ।

तथा हि—यथैव सूक्तवाकशब्दस्य सुष्ठूक्तं वक्तीति व्युत्पत्त्या यौगिकत्वाद्विभज्य विनियोग इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यते तथैव स्विष्ट-कृच्छब्दोऽपीष्टमग्न्यादिदेवतारूपं सुष्ठु करोतीति व्युत्पत्त्या यौ-गिकस्सन् प्रकृतयागाङ्गभूताग्निविशेषणमिति तावन्निर्विवादम् ।

योगोऽपि च नेष्टदेवतासम्बन्ध्युत्तरार्धादिप्रतिपादकत्वेन । प्रक्षेपस्यैव तत्त्वेनाग्नौ देवताभूते तदभावात् । अतश्च (योगोपपाद-कापेक्षायां मन्त्र "अयाळग्निरग्नेः प्रिया धामानी"त्यादिना "हो-तः पावके"त्यादिवाक्यशेषात् स्विष्टकृद्देवतारूपो)ग्निः होतृरूपेणा-ज्यभागादिसम्बन्ध्यग्न्यादेः प्रियाणि धामान्यधिष्ठानानीष्टवानि-त्येवमवगतस्य योगस्याश्रयणीयत्वावगतेः स्विष्टकृद्देवताभूता-

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागः 'ख' पुस्तके नास्ति ।

न्यादिविशेषणीभूतेष्टयक्ष्यमाणदेवतावृत्तिसुष्ठुभावकारित्वरूपधर्मवशेनापि विभज्य विनियोगादिमतीत्युपपत्तिः । तस्मात् सिद्धं सूक्तवाक उद्देशांशस्योपयुक्तदेवतासंस्कारत्वलाभार्थं लिङ्गादपि विनियोग इति । सूत्रं स्पष्टम् ॥

सू–वचनादिति चेत् ॥ ३–२–१८ ॥

यत्तु सूक्तवाकपदस्य कृत्स्नसूक्तवाके रूढत्वात् प्रातिपदिकश्रुतिबाधापत्तेः तदनुरोधेनोद्देशांशे आरादुपकारकत्वकल्पनस्यापि न्याय्यत्वात् न तल्लिङ्गस्य विनियोजकत्वमित्युक्तम् । तत्राह–

सू–प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ ३–२–१९ ॥

अत्र भाष्यकारेणैवं सूत्रं व्याख्यातम्—अभ्युपगम्यैव सूक्तवाकपदस्य रूढिप्रयोगद्वयवर्तिप्रहरणद्वयोद्देशेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्य विधानेऽप्येकैकप्रहरणेऽवयवशः प्रयोगो न विरुध्यते । यथा–"चातुर्विद्येभ्यश्शतं देयम्" "ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरालभेर"न्नित्यादौ समुदायोद्देशेन कृत्स्नविधिरेकैकवेदविदश्च शतचतुर्थांशः, प्रायणीये पञ्च पशवः उदयनीये षडितरवयवशः प्रयोगः तथा प्रकृतेऽपीति ।

तत्त्वेवं दूषितम्—न समुदायस्य फलसाधनता, यज्यादिपदे लक्षणापत्तेः । अपि तु समुदायिनामेव । तत्र तु फलं प्रत्युपादेयत्वात्तद्विवक्षायामपि नेतिकर्तव्यतान्वये साहित्यविवक्षा उद्देश्यत्वात् । अतश्च प्रत्येकमेव षण्णां यागानामितिकर्तव्यतान्वयात् प्रयाजादीनामिव प्रत्येकमेव प्रहरणान्वयः । सूक्तवाकोऽपि च तदङ्गत्वात् प्रत्येकमेव कर्तव्यतया कृत्स्नः प्राप्नोतीति कालैक्यात्त्रयाणामर्थे प्रहरणतन्त्रतया

तन्त्रेण प्राप्तावपि तस्य नावयवशः प्रयोगसिद्धिः। शतदानविधौ तु सम्प्रदानस्यासंस्कार्यत्वेनोपादेयत्वात् साहित्यविवक्षा।

एवं प्रायणीयवाक्येऽपि द्वादशाहाङ्गभूतैकादशिनोद्देशेन प्रायणीयोदयनीयरूपदेशस्य विधेयत्वात् तत्साहित्यविवक्षा। अतश्च तत्र युक्तोऽवयवशः प्रयोगः।

एवं यत्रोत्पत्तिवेलायामेव व्यक्त्यैकत्वमवधारितम्, यथा "चतुर्जुह्वां गृह्णाती" त्यादौ चतुर्गृहीतैकत्वस्य तत्रापि प्रयाजत्रयोद्देशेन विधानेऽप्यावृत्त्यनुपपत्तेरवयवशः प्रयोगः। प्रकृते तूत्पत्त्यवगतस्य सूक्तवाकस्वरूपस्यावृत्तावप्यबाधान्नावयवशः प्रयोग इति।

स्वयं च प्रातिपदिकश्रुतिविरोध एवं परिहृतः—नायमेकस्सूक्तवाकः। देवतापदानां परस्परान्वयाभावेनैकार्थ्यप्रतिपादकत्वाभावादेकवाक्यत्वानुपपत्तेः। अपि त्वभितस्तन्त्रपदोपेता एकैकदेवतापदमध्या बहवस्सूक्तवाकाः। अतश्च विभक्तस्यैव सूक्तवाकस्येन तृतीयया प्रहरणं प्रति करणत्वेन विधानात्प्रातिपदिकतृतीयाश्रुत्यविरोधः। एकवचनं परं पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्षणार्थम्। एवं चेष्टदेवताप्रकाशनरूपलौङ्गिककार्यानुरोधेनैकप्रहरणप्रयोगे सूक्तवाकत्रयपाठोपपत्तिः। अभितस्तन्त्रपदानां तु लाघवात् सकृत्पाठ इति।

तदपि पुनर्वार्तिककारेण दूषितम्—न बहवस्सूक्तवाकाः, वैश्वानरादिवाक्यवदुपक्रमोपसंहारैक्येनैकवाक्यत्वोपपत्तेः। न च तत्तद्देवतापदानां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वाभावात्तदसम्भवः। प्रत्येकपदानामेकार्थप्रतिपादकत्वाभावेऽपि यदनेन हविषेत्यनेनैकवाक्यतयैकप्रयोजनत्वोपपत्तेः। उपपादितश्च तदेकवाक्यतया पूर्वाधिकरण एव सूक्तवाकार्थः।

यद्यपि चेष्टदेवताप्रकाशनस्यैव सूक्तवाकप्रयोजकत्वादर्थ-

तः प्राधान्यं तथापि प्रहरणस्यापि शाब्दबोधेऽङ्गित्वेनार्थतोऽपि वा प्राधान्यसत्त्वादेकप्रयोजकत्वोपपत्तिः । यदि च तत्तद्देवताप्रकाशनानामेव शब्दतोऽपि प्राधान्यमङ्गीकृत्य नानावाक्यत्वमिष्येत ततो "या ते अग्ने" इत्यादिवदभितस्तन्त्रपदानामप्यनुषङ्गेण पृथक् पाठापत्तिः । सूक्तवाकेनेत्येकवचनबलाच्चानियमेनैकस्यैवं सूक्तवाकस्य श्रुत्या विनियोगापत्तेः तदंश एव च सन्निपत्योपकारकत्वलाभार्थमिष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वकल्पनोपपत्तेर्न सूक्तवाकत्रयपाठसिद्धिः । अतोऽन्यथा परिहृतम्–न सूक्तवाकपदस्य प्रत्येकं समुदाये वा शक्तिः, गौरवात् । अपि तु सुष्टूक्तं वक्तीति व्युत्पत्त्यैकप्रयोगवृत्तियावदिष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रविशेषे योगरूढः । अतश्चेष्टदेवताप्रकाशनकार्यानुरोधेनानिष्टदेवताप्रकाशकपदानुच्चारणेऽपि न सूक्तवाकप्रातिपदिकश्रुतिविरोधः ।

यस्मिन् प्रयोगे यावत्यः प्राकृत्यो वैकृत्यो वा देवता इष्टास्तावत्पदसमुदायस्यैवाभितस्तन्त्रपदोपेतस्यावयवप्रसिध्या सूक्तवाकपदवाच्यत्वावधारणात्तावत एव शाब्दबोधकालीनप्रहरणप्राधान्यमादायैकवाक्यत्वोपपत्तेश्च ।

न चैवमध्ययनादिकाल इष्टत्वाभावेन फलोपहितेष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रत्वाभावात् सूक्तवाकपदप्रयोगानुपपत्तेस्तदर्थं स्वरूपयोग्यतामात्रेण शक्त्यङ्गीकारे चानिष्टदेवताप्रकाशकपदानामपि योग्यतामात्रेण प्रयोगोपपत्तेरध्ययनादिकाले च द्वित्रिदेवतापदसहितमन्त्रपाठमात्रेणापि सूक्तवाकत्वसिद्ध्यापत्तौ वैदिकानां यावच्छ्रुतदेवतापदसहितमन्त्रपाठ एव तत्प्रसिद्धिविरोधापत्तेरवश्यं तत्र रूढेरेव कल्पनीयत्वात् तया च योगबाधेन क्रतुकालेऽपि समस्तस्यैव पाठावगतेः कथं न श्रुतिविरोध इति वाच्यम् । सूक्तवाकशब्दस्याध्ययनादिकालीनवैदिकप्रसिद्ध्यनुरोधेन दर्श-

पूर्णमासीयथावद्देवतापदसमुदायसहितमन्त्रे निरूढलक्षणाङ्गीकारात् । अश्वकर्णादौ तु शक्यसम्बन्धप्रतीत्यभावात् क्लृप्तावयवशक्तिबाधेनाप्यतिरिक्तशक्तिकल्पनमिति वैषम्यम् । तस्मात् श्रुतिविरोधाभावादुपजीव्यत्वेन मुख्यसामर्थ्यस्यापि युक्तमेव विनियोजकत्वम् ।

प्रयोजनं विभज्य विनियोगादि स्पष्टम् । सूत्रं च प्रकरणस्य प्रकृष्टकरणस्यावयवशक्तिरूपस्याविभागात् प्रत्यभिज्ञानाद्रूढिकल्पनानुपपत्तेरुभे प्रत्यवयवप्रयोगेऽपि कृत्स्नस्सूक्तवाकशब्दार्थो नानुपपन्न इति व्याख्येयम् ॥

इति षष्ठं सूक्तवाकस्य विभज्यविनियोगाधिकरणम् ॥

अथ सप्तमं लिङ्गक्रमसमाख्याधिकरणम् ॥ (७)

सू—लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ ३-२-२० ॥

(विषयसंशयौ)

काम्येष्टिकाण्डे(१)"ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वीयु"रित्याद्याः काम्येष्टयस्समाम्नाताः । तेनैव क्रमेण मन्त्रकाण्डे तत्तल्लिङ्गा एव काम्यया याज्यानुवाक्याकाण्डमित्येवं समाख्याता "इन्द्राग्नी रोचना दिवः" इत्याद्या मन्त्रास्समाम्नाताः । ते किं लिङ्गमात्रादिन्द्राग्न्यादिदैवत्यकर्ममात्राङ्गं ? किं वा क्रमसमाख्यानुरोधेन काम्येष्टिष्वेवेति सन्देहः ।

---

१. मै. सं. २-१-१.

(सङ्गतिः)

लिङ्गविनियोगोपयोग्युद्देश्यतदवच्छेदकविचारालिङ्गोपजीविप्रमाणान्तरविचाराच्च पादाध्यायसङ्गती। पूर्वं श्रुतेर्जघन्यप्रमाणापेक्षत्वे निरूपिते लिङ्गस्यापीह तन्निरूपणात्प्रासङ्गिकी त्वनन्तरा।

(पूर्वपक्षः)

तत्र स्वाध्यायविध्यध्यापितस्य मन्त्रजातस्य प्रयोजनाकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षासहकृतेन योग्यतारूपेण लिङ्गेन मन्त्रस्येन्द्राग्निप्रकाशनार्थत्वकल्पनोपपत्तेर्न लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धप्रमाणापेक्षा।

न च लिङ्गं सामान्यतः क्रतुसम्बन्धेऽवगते एव द्वारविशेषविनियोजकमित्यत्रापि किञ्चिन्नियामकमस्ति। श्रुतिवदेव पूर्वं क्रतुसम्बन्धानवगमेऽप्याकाङ्क्षासहकृतलिङ्गेन वहनयोग्यस्य पुरुषस्याकाङ्क्षायां सत्यां वहने विनियोगवदिन्द्राग्नी प्रकाशनेऽपि विनियोगोपपत्तेः। न चेन्द्राग्निप्रकाशनस्वरूपे वैयर्थ्यादस्त्येवापूर्वसाधनत्वकल्पनातात्पर्यग्रहार्थं प्रमाणान्तरापेक्षेति वाच्यम्। श्रुत्यादेरपि तदपेक्षत्वेन लिङ्गस्यैव विशिष्य तदपेक्षत्वोद्घोषे प्रमाणाभावात्। अस्ति चात्रापूर्वसाधनत्वकल्पनातात्पर्यग्राहकं प्रमाणम्। इन्द्राग्न्यादिदेवतानां क्रत्वव्यभिचारित्वेन जुहूवत्क्रतूपस्थापकत्वोपपत्तेः। देवतात्वं हि यागैकनिरूपितं विहितत्वघटितं चेति न लौकिकम्। न च तस्यालौकिकत्वेऽपि तत्त्वेन रूपेण मन्त्रेणाप्रकाशनादधिष्ठानमात्रस्य चेन्द्राग्न्यादेर्मन्त्रार्थवादादौ यागं विनापि स्वर्गमेर्वादिस्थत्वेन प्रतिपादनाल्लौकिकत्वावगतेः कथमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्ध इति वाच्यम्। मन्त्रार्थवादादेरन्यपरत्वेन स्वर्गादिस्थत्वे प्रमाणाभावात्। स्वार्थपरेण च तद्धितादिना क्रत्वव्यभिचारित्वेनैव तदुपस्थितेश्च।

किञ्च क्रत्वव्यभिचाराभावेऽप्यस्ति तावत्तेषां क्रतुसम्ब-

न्धः । अतश्च स्मारकविधयैव क्रतूपस्थित्युपपत्तेरानर्थक्यभिया च लौकिकनिराकरणोपपत्तेः परिशेषादेवापूर्वसाधनत्वलक्षणोपपत्ते र्न तदर्थं प्रमाणान्तरापेक्षा। अतो निरपेक्षेण लिङ्गेन क्रमसमाख्ययोर्बाधात् सर्वार्थत्वमित्येवं प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—नाकाङ्क्षाभावे योग्यतामात्ररूपस्य लिङ्गस्य विनियोजकशब्दकल्पकत्वं युक्तम् । वहनयोग्यस्यापि पुंसो नैरपेक्ष्ये सति वहने विनियोगादर्शनात् ।

न च मन्त्रगतायाः प्रयोजनाकाङ्क्षायास्सत्वान्न क्षतिरिति वाच्यम् । वाचस्तोमादात्रर्थस्मृतिगुणप्रकाशनद्वारैव विनियोगसत्त्वेन मन्त्राणां स्वतो निराकाङ्क्षत्वात् । अतश्च प्रकरणक्रमादिना पुनराकाङ्क्षामुत्थाप्य सामान्यतः क्रत्वन्तरसम्बन्धेऽवगते द्वारविशेषजिज्ञासायां लिङ्गान्मुख्यगौणाद्यर्थसम्बन्धोपपत्तिः ।

इदमेव च लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं न श्रुत्यादेरित्यत्र बीजम्, आकांक्षां विनापि तत्राङ्गताबोधात् ।

न च वाक्येनैव ब्राह्मणगतेन सर्वेषां मन्त्राणां वाचस्तोमाङ्गत्वेन निराकाङ्क्षत्वावगतेर्न प्रकरणादिना दुर्बलेनाकाङ्क्षोत्थापनसम्भवः । तत्तन्मन्त्रविशेषविषयाणां तत्तत्प्रकरणादीनामबाधेनोपपत्तौ सर्वसाधारण्येन तत्तन्मन्त्रपाठकालोत्पन्नप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामनुपस्थितेन वाचस्तोमवाक्येन बाधायोगात्, अन्यत्र वचनविनियुक्तमन्त्रविषये नैराकाङ्क्ष्योत्पादनायोगेन तत्साहचर्यात्प्रकरणादिविनियुक्तविषयेऽपि तदयोगाच्च । अतश्च वाचस्तोमवाक्येन सर्वेषां मन्त्राणां विनियोगेऽपि प्रमाणान्तरेण तत्र तत्राकांक्षोत्थापनादुपयुक्तस्तत्र लिङ्गेन विनियोगः । तच्च प्रमाणान्तरं क्वचिद्वाक्यं—यथा वषट्कारादिमन्त्राणां "एष वै सप्तदशः

प्रजापतिर्यज्ञेऽन्वायत्त" इति । "बर्हिर्देवसदनं दामी"त्यादीनां प्रकरणम् । प्रकृते च क्रमस्समाख्या च । पूषानुमन्त्रणमन्त्रादावपि समाख्येत्युक्तमेव । नच प्रबलप्रमाणेन विनियुक्तस्यापि दुर्बलेनान्यत्राकाङ्क्षोत्थापनेन विनियोगे समाख्यासहकृतमुख्यलिङ्गेनान्यत्र विनियुक्तस्यापि पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणसहकृतगौणलिङ्गेन दर्शपूर्णमासयोरावाहनादिमन्त्रवन्मन्त्रान्तरसमुच्चयेनापि विनियोगोपपत्तिः । तन्मात्रविषयप्रमाणद्वयस्थले मन्त्रपाठकालोत्पन्नप्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामुपस्थितेन प्रबलप्रमाणेन दुर्बलस्य बाधोपपत्तेः ।

अत एव गार्हपत्याङ्गताबोधकश्रुत्यैवेन्द्राङ्गत्वस्य बाधो, न तु वाचस्तोमवाक्येन । अतस्सिद्धं सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणेनैवाकाङ्क्षोत्थापने सति लिङ्गस्य विनियोजकत्वमिति । अतश्च क्रमसमाख्यानुरोधेन काम्येष्टिविषयत्वमेव ।

न चान्यत्राप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धरूपव्याप्तिबलेनाकाङ्क्षोत्थापनसम्भवः । प्रकरणपाठादौ ह्येतत्प्रकरणपठितेन मया कथमस्योपकर्तव्यमिति जायतेऽपेक्षा, न त्वव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धेऽपि व्याप्तेर्बोधकत्वनैयत्येऽप्याकाङ्क्षोत्थापकत्वासंभवात् । न हि वह्निविषये निराकाङ्क्षस्य वह्न्यनुमितौ जातायां तद्विषये पुनराकाङ्क्षोपजायते । अत एव जुह्वादिप्रतिपादकस्याप्यनारभ्याधीतस्य मन्त्रस्य सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तराभावसत्त्वे नैव दर्शाद्यङ्गत्वम्, किन्तु वाचस्तोमाद्यङ्गतैवेति ध्येयम् ।

अतश्च यद्यपीन्द्राग्न्यादीनामपूर्वाव्यभिचारस्स्यात् तथापि न तन्मन्त्राणां सर्वार्थत्वम् । किमुत यदा नैव सः ।

ननु—कोऽयमव्यभिचरितसम्बन्धो नाम ? या या जुहूस्सा सा क्रतुसाधनमित्येवं व्याप्तिरूप इति चेत्—हन्त हिरण्यादेरप्यपूर्वसाधनत्वयोग्यत्वात्तदव्यभिचारापत्तिः । सर्वव्यक्तीनां फलो-

पधाननैयत्याभावाद्व्यभिचार इति चेत्-जुह्वादावपि तुल्यमेतत् ।

किञ्चैवमिन्द्रादेः कथं व्यभिचारित्वम् ? तस्य स्वर्गमेर्वादिस्थत्वेऽपि क्रतुसम्बन्धाव्यभिचारात् । न ह्येतादृशी काचिदिन्द्रव्यक्तिरस्ति, या नापूर्वीयसूक्तहविर्भाक्, प्रमाणाभावादिति चेत्—नः अपूर्वमात्रनिरूपितसाधनतावच्छेदकीभूतो यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्यापूर्वाव्यभिचार इति नियमाङ्गीकारात् । भवति चाकारविशेषस्वरूपजुहूत्वादि तथा कार्यान्तरं प्रति काष्ठत्वादिना साधनत्वेनाकारविशेषत्वादिना तत्त्वे प्रमाणाभावात् । हिरण्यादेस्तु तत्त्वेनैव कार्यान्तरसाधनतेति वैषम्यम् ।

इन्द्रादिस्थलेऽपि पदस्यैवास्मन्मते देवतात्वादानुपूर्वीयविशेषविशिष्टवर्णत्वस्यापूर्वीयसाधनतावच्छेदकत्वेऽपि कार्यान्तरं प्रत्यपि साधनत्वाद्व्यभिचारः ।

अस्त्येव हि तादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णत्वेन स्वार्थबोधं प्रत्यपि करणता । अन्यथा तदवच्छिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तेः । स्वार्थस्य चापूर्वसाधनत्वकल्पने प्रमाणाभावान्न तद्द्वारापि पदस्यापूर्वाव्यभिचारः । अग्न्यादिपदस्य तु व्यभिचारस्स्पष्ट एव । अतोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धस्यैवाभावात् सत्त्वेऽपि वा तेनाकाङ्क्षानुत्थापनान्न सर्वार्थत्वम् । स्मारकविधया बोधनाकाङ्क्षोत्थापनं तु दूरभ्रष्टमेव । अत एव यत्राध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानस्योपनिषज्जन्यजीवात्मज्ञानस्य वा स्वत एव साकाङ्क्षस्य नाकाङ्क्षोत्थापकप्रमाणापेक्षा तत्र भवत्येव सामर्थ्यमात्रात्प्रमाणान्तराभावेऽपि क्रत्वङ्गता ।

वस्तुतस्तु कृष्यादिवन्नित्यप्राप्तस्य विधिकल्पने प्रमाणाभावेन विधेयत्वाभावान्न तत्राङ्गताबोधः, अपि तु जन्यत्वमात्रबोधः । अङ्गत्वं परं "यदेव विद्यया करोती" त्यनेन कथञ्चिदवधेयम् ।

प्रकृते तु सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणं विना लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगात् क्रमसमाख्यानुरोधेन मन्त्राणां काम्येष्टिविषयत्वमेव ।

न च प्रबलेन क्रमेणैव सामान्यसम्बन्धबोधोपपत्तेः कथं दुर्बलसमाख्यायास्तद्बोधकत्वमिति वाच्यम् । यत्र पाथिकृतीयादिकेवलाग्निदेवत्येष्टावातिदेशिकमन्त्रप्राप्त्या न प्रधाने याज्याद्यपेक्षा, वाचनिकसाप्तदश्याम्नानाच्च सामिधेनीष्वाग्नेयऋग्द्वयापेक्षा, तत्र तदिष्टिक्रमाम्नाताग्नेयमन्त्रद्वयस्यापेक्षाक्रमेण प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन च सामिधेनीषु निवेशप्रसक्तौ समाख्यया तन्निवर्तनात् । न हि तया क्रमस्य बाधः, सङ्कोचो वा । तस्य याज्यादिकार्ये निवेशेऽप्यविरोधात् । अपि त्वपेक्षितविधानादिरूपस्य न्यायस्यैव । स तु समाख्यातो दुर्बल एवेति न किञ्चिद्बाधकम् ।

न च तर्हि काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमित्येवं समाख्ययैवेष्टासिद्ध्युपपत्ते र्न क्वचित् क्रमस्यासाधारण्येन सामान्यसम्बन्धबोधकत्वमिति वाच्यम् । यत्राग्निवारुणीष्टिक्रमे तत्तद्देवत्ययाज्यानुवाक्ये पठित्वा सोमारौद्रीष्टिक्रमाम्नाततद्देवत्ययाज्यानुवाक्ययोःपाठात्पूर्वमाग्नेय्यो मनो ऋचः पृथुपाजवत्यश्च समाम्नाताः तत्र तासां लिङ्गविनियुक्तमन्त्रान्तरेण बाधादुत्तरेष्टियाज्यादिकार्ये समाख्यामात्रेण विनियोगानुपपत्तेः लिङ्गसहकृतसमाख्ययान्यत्र विनियोगप्रसक्तौ क्रमेण तां बाधित्वोत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये निवेशाङ्गीकारात् ।

न च क्रमः पूर्वस्यामपीष्टौ साधारणः । पूर्वेष्टिसामिधेनीस्थानस्य तदीययाज्यादिपाठेन व्यवधानात् । अत उत्तरेष्टिसामिधेनीकार्य एव क्रमान्निवेशः । एवं च तासां धाय्यासमाख्याप्युपपन्ना भवति ।

अपि च यत्रैन्द्राग्नयागद्वयक्रमे याज्यानुवाक्यायुगलद्वयमाम्नातम् तत्र क्रमानङ्गीकारे पूर्वस्योत्तरं युगलमुत्तरस्य पूर्वमित्येवमपि प्रसज्येतेति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रमग्रहणम् । प्रयोजनं सूत्रं च स्पष्टम् ॥

इति सप्तमं लिङ्गक्रमसमाख्याधिकरणम् ॥

अथाष्टममाग्नेय्यधिकरणम् ॥ (८)

सू-अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात्॥३-२-२१॥

(विषयसंशयौ)

ज्योतिष्टोमे–आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्र्या सदो, वैष्णव्या हविर्धानमित्यादि श्रूयते । तत्र किं प्रकरणे पठितमपठितं वाग्न्यादिप्रकाशकं ऋङ्मात्रं तृतीयया तत्तदुपस्थानाङ्गत्वेन विनियुज्यते ? उत यत् प्रकरणे पठितं कार्यान्तरे च विशिष्य विनियुक्तं यथा–'अग्न आयाहि वीतय' इत्यादि स्तोत्रादौ तदेवात्र विनियुज्यत इति चिन्त्यते ।

(सङ्गतिः)

श्रुतिप्रमाणकेऽप्यत्र विनियोगेऽङ्गतावच्छेदकस्याग्न्यादिप्रकाशकऋक्त्वस्य लिङ्गप्रमेयत्वात्तदुपयोगिचिन्तनस्य पादसङ्गत्यविरोधः । अध्यायसङ्गतिस्तु स्पष्टैव । शुद्धस्य लिङ्गस्यापि विनियोजकत्वात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणापेक्षत्वेऽपि श्रुतेस्तदभावे विनियोजकत्वोपपत्तेर्न तदपेक्षेत्येवं पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र सर्वमेव प्रबलं प्रमाणं न दुर्बलेनाविरोधिनापि सङ्कोचयितुमलम्, सङ्कोचस्यापि बाधापरपर्यायत्वात् । अन्यथा प्रयाजा-

देरप्यानन्तर्यात् पौरोडाशिकसमाख्यया चाग्नेयमात्राङ्गत्वापत्तिः। अतश्चात्र तृतीयया श्रुत्याग्निदेवत्यऋङ्मात्रस्यैव प्रकृताप्रकृत-साधारण्येनाग्नेयीप्रातिपदिकश्रुत्याभिहितस्याग्नीध्रोपस्थानाङ्गत्वेन विशिष्टविध्युत्तरकल्पविशेषणविधिना विनियोगान्न प्रकर-णादिना सङ्कोचोपपत्तिः। न ह्यत्र "व्रीहीन् प्रोक्षती" त्यादाविव यथाश्रुतार्थे आनर्थक्यम्, येन तत्परिहारार्थमपूर्वसाधनत्वलक्षणा-तात्पर्यग्रहाय दुर्बलस्याप्यधिकाराख्यप्रकरणस्योपजीवनात्तेन स्वविषये सङ्कोच्येत। उपादेयत्वाच्च न तदाशङ्काप्याग्नेयीपदेऽस्ति। अत एव यत्राग्नीध्रोपस्थानस्वरूपे तदाशङ्का, तत्रास्त्येवापूर्वसाध-नत्वलक्षणार्थं तदनुप्रवेशः।

न चैतावता प्रकृताग्नेयीमात्रग्रहणापत्तिः। अप्रकृताभिरपि प्रकृतापूर्वसाधनीभूताग्नीध्रोपस्थानसम्भवात्। न चाग्नेयीशब्दस्य यौगिकत्वात् सन्निहितव्यक्तिवाचित्वप्रतीतेः प्रकृतमात्रग्रहणोपप-त्तिः। यौगिकानामप्यवयवार्थविशिष्टव्यक्तिमात्रवाचित्वेन स-न्निहितवाचित्वे प्रमाणाभावात्। पाचकादौ क्वाचित्की संनिहि-तव्यक्तिप्रतीतिस्तु प्रमाणान्तरादेव।

न चैवमप्याग्नेयीशब्दस्य तद्धितान्तत्वात् तस्य च सर्वनामा-र्थवृत्तित्वेन सन्निहितव्यक्तिवाचित्वस्य स्थापितत्वात् कथमप्रकृ-तग्रहणापेक्षेति वाच्यम्। 'अग्न आयाहि वीतय' इत्यादीनामेक-प्रकरणपठितत्वेऽपि प्रदेशान्तरस्थत्वेनासन्निहितत्वात्। पाठस-न्निहितपरत्वमात्रं हि सर्वनाम्नां व्युत्पत्तिसिद्धम्, न प्रकरणसन्नि-हितत्वमपि। असम्बन्धिपदाव्यवधाने तादृशविषये क्वापि प्रयोगा-दर्शनात्। अतस्संन्निहितवाचित्वासम्भवात् सर्वग्रहणोपपत्तिः।

यत्तु न्यायसुधाकृता अन्यैश्चाग्निदैवत्यत्वऋक्त्वसन्नि-हितत्वादीनां मन्त्रविशेषोपलक्षणत्वादेकेन चोपलक्षणेन प्र-

कृतऋक्कार्यसिद्धौ उपलक्षणान्तरानपेक्षणादाग्निदेवत्यत्वऋक्त्वयो- श्श्रुतत्वाविशेषेणोभयोरप्युपलक्षणत्वेऽपि सन्निहितत्वस्य विग्रह- वाक्यस्थसर्वनामगम्यत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वादविवक्षावगते- स्सर्वग्रहणमित्येवं समाहितम् । तन्न; विशेषणत्वेनैवान्वयसम्भ- वे उपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् । अस्तु वोपलक्षणत्वं, तथाप्यु- पादेयस्थले विशेषणत्ववत् सर्वेषामेवोपलक्षणत्वे किं बाधकम् ? किञ्च ऋक्त्वमपि नैव श्रुतं, स्त्रीत्वमात्रस्यैव स्त्रीप्रत्ययेनोक्तत्वात् । अतोऽग्निदेवत्यत्वापेक्षया तस्यापि विलम्बोपस्थितिकत्वादविव- क्षापत्तिः ।

किञ्च सन्निहितोपलक्षितव्यक्तिविशेषत्वमपि न विलम्बितम्, तस्य तद्धितवाच्यत्वेन गुणाधिकरणे व्यवस्थापनात् ।

यदपि भवदेवेन विशेष्यभूते सर्वनामार्थे यत्र विशेषणी- भूतदेवताया विधानं तत्रैव सर्वनाम्नस्सन्निहितावलम्बित्वम्, य- था—आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादौ । न तु यत्र सर्वनामार्थ एव वि- धीयते विशेषणं तु नैव श्रुतं प्राप्तं वा न तत्र संनिहितावल- म्बित्वमिति । तदपि यदि पूर्वमताभिप्रायकं तदा तद्दूषणेनैव नि- रासः । यदि तु न, तत ईदृशनियमे प्रमाणाभावः 'येनाक्षमुपा- ञ्ज्या'दित्यादौ व्यभिचारश्चेत्युपेक्षितम् । तस्मादुक्तप्रकारेणैव सर्वग्रहणम् ।

अस्तु वा कथञ्चिदाग्नेयीपदेन प्रकृतग्रहणं, तथापि ब्रह्मौदनप्राशनादौ यत्र 'चतुरो ब्राह्मणान् भोजये'दित्येव श्रुतम् तत्र सर्वनामश्रवणाभावादाधानाङ्गभूतऋत्विङ्मात्रग्रहणे नैव किञ्चिद्बीजम् । नहीदं ब्राह्मणसंस्कारार्थं भोजनम्, अपि तु ब्राह्मौदनिकाग्निसंस्कारकौदनप्रतिपत्त्यर्थम् । तन्नाशे पुनर्भोज- नानुष्ठानादर्शनात् ।

एवं सत्यपि यदि प्रकृतमात्रग्रहणे किञ्चित्प्रमाणं भवेत् ततो "यजमानपञ्चमा" इतिवत्कर्तृनियमांशे स्यादपि संस्कार्यत्वम्, न तु तदस्तीति सर्वग्रहणमेव ।

न चैवं प्रकृतमात्रे नियामकान्तराभावेऽप्यप्रकृतग्रहणे तस्या आग्नीध्रोपस्थानस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यापत्तेरपूर्वार्थत्वकल्पनस्याप्यावश्यकत्वात् क्लृप्तापूर्वार्थतायाः प्रकृताया एवाग्नीध्रोपस्थानरूपद्वारान्तरसम्बन्धमात्रकरणेन लाघवात्तदुपजीविविधिश्रुत्या च प्रातिपदिकश्रुतेरपि सङ्कोचोपपत्तेः प्रकृतमात्रग्रहणोपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रकृताया अपि ग्रहणेऽस्मिन्वाक्य उपस्थानपदेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात् । न हि तत् स्वरूपेण द्वारम्, तत्कार्यापन्ने ऊहाद्यनापत्तेः । तावतैव चाप्रकृताया अप्यपूर्वार्थत्वोपपत्ते र्नानर्थक्यम् ।

अपि च प्रकृताया अपि न साक्षादपूर्वार्थत्वम् । क्लृप्तताद्बोधकप्रमाणाभावात् । न हि प्रकरणं स्वातन्त्र्येण वाक्यान्तरकल्पनद्वारा वा तत्र प्रमाणम्, गौरवात् । तथात्वे च प्रोक्षणादेरपि तेनैवापूर्वार्थत्वोपपत्ते र्व्रीह्यादीनां यथाश्रुतानामेव द्वारत्वेन ग्रहणाद्यवादीनां द्वारत्वानुपपत्तेः । अपि त्वपूर्वसाधनीभूतस्तोत्रार्थत्वमेव । न च तावतोपस्थानविधौ कश्चिदुपयोगः अपूर्वसाधनीभूतोपस्थानार्थत्वालाभात् ।

अस्तु वा प्रकृतायास्स्तोत्रादिवाक्येषु स्वातन्त्र्येणापूर्वार्थत्वक्लृप्तिः, तथापि तस्या दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन स्तोत्रजन्यापूर्वार्थत्वस्यैव क्लृप्तेर्ज्योतिष्टोमापूर्वार्थत्वस्योपस्थानजन्यापूर्वार्थत्वस्य वा क्लृप्तत्वाभावेन तत्कल्पनस्यावश्यकत्वान्नात्र प्रकृताभिर्विशेषः । यत्किञ्चिदपूर्वार्थत्वक्लृप्तिमात्रेण प्रकृतग्रहणे त्वप्रकृतानामपि तत्र तत्र क्रत्वन्तरे विनियुक्तत्वादविशेषः । तस्मात्

सर्वग्रहणम् । यदि पर प्रकृतानां विशिष्य स्तोत्रादौ विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षायुक्तसामान्यवाक्येन कथं विनियोग इत्याशङ्क्येत ततोऽस्त्वप्रकृतानामेव प्रयोजनसाकाङ्क्षाणां विनियोगः । सर्वथा न प्रकृतमात्रग्रहणम् ।

सूत्रं तु, अयं मन्त्रविधिरधिकारेऽधिकृतमन्त्रविषयेऽतदाख्येषु तद्भिन्नेषु चावगन्तव्यः । यदि परं विशिष्यं शिष्टत्वादधिकृतानां निराकाङ्क्षत्वमाशङ्क्येत ततोऽस्तु तद्भिन्ने एवेति व्याख्येयम् ॥

(इति पूर्वपक्षः)

सू—तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ ३–२–२२ ॥

(अथ सिद्धान्तः)

नैवआग्नीयकस्थले सर्वग्रहणम् । प्रातिपदिकश्रुते र्विनियोजकतृतीयादिश्रुतेश्चाविशेषप्रवृत्तावपि सर्वोपजीव्यप्रधानभूतविधिश्रुतेर्लाघवोपजीवनेन प्रकृतमात्रविषयत्वात् । तथा हि—यद्यपि तावदत्र मन्त्रविशिष्टोपस्थानमेवापूर्वसाधनीभूताग्नीध्रमण्डपसंस्कारार्थत्वेन विधीयते तथापि आर्थिकेन विशेषणविधिनोपस्थानोद्देशेन मन्त्रविधानोपपत्तिः । तत्रापि चोपस्थानस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनलक्षणा समस्त्येव, तथापि सर्वत्रापूर्वसाधनीभूतोद्देशेनाङ्गविधावर्थादपूर्वोद्देशेनापि तद्विधानस्यावश्यकत्वात्तस्य च विधिकल्पनां विनानुपपत्तेः तदप्यावश्यकम् । तदेतदवघातादिविधावगत्याङ्गीकृतम् । प्रकृते त्वप्रकृतग्रहणेऽपूर्वसम्बन्धस्य तत्साधनीभूतसम्बन्धस्य च उभयस्यापि श्रूयमाणेन विधिना श्रुत्यर्थाभ्यां करणे गौरवापत्तेः प्रकृतग्रहणे च तत्राप्यपूर्वसम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात् केवलमपूर्वसाधनीभूतसम्बन्धमात्रस्य करणेन लाघवोपपत्तेस्तद्ग्रहणमेव लाघवोपजीविनी विधिश्रुतिरनुमन्यते ।

अत एव यद्यप्यपूर्वसम्बन्धस्स्वकल्पकेन विशेष्योपस्थितेन च कार्यान्तरसम्बन्धेनैव निराकाङ्क्षः, तथापि चैतदाकाङ्क्षयैव तदुपजीवनं नानुपपन्नम्।

यद्यपि च प्रकृताग्नेयीमन्त्रस्यापि स्तोत्रापूर्वसम्बन्धक्लृप्तावप्युपस्थानजन्यापूर्वसम्बन्धकल्पनावश्यंभावेन गौरवस्याविशिष्टत्वान्नानया युक्त्या प्रकृतनियमस्सिद्धान्तयितुं शक्यते तथापि यत्र ब्रह्मौदनप्राशनाङ्गभूतब्राह्मणविधौ प्राशनस्य प्रतिपत्तित्वेन दृष्टार्थत्वादाधानाद्यपूर्वसाधनलक्षणा तत्र तदपूर्वसम्बन्धस्य ऋत्विजां प्रयोगाङ्गत्वेन नित्यप्राप्तत्वात्प्रकृतग्रहणोपपत्तिः।

अत एव यत्रा 'त्रेयाय हिरण्यं ददाती'त्यादावृत्विक्त्वात्रेयस्य न नियता प्राप्तिः तत्र विधिश्रुतेरपूर्वसम्बन्धाक्षेपकत्वस्यावश्यकत्वान्न कदाचित्प्रकृतसत्त्वेऽपि तन्नियमः। तस्मादाक्षेपणीयापूर्वसम्बन्धस्य कार्यान्तरार्थत्वमप्यन्यत्र नियमेन क्लृप्तौ तन्मात्रोपजीवनेनान्यत्र कार्यान्तरसम्बन्धमात्रकरणमित्येतस्यैतदधिकरणन्यायस्याग्नेयीरूपोदाहरणासम्भवेऽपि न विघातः।

अत एवा''ग्निमुपनिधाय स्तुवीते''त्यादावाक्षेपणीयस्तोत्रापूर्वसम्बन्धस्याहवनीयादावप्राप्तत्वान्न तन्नियमः। प्रत्युताहवनीयादेर्वचनं विना बहिर्नयने दोषश्रवणाल्लौकिकाग्निनियम एवेति सप्तमे वक्ष्यते। आग्नेयीवाक्ये प्रकृतनियमसाधनप्रकारस्तु यद्यन्विष्यमाणोऽप्याक्षेपणीयापूर्वसाधनीभूतकार्यान्तरार्थत्वेन विनियोगो नैव लभ्यते तदैवम्। आग्नेयीतितद्धितस्य सन्निहितपरामर्शित्वात्प्रकृतग्रहणमिति।

न चैकस्मिन्नपि प्रकरणे प्रदेशान्तरस्थत्वेनासम्बन्धिवाक्यान्तरव्यवधानात्सन्निहितपरामर्शित्वबाधः। स्वपदसन्निहिताभावे स्ववाक्यसन्निहितपरामर्शित्ववत्स्ववाक्यसन्निहिताभावे व्य-

वहितवाक्यसंनिहितपरामर्शित्वञ्च तस्याप्यभावे तद्धितेनैकप्रक-रणव्यवहितवाक्यसंनिहितमात्रपरामर्शस्योपपत्तौ तद्बाधे प्रमा-णाभावात् ।

न च संनिहितस्यापि निराकाङ्क्षस्य न परामर्शः । सर्वना-मादेस्थले "एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञाना"मित्यादौ निराका-ङ्क्षस्याप्यन्यतराकाङ्क्षया संनिहितत्वमात्रे परामर्शव्युत्पत्तेः ।

किञ्चाग्नेयीनां कासांश्चिद्द्विशिष्य स्तोत्रादौ विनियोगे-ऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे पार्थक्येन पाठस्यापि सत्त्वात्तद्बलेन च तासां ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धस्यापि क्लृप्तरूपस्थानवाक्येन लाघ-वोपजीविना तासामेव ग्रहणमित्यपि सुवचम् ।

सूत्रमपि तदाख्योऽधिकृत एव मन्त्रादिं नियम्येत । आग्ने-यीस्थले त्ववत्प्रकरणस्थत्वमात्रेण तद्धितेन तत्परामर्शात्प्रकर-णपाठेन ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धस्य क्लृप्तेश्चान्यत्र च ब्रह्मौदन-प्राशनादिविधौ लाघवाख्योपपत्तेरपि सत्त्वाच्चेति व्याख्येयम् ॥

सू—अनर्थकश्चोपदेशस्स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवत ॥३—२—२३॥

ननु—नात्रापूर्वसाधनीभूतोपस्थानत्वेनोद्देश्यता येनापूर्वसम्ब-न्धलाभार्थं प्रकृतिनियमस्स्यात् । आग्नीध्रोपस्थानस्य क्रत्वनैकान्ति-कत्वाभावेनाधानवत्तत्स्वरूपार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य बाधकाभावात् । अ-तश्चोपस्थानजन्यापूर्वार्थत्वस्यैवाभावे सुतरां ज्योतिष्टोमापूर्वार्थत्वा-भावात् किमर्थं पाठोपजीवनमिति चेत् न; उपस्थानस्वरूपार्थत्वे यागादिस्वरूपार्थत्ववन्मन्त्रोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः । आहवनीया-दीनां त्वदृष्टघटितत्वान्न तदिति विशेषः । अतश्चापूर्वसाधनल-क्षणा तावदावश्यक्येव । तत्राऽपि यद्युपस्थानस्यादृष्टार्थत्वं स्या-

त्तदा तन्मन्त्रस्यापि प्रोक्षणमन्त्रवदुपस्थानजन्यादृष्टार्थत्वमेव दीक्षणीयात्राङ्गनियमन्यायेन भवेत् तस्य त्वभिधानफलकस्य करिष्यमाणमण्डपवृत्तिपदार्थानुष्ठानोपयोगितया दृष्टार्थत्वादवघातमन्त्रवदेव तन्मन्त्रस्य क्रत्वपूर्वार्थत्वमावश्यकम् । अतश्च तल्लाभार्थं युक्तं प्रकरणपाठोपजीवनमिति ।

यदा त्वाग्नीध्रोद्देशेनैव मन्त्रविधिः, उपस्थानं तु मन्त्रस्याभिधानमात्रव्यापारकत्वस्वाभाव्यादग्न आग्नाहीत्याद्यामन्त्रणविभक्त्यादेश्च समीपस्थित्याक्षेपकत्वात्प्राप्तमिति पक्षस्समाश्रीयते, तदा आग्नीध्रस्वरूपस्य जुहूवत्क्रत्वव्यभिचारेऽपि लौकिकत्वेन तास्मिन्नानर्थक्यादपूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणपाठाद्युपजीवनमावश्यकमेव । अतो युक्तमेव प्रकृतग्रहणम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥

यत्तु प्रकृतानां स्तोत्रादिप्रयोजनान्तरनिराकाङ्क्षत्वात्प्रयोजनसाकाङ्क्षाणामप्रकृतानामेव ग्रहणमित्युक्तम् । तत्राह—

सू—सर्वेषां चोपदिष्टत्वात ॥ ३–२–२३ ॥

वैाचस्तोमादौ सर्वेषामेव मन्त्राणामुपदिष्टत्वेन निराकाङ्क्षत्वाविशेषादित्याशयः । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

इति अष्टमप्राग्नेय्यधिकरणम् ॥

अथ नवमं भक्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥ (भक्षवेदिका)

सू—लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ ३–२–२४ ॥ (पू)

(विषयः)

ज्योतिष्टोमे—"(१)भक्षेहि मा विश दीर्घायुत्वाय शंतनुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि वसो पुरावसो प्रियो मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासं नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येषं" "हिन्व मे गात्रा हरिवो गणान्मे मा वितीतृषः । शिवो मे सप्तऋषीनुपतिष्ठस्व मा मे वाङ्नाभिमतिगाः" "मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाक् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु", वसुमद्गणस्य, रुद्रवद्गणस्यादित्यवद्गणस्य, सोम देव ते मतिविदः प्रातस्सवनस्य, माध्यंदिनस्य सवनस्य, तृतीयस्य सवनस्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुब्च्छन्दसो जगतीच्छन्दसोऽग्निहुत इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि" अयं मन्त्रो भक्षानुवाक इत्येवं समाख्यातस्समाम्नातः ।

(संशयः)

तत्र मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तस्तावद्भक्षण एव विनियुज्यत इत्यविवादः । साधयिष्यते चोत्तराधिकरणे । पूर्वावयवानां तु किं भक्षमन्त्रैकवाक्यतया भक्षण एव विनियोगः ? अथ वा सध्यासमित्यन्तो ग्रहणे नृचक्षसमित्यादिरवख्येषमित्यन्तोऽवेक्षणे, 'हिन्वे'त्यादि'रतिगा' इत्यन्तश्च सम्यक्जरण इत्येवं सन्देहः ।

---

१. तै. सं. ३. २. ५..

(सङ्गतिः)

सिद्धान्ते लिङ्गविनियोगसत्त्वात्तदुपयोग्युद्देश्यतावच्छेदकनिरूपणाच्च पादाध्यायसङ्गतिः।

अनन्तरा तु क्रतुसम्बन्धरहितद्वारसम्बन्धानुपपत्तेः प्रकृतग्रहणेऽभिहिते प्रकृतेतरग्रहणादेरपूर्वसम्बन्धाभावान्न द्वारतेत्येवं पूर्वपक्षोत्थानाद्द्रष्टव्या।

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यपि ग्रहणाद्यर्थत्वे लिङ्गमस्ति प्रमाणं तथापि ग्रहणादिस्वरूपार्थत्वे मन्त्रनियमस्यानर्थक्यापत्तेर्ग्रहणादेरविहितत्वेन चापूर्वं प्रत्यङ्गत्ववत्साधनत्वस्याप्ययोगादपूर्वसाधनत्वलक्षणाया अप्यनुपपत्तेः उद्देश्यत्वासंभवान्न ग्रहणाद्यङ्गत्वेन मन्त्रविधिर्युक्तः।

न च साधनत्वासम्भवेऽप्यपूर्वप्रयोजकत्वस्य तावत्सत्त्वात्तेन रूपेणोद्देश्यत्वोपपत्तिः; अवेक्षणस्य भक्षणाजनकत्वेन तदभावाद्ग्रहणस्यापि नैयत्येन भक्षणजनकत्वाभावाच्च कथञ्चिद्वा ग्रहणमात्रस्य पाक्षिकप्राप्तौ बाहुद्वयकरणकत्वस्य कथमप्यप्राप्तेश्च। सम्यग्जरणस्य तदनुकूलव्यापारस्य वा भक्षणजनकत्वं तूत्तरकालीनत्वाद्व्याहतमेव। अतोऽपूर्वप्रयोजकत्वस्याभावान्न तत्त्वेनाप्युद्देश्यता।

न च सम्यग्जरणस्य भक्षणजनकत्वाभावेऽपि तज्जन्यत्वसत्त्वात् स्वर्गमन्त्रे स्वर्गस्येवापूर्वजनकजन्यत्वेन द्वारत्वोपपत्तिः। सम्यग्जरणस्य भक्षणजन्यत्वेऽपि गलकबलसंयोगरूपस्य भक्षणस्यात्र हविःप्रतिपत्त्यर्थत्वेन सम्यग्जरणफलकत्वाभावात्तत्प्रकाशनस्योपयोगाभावेनानुपपत्तेः। अतो न लिङ्गाद्ग्रहणार्थत्वम्।

अत एव च बलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणलिङ्गबलीयस्त्वेनापि न पौनरुक्त्यम्।

वस्तुतस्तु नात्र लिङ्गमपि मुख्यमस्ति। सघेर्हिंसार्थत्वस्मरणेन ग्रहणवाचित्वाभावात्। चक्षिङो भाषणार्थत्वस्मरणेनावेक्षणार्थतानुपपत्तेश्च हिनोतेर्गत्यर्थत्वान्न सम्यग्जरणार्थत्वमपि। अतश्च ग्रहणाद्यर्थत्वेऽपि लक्षणापत्तेर्वरं विहितभक्षणलक्षकत्वमेव।

वस्तुतस्तु न तदपि, देवस्य त्वेत्यादिपदवत्स्वशक्यार्थस्यैव भक्षणविशेषणत्वोपपत्तेः तद्वदेव च तादृशभक्षणप्रतिपादनस्याभ्युदयकारित्वकल्पनान्नानर्थक्यमपि।

यद्यपि चाख्यातभेदान्न तद्वदिह विशिष्टशाब्दबोधप्रयोजकीभूताकाङ्क्षारूपलिङ्गसत्त्वं तथा 'प्येकं वृणीत' इत्यादिवदेकवाक्यतालाभार्थमासक्तिमात्रेण तत्कल्पनमपि नानुपपन्नम्।

वस्तुतस्तु सत्यप्याख्यातभेदे उपक्रमोपसंहारैक्ये सत्येकवाक्यताप्रयोजकीभूताकाङ्क्षासत्त्वस्य वैश्वानरवाक्यादौ व्युत्पादनात् तत्रापि च भक्षेहीत्यादिना भक्षस्यैवोपक्रमात् 'भक्षयामी'त्यनेन तस्यैवोपसंहारादुपक्रमोपसंहारैक्यावगतेरेकवाक्यताप्रयोजकीभूताकाङ्क्षारूपलिङ्गोपपत्तिः। इदमेव च मूले वाक्यतोपगमनसामर्थ्यपदेन व्यवहृतम्।

न च 'भक्षेही'त्यस्य ग्रहणार्थत्वेऽप्युपपत्तेरेकान्तत उभयोर्भक्षमात्रविषयत्वानुपपत्तिः। भक्षणस्यैव दीर्घायुष्ट्वादिफलकत्वात्तदन्वयानुरोधेनैवोपक्रमस्य भक्षणार्थत्वावधारणोपपत्तेः। अतश्च युक्तैवोक्तविधलिङ्गादेकवाक्यतादि कल्पयित्वा सर्वस्यापि भक्षणार्थता।

एवं च भक्षानुवाकसमाख्यापि मुख्यवृत्त्यैवोपपन्ना भवि-

ष्यति। इतरथा भक्षसमुदायाश्रयिषु लिङ्गसमवायाद्भक्षशब्दो गौणस्स्यात्। अतश्च सर्वस्याप्यनुवाकस्य भक्षार्थत्वमेव। सूत्रं स्पष्टम्॥

(इति पूर्वपक्षः)

(अथ सिद्धान्तः)

सू—तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चादितत्वात ॥३—२—२५॥ (सि)

न सर्वस्य भक्षणे विनियोगः। किन्तु तत्तदवयवानाम्। तस्मादपकर्ष एव। तत्तदाख्यातेन तत्तदर्थस्य मुख्यविशेष्यतया प्रतीतेरर्थाभिधानरूपेण लिङ्गेन ग्रहणाद्यर्थत्वनिश्चयात्।

यद्यपि चात्रोपक्रमोपसंहाराभ्यामेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं क्लृप्तमित्येकवाक्यतावगमस्स्यात्तथापि ग्रहणादिप्रकाशकस्य मन्त्रभागस्य वाक्येनैव भक्षणाङ्गतेति ततोऽपि प्रबलादर्थाभिधानलिङ्गाद्ग्रहणाद्यङ्गत्वनिश्चयस्सुलभ एव। वैश्वानरादिवाक्येषु नैवंविधं किञ्चिदस्ति प्रबलं वाक्यभेदसाधकमिति न तदङ्गीकारः।

वस्तुतस्तु क्रमस्य साधारणत्वात् प्रत्युत मुख्यसामर्थ्यानुरोधेन ग्रहणविषय एवोपपत्तेनात्रैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यमपि।

यत्तु दीर्घायुत्वेत्यादेरनन्वय एव भक्षणार्थत्वतात्पर्यग्राहक इत्युक्तम्। तस्य ग्रहणफलीभूतभक्षणफलत्वेनापि स्तावकतयान्वयोपपत्तेरसाधकम्।

यत्तु मद्यादेर्हिंसाद्यर्थकत्वान्न ग्रहणादौ मुख्यसामर्थ्यमस्तीत्युक्तम्, तन्न; भूसत्तायामितिवद्ग्रहणादावपि वृद्धप्रयोगेण

स्मृतेरुपलक्षणत्वान्मुख्यसामर्थ्योपपत्तेः, प्रकृते च दृष्टार्थतालाभाय ग्रहणाद्यर्थत्वानिर्णयोपपत्तेश्च। हिनोतेस्तु गत्यर्थतास्मरणेनैव सम्यग्जरणफलकतावगतिः। मे गात्राणि हिन्व गच्छ गणानीन्द्रियाणि मा वितृष्णान कुरु सप्तऋषीन् सप्त प्राणानुपतिष्ठस्व वाङ्नाभिमतिक्रम्य च मा गा इत्येवमर्थावगमाद्दिगात्रगमनफलीभूतसम्यग्जरणावगतिस्सुलभैव। अतो मुख्यसामर्थ्यं युक्तमेव।

यत्तु ग्रहणादेरपूर्वसम्बन्धस्य नियतप्राप्त्यभावान्नोद्देश्यतेत्युक्तम्। तन्न ग्रहणादेर्भक्षविध्याक्षेपेण नियमप्राप्त्यभावेऽपि तत्तन्मन्त्राणां समाख्यामहकृतावान्तरप्रकरणेन भक्षाङ्गत्वेऽवगते तदङ्गत्वेन मान्त्रवर्णिकक्रियाविधिकल्पनोपपत्ते बाहुभ्यां गृहीत्वावेक्षे सम्यग्जरणायेत्येतान्येव वा पदानि भक्षविध्येकवाक्यतया कल्प्यन्ते। तत्र च बाहुत्वांशेऽपूर्वविधिः, ग्रहणांशे नियमविधिः, अवेक्षणांशे त्वपूर्वविधिरदृष्टार्थत्वं च। अस्तु वा वमनविरेकसाधनीभूतद्रव्यसंसर्गपरिहारार्थत्वेनावेक्षणविधिर्दृष्टार्थ एव। अवेक्षणस्य दृष्टार्थत्वलाभायैव च भक्षणस्यापि सम्यग्जरणपर्यन्तस्यैव भक्षणविधिना विधानम्। वमनविरेकनिमित्तकप्रायश्चित्ताम्नानादेव सम्यग्जरणपर्यन्तस्य भक्षणस्य प्रतिपत्तित्वावगतिः सम्यग्जरणमन्त्रस्यैव च मान्त्रवर्णिकसम्यग्जरणपर्यन्तत्वकल्पकत्वम्। भक्षणे च कदाचित्सम्यग्जरणपर्यन्तत्वस्य स्वतस्सिद्धत्वेऽपि नैयत्येन तत्सिद्धिफलकता मन्त्रस्य न विरुध्यते। नैयत्येन तत्सिद्धिश्च न भक्षणमात्रेणेति सम्यग्जरणविरोधिविनाडीगतिप्रतिबन्धकफलाजेवावस्थानरूपव्यापारोऽपि तेनैवाक्षिप्यते।

यद्यपि चासौ कदाचिदेवापेक्षितः तथापि विनाडीतिरूपप्रतिबन्धकसम्भावनायां नित्यमनुष्ठेयत्वाद्युक्तस्तत्स्मारकतया नैयत्येन मन्त्रविनियोगः।

यद्यपि च भक्षमन्त्रेण भक्षणस्मरणसत्त्वे तेषामपि ग्रहणादीनां स्मरणं संभाव्यते तथापि तत्तन्मन्त्राम्नानात्तन्नियमोपपत्तिः।

यद्यपि चाग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्याग्निदेवताकनिर्वापप्रकाशकत्ववदस्यापि ग्रहणादिविशिष्टभक्षणप्रकाशकत्वाङ्गीकारेण मन्त्रैकत्वमभ्युपगम्यापि ग्रहणाद्यङ्गत्वं शक्येत वक्तुम्, तथाप्युपक्रमोपसंहारैक्यादिरूपैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्याभावे स्वरसतः प्रतीयमानतत्तदाख्यातगतमुख्यविशेष्यार्थकत्वबाधे प्रमाणाभावात् नात्र भेदाङ्गीकारः। 'एकं वृणीते' इत्यादौ तु सत्यप्याख्यातभेदे विकल्पपरिहारार्थं सर्वेषां विधित्वकल्पनागौरवपरिहारार्थञ्चैकवाक्यत्वाभ्युपगमः। तस्माद्युक्तं भेदेनैव ग्रहणाद्यङ्गत्वम्। समाख्या तु भक्षसम्बन्ध्यनुवाक इति साक्षात्परंपरासाधारण्येनाप्युपपन्ना। समाख्याबलादेव हि मान्त्रवर्णिकग्रहणादेर्भक्षाङ्गत्वासिद्धिः। अन्यथा हि महाप्रकरणात् ज्योतिष्टोमसम्बन्धिग्रहणमात्राङ्गतापत्तिः

अस्तु वा अवान्तरप्रकरणादेव तदङ्गत्वम्। तथापि अनुवादरूपा सती नानुपपन्नैव ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे ग्रहणमन्त्रादेर्नैयत्याभावः। पाठक्रमेण च मन्त्रपाठान्ते भक्षणम्। सिद्धान्ते तु ग्रहणादेर्नैयत्येन तत्तन्मन्त्रान्तेऽनुष्ठानम्। हिन्वेत्यस्य च भक्षणान्तेऽर्थक्रमानुरोधेन पाठः इति स्पष्टम्। सूत्रे रूपपदेन लिङ्गं उद्देशपदेन सामान्यसम्बन्धबोधकं प्रमाणं विवक्षितम्। अन्यत्स्पष्टम् ॥

इति नवमं लिङ्गसमाख्याधिकरणम् ॥

(भक्षाधिकरणम्)

अथ दशमं गुणाभिधानाधिकरणम् ॥ (१०)

सू—गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रस्स्यात् तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ ३-२-२६ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

तस्मिन्नेवानुवाके किं 'मन्द्राभिभूति'रित्यादिः तृप्यश्वित्यन्तः तृप्तौ विनियोक्तव्यः ? उत भक्षमन्त्रैकवाक्यतया भक्षण इति सन्देहः। पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत्। आपवादिकी त्वनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र पूर्ववदेव लिङ्गात् तृप्त्यङ्गत्वम्। न च तस्या भक्षणानुनिष्पन्नत्वेनाननुष्ठेयाया अङ्गित्वानुपपत्तिः । ग्रहणादिवदननुष्ठेयत्वेऽपि सम्यग्जरणवत् तदनुकूलव्यापारस्य भक्षणगतबाहुल्यस्य कृतिसाध्यत्वेनानुष्ठेयत्वोपपत्तेः । अत एव तद्वदिह मन्त्राम्नानसामर्थ्यात् भक्षणस्य तृप्तिपर्यन्तत्वासिद्धिः। तस्य च भक्षणगतबाहुल्यं विनाऽसिद्धेः तन्नियमाक्षेपकत्वमपि ।

अस्तु वा कथमपि तृप्तेरननुष्ठेयत्वम् । तथापि तस्या भक्षणजन्यायाः स्वर्गवन्मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तिः। यद्यपि सोमप्रतिपत्त्यर्थत्वात् भक्षणस्य तृप्तिर्न मुख्यं फलम्, तथापि पुरोडाशादिभक्षणवत् कर्तृनियमांशेन क्रियात एव वा कर्तव्यानुष्ठानसामर्थ्यजनकतृप्तिरूपभक्षयितृसंस्कारार्थत्वस्याप्यानुषङ्गिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् फलत्वाविघातेन मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तिः। यदि कर्तव्यानुष्ठानसामर्थ्याधानारूप एव भक्षयितुः संस्कार उच्यते ततोऽस्तु तर्पयतिना तल्लक्षणा। सर्वथा स्वतन्त्राख्यातस्यैकवाक्यत्वकल्पना निष्प्रमाणिकैवेत्येवं प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

ब्रूमः —'अल्पं भक्षयती' त्यनेनैव भक्षणगतबाहुल्यस्य तृप्तिजनकस्य पर्युदस्तत्वात् न तावत् भक्षणे सम्यग्जरणपर्यन्तत्वस्यैव तृप्तिपर्यन्तत्वस्य कल्पनावसरः । अत एव तृप्तेर्भक्षणेनाजननान्न तस्याः स्वर्गवज्जन्यत्वमात्रेण प्रकाश्यत्वोपपत्तिः । फलत्वं त्वस्याः सोमप्रतिपत्त्यर्थत्वात् भक्षणस्य दूरभ्रष्टमेव । न हि तृप्तिकर्तव्यानुष्ठानसामर्थ्यजनकतयाप्यानुषङ्गिकं फलम् । तृप्त्यभावेऽपि भक्षणेनौषधविधयाप्यनुष्ठाने सामर्थ्यजननात् । अत एव तावन्मात्रमेवानुषङ्गिकं फलम्, न तु तृप्तिपर्यन्तम् । तावन्मात्रस्यापि च न स्वर्गवत्प्रकाशनार्हत्वं, येन तर्पयतिना लक्षणयापि प्रकाश्येत । अनुष्ठानसामर्थ्यजननस्य दृष्टफलत्वेनासम्भवितत्वाशङ्काभावात् तन्निश्चयरूपश्रद्धाजननार्थं स्मारकमन्त्रानपेक्षणात् । स्वर्गस्य त्वदृष्टफलत्वात् तदिति वैषम्यम् । अतश्च लिङ्गविनियोगासम्भवात् असत्यप्येकवाक्येनोपगमनरूपे लिङ्गे स्पष्टे" एकं वृणीत" इतिवत् कथञ्चित् तदनुमायैकवाक्यताकल्पनादिद्वारा स्वार्थस्य भक्षविशेषणत्वप्रतिपादनार्थ एवायं मन्त्रैकदेशः । स्वतन्त्राख्यातश्रवणेऽपि च तृप्तेरितिकरणाद्यध्याहारेण भक्षणविशेषणत्वोपपत्तिः–तृप्यत्वित्येतदर्थं भक्षयामीति । सर्वस्य मन्त्रस्य स्वार्थविशिष्टभक्षणप्रकाशकत्वात् विशेष्यांशे दृष्टार्थत्वेऽपि विशेषणांशेऽदृष्टार्थत्वाङ्गीकारान्न वैयर्थ्यम् ।

अथ वा तृप्यत्वित्यादिना लक्षणया भक्षणस्तुतिरदृष्टार्था । अतश्च सर्वोऽपि मन्त्रः प्राशस्त्यविशिष्टभक्षणं प्रतिपादयति । अस्मिंश्च पक्षे लोट् प्राप्तकालत्वे प्रार्थनायां वा द्रष्टव्यः । तस्मात् तृप्तिपरस्यापि भक्षमन्त्रैकवाक्यतया भक्षणाङ्गत्वमेवेति सिद्धम् ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे समन्त्रं भक्षणं कृत्वा तृप्तिमन्त्रपाठः ।

सिद्धान्ते तु यथाम्नानमिति ॥

सूत्रं तु लिङ्गविनियोगासम्भवात् मन्द्रादिर्भक्षयाम्यन्त एव मन्त्रः स्यात् । गुणस्य तृप्तिरूपस्य विशेषणस्य प्राशस्त्यस्य वाऽभिधानेन तयोर्मन्त्रभागयोः विशिष्टैकार्थवृत्तित्वोपपत्तेरिति व्याख्येयम् ॥

इति दशमं गुणाभिधानाधिकरणम् ॥

अथैकादशमिन्द्रपीताधिकरणम् ॥ (११)

सू—लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥३—२—२७॥ (पू)

(विषयसंशयौ)

भक्षमन्त्र एव किं लिङ्गादिन्द्रदेवत्ययागाभ्यासमात्राङ्गम् । तद्भिन्नाभ्यासानां तु अमन्त्रकं भक्षणम् ?। उत तेषूहेन मन्त्रः ? उतानूहेनैवेति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

अत्र चानैन्द्रप्रदानेषु लिङ्गप्रमाणकभक्षमन्त्रविनियोगस्य सिद्धान्त्यभिप्रेतस्य पूर्वपक्षद्वयेऽप्यनङ्गीकारात् पादाध्यायसङ्गतिः । तेनोहपक्षस्य पादलक्षणासङ्गतत्वान्न स्वतन्त्रकोटित्वम् । अपित्वाद्यकोटिफलीभूतस्यानैन्द्राणाममन्त्रकत्वस्याक्षेपमात्रमिति न्यायसुधाकारोक्तमपास्तम् । अनैन्द्रप्रदानेषु लिङ्गप्रमाणकमन्त्रविनियोगस्य सिद्धान्त्यभिप्रेतस्य प्रतिपक्षतयोहोपन्यासेन सङ्गत्युपपत्तेः । अस्यापि पूर्वपक्षे फलाक्षेपस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च । अनन्तरसङ्गतिस्तु भक्षमन्त्रैकवाक्यतया तृप्तिमन्त्रस्य भक्ष-

णाङ्गत्वेऽभिहिते भक्षमात्रस्यैव किंदेवत्यसोमभक्षणाङ्गतेति विचारात्प्रासङ्गिकी ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र न तावत्प्रकरणेन सर्वप्रदानाङ्गभूतभक्षणाङ्गत्वम् । इन्द्रपीतस्येति पदेनेन्द्रदेवत्यसोममात्रप्रकाशनेन लिङ्गात्तद्बाधावगतेः । न च इन्द्रेण यस्मिन् सवने पीत इति बहुव्रीहिमङ्गीकृत्येन्द्रपीतपदस्य सवनविशेषणत्वाङ्गीकारादन्यदैवत्यस्यापि च सोमस्योक्तविधसवनसम्बन्धित्वेन प्रकाशनोपपत्तेर्लिङ्गविरोधात्सवार्थत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । इन्द्रपीतपदस्येन्द्रेण पीतस्स्वीकृत इति वा इन्द्राय त्यक्त इति वा तत्पुरुषोपपत्तौ बहुव्रीहेरङ्गीकाराभावात् । तत्पुरुषे हि पूर्वपद एव सम्बन्धिनि लक्षणा, बहुव्रीहौ तु पदद्वयेऽप्यन्यपदार्थे लक्षणेति गौरवम् ।

बहुव्रीहावेकस्मिन्पद एव विशिष्टार्थलक्षणा इतरत्तात्पर्यग्राहकमित्यङ्गीकारेऽपि च लक्ष्यतावच्छेदके गौरवात् । तात्पर्यग्राहकस्य च वाक्यार्थान्वयप्रतिपादकत्वाद्गौरवं समस्त्येव । न ह्यन्यपदार्थे बहुव्रीहेश्शक्तिः, येन तत्पुरुषादपि लाघवं शंक्येत । एकंहायन्यादिपदेऽन्यपदार्थलक्षणाया एवास्माभिः प्रतिपादनात् । अस्तु वा तदाप्यवयवार्थोपस्थितिसापेक्षत्वादन्यपदार्थोपस्थितेर्बहुव्रीहौ गौरवम् । सर्वथा तत्पुरुषो लघुभूत एव ।

किञ्च नात्र बहुव्रीहेर्लक्षणानुगमः । "समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यत," इति कात्यायनस्मरणाद्व्यधिकरणपदानां तदनुपपत्तेः । (१) "सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहा"विति ज्ञापकबलेन हि कण्ठेकाल इत्यादौ सप्तम्यन्त एव स आश्रितः, नान्यत्र । तत्पुरुषे तु

१ पा. सू. २-२-३५

(१)"कर्तृकरणे कृता बहुल"मिति स्मरणाल्लक्षणानुगमो नानुपपन्नः। बहुलग्रहणेन कर्तृकरणातिरिक्तस्य कृता समासाभ्युपगमाच्चतुर्थी तत्पुरुषस्याप्युपपत्तेः।

न चैवमपीन्द्रपीतपदे(२)"बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद"मिति स्मरणानुसारात्पूर्वपदे प्रकृतिस्वरस्यैकारोदात्तत्वस्य बहुव्रीहिज्ञापकस्य वैदिकैः पठ्यमानत्वाद्बहुव्रीहित्वावगतेस्तत्पुरुषाङ्गीकारे चान्तोदात्तत्वापत्तेः कथं तत्पुरुषाङ्गीकरणमिति वाच्यम्। सत्यपि बहुव्रीहिज्ञापके स्वरे प्रधानभूतस्वार्थानुग्रहाय तत्पुरुषावधारणाच्छब्दधर्मस्य स्वरस्यैवाङ्गगुणविरोधन्यायेन "सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणा" मित्येवं व्यत्ययेन व्याख्यानात्।

यदि तु 'स्थूलपृषतीमालभेते'त्यादौ महाभाष्यकारेण स्वरान्निर्णयाभिधानात्समासगतलाघवापेक्षयाङ्गधर्मस्यापि स्वरस्यैव प्राबल्यमित्याश्रीयेत तथापीन्द्रपीतपदे बहुव्रीहेरपि सामानाधिकरण्यासम्भवेन स्थूलपृषतीपदवल्लक्षणानुगतत्वाभावादवश्यं समासस्वरयोरन्यतरस्यागतिकत्वे व्याख्येये अङ्गधर्मत्वात्स्वरस्यैव तद्युक्तम्।

वस्तुतस्तु तत्पुरुषेऽपि पठ्यमानस्वरो नैवानुपपन्नः। (३)'तृतीया कर्मणी"त्यनेन कर्मणि क्तान्त उपपदे परे तृतीयान्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरमित्यभिधानात् तृतीयासमासे ऽपि विवक्षितस्वरोपपत्तेः।

यद्यपि चात्र पीतपदे तत्कर्तृलक्षणया चतुर्थीसमासोऽङ्गीक्रियेत तथापि(४)'चतुर्थी तदर्थे' इत्यनेन तदुपपत्तिः। यदि तु देवतार्थत्वस्य नवमे निराकरणान्नैतत्प्रवृत्तिरित्याशङ्क्येत तदा

१ पा. सू. २-२-३२ २ पा. सू. ६-२-१
३ पा. सू. ६-२-४८ ४ पा. सू. ६-२-४३

'क्ते च' इति सूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या। अतस्स्वरस्यानिर्णायकत्वाल्लाघवादङ्गभूतसवनपरत्वापत्तेश्च बहुव्रीहित्वानुपपत्तेः प्रधानभूतसोमपरत्वलाभाय तत्पुरुषाङ्गीकरणमेव युक्तम्। ततश्चानिन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे लिङ्गविनियोगासम्भवान्न तावदुपदेशप्रमाणेनैव मन्त्रप्राप्तिः।

'नाप्यतिदेशप्रमाणेनोहितस्य। यागाख्यकर्मण एकत्वेन प्रकरणाविशेषाच्च अन्येषां धर्माणां सर्वार्थत्वावगतेरभ्यासानां प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः। अतश्च सत्यपि सामान्यविधौ "व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान" इति मन्त्रवदिन्द्रलिङ्गकानां मन्त्राणामिन्द्रदेवत्यसोममात्रभक्षाद्यङ्गत्वावगतेरन्येषाममन्त्रकमेव भक्षणम्। सूत्रं स्पष्टम्॥

अत्र च सूत्रे भाष्यादौ यद्यपीन्द्रमात्रभिन्नस्यामन्त्रकता प्रतीयते तथापि लिङ्गाविशेषात् पितृदेवत्यप्रदानेषु पितृपीतपदयुक्तस्य नराशंसदेवत्यप्रदानेषु च नराशंसपीतपदयुक्तस्य विभज्य सूक्तवाकवद्विनियोगावधारणादिन्द्रादिभिन्नप्रदानानाममन्त्रकं भक्षणमित्येवमवगन्तव्यम्।

न च नाराशंसदेवत्यप्रदानस्य बौधायनीयादिकल्पेष्वदर्शनादभावः। वार्तिककृता सिद्धान्ते प्रातस्सवनादिशब्दानां तत्समानाधिकरणानां च वसुमद्गणादिशब्दानां गायत्रच्छन्दःप्रभृतीनामिन्द्रपीतादीनां च प्रतिसवनं क्रमेण विभज्य विनियोगाभिधानेन माध्यन्दिने सवने नाराशंसदेवत्यप्रदानस्यावश्यकत्वेन कल्पान्तरे तत्सद्भावकल्पनोपपत्तेः। अतश्च सवनत्रयस्थेऽप्यैन्द्रप्रदाने प्रातस्सवनादिशब्दानां सामानाधिकरण्यपदान्तरयुक्तानां विनियोगे यथासवनं विभज्य प्रयोगेऽपीन्द्रपीतपदस्य सवनत्रयेऽपि प्रयोगः।

एवं नाराशंसदेवत्ये पितृदेवत्येऽपि द्रष्टव्यम्। तद्भिन्नानां तु यवेष्विवामन्त्रकत्वम् ॥

(इति प्रथमः पूर्वपक्षः)

सू—यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥
३—२—२८ ॥

(अथ द्वितीयः पूर्वपक्षः)

सत्यमैन्द्रादिष्वेवोपदेशेन मन्त्रः। तद्भिन्नेष्वपि त्वतिदेशेन संभवत् केन वार्येत। सत्यपि यागैकत्वेऽभ्यासानां भेदाच्छ्रयणादिव्यवस्थात्रत्प्रकृतिविकृतिभावस्याप्युपपत्तेः।

न च प्रकरणाविशेषात्पारिप्लवत्वम्, मानग्रहणमन्त्रानुरोधेन धर्माणामैन्द्रमात्रप्रदानविषयत्वोपपत्तेः। तथाहि—"इन्द्राय त्वा वसुमते सोमं मिनोमि। इन्द्राय त्वा वसुमते सोमं गृह्णामी" ति सोममानग्रहणमन्त्रयोस्तावल्लिङ्गादैन्द्रप्रदानीयसोममानाद्यङ्गत्वं वादित्रयसिद्धम्। अतस्तत्प्रकाश्ययोर्मानग्रहणयोरपि तन्मात्राङ्गत्वम्। इष्यते च सर्वविषयतया संभाव्यमानस्यापि प्रधानस्याङ्गानुरोधेनाल्पविषयत्वम्। अर्थिमात्रविषयत्वेन प्रतीयमानानामपि क्रतुविधीनामङ्गभूताग्निविद्याजनकाधानाध्ययनानुरोधेन त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वाङ्गीकारात्। अत एव मानग्रहणसंस्कार्यस्य सोमस्यापि तन्मात्राङ्गत्वम्। एवं चोत्पत्तिवाक्ये सोमो विजातीययागत्वसामानाधिकरण्येनैव विधीयते न त्ववच्छेदकावच्छेदेन।

अथ वा नैव तत्र सोमविधिः। संस्कारविध्यनुपपत्त्यैवेन्द्रप्रदानाङ्गतायाः प्राप्तिसम्भवात्। अतश्चोत्पत्तिवाक्यस्थं सोमपदमप्युपदेशातिदेशप्रापितसोमानुवादमात्रमित्यपि ध्येयम्।

सोमधर्माणां त्वभिषवादीनां तन्मात्रार्थत्वं निरङ्कुशमेव । तत्संवलितत्वाच्च दीक्षणीयादयोऽपि तन्मात्राङ्गमेवेत्यनैन्द्रप्रदानानां द्रव्यादिधर्मसाकाङ्क्षाणामव्यक्तत्वसामान्यादैन्द्रप्रदानविकृतित्वोपपत्तेरतिदेशप्राप्तस्य भक्षमन्त्रस्य समवेतार्थत्वादूहन्यायेनोहितस्य प्रयोगस्तत्र नानुपपन्नः ।

एवं च नाराशंसदेवत्यपितृदेवत्यप्रदानेष्वप्यूहेनैव भक्षमन्त्रप्राप्त्युपपत्तौ पुनस्तदाम्नानमूहितस्य मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थं न विरुध्यते। एवं च षोडशिन्यतिरात्रे च पितृदेवत्येऽनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नयतीति सामान्यतोऽस्मिन् मन्त्रे पदान्तरनिष्ठतयोहस्य प्राप्तत्वात्तद्विशेषस्य जगतीच्छन्दःपदेऽनुष्टुप्छन्दःपदोहरूपस्य विधानमवकल्पते । इतरथा षोडशिन्यतिरात्रे च भक्षमन्त्रस्यानूहितस्यैव पितृदेवत्यप्रदानत्वेन प्राप्तेर्विशेषविधानं नोपपद्येत।

यद्यपि चाग्निष्टोमान्तप्रदानानामेव समानविधानत्वमिति तत्रत्यपितृदेवत्यप्रदान एव पितृपीतपदयुक्तो मन्त्रः उपदेशेन प्राप्यते, तथापि षोडश्यतिरात्रयोस्तार्तीयसवनिकपितृदेवत्यप्रदानविकृतित्वस्यैव सादृश्यविशेषणावगतेरनूहितस्यैव भक्षमन्त्रस्यातिदेशेन प्राप्त्यापत्तेः विशिष्टविधाने गौरवापत्तिः ।

एवं सवनविशेषणत्वसिद्धान्तेऽपि द्रष्टव्यम् । अस्मन्मते त्वैन्द्रप्रदानस्यैव प्रकृतित्वाद्विकृतौ सत्यपि मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थे तदुपदेशे वस्तुतः प्रकृतिप्राप्ते इन्द्रपदस्थानापन्नत्वेन पितृपदस्योहत्वोपपत्तेः युक्तं तद्घटितमन्त्रे ऊहविशेषविधानम् ।

यद्यपि च जगतीच्छन्दःपदे ऊहस्याप्रसक्तत्वान्न तदनुवादेनानुष्टुप्छन्दःपदमात्रविधिर्ममापि शक्यते वक्तुं तथाप्यस्मिन्मन्त्रे पदान्तरेऽपि तावदूहस्य मन्मते प्राप्तत्वाद्युक्तस्तत्रानुष्टुप्पदविशिष्टोहविधिः । छन्दःपदवत्त्वसाधर्म्याच्च जगती-

पदस्थानत्वलाभः। वार्तिकमप्येवमेव व्याख्येयम् । तस्माद्यथादेव-तमूहेन प्रयोगः ॥ सूत्रं स्पष्टम् ॥

(इति द्वितीयः पूर्वपक्षः)

(अत्रान्तरागाभिणीत्वेन पञ्चाधिकरणानि । तत्र प्रथममभ्युन्नीताधिकरणम् ।) १२ ॥

मू—पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ ३—२—२९ ॥

(विषयसंशयौ)

एवं पूर्वपक्ष एवावस्थिते प्रसङ्गादूहितमन्त्रप्रयोगगतविशेषविचारः क्रियते । प्रातस्सवने तृतीयसवने च सवनमुखीयेषु सर्वेषु चमसेष्विन्द्रार्थं सकृद्धुतेषु ये तावद्धोतृब्रह्मोद्गातृयजमानानां वैकल्पिकसदस्ययुक्तानां मध्यतःकारिणां चमसास्तेष्वनुवषट्कारेऽपि हुतेषु पश्चाद्धोत्रकाणां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकाग्नीध्राणां ये चमसास्तेषु द्रोणकलशात्सोमान्तरं सशेषेष्वेवाभ्युन्नीय तैर्मित्रावरुणादिदेवतान्तरेभ्यो हुत्वा भक्ष्यते । तत्र किं पूर्वहोमदेवताभूतेन्द्रपदमपि भक्षमन्त्रे कीर्तयितव्यं उत नेति विचार्यते । अत्र चाच्छावाकचमसेन प्रातस्सवने तदानीमहोमादनुदाहरणत्वं तृतीयसवने तूदाहरणमेव ।

(सङ्गतिः)

अत्र च भक्षमन्त्रस्य लिङ्गादिन्द्रदेवत्यपूर्वप्रदानाङ्गत्वस्यैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षोक्तस्याक्षिप्य समाधानात्पादाध्यायानन्तरसङ्गतयः।आद्यपूर्वपक्षमात्रोपजीवित्वेऽपि वा अस्याधिकरणस्यैतदधिकरणापवादभूताग्रिमाधिकरणस्योहपक्षोपजीवित्वात्तदुत्तरमारम्भः।

(सिद्धान्तः)

तत्र पूर्वदेवताशेषस्य सम्यगभ्युन्नीयमानेन संसर्गेऽभ्युन्नीतस्यैवोत्तरदेवतासम्बन्धेन शेषत्वे पूर्वदेवतासम्बन्धानपायादुभयोरपि भक्षणाख्यसंस्कारावश्यंभावे तन्मन्त्रे उत्तरप्रदानाङ्गभूताया देवताया ऊहेनोपलक्षणवत्पूर्वप्रदानाङ्गभूतस्यापीन्द्रस्योपलक्षणं लिङ्गेन न विरुध्यते।

यद्यपि चोभयोरपि संसृष्टत्वान्नात्र भक्षणस्य तन्मन्त्रोच्चारणस्य वा पृथगनुष्ठानं तथापि तन्त्रेणैव भक्ष्यमाणे सोमे सूक्तवाकवदितरपदतन्त्रत्वेऽपि इन्द्रामित्रावरुणपीतस्येत्येवमुभयोरप्युपलक्षणत्वं न विरुध्यते। अत एव ब्राह्मणाच्छंसिचमसे पूर्वोत्तरप्रदानयोरिन्द्रमात्रदेवत्यत्वेऽपि सकृदुच्चारितेन्द्रपदेनैवोभयापूर्वीयत्वेन तदनुसन्धानं द्रष्टव्यम्।

एवं माध्यन्दिनसवनस्य सवनमुखीयेष्वपि। तत्रापि सर्वचमसानां पूर्वोत्तरप्रदानयोरिन्द्रमात्रदेवत्यत्वात्। सूत्रं स्पष्टम्॥

(इति सिद्धान्तः)

सू—अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम्॥३—२—३०॥(पू)

(अथ पूर्वपक्षः)

होमकाले तावत्संसृष्टत्वादुभयोरप्याश्रावणप्रत्याश्रावणादिभिरुक्तदेवतासम्बन्धोऽवसीयते।

न च संसर्गेऽपि वायव्येन्द्रवायवसोमवद्ग्रहणकालीनविवेकमात्रेण बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तिः। तत्र ग्रहणकाले देवतासंयोगसत्त्वेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तावप्युन्नयने देवताविधेर्बौधायनीयादिकल्पेष्वदर्शनेनाभ्युन्नीतमात्रस्योत्तरदेवतासम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावात्त्यागकालीनस्य च याज्यामन्त्रवर्णकल्प्यदेवतासम्बन्धस्य

समसृष्टविषयत्वान्निष्कर्षानुपपत्तेः ।

न चोन्नयने देवताविध्यभावे याज्यामन्त्रवर्णे यागविशेष-तयैव देवताप्राप्तेरव्यक्तत्वभङ्गः। उक्तविधाव्यक्तत्वभङ्गेऽप्युत्पत्ति-वाक्ये विहितदेवताकेष्टिभिन्नयागत्वरूपस्यैव तस्याङ्गीकारात् । अत्रोपांशुयाजव्यावृत्त्यै इष्टिभिन्नेतिविशेषणम् ।

न च शेषस्योत्तरदेवतोद्देशेन त्यागेऽपि पूर्वदेवतासम्बन्ध-स्यापि सत्त्वात्तदुपलक्षणत्वोपपत्तिः। प्रतिगृहीतृत्वाख्यस्य हि देव-तासम्बन्धस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वेनानिष्टत्वात्तदुद्देशेन च त्य-क्तत्वरूपस्य च त्यागनाशेन नाशादन्यथा त्यक्तस्य कालान्तरे पर-म्परयापि विनिमयप्रतिग्रहादिना लब्धस्य देवतासम्बन्धानपगमेन 'देवस्वं न गृह्णीया'दिति निषेधातिक्रमापत्तेरेतन्निषेधबलेन देव-तायास्स्वीकाराख्यस्सम्बन्धो वाच्यः ।

न च तत्र प्रमाणाभावः। अस्य यथेष्टविनियोगानर्हतासम्पाद-कत्वापरपर्यायस्य स्वीकारस्य 'देवस्वं न गृह्णीया'दिति निषेधवि-षयीभूतदेवस्वपदालम्बनतयाऽवश्यकल्प्यत्वात् ।

न च यथेष्टविनियोगानर्हत्वस्य त्यागेनैवोपपत्तेस्तत्संपादक-देवतानिष्ठपदार्थान्तरकल्पने गौरवापत्तिः। 'अस्वं न गृह्णीया'दिति निषेधविषयीभूतास्वपदालम्बनस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वस्य त्यागेनैव जननात्तद्व्यतिरिक्तस्य देवस्वपदालम्बनस्य वाक्यद्वय-वैयर्थ्यभयेनावश्यं वाच्यत्वात् । अतश्चानुद्देश्यत्यागस्थले स्वत्वा-भावमात्रं, देवतोद्देश्यकत्यागस्थले देवतास्वीकारोऽपि, मनुष्योद्दे-श्यकत्यागस्थले तद्भोगार्हत्वमप्यधिकमिति विवेकः ।

मास्तु वा देवस्वपदावलम्बनतया देवतास्वीकारसिद्धिः । तथाप्यकृतेऽपि त्यागे याज्ञिकानां निर्वापप्रभृति प्रतिपत्ति-पर्यन्तं देवतासम्बन्धिहविर्व्यवहारदर्शनादवश्यं देवतास-

म्बन्धो द्रव्ये कश्चिदभ्युपेयः। न ह्यसौ देवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रं, प्रतिपत्त्युत्तरं लौकिकव्यवहारेण तस्यासंभवात्। अतोऽवश्यं प्रतिपत्तिनाश्यः कश्चिद्देवतासम्बन्धोऽभ्युपेयः। तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेन देवतान्तरसम्बन्धिविरोधित्वावगतेस्तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणस्यास्य तत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरवश्यं शेषस्योत्तरदेवतासम्बन्धे पूर्वदेवतासम्बन्धोऽपगच्छतीत्यभ्युपगन्तव्यम्।

न चैवं पूर्वदेवतासम्बन्धापगमेऽपि तस्य भूतत्वमात्रेणोपलक्षणत्वोपपत्तिः। मध्यतःकारिचमससाध्येन्द्रप्रदाने विद्यमानस्यैव सम्बन्धस्योपलक्षणत्वेन होत्रकचमससाध्येन्द्रप्रदाने भूतपूर्वगत्या तदुपलक्षणत्वाङ्गीकारे वैरूप्यापत्तेः। अतो मित्रावरुणपितस्येत्याद्येवोपलक्षणम्। सूत्रं स्पष्टम्॥

(इति पूर्वपक्षः)

सू—(१)अग्रहणाद्वाऽनपायस्स्यात्॥ ३—२—३१॥

(पुनस्सिद्धान्तः)

न शेषस्योत्तरदेवतासम्बन्धः, पूर्वदेवतासम्बन्धापनयो वा, उन्नीतमात्रस्यैवोत्तरदेवतासम्बन्धात्।

यद्यपि च त्यागवेलायां संसृष्टत्वान्न विवेकप्रतीतिः, तथाप्युन्नयनवेलायां विवेकोपपत्तेः वायव्यैन्द्रवायवसोमवत्त्यागवेलायामपि तस्यैव त्यागोपपत्तिः।

यद्यपि च नोन्नयनवेलायां प्रकृतौ विकृतौ वा देवतास-

---

(१) यद्यपीदं सूत्रं 'ग्रहणाद्वाऽपनयः स्या'दित्येव भाट्टशास्त्रदीपिकामुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यते पठितं, तथापि सर्वेषु कौस्तुभादर्शेषु मदीये प्राचीनतमहस्तलिखितभाट्टपुस्तके कुतूहलवृत्तौ च 'अग्रहणाद्वाऽनपायः स्या'दित्येवसूत्रानुपूर्वीदर्शनात् मुद्रितपुस्तकपाठस्वीकारे प्रकृतसिद्धान्तविरोधात्। मयापि स एव पाठस्स्वीकृतः।

म्बन्धस्तथापि प्रकृतौ तावदुन्नयनस्य दृष्टार्थत्वाद्यागीयद्रव्य-संस्कारकत्वावगतेः विकृतावपि प्राकृतोन्नयनानुवादेन द्रोण-कलशापादानकत्वमात्रविधानेनं प्राकृतकार्यापन्नतयोन्नयनान-न्तरविधानेन वा पुनरभ्युन्नीतस्यैव फलचमसहृदयादिवद्यागी-यत्वप्रतीतेः पूर्वशेषस्य च यागीयद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्षण-तया 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाती'तिवदभ्युन्नीतसंस्कारमात्र-त्वावगतेः उत्तरयागार्थत्वे प्रमाणाभावः ।

एवं परमसिद्धान्ते प्रकृतिविकाराभावेऽप्युन्नयनस्य दृष्टार्थ-त्वादेव यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वावगतेः पूर्वशेषस्योत्तरयागा-र्थत्वे प्रमाणाभावो द्रष्टव्यः ।

वस्तुतस्तून्नयनेऽपि चाश्रावणकाले देवतासम्बन्ध इत्यादि भाष्यवार्तिकग्रन्थाद्देवतासम्बन्धविधिःकल्पान्तरेऽस्तीत्यभ्युपग-न्तव्यम् । अन्यथा अव्यक्तत्वनिर्वचनानुपपत्तेः ।

न चोत्पत्तिवाक्येऽविहितदेवताकेष्टिभिन्नयागत्वं तत्।उत्पत्ति-वाक्येऽविहितदेवताकज्योतिष्टोमभिन्नयागत्वेन विनिगमनाविर-हात् । अतः स्वाङ्गतयाऽविहितदेवताकत्वमेव तत् ।

न चास्यापि पूर्वोक्तेन विनिगमनाविरहः । 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाती'त्यादौ ग्रहणसम्बन्धितयाऽग्रे देवताविधिवैयर्थ्यस्यैव नियामकत्वात् । अतश्चोन्नयनेऽपि देवतासम्बन्धसत्त्वादभ्युन्नी-तस्यैवोत्तरयागार्थत्वं न पूर्वशेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासम्बन्धान-पायात्तत्प्रतिपत्तिरूपे भक्षणे कर्तव्ये उपलक्षणीय एवेन्द्रः । यदि ह्युन्नयनस्योन्नीतसंसर्गस्य वा पूर्वशेषप्रतिपत्त्यर्थता प्रयाजशेषा-भिघारणवद्भवेत् ततो विशेषप्रतिपत्त्या सामान्यप्रतिपत्तिरूपस्य भक्षणस्य बाधान्नोपलक्ष्येतापि । न तु तदस्ति । शेषस्य पात्रोपल-क्षणत्वेन श्रुतस्य प्राधान्यलक्षणायां प्रमाणाभावादभ्युन्नीतस्यो-

त्तरयागाङ्गत्वेन विधाने वाक्यभेदाच्च। अतो भक्षणरूपप्रतिपत्तेरावश्यकत्वादुपलक्षणीय एवेन्द्र इति सिद्धम्।

प्रयोजनस्य पक्षोक्तत्वेऽप्यूहस्यैन्द्रप्रदानमात्रसम्बन्धित्वस्य वा स्थायित्वाभावादेतद्विचारहेतुभूतस्य पूर्वशेषवृत्त्युत्तरयागाङ्गत्वसदसद्भावरूपस्य विचारस्य स्थायिनः स्थायिभूतं प्रयोजनमुत्तरयागकालेऽभ्युन्नीतस्यैव देवतासम्बन्धानुसन्धानमित्येवंविधं द्रष्टव्यम्॥ सूत्रं स्पष्टम्॥

इत्यन्तरागर्भिण्यां प्रथमं पुनरभ्युन्नीताधिकरणम्॥

(पुनरभ्युन्नीतपूर्वदेवतोपलक्षणाधिकरणम्) (१२)

अथ द्वितीयं पात्नीवते द्विदैवत्यदेवतोपलक्षणाधिकरणम्॥ (१३)

सू—पात्नीवते तु पूर्ववत॥ ३—३—३२॥

(विषयसंशयौ)

द्विदेवत्यशेषार्धमादित्यस्थालीस्थसोमे प्रातस्सवने समवनीय तृतीयसवने संसृष्टादित्यस्थालीस्थसोमेन सह पूर्वगृहीताग्रयणस्थालीस्थस्सोमः पात्रान्तरे कृत्वा पुनराग्रयणस्थाल्यां गृह्यते। पश्चाच्चो'पांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाती'ति श्रुतम्। तस्मिन्पात्नीवते तच्छेषे भक्ष्यमाणे किं मन्त्रे तद्देवताग्निः पत्नीवानूहेनोपलक्षणीयः? उत द्विदेवत्यशेषार्धस्यापि संसृष्टत्वात्तद्देवता अपि वाय्विन्द्रवायुमित्रावरुणाश्विनोऽपीति विचार्यते।

(सङ्गतिः)

पूर्वाधिकरणव्युत्पादितस्य पूर्वदेवतासम्बन्धापनयस्यापवादादनन्तरसङ्गतिः। अपादानभूताग्रयणापेतरूपाद्वस्तुसामर्थ्यादनाग्रयणरूपस्यापि पूर्वशेषस्य पात्नीवतयागाङ्गत्वाभिधानाच्च

पादाध्यायसङ्गतिः ।

अत्र च यद्यपीदं सङ्गतित्रयमूहविषयविचारहेतुभूतपूर्वशेषापनयनविचार एव सम्भवतीति नोहविशेषविचारस्येह कश्चिदुपयोगः, तथापि इन्द्रपीताधिकरणमध्ये चिन्तनात्तेनापि सङ्गतिलाभार्थं तदीयद्वितीयपूर्वपक्षोपजीवनेन तत्करणं नातीवासङ्गतम् ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र गृह्णातीत्यस्य कर्माकाङ्क्षाया आवश्यकत्वात् स्ववाक्ये कर्मकारकान्तराश्रुतेराग्रयणाख्यसोमस्यैव कर्मत्वेनान्वयात्तस्यैव पत्नीवद्देवतासम्बन्धेन पात्नीवतयागाङ्गत्वप्रतीतेस्तत्संसृष्टस्यापि पूर्वशेषस्योत्तरदेवतासम्बन्धाभावात्पूर्ववत्पूर्वदेवतासम्बन्धापनयानुपपत्तेस्तस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणावश्यंभावे चमसवद्ग्रहाभ्यासानामप्यैन्द्रयागाभ्यासप्रकृतितयाऽतिदेशप्राप्ते मन्त्रे ऊहेन सर्वदेवतोपलक्षणम् ।

न चाग्रयणादित्यपादानविभक्तिश्रवणाद्द्वितीयाषष्ठ्योरभावेन तस्य कर्मत्वानुपपत्तेरपादनापेतस्य चाग्रयणानाग्रयणसाधारणस्य संसृष्टस्य सोमरसस्य ग्रहणकर्मत्वेनान्वयोपपत्तेः पूर्वशेषस्याप्युत्तरदेवतासम्बन्धोपपत्तिरिति वाच्यम् । अपेतद्रव्यस्याशाब्दत्वेन ग्रहणकर्मत्वेनान्वयानुपपत्तेः । अतश्च तद्वाचकपदाध्याहारापेक्षया पञ्चम्या एव कर्मत्वलक्षणाया न्याय्यत्वाद्युक्तमाग्रयणस्यैव कर्मत्वम् । अस्तु वाऽऽग्रयणापेतस्यैव कर्मत्वं, तथाप्याग्रयणशेषस्यैव तदपेतत्वं न त्वनाग्रयणशेषस्य । तस्य पूर्वशेषादपेतत्वात् । अतस्तस्योत्तरदेवतासम्बन्धाभावेन पूर्वदेवतासम्बन्धानपाययात्पूर्ववत्सर्वोपलक्षणमिति सूत्रार्थः ॥

(इति पूर्वपक्षः)

सू—ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् ॥ ३—२—२३॥ (सि)

(अथ सिद्धान्तः)

नाग्रयणस्यैव पत्नीवद्देवतासम्बन्धः, तस्यापादानमात्रतया श्रवणेन ग्रहणकर्मत्वाभावात् ।

न च प्रयाजशेषवल्लक्षणा । अपादानत्वेऽप्यदृष्टार्थत्वाभावात् ।

न च कर्माकाङ्क्षावशात्सा । अपादानसामर्थ्येनोपस्थितस्यापेतस्यैव कर्मत्वेनान्वयोपपत्तेः ।

न च तस्याशाब्दत्वम्, उक्तविधयोपस्थितस्य पात्नीवतमिति तद्धितेन परामर्शसंभवात् । यत्त्वाग्रयणावयवस्यैव तदपेतत्वं न त्वनाग्रयणावयवस्येत्युक्तम् । तत् 'वृक्षात् पर्णं पतती'त्यादौ कङ्कुररादिपत्रस्यापि वृक्षपत्रवद्वृक्षापादानकत्वप्रतीतेः प्रकृतेऽप्याग्रयणावयववदनाग्रयणावयवस्याग्रयणापेतत्वोपपत्तेरयुक्तम् ।

न चैवं संसृष्टस्य सोमरसस्याग्रयणापादानकत्ववदनाग्रयणापादानकत्वस्यापि सत्त्वादाग्रयणापादानकत्वरूपस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यावर्तकत्वाभावेन विशेषणत्वानुपपत्तिः । स्वसंसृष्टानाग्रयणयोगव्यावर्तकत्वाभावेऽप्ययोगव्यावर्तकत्वेनासंसृष्टान्ययोगव्यावर्तकत्वेन वा विशेषणत्वोपपत्तेः ।

अतश्च नाग्रयणस्यापि पूर्वशेषस्य पत्नीवद्देवतासम्बन्धात्तस्य च पूर्वदेवतासम्बन्धापनयं विना पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनानुपपत्तेः अपनीतदेवतासम्बन्धरूपसोमभक्षणेनापनीतसम्बन्धदेवतोपलक्षयितव्या ।

ननु सम्बन्धापनयेऽपि भूतपूर्वगत्योपलक्षणं पूर्वदेवताया युक्तमेव । न च प्रकृतौ तथाऽनुपलक्षणादप्राकृतकार्यापत्तिः । इन्द्रपीतस्येति क्तप्रत्ययेन भूतकालवाचिना भूतस्यैवोपलक्षणीयत्वा-

वगतेः । प्रकृतौ च भूतसम्बन्धाभावेनादिकर्मणि क्तप्रत्ययम- ङ्गीकृत्य, यस्येन्द्रसम्बन्धोत्पत्तिक्षणो वृत्तः तस्येत्यर्थावगमात् प्रकृतौ सम्बन्धसत्त्वकाल इवं . विकृतौ तन्नाशकालेऽप्युत्पत्ति- क्षणवृत्तित्वस्याविशेषादुपलक्षणोपपत्तिरिति चेत्-

न ; पीतशब्दस्यात्र स्वीकाराख्यसम्बन्धवाचित्वात्तस्य च लोके नाशदशायां स्वीकृत इत्येवं प्रयोगाभावेन विद्यमानस्यैव प्रत्ययेन कथञ्चिद्वाच्यत्वेनावधारणात्प्रतीतिवशेन विद्यमानफ- लसमानकालीनव्यापारातीतत्वस्यैव क्तप्रत्ययेन सर्वत्राभिधानाच्च विद्यमानस्यैव सम्बन्धाख्यफलस्य प्रकृतावुपलक्षणेन विकृतौ तदभावादप्राकृतकार्यकारितापातेन विकृतावुपलक्षणानुपपत्तेः । तस्मात्पत्नीवद्देवतैवोपलक्षणीया । स्थायिविचारप्रयोजनं त्याग- काले आग्रयणस्यैवानुसन्धानाभावः । सूत्रं स्पष्टम् ॥

इत्यन्तरागर्भिण्यां द्वितीयं पात्नीवताधिकरणम् (१३)

अथ तृतीयं पात्नीवते त्वष्टुरदेवतात्वाधिकरणम् (१४)

सू—त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३—२—३४ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

तस्मिन्नेव पात्नीवतयागाङ्गभूते भक्षमन्त्रे किं त्वष्टुरप्यूहेनोप- लक्षणम्? उत नेति विचार्यते। (१)"अग्ना३इ पत्नीवा३स्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब" इत्याध्वर्यवमन्त्रलिङ्गात्त्वष्टुरपि पात्नीवतयागा- ङ्गत्वमस्ति न वेति स्थायिविचारस्य पादाध्यायसङ्गतिस्स्पष्टा । पात्नीवतयागे पूर्वं द्रव्यविचारे कृतेऽधुना देवताविचारात्प्रा- सङ्गिकी । ऊहविचारसङ्गतिस्तु पूर्ववदेव ।

---

१. तै. सं. १-४-२७,

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यपि तावद्विधौ पत्नीवन्मात्रस्य तद्धितेन देवतात्वमुक्तम्, तथापि पत्नीवच्छब्दस्य यौगिकस्य नित्यं विशेष्यसाकाङ्क्षत्वादवश्यं प्रमाणान्तरेण विशेष्यं पूरणीयम् । न च शब्दस्य देवतात्वात्पूरणवैयर्थ्यम्, तथात्वेऽपि प्रातिपदिकत्वसिद्ध्यर्थं तदपेक्षणात् ।

ननु त्यागकालीनोच्चारणविषयत्वरूपदेवतात्वस्य तद्धितार्थत्वात्तदनुरोधेनार्थपरस्यापि प्रातिपदिकस्य लक्षणया शब्दपरत्वमङ्गीकृत्य शब्दस्य देवतात्वमिष्टम् । अतश्च त्यागकालेऽर्थानुसन्धानं विनापि पत्नीवच्छब्दमात्रप्रयोगेण शास्त्रार्थोपपत्तेः यत्र चतुर्थ्यपि न प्रयोक्तव्या तत्र विशेष्यवाचकपदप्रयोगस्य क्वोपयोगः ? परं प्रथमैव साधुत्वार्थमुच्चारणीयेति चेत्—

न ; अर्थप्रत्ययानुकूलचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणरूपस्यैवोद्देशस्य वृद्धव्यवहाराद्यागघटकत्वावगमेन चतुर्थ्यन्तपदोच्चारणवच्छब्दस्यार्थप्रत्ययस्याप्यावश्यकत्वेन तत्र विशेष्यापेक्षायां तद्वाचकचतुर्थ्यन्तशब्दोच्चारणस्यावश्यकत्वात् । अत एव त्यागस्य मानसत्वेऽप्युक्तविधोद्देशस्य निराकाङ्क्षत्वसिद्ध्यर्थं तद्वाचकपदप्रयोगोऽपि याज्ञिकानां सङ्गच्छते । तस्मात्सिद्धं विशेष्यसाकाङ्क्षयौगिकपदस्थले तत्समर्पणं प्रमाणान्तरेणेति ।

तदिह यथैवाग्निरूपस्य विशेष्यस्य मन्त्रवर्णेन समर्पणं तथैव त्वष्टुरपि । तस्यापि मन्त्रवर्णेन देवतात्वाभिधानात् । तथाहि—

यद्यपि तावदग्नेरिव शब्दतः पानपदलक्ष्यस्वीकारः प्रतीयते पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यं च, तथापि त्वष्टुस्सहत्ववाचिसजूश्शब्देन साहित्यावगमात्तस्य चैकक्रियान्वयानिमित्तकत्वात्त्वष्टुरप्यर्थाद्विशिष्टविधौ विशेषणविधिवत्स्वीकाराख्यपानसम्ब-

न्धावगतेस्तस्य च तदुद्देशेन त्यागं विनानुपपत्तेर्देवतात्वसिद्धिः ।

अत एव तद्बलेन पत्नीवत्तायामपि तस्य साहित्यम् । एवं च देवशब्दोऽपि देवतात्वपरस्सङ्गच्छते । अतश्च मन्त्रे त्वष्टुरपि स्वीकारान्वयित्वेनाग्निवद्विधौ पत्नीवच्छब्दविशेष्यत्वप्रतीतेस्तस्यापि देवतात्वम् । तत्राप्यग्नित्वष्ट्रोर्न व्यासक्ता विशेष्यता । मन्त्रे भिन्नपदोपादानेन प्रत्येकमेव तत्प्रतीतेः । अपि तु प्रत्येकमेव समुच्चयेन । अतश्च 'पत्नीवते ऽग्नये त्वष्ट्र इदं न मम'ेति त्यागसिद्धिः । अथ वा मन्त्रे त्वष्टृसाहित्यविशिष्टस्याग्नेरुपादानाद्विधावपि तादृशस्यैव विशेष्यता । तेन पत्नीवते त्वष्टृसहितायाग्नय इति त्यागः । तेन त्वष्टुरप्युपलक्षणम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥

(इति पूर्वपक्षः)

सू—अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३—२—३५(सि)

(अथ सिद्धान्तः)

नाग्निना तुल्यस्त्वष्टा । शाब्देनपाया तु लक्षितस्वीकारान्वयेन शीघ्रप्रतीतिविशेष्यत्वेनाग्निना सहभावश्रुत्यन्यथानुपपत्तिकल्पितस्वीकारसम्बन्धबललभ्यविशेष्यत्वस्य त्वष्टुस्साम्यानुपपत्तेः । न चान्यथानुपपत्तिरपि,

'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।'

इत्यादौ क्रियान्वयाभावेऽपि विद्यमानत्वमात्रेण सहभावदर्शनात् । अतश्च त्वष्टुस्स्वीकारसम्बन्धाभावेऽप्यग्निस्तुत्यर्थं विद्यमानत्वोपचारेण सहभावसङ्कीर्तनोपपत्तेः न मन्त्रादपि सहभावप्रतीतिरैकान्तिकी । देवशब्दोऽपि न देवताशब्दादिव देवतात्वमाह । मनुष्यत्वादिवदिन्द्रादिदृत्तिजातिवाचित्वात् ।

देवतात्ववाचित्वेऽपि वा यागान्तरगतस्यैव देवतात्वस्याग्निस्तुत्यर्थं सङ्कीर्तनोपपत्तेश्च । तस्मान्न त्वष्टोपलक्षणीयः । स्थायिविचारप्रयोजनं सूत्रं च स्पष्टम् ॥

इत्यन्तरागार्भिण्यां तृतीयं त्वष्ट्राधिकरणम् ॥ (१४)

अथ चतुर्थं त्रिंशदधिकरणम् ॥ (१५)

सू—त्रिंशच्च परार्थत्वात ॥ ३—२—३६ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

तैद्यागाङ्गभूतभक्षमन्त्र एव किं त्रयस्त्रिंशद्देवतोपलक्षयितव्या ? नेति विचारः। अत्रापि "एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्नाना रथं वो विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वे"ति याज्यामन्त्रवर्णात्तेषां पात्नीवतयागे देवतात्वमस्ति न वेति स्थायिविचारस्य पादाध्यायसङ्गतिः पूर्ववत् । आतिदेशिकी त्वनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

अधिकाशङ्का तु पूर्वं त्वष्टुः पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्याभावात् प्रत्युत(१) "सहयुक्ते ऽप्रधाने" इत्यनुशासनेन गुणत्वस्यैवावगतेः नाग्नितुल्यत्वमित्युक्तम् । प्रकृते तु यथैवाध्वर्यवमन्त्रे अग्नेः पत्नीवच्छन्दसामानाधिकरण्यं तथाऽग्नीत्प्रयोज्ये याज्यामन्त्रे त्रयस्त्रिंशद्देवानामपीत्यविशेषादुभयोरपि विशेष्यत्वम् ।

न चैवं पात्नीवतमिति विधावग्न्यंशे एकवचनान्तेन विग्रहः त्रयस्त्रिंशदंशे च बहुवचनान्तेनेत्येवं वैरूप्यापात्तिः । उभयांशे ऽविशेषेण बहुवचनान्तेनैव विग्रहोपपत्तेः । अत एव तत्तन्मन्त्रे

१. पा. सू. २-३-१९.

उभयोरपि नैरपेक्ष्येण पत्नीवत्पदसामानाधिकरण्यावगमान्नैरपेक्ष्येणैव विशेष्यत्वावगमेऽपि विधातुभयोस्तात्पर्यग्राहकमहकृतेन पत्नीवच्छब्देन युगपदभिधानादुपादेयसाहित्यस्य विवक्षितत्वादुभयोस्समुच्चयोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु याज्यामन्त्रेऽग्नेः पत्नीवत्पदसामानाधिकरण्याभावेऽपि विशेष्यमात्रस्याग्नेश्श्रवणादेकवाक्योपादानेन त्रयस्त्रिंशद्देवैस्समुच्चयोपपत्तिः ।

अस्तु वा याज्यामन्त्रे उत्तरार्धे हे अग्ने पत्नीवतो देवान्स्वधां सोमाख्यमन्नमनु लक्षीकृत्याऽऽवह मादयस्व चेत्ययमर्थके त्रयस्त्रिंशद्देवानामेव सोमसम्बन्धावगमादग्नेश्च तदावाहनकरणार्थमेव पूर्वार्धे हे अग्ने त्वमेभिस्त्रयस्त्रिंशद्देवैस्सह सरथं समानं रथमधिरुह्य नानारथैर्वा आयाहि, यतस्तेऽश्वा विभवन्तीत्यर्थके आवाहनात् अग्नेर्हविस्सम्बन्धाभावावगमेनाध्वर्यवमन्त्रे च तस्य हविस्सम्बन्धावगमेनाग्नेः पाक्षिकं विशेष्यत्वम् । नत्वेतावता त्रयस्त्रिंशद्देवानां विशेष्यत्वे किञ्चिद्बाधकमस्ति । तेषां याज्यामन्त्रे नित्यमेव हविस्सम्बन्धावगमादिति ।

(सिद्धान्तः)

सा त्वेवं परिहर्तव्या—न त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षणीयाः । तेषां याज्यामन्त्रेऽपि त्यागोद्देश्यत्वानवगमेन पत्नीवत्पदविशेष्यत्वायोगात् ।

यद्यपि हि तेषामग्निदत्तेन सोमेन मदश्श्रूयते तथापि यजमानेन तावदग्नय एव दत्त इति गम्यते । अन्यथा अग्निकर्तृकमादनश्रवणानुपपत्तेः । अतश्च यद्यपि तेषां मादनं मुख्यं स्यात्तथापि न यजमानकर्तृकत्यागोद्देश्यत्वावगमः । अग्नेरेव त्वाध्वर्यवमन्त्रवर्णाद्याज्यामन्त्रेऽपि साक्षादग्नीधा आवहनात्तत ।

वस्तुतस्तु मादनस्याप्यग्निकर्तृकस्याग्निगतस्वामित्वख्यापनार्थमेवोपादानमित्याध्वर्यवमन्त्रवर्णानुसारेण कल्प्यमानत्वादग्नेरेव देवतात्वमविरुद्धम् । तेन न 'त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षणीयाः । स्थायिविचारप्रयोजनं सूत्रं च स्पष्टम् ॥

इत्यन्तरागर्भिण्यां चतुर्थं त्रिंशदधिकरणम् ॥(१९)

अथ पञ्चममनुवषट्कारदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् (१६)

सू—वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३–२–३८ ॥(पू)

(विषयसंशयसङ्गतयः)

अनुवषट्कारदेवताभूतोऽग्निर्भक्षमन्त्रे उपलक्षणीयो नवेति विचार्यते । अत्रातिदेशिकी अनन्तरसङ्गतिः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्रानुवषट्कारयागस्तावन्न ज्योतिष्टोमयागाभ्यासः । अपि तु कर्मान्तरामित्यविवादम् । 'अग्नये ऽनु यजती'ति तन्त्रसारभूते विधौ प्राप्तयागानुवादेनाग्निदेवताया 'वषट्कारयागोत्तरत्वस्य चानुशब्दोक्तस्य विधाने वाक्यभेदापत्तेः विशिष्टकर्मविध्यवश्यंभावात् तस्य च "सोमस्याग्ने विहीत्यनुयजती"त्यनेन मन्त्रविधिना मान्त्रवर्णिके सोमाख्यद्रव्ये समर्पिते धर्मान्तराकाङ्क्षायां प्रकरणात् ज्योतिष्टोमाङ्गभूतेऽप्यस्मिन्यागे वैमृधवत्सोमद्रव्यकत्वसादृश्यात्तदीयविध्यन्तप्राप्तेरतिदेशेन यागीयसोमभक्षणे तन्मन्त्रे च प्राप्ते युक्तमेवानैन्द्रप्रदानोत्तरवत्तदीयदेवताभूताग्न्युपलक्षणम् । तत्रापि "द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति । द्विर्हि तस्य वषट्करोती"त्यादौ यागभेदेन भक्षणावृत्तिदर्शनादनुवषट्काराङ्गभक्षणस्य पृथगेवानुष्ठानम् । तत्र च तद्देवतोपलक्षणम् ।

अथ वैन्द्रवायवादौ भक्षणावृत्तेर्वाचनिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादन्यत्र वषट्कारानुवषट्कारयागाङ्गभूतयोस्सोमभक्षयोस्तन्त्रेणानुष्ठानात्तत्रैव देवताद्वयोपलक्षणम् ।

नन्वेतस्यानुवषट्कारयागस्य कर्मान्तरत्वेऽपि पृथक्सोमग्रहणविध्यभावात्कथञ्चिदतिदेशेन तत्प्राप्तिसम्भवेऽपि वा "यद्धविर्वहति तेन शेषेण संयोजयति देवता"मित्यर्थवादेन वषट्कारदेवतायै यद्धविर्वहति तच्छेषेणानुवषट्कारदेवतां संयोजयतीत्यर्थकेन वषट्कारयागीयसोमशेषद्रव्यकत्वप्रतीतेस्तदा चोत्तरार्धादिवत्प्रतिपत्तिलक्षणसत्त्वेनानुवषट्कारयागस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वावसायात् ।

यद्वा "सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति । तेनैव संस्थितान्सोमान्भक्षयन्ति । स एव सोमस्य स्विष्टकृ"दिति द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्यागरूपत्वसंस्तवादपि च तन्निश्चयावगतेस्सङ्कर्षे च स्विष्टकृद्वत्तन्त्रानुष्ठानमनुवषट्कारयागस्य पूर्वपक्षयित्वा वषट्कारयागानन्तर्यरूपक्रमपृथक्त्वाद्द्विदेवत्येष्वनुवषट्कारनिषेधरूपालिङ्गाच्च वक्ष्यमाणाया आवृत्तेरर्थकर्मत्वे तन्त्रानुष्ठानप्रसङ्गेनानुपपत्तेः प्रतिपत्तिकर्मत्वद्योतकत्वात् प्रतिपत्तिकर्मत्वं तावदविवादम् ।

न च 'तेनैव संस्थितान् सोमान् भक्षयन्ती'त्यत्र सोमस्य भक्षणार्थमवशेषितस्य स्वरूपेण समाप्तिरूपसंस्थानुपपत्तेर्भक्षणस्यापि सोमजन्यत्वेन जन्याभिप्रायेण संस्थावादानुपपत्तेः कार्याभिप्रायेण तद्व्याख्यानस्यावश्यकत्वादनुवषट्कारस्यार्थकर्मत्वाभावे च तेन कार्यसमाप्त्यभिधानानुपपत्तेस्संस्थालिङ्गात्तस्यार्थकर्मत्वमिति केषांचिदुक्तं युक्तम् । अनुवषट्कारस्याप्रयिकर्मत्वेन त्यागांशरूपकार्याभिप्रायेण तदुपपत्तेः ।

अतोऽस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वात्तस्यार्थकर्मभूतसोमयागविकृति-

त्वानुपपत्तेः कथममात्र एव भक्षे तन्मन्त्रे च देवतोपलक्षणमिति चेत्—

तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपि निष्कासावभृथवाजिनयागन्यायेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां सोमजन्ययागत्वसादृश्येनातिदेशोपपत्तेः । यथा च वाजिनादियागस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वं तथा तत्र तत्र निरूपयिष्यामः । अतो युक्तमुपलक्षणमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—सत्यमनुवषट्कारयागः कर्मान्तरम्, वषट्कारयागाङ्गं प्रतिपत्तिकर्म च, तथापि तस्यानैन्द्रप्रदानेषु तावदतिदेशेनैव प्राप्तत्वात्प्रकृतावेवानुपलक्षणेन नोपलक्षणाशङ्का ।

न च प्रकृतावेवानुवषट्कारयागस्यातिदेशप्राप्ते भक्षमन्त्रे देवतोपलक्षणसम्भवः । प्रकृतावैन्द्रयागे होत्रकचमसेष्वनुवषट्कारस्यैवाभावात् । मध्यतः कारिचमसेषु तत्सत्त्वेऽपि वा तस्य प्रयाजादिवत्कृत्स्नविधानत्वेनेतिकर्तव्यतानपेक्षणादतिदेशानुपपत्तेर्भक्षस्य तन्मन्त्रस्य वाऽप्राप्तावूहेन देवतोपलक्षणस्याप्रसक्तेः । यदि तु कथञ्चित् "सोमं भक्षयती"त्यनेन वेदिबर्हिर्न्यायेनाङ्गप्रधानसाधारणसोमोद्देशेन भक्षणविधिमङ्गीकृत्यानुवषट्कारयागाङ्गभूतस्यापि सोमस्य भक्षणमुपदेशत एव प्राप्तमित्युच्यते तथापि तन्मन्त्रस्य "व्रीहीणां मेध" इति पदसामर्थ्येन तत्राविनियोगादूहप्रसक्तिर्दूरतरैव । अत एवेन्द्रपीताधिकरणसिद्धान्तरीत्या तद्विनियोगस्तु नैवानिष्टः । अत एवेन्द्रपीताधिकरणप्रयोजनस्यानुवषट्कारयागोऽपि विषय इत्येवं कथनार्थत्वादस्याधिकरणस्य पादाध्यायसङ्गतिः । इत्थं चास्य विचारप्रयोजनं साधारणाङ्गव्यतिरिक्तप्रधानमात्राङ्गानामनुवषट्कारयागाङ्गत्वासिद्धिः ।

सूत्रं त्वनुवषट्कारदेवतापि नोपलक्षणीया । तस्यास्त्वया-

गाङ्गभूतद्रव्यमात्रत्वसत्त्वे ऽप्यतिदेशाभावेन प्रकृतकार्यापत्त्यभावात्कर्तृवत् । यथाध्वर्युणा पाने क्रियमाणे पूर्वं होत्रा पीतोऽपि न होतृपीतस्येत्येवमुपलक्ष्यते तद्वदिति व्याख्येयम् ॥

इत्यन्तरागर्भिण्यां पञ्चममनुवषट्कारदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ (१६)

अथानैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् (१७)

सू—छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात ॥३-२-३८॥

इन्द्रपीताधिकरणाऽऽद्यपूर्वपक्षवादी ऊहपक्षं दूषयति—नानैन्द्रेषूहः । यागैकत्वेन प्रकृतिविकारभावासम्भवात् ।

न चाभ्यासानामेव सोमफलचमसाभ्यासानामिव कथञ्चित्फलवत्त्वेनाङ्गग्राहित्वोपपत्तेः प्रकृतिविकारभावोपपत्तिः । तद्वदिह नित्यानित्यसंयोगविरोधादेस्समानविध्यभावहेतोरभावेन प्रकरणात्सर्वाभ्यासानां समानविधानत्वोपपत्तेः ।

न चेहापि मानग्रहणमन्त्रयोरिन्द्रप्रदानमात्रविषयत्वात्तदनुरोधेन च मानग्रहणयोस्तत्संस्कार्यस्य सोमस्य तत्संस्काराणां चाभिषवादीनां तत्संवलितानां च दीक्षणीयादीनामप्यैन्द्रप्रदानमात्रविषत्वावगतेस्समानविध्यभावोपपत्तिरिति वाच्यम् । अङ्गानुरोधेन प्रधानानां स्वस्वोद्देश्यसङ्कोचकत्वानुपपत्तेः ।

न चाग्निविध्यनुरोधेन क्रतुविध्यधिकारसङ्कोचवत्तदुपपत्तिः। यथाविनियोगमधिकारस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वादङ्गानुरोधेनाधिकारिसङ्कोचेऽपि तादितरश्रुतस्वोद्देश्यसङ्कोचानुपपत्तेः ।

किञ्चाग्निविध्योराधानाध्ययनविध्यनुनिष्पन्नयोः क्रतुविध्यप्रयुक्तत्वेन स्वतास्सिद्धयोरेवोपजीवनात् परप्रयुक्तोपजीविनां

च तदभावे स्वानुष्ठानाभावस्य प्रयुक्तिशक्तिकल्पनाभावेन विधिलाघवापादकस्य परप्रयुक्तपूर्वपदार्थानन्तर्याभावे काम्यसामिधेन्यनुष्ठानाभावस्येव सुप्रसिद्धत्वाद्युक्तमाग्निविध्योः क्रतुविध्यधिकारिसङ्कोचकत्वम् । प्रकृते तु मानग्रहणमन्त्रयोस्तदुद्देश्यानां च परप्रयुक्तत्वाभावेन क्रतुविधिप्रयुक्तत्वकल्पनावश्यम्भावात्सर्वाभ्यासानां च प्रकरणाविशेषेणाङ्गविनियोगप्रयोगाविधिकल्पकत्वोपपत्तेर्न सङ्कोचे किञ्चिन्नियामकमस्ति । अत एव मानग्रहणमन्त्रयोर्लिङ्गाद् 'व्रीहीणां मेध' इतिवदैन्द्रप्रदानमात्रविषयत्वेऽपि मानादीनां पुरोडाशप्रतिष्ठापनस्येव सर्वविषयत्वात्तदीयमानग्रहणयोर्न समन्त्रकत्वम् ।

यद्यपि च मानादीनां सर्वाभ्यासीयसोमे सकृदेवानुष्ठानान्न तावता कश्चिदनुष्ठानोपयोगः, तथाप्यैन्द्रप्रदानोत्तरं सर्वसोमनाशे प्रदानान्तरार्थे सोमान्तरे मीयमाने गृह्यमाणे वाऽमन्त्रकत्वासिद्धिः ।

वस्तुतस्तु विधिवाक्ये वसुमत्त्वगुणस्याश्रवणा 'दिन्द्राय वसुमते' इति मन्त्रे तत्प्रतिपादनस्य व्यर्थत्वापत्तेः वसुमत्पदमिन्द्रातिरिक्तप्रकृतदेवतामात्रपरम् । अतश्च मन्त्रावपि सर्वप्रदानविषयावेव ।

यत्तु मूले सुब्रह्मण्यानिगदस्थेन्द्रपदस्येव प्रकृतदेवतोपापलक्षणार्थत्वमिन्द्रपदस्येत्येवं पक्षान्तरमुपन्यस्तम्, तत् सदृष्टान्तं लक्षणायां प्रमाणाभावादुपेक्षितम् । सुब्रह्मण्यानिगदोऽपि हि लिङ्गादैन्द्रप्रदानाङ्गमेव । अग्निष्टुत्या'ग्नेयी सुब्रह्मण्ये'ति तु प्राकृतस्येन्द्राभ्यासस्य "आग्नेया ग्रहा भवन्ती"ति वचनेनाग्निदेवत्यत्वान्न्यायेनैवोहप्राप्तेरनुवादः । प्रकारान्तरं च नवमे वक्ष्यते । तत्सिद्धं नैन्द्रप्रदानमात्रविषयत्वं धर्माणामिति ।

एवं च 'सोमेन यजेते'त्यादौ न सामानाधिकरण्येन वैशिष्ट्यम्। अपि त्ववच्छेदकावच्छेदेनैवेत्यपि सुलभम्। सोमपदानुवादशङ्का तु सक्तुविनियोगविधिकल्पनाव्यावृत्तिफलकतयापि विध्युपपत्तावनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः पशुसोमाधिकरण एव निरस्ता। अतः प्रकृतिविकृतिभावाभावान्नोहासिद्धिः।

यत्तु "अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमती"त्यनुवादलिङ्गं तदप्राप्तस्यैवानुष्टुप्छन्दःपदविशिष्टस्योहस्य विधानोपपत्तेरसाधकम्। तत्रापि हि जगतीच्छन्दःपदे ऊहस्याप्राप्तत्वाद्विशिष्टविधिरावश्यक एव। सामान्यतो यत्र कुत्रचिदूहप्राप्तिस्तु न विधिलाघवापादिकेत्यतन्त्रा सा।

सूत्रं तु नोहः, धर्माणां सर्वाभ्यासगामित्वेन प्रकृतिविकारभावासम्भवात्। यस्तु पूर्वछन्दःप्रतिषेधेन छन्दोऽन्तरविधिस्समोऽप्युपपन्न इति व्याख्येयम्॥

इति अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम्॥ (१७)

अथ द्वितीयान्तरागार्भिण्यामैन्द्राग्नभक्षणे मन्त्राभावाधिकरणम्। (१८)

सू—ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभवात् स्यात्॥३—२—२५॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

इहाद्यपूर्वपक्षवाद्युक्तस्यैवानैन्द्रेष्वमन्त्रकत्वस्य कोष्ठशोधनिकार्थं विचार्यते। किं यत्रान्यसहित इन्द्रो देवता; यथेन्द्राग्न्यादौ तत्र इन्द्रपीतस्येति मन्त्रो भवत्युत नेति। पादाध्यायानन्तरसङ्गतयस्स्पष्टाः।

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यपि चतुर्थीकरणाधिकरणन्यायेनैन्द्राग्न्योर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वान्नेन्द्रपीतपदेनेन्द्राय त्यक्त इति व्युत्पत्त्येन्द्रो देवतात्वेन शक्यो व्यपदेष्टुं तथापि पीतशब्दस्य त्यक्तत्वलक्षणायां प्रमाणाभावाच्चतुर्थीसमासस्याननुशिष्टत्वेनान्याय्यत्वात्कथञ्चिदनुशासनेऽपि वा हुताहुतसमुदायस्यैव पूर्वं त्यक्तस्य होमेन नाशादहुतस्य च भक्ष्यमाणस्यात्यक्तत्वेनेन्द्रपीतपदव्यपदेशानुपपत्तेः पीतत्वमेव पीतपदेनोच्यते । पानस्य च रसास्वादनरूपस्य देवतानिष्ठस्य व्यासज्य त्यक्तेऽपि सोमेऽवयवशः प्रत्येकमुपपत्तेः इत्थमात्रदेवेन्द्रपीतपदेन भक्ष्यमाणार्धस्य बुद्ध्या निष्कृष्टस्य व्यपदेशोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु रसास्वादनरूपस्य पानस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वात्कथञ्चिदङ्गीकारेऽपि वा त्यक्तत्ववत्समुदायस्यैव तत्सम्भवेनाहुतमात्रे तद्व्यपदेशस्यौपचारिकत्वतौल्यापत्तेः न पीतत्वं पीतपदार्थः । नाप्याहवनीयमुखप्रक्षेपरूपमौपचारिकं पानं लक्षणया पीतपदार्थः । तथात्वेऽपि हुतस्यैव पीतपदेन व्यपदेशापत्तेः तत्सम्बन्धिनो भक्ष्यमाणस्याहुतस्येन्द्रपीतपदेनोपलक्षणार्थम् । इन्द्रपीतपदे धातूपपदप्रत्ययसमुदाये लक्षणापत्तेः । अतोऽत्र पीतपदेन देवस्वपदालम्बनतया पात्नीवताद्यधिकरणोपपादितो देवतास्वीकार एव लक्षणया प्रतिपाद्यते ।

एवं चेन्द्रेण स्वीकृत इत्येवं तृतीयासमासेऽपि "कर्तृकरणे कृताबहुल"मित्येव लक्षणानुगतो भविष्यति । स्वीकारस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेनावयवावयविसाधारण्येनैव कल्पनान्न हुतेशषप्रकाशने कश्चिदुपचारः ।

लोके च व्यासज्य त्यागेऽपि प्रत्येकमेव सम्प्रदानेन स्वी·

कारदर्शनात् स्वीकारस्य प्रतिदेवताधिष्ठानं भेदेन कल्पनोपपत्तेः डित्थमातृवद्व्यासज्य त्यागेऽर्धस्येन्द्रपीतशब्देन व्यपदेशोपपत्तिः । चतुर्धाकरणे तु तद्धितेन देवतात्वस्यैवोक्तत्वाच्च व्यासज्यवृत्तिदेवताकस्य ग्रहणमिति वैषम्यादपौनरुक्त्यं च । सूत्रं स्पष्टम् ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

सू—एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥३–२–४०॥

(अथ सिद्धान्तः)

नान्यसहितेन्द्रदेवताके मन्त्रः । त्वदुक्तरीत्यैव रसास्वादनरूपस्याग्निमुखप्रक्षेपरूपस्य वा पानस्येन्द्रपीतपदेनानभिधानात् । स्वीकृतत्वं तु पीतपदेन लक्ष्यत इति यद्यपि शक्यते वक्तुं तथापि स्वीकारस्य व्यासज्यवृत्तिदेवतास्थले व्यासक्तदेवतानिरूपितस्यैकस्यैव लाघवेन कल्पनोपपत्तौ तन्नानात्वकल्पने प्रमाणाभावाच्चतुर्धाकरणरूपविभागवदेव नैकेन व्यपदेशोपपत्तिः । अत एव सूत्रे देवतान्तराद्देवतान्तरनिरूपितस्वीकारादित्येवं व्याख्येयम् ।

यत्तु वार्तिकादौ यथाश्रुतसूत्रस्वारस्यात्त्याग एव यजमानव्यापारः पीतपदेन लक्ष्यत इत्यङ्गीकृत्य सिद्धान्त उपपादितः, स स्वीकारमनङ्गीकृत्यापि सिद्धान्तश्शक्यते वक्तुमिति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् ।

वस्तुतस्तु स्वीकाराङ्गीकरणावश्यकत्वस्यापि पात्नीवताधिकरणादावुपपादनात्त्यागस्य च हुताहुतसमुदायविषयत्वेनाहुतमात्रविषयत्वाभावादहुतस्य धातूपपदप्रत्ययसमुदायात्मकेनेन्द्रपीतपदेन पुनरपि लक्षणापत्तेः स्वीकारस्य तु धर्मिग्राहकप्रमाणेनावयवावयविवृत्तित्वेनैव कल्पनाल्लाघवेन पाधातुना स्वीकारमात्रं लक्षयित्वा सिद्धान्त उपपादनीयः ।

अमन्त्रकत्वपूर्वपक्षस्य चास्थायित्वेन स्थायिविचारप्रयोजनम्–ऐन्द्राग्नेऽपि सवनविशेषणतया भक्षमन्त्रे प्रयोज्ये तदर्थानुसन्धानवेलायां पीतपदेन व्यासज्यवृत्तिदेवतानिरूपित एकस्वीकारत्वान्न तस्यानुसन्धानं सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे भिन्नत्वात्तद्रवसैवेति द्रष्टव्यम् । सूत्रं व्याख्यातम् ॥

इति द्वितीयान्तरागार्भिण्यां प्रथमैन्द्राग्नभक्षे मन्त्राभावाधिकरणम् । (१८)

अथ भक्षमन्त्रस्य गायत्रान्यच्छन्दस्केऽपि विनियोगाधिकरणम् ॥ (१९)

सू–छन्दश्च देवतावत् ॥३–२–४१॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

भक्षमन्त्र एव 'गायत्रछन्दस' इत्यादि श्रुतम् । तच्च गायत्रं छन्दो यस्येति व्युत्पत्त्यानन्तरपदोपात्ततत्सोमविशेषणं, न तु पूर्वपदोपात्तसवनविशेषणम् । सिद्धान्तवदविमृष्टविधेयांशतापत्तेरित्यविवादम् । इदं तु विचार्यते–किमेतत्पदसामर्थ्यानुरोधेन केवलगायत्रछन्दस्केन्द्रप्रदान एव भक्षमन्त्रः । किं वान्यच्छन्दोयुक्तगायत्रछन्दस्केऽपीति । पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । इन्द्रपीतपदेनेव केवलगायत्रच्छन्दस्क एव प्रसक्तस्यापवादादनन्तरा ।

यद्यपि चायं विचारः इन्द्रपीताधिकरणसिद्धान्ते सवनविशेषणत्वे स्थितेऽपि केवलगायत्रच्छन्दस्कप्रदानवत्प्रातस्सवनसम्बन्धिसोमभक्षण एवायं मन्त्र उतान्यसहितेऽपीत्येव शक्यते कर्तुं तथापि पूर्वाधिकरणापवादतयेहापि सङ्गतिसत्त्वान्नान्तरा कृत्वा चिन्तारूपेणापि विचारे कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु सवनविशेषणत्वे गायत्रादिपदानां "गायत्रं प्रातस्सवनं, त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं, जागतं तृतीयसवनमित्याद्यर्थवादान्तरे तत्तत्सवनसामानाधिकरण्यदर्शनेन गौण्या वृत्त्या तत्तत्सवनप्रतिपादकत्वाद्गायत्रच्छन्दःपदे कर्मधारयेणैव तत्सवनविशेषणत्वोपपत्तेर्नोक्तविचारप्रयोजनमस्तीतीहैव सङ्गतिः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र पूर्वाधिकरणवदेव गायत्रच्छन्दःपदस्यान्यसापेक्षगायत्रच्छन्दस्कप्रदानविषयत्वे बहुव्रीहिसमासभङ्गभयेन केवलगायत्रच्छन्दस्कप्रदानसम्बन्धिसोमपरत्वम् ।

न च ज्योतिष्टोमे तादृशप्रदानाभावः । तत्र तदभावेऽपि यत्र बृहस्पतिसवादौ 'गायत्रमेतदहर्भवती'त्यादिश्रुतेः केवलगायत्रादिच्छन्दस्कता तत्रास्योत्कर्षोपपत्तेः ।

न च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । लौकिकसोमे केवलगायत्रच्छन्दस्कत्वस्य प्रातस्सवनसम्बन्धित्वस्येन्द्रपीतत्वादेश्चासम्भवेन तद्व्यावृत्त्या पारिशेष्यादेव विशेषणसामर्थ्याद्बृहस्पतिसवीयसोमप्रतीत्युपपत्तेस्तत्प्रयोजनाभावात् ।

यत्त्वत्र कैश्चिद्भक्षानुवाकसमाख्यया सामान्यसम्बन्ध इत्युक्तम्, तल्लोकेऽपि भक्षसद्भावादुपेक्षितम् । तस्मात् बृहस्पतिसवीयैन्द्रप्रदान एवायं मन्त्रः । न प्राकृते । सूत्रं स्पष्टम् ॥

(इति पूर्वपक्षः)

सू—सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः ॥३—२—४२॥ (सि)

(अथ सिद्धान्तः)

उपदेशातिदेशाभ्यां सर्वेष्वेवायं मन्त्रः । प्रकृतावेवायोगव्यावृत्तिमात्रप्रकाशनेन निवेशोपपत्तेः ।

न चैवं छन्दोऽन्तराणामपि सत्त्वेन तत्सापेक्षत्वात्समासानुपपत्तिः । प्रकृतौ केवलगायत्रच्छन्दस्कप्रदानाभावेन नित्यसापेक्षत्वात्समासोपपत्तेः ।

न च प्रकृतौ तदभावेऽपि बृहस्पतिसवे तत्सत्त्वान्न नित्यसापेक्षता । (१)"यस्तस्तम्भे"त्यादिछन्दोऽन्तराणां सूक्तमुखीये विनियोगेन तदभावात् ।

न च सोमसाध्यप्रदाने गायत्रच्छन्दस्कत्वस्य साक्षात्सम्बन्धेन सम्भवे स्तोत्रादिद्वारकपरम्परासम्बन्धेनान्याय्यत्वात् बृहस्पतिसवे च सत्यपि परम्परासम्बन्धेन छन्दोऽन्तरे साक्षात्प्रदाने तदभावात्केवलगायत्रच्छन्दस्कत्वसत्त्वेनोत्कर्षोपपत्तिः । गायत्रं छन्दो यस्येति बहुव्रीहिणा साक्षात्परम्परासम्बन्धसाधारण्येन गायत्रच्छन्दस्कत्वाभिधानात् प्रकृतौ च प्रकरणाख्यतात्पर्यग्राहकसत्त्वेन परम्परासम्बन्धेनापि निवेशोपपत्तावुत्कर्षकल्पनानुपपत्तेः ।

न चावश्यं परम्परासम्बन्धेन ग्रहणेऽपि सापेक्षता । सत्यपि स्तोत्रादौ छन्दोऽन्तरे सर्वच्छन्दसां व्यासज्यसाधनत्वाभावेन स्वस्वावान्तरकार्ये निरपेक्षत्वात् । अतो युक्तः प्राकृत एवैन्द्रप्रदाने लिङ्गाद्विनियोगः । इदं च तदीययाज्यायां गायत्रच्छन्दस्कता नास्तीति कृत्वा चिन्तयोक्तम् ।

यदा तु प्रातस्सवनस्यैन्द्रप्रदान एव ज्योतिष्टोमे गायत्रच्छन्दस्कयाज्याम्नानं प्रसिद्धं तदोत्कर्षपूर्वपक्षासम्भवान्नैवेदमधिकरणम् ।

अथवा गायत्रच्छन्दःपदं सवनविशेषणमेवाङ्गीकृत्यापवादलिप्सया चान्तरैव किं केवलमेव यस्मिन्सवने गायत्रं

---

१. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान् बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण । तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ (ऋ. सं.४-५-६-१.) इति त्रिष्टुप्छन्दस्कानां ऋचामाम्नानादित्यर्थः ।

छन्दः तत्रायं मन्त्रः ? उतान्यसहितच्छन्दस्केऽपीति सन्दिग्ध समासबलान्मान्त्रवार्णिकताहशकर्मान्तरविधिकल्पनयापि केवल-गायत्रच्छन्दस्कप्रातस्सवन एवायं मन्त्र इति पूर्वपक्षिते समासस्य पूर्वोक्तरीत्यैवोपपत्तौ विध्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावादन्य-सहितगायत्रच्छन्दस्केऽपीति सिद्धान्तः कार्यः । तदा चेन्द्रपीतपदमपि वस्तुतस्सवनविशेषणत्वादुदाहरणम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥

वृत्तमधिकरणम् ॥

(अथेन्द्रपीताधिकरणसिद्धान्तः)

सू०—सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ३-२-४३ ॥

इदानीमिन्द्रपीताधिकरणसिद्धान्तोऽभिधीयते—ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानसाधारण्येन सर्वेषामुपदेशेनैव मन्त्रः । इन्द्रपीतपदस्य बहुव्रीह्यङ्गीकारेण सवनविशेषणत्वात् ।

तथाहि—यद्यपि तत्पुरुषो लक्षणाद्वयापादकबहुव्रीह्यपेक्षया लघुभूतः तथापीह तत्पुरुषोऽपि लक्षणाद्वयापादकत्वादविशिष्टः । तत्पुरुषे हि पूर्वपदे तावदेका लक्षणेत्यविवादम् । अपरा च पीतपदे मुख्यपानासम्भवात् त्यक्तत्वलक्षणा ।

यद्यपि चेयं बहुव्रीहावपि तुल्या, तथापि तन्मते त्यागविषयस्य हुताहुतसमुदायस्यैव पीतपदेनोक्तत्वादिन्द्राय त्यक्तस्समुदायो यस्मिन् सवने तस्य प्रातस्सवनस्य सम्बन्धी यः पात्रस्थो यत्किञ्चिद्देवत्यस्सोमस्तस्यावयवं भक्षयामीत्येवमर्थो नानुपपन्नः । तत्पुरुषे तु ते इत्यादि पुरोवर्तिनिर्देशस्य पात्रस्थसोमविषयत्वात्तद्विशेषणीभूतेनेन्द्रपीतपदेन त्यक्तसमुदायावयवस्य हुतावशिष्टस्य पुनरपि लक्षणापत्तिः । यद्यपि(१) "चैन्द्राग्ने तु लिङ्गभावादि"त्यधिक-

१. पू. मी.३-३-३९. ।

रणोक्तरीत्या स्वीकार एव पाधातुना लक्ष्यते, तस्य चावयवावयविसाधारणत्वात् भक्ष्यमाणावयनिष्ठस्यैव स्वीकारस्य पाधातुना लक्षणात्तत्पुरुषेऽपि नोक्तदोषापत्तिः, तथाऽप्यवयवगतस्य स्वीकारस्यावयविस्वीकारोपस्थितिसापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च बहुव्रीहितुल्यत्वमस्त्येव ।

न चैवमपि बहुव्रीहिनियामकाभावः । प्रकरणविशेषस्यैव तत्वात् गायत्रच्छन्दआदिपदेन गायत्रं प्रातस्सवनमित्यादितात्पर्यग्राहकानुगृहीतसवनैकविशेषणत्वेन प्रायपाठाच्च ।

एतेन प्रातस्सवनादिपदसामानाधिकरण्येऽपि प्रातस्सूयत इति व्युत्पत्त्या प्रातस्सवनादिपदस्यैव सोमविशेषणत्वमित्यपास्तम् । उभयोपपत्तौ प्रकरणविशेषस्यैव नियामकत्वात्, प्रातस्सवनादिपदानां तु रूढ्या यज्ञभागवचनत्वेनावयवव्युत्पत्तिकल्पनायोगाच्च । न चैवमपि बहुव्रीहेस्समानाधिकरणत्वाभावादननुशिष्टत्वम् "सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहा"विति ज्ञापकस्य विभक्तिमात्रे बहुव्रीहिद्योतकत्वेनेन्द्रेण यस्मिन्सवने स्वीकृत इत्येवं व्यधिकरणबहुव्रीहेरप्यनुशिष्टत्वात् ।

वस्तुतस्तु विभक्तिमात्रे द्योतकत्वे 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यत' इति कात्यायनवचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः सप्तमीविषय एव तस्य द्योतकता । प्रकृते त्वर्शआद्यच्प्रत्ययं मत्वर्थीयं भावव्युत्पन्नं पीतशब्दोपरि कृत्वा "पीतप्रातिबद्धवत्सा"मित्यादिवत् पीतमस्यास्तीति पीतः इन्द्रः प्रीतो यस्मिन्सवन इति व्युत्पत्त्या समानाधिकरण एव बहुव्रीहिरिति न कश्चिद्दोषः । ततश्च वसुमद्गणस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येत्यादित्रिकत्रयं क्रमेण प्रातस्सवनादित्रिशेषणम्, तच्च सोमस्य, स चावयवद्वारा भक्षणस्य,—उक्तविशेषणयुक्तस्य सवनस्य सम्बन्धी यस्सोमस्तस्यावयवं भक्षयामीति । ततश्च

युक्तस्सर्वेष्वेवानैन्द्रेष्वैन्द्रेषु चाविकारेणैव भक्षमन्त्रः ।

अस्मिंश्च पक्षे वसुमद्गणादित्रिकत्रयस्य प्रातस्सवनादित्रये क्रमेणान्वयात्सूक्तवाकवद्विभज्य विनियोगोऽपि सिद्धो भवति ॥ प्रयोजनं तत्तत्पक्षोपपादनेनैव स्फुटम् ॥

सूत्रं सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यं, यतोऽयं सवनाधिकारः तत्र हेतुः पानस्य भाक्तत्वादिति व्याख्येयम् ॥

यदि तु पीतशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरस्मिन्पक्षे विभाव्यते तदास्त्विन्द्रेण पीतमस्मिन्निति बहुव्रीहिः । तत्रापि तु निष्ठान्तत्वेन पूर्वनिपातशङ्कायां तु तत्पुरुष एवायं लक्षणया सवनपरः । सोमपरत्वे तैत्तिरीयशाखायामिन्द्रपीतपदस्य प्रातस्सवनादिभेदेन पृथक् पाठवैयर्थ्यापत्तेः । लिङ्गादैन्द्रप्रदाने प्रातस्सवनादिपदानां विभागोपपत्तेः । अतस्तस्य लक्षणया सवनपरत्वाद्युक्तमेव सर्वत्रैकमन्त्र्यम् । विभागोऽपि च तैत्तिरीयशाखाक्रमेणैव बोध्यः । याज्ञिकास्तूहमेवामनन्ति ॥

(इतीन्द्रपीताधिकरणम्)

मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य सुदृढैर्न्यायोच्चयैर्निर्जरैः
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।
यद्धालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥
श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या शेषाध्याये द्वितीयाङ्घ्रेः ।

इति श्रीरुद्रदेवसूनुखण्डदेवकृतौ मीमांसाकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

श्रीः ।

मीमांसाकौस्तुभे

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रथमं उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् । (१)

(उपक्रमाधिकरणम्)

सू—श्रुतेर्जाताधिकारस्स्यात ॥३—३—१॥ (पू)

(विषयसंशयौ)

ज्योतिष्टोमे—(१)प्रजापतिरकामयत प्रजास्सृजेयेति स तपोऽतप्यत, तस्मात्तेपानात्त्रयो देवा अजायन्ताग्निर्वायुरादित्यः, ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्ताग्नेर्ऋग्वेदः, वायोर्यजुर्वेदः, आदित्यात्सामवेद" इत्युपक्रम्य "उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैस्साम्ना, उच्चैर्निगदेनेति श्रुतम् । तत्र किमृचा ऋङ्मन्त्रेण यत् क्रियते तदुच्चैरित्यर्थाङ्गीकारादुच्चैष्ट्वादिकमर्थप्रकाशनादिरूपऋगादिमन्त्रकार्याङ्गत्वेन विनियुज्यते ? किं वा ऋचा ऋग्वेदेनेत्यर्थाङ्गीकारात्तद्वेदाविहितकर्माङ्गत्वेनेति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

अत्र च लिङ्गकल्पकप्रमाणगम्यविनियोगोपयोगिचिन्तनं पादार्थः । तानि च वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि । न तु श्रुतिलिङ्गे अपि । यथा चैतत्तथा बलाबलाधिकरणे वक्ष्यते ।

---

१. ऐ. ब्रा.५-५-६ ।

(वाक्यलक्षणम्)

तत्र वाक्यं नामाङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यत्वकृतिकारकत्वान्यतरपदार्थकल्पनानुकूलः श्रुतपदसान्निधिः। यथा 'धेनुर्दक्षिणा' 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयती'त्यादौ। अस्ति ह्यत्राङ्गत्वघटकीभूतकर्मत्वकरणत्वादिरूपपदार्थकल्पनानुकूलत्वं श्रुतपदसांनिधेः। कल्पनाशब्देन च संसर्गविधालक्षणासाधारण्येन शक्तिजन्यपदार्थोपस्थितिभिन्नबोधमात्रं विवक्षितम्। तेन न श्रुतावतिव्याप्तिः। नापि संसर्गविधया भासमानकरणताके 'धेनुर्दक्षिणे'त्यादावव्याप्तिः। 'प्रयाजशेषणे'त्यादौ तु तृतीययैव कर्मत्वस्य धातुना च करणत्वस्य लक्षणात् कल्पना स्फुटैव। श्रुतपदसंनिधेश्च योग्यताज्ञानं विना कर्मत्वादिकल्पकत्वानुपपत्तेः योग्यतारूपलिङ्गानुमापकत्वम्। श्रुतस्यैव पदस्य कर्मत्वादिलक्षकत्वाङ्गीकारेण कर्मत्वादिवाचकपदरूपश्रुतिकल्पकत्वाभावेऽपि च श्रुतस्य पदस्य तत्तात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनाच्छ्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः।

वस्तुतस्तु एतादृशश्रुतिकल्पनस्य संसर्गविधया भासमानकरणत्वस्थले वक्तुमशक्यत्वाच्छ्रुतितो दौर्बल्यानापत्तेः धेनुदक्षिणापदयोश्च सुबन्तयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादावश्यकभावनान्वयस्य च प्रथमान्तयोर्धेनुदक्षिणापदयोरसंभवादवश्यं धेनुप्रातिपदिकोत्तरप्रथमया करणत्वं, दक्षिणापदेन च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वं लक्षयित्वान्वयस्य वाच्यत्वाल्लक्षणे कल्पनाशब्देन लक्षणाजन्योपस्थितिरेवाभिप्रेता। 'उच्चै'रित्यादौ निपातादिस्थलेऽपि लुप्तविभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकेनैव लक्षणान्नाव्याप्तिः।

प्रकरणादिस्वरूपं तु तत्र तत्र निरूपयिष्यते। तदिह लिङ्गकल्पकं वाक्यमुच्चैष्ट्वादीनां विनियोजकम्।

यद्यपि च तत्पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च तुल्यं तथापि तद्गम्यविनियोगोपयोग्युद्देश्यतावच्छेदकविचारणात्पादाध्यायसङ्गतिः ।

अत एव पक्षद्वयेऽपि 'ऋचा क्रियत' इत्यस्यैवोद्देश्यसमर्पकता । न तु सिद्धान्तेऽपि वेदशब्दस्य । सा तु किं ऋगादिपदवाच्यऋगादिमन्त्राणामेवोद्देश्यघटकत्वेन ? उत ऋक्पदलक्ष्यवेदस्योद्देश्यवाचकत्वेनेत्येतावत्संदिग्धम् । अनन्तरा तु श्रुतिमात्रकल्पकप्रमाणगम्यविनियोगे विचारिते ऽधुनोभयकल्पकप्रमाणगम्यविनियोगविचारावसरात् स्पष्टा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र विधेयाया उच्चैष्ट्वादिभावनायास्संनिहितानन्यपरे उद्देश्य(१)समर्पके संभवति न तावदर्थवादस्थमेव वेदपदमुद्देश्यसमर्पकमिति वक्तुं शक्यम् ।

अथ तस्य तत्प्रतिपादकत्वासंभवेऽपि लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वाङ्गीकारादृगादिपदमेव वेदलक्षणयोद्देश्यघटकसमर्पकमित्युच्यते, ततः श्रौतार्थस्यैव ऋगादेरुद्देश्यघटकत्वोपपत्तेर्न तावत्तदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् । नाप्यार्थवादिकवेदपदसमभिव्याहारानुपपत्तिः । ऋच्यपि वेदत्वस्य पर्याप्तत्वेन व्याप्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धिनोऽपि विधेयस्य व्यापकधर्मवत्सम्बन्धित्वेन स्तुत्युपपत्तेः । नहि वेदत्वं मन्त्रब्राह्मणात्मके ग्रन्थे पर्याप्तं, द्वित्रिवाक्याध्यायिनि शूद्रे वेदाध्ययनप्रयुक्तदोषानापत्तिप्रसङ्गात् । अस्तु वा तत्तथा, तथाप्यवयवसम्बन्धिनोऽपि विधेयस्य परम्परयाऽवयविसम्बन्धस्यापि सत्त्वादपां स्तुत्या वेतसावकास्तुतिवद्वेदपदेन स्तुत्युपपत्तिः । अस्तु वा वेदपदऋगादिपदयोः परस्परविरुद्धार्थकत्वं तथापि न वेदपदानुरोधेन ऋगादिपदे लक्षणा । अपि तु तद्दनु-

---

१ प्रतिपादक ।

शेषेण वेदपद एव वेदैकदेशस्य, अर्थवादस्य स्वभावत एव लक्षणाभाजनतया तत्रैव लक्षणौचित्यात् ।

न चार्थवादगतस्याप्युपक्रमस्थत्वेनासञ्जातविरोधित्वात्प्राबल्यमिति वाच्यम् । असञ्जातविरोधित्वं ह्युद्देश्यप्रतिपादकत्वे नियामकमुच्यते ? ऋगादिपदलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वे वा ? नाद्यः; वेदपदमात्रश्रवणेन विधेयांशेष्टादिभावनापदश्रवणं विना तत्प्रतियोगिकोद्देश्यत्वनिर्णयायोगात्तदुपस्थितिवेलायां विरोधिनोऽपि ऋगादिपदस्योपस्थितत्वेन निर्णयवेलायामसञ्जातविरोधित्वाभावात् । अत एव विधेयोपस्थितिवेलायामेवोपस्थितस्य ऋगादिपदवाच्यस्यैवार्थस्योद्देश्यघटकत्वोपपत्तौ तस्य लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वमिति द्वितीयस्त्वनाशङ्क्य एव ।

अत एव यत्र प्रथमोपस्थितिजन्यनिर्णयोत्तरमेवोत्तरोपस्थितिस्तत्रैव प्रथमस्यासञ्जातविरोधित्वात्प्राबल्यमिति (१)"मुख्यं वा पूर्वचोदना"दित्यत्रैव वक्ष्यते, नत्वत्र । अस्तु वा तत्, तथापि नेहोपक्रमस्य प्राबल्यम्, परत्वेनापच्छेदन्यायेनोपसंहारस्यैव प्राबल्योपपत्तेः ।

न च तद्वदिहार्थवादसापेक्षत्वेन पूर्वनिरपेक्षत्वाभावात्तन्न्यायाप्रवृत्तिः । विधेः स्तुत्यंशे तदपेक्षायामपि वाच्यार्थपरत्वांशे तदपेक्षाभावात् । अतश्च यथैव 'नेदं रजतं' 'न कलञ्जं भक्षये'दित्यादौ निषेध्यप्राप्त्यर्थं भ्रमरागाद्यपेक्षत्वेऽपि तद्गतप्रामाण्याद्यनपेक्षत्वात्परस्यैव प्राबल्यं तद्वदिहापीति न कश्चिद्विरोधः ।

मास्तु वेहाप्यपच्छेदन्यायप्रवृत्तिः, तथाप्युपसंहारस्य विध्यन्तर्गतत्वाद्विधेश्चार्थवादापेक्षया प्राधान्यात्प्राबल्योपपत्तिः । नहि प्रधानमप्युपसंहारस्थं दुर्बलम्, अङ्गगुणविरोधन्यायस्य

१. पू. मी. १२-२-२३.

'मुख्यं वा पूर्वचोदना'दिति न्यायापवादकत्वात् । अन्यथा "य इष्ट्या पशुना सोमेने"त्यत्रोपसंहारस्थस्यापि सोमयागस्य प्रधानत्वात्पर्वानुग्रहो वक्ष्यमाणो विरुध्येत । अतश्च सत्यपि विरोधे नोपक्रमस्य प्राबल्यम् ।

वस्तुतस्तु नेह विरोधोऽपि । वेदत्वस्य प्रत्येकवृत्तितया ऋक्स्वप्यविरोधात् । अत एव यत्राश्वप्रतिग्रहेष्ट्यादौ विरोधः तत्रोपक्रमानुसारेण दातृविषयत्वमिष्टमेव । तस्मादृगादिकार्योद्देशेनैव ऋगादिवृत्तितयोच्चैष्ट्वादिविधिः ।

सूत्रं तु ऋगादिशब्दस्य श्रुतिवृत्तत्वलाभाय ऋगादिजातस्यैवोद्देश्यत्वेनाधिकारस्स्यादिति व्याख्येयम् ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

सू—वेदो वा प्रायदर्शनात् ३—३—२ ॥ (सि)

(अथ सिद्धान्तः)

नात्र ऋगादिकार्यस्योद्देश्यत्वम्, अपि त्वृग्वेदादिविहितस्यैव, उपक्रमस्थवेदपदविरोधापत्तेः ।

तथा हि—न तावद्वेदत्वं प्रत्येकवृत्ति, वाक्यमात्राध्ययने वेदाध्ययनप्रसिद्ध्यभावात् । न हि द्वित्रिवाक्याध्ययनेन वेदपारायणादिविध्यर्थमनुष्ठितं मन्यन्ते ।

यत्तु द्वित्रिवाक्य(१)श्रवणे शूद्रस्य दोषानापत्तिरिति । तत्रोच्यते—सर्वत्र विधिवाक्ये 'कूश्माण्डं दद्या'दित्यादौ जातेस्तदवच्छिन्नावयविव्यक्तेश्च साधनत्वं तदाक्षिप्तं च जात्यनवच्छिन्नानामप्यवयवानाम्। अवयवावयविसाधनत्वयोश्चैकपदोपादानादुपादेयस्थले साहित्यस्य विवक्षितत्वान्नावयवोपादानमात्रेण

१ वाक्याध्ययने ।

शास्त्रार्थनिष्पत्तिः । अत एव साहित्यरूपाङ्गासम्भवे नित्यादौ तन्मात्रोपादानमिष्टमेव । 'कूश्माण्डं न भक्षयेदि'त्यादिनिषेधस्थले त्वनुवाद्यगतत्वेन साहित्यस्य विवक्षितत्वादवयवभक्षणेऽपि प्रत्यवायः ।

अतश्चेह शूद्रस्य द्वित्रिवाक्याध्ययनेऽपि दोषः, पारायणादौ तु समस्तग्रहणमिति सिद्धं भवति । 'अहरहस्स्वाध्यायमधीयीते'त्यादौ तु प्रत्यहं सर्वस्वाध्यायपाठासम्भवादेकदेशग्रहणमिति विशेषः । तेन मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मके ग्रन्थे पर्याप्तत्वाद्वेदत्वस्य ऋक्त्वादिनोपसंहारानुपपत्तेः विरोधे सत्युपक्रमस्थत्वाद्वेदत्वस्यैवोद्देश्यघटकत्वम् ।

तथाहि—वेदशब्दस्तावदर्थवादस्थितोऽपि प्रथमोपस्थितत्वात्स्वार्थस्य स्तुतिविषयत्वं बोधयन्विधेयस्य स्तुत्ययागादिविधेयतामेवाक्षिपति । विधियोग्यविधेयान्तरलाभे तु तदपेक्षितोद्देश्यतां तद्घटकतां वा । अतश्च तादृशोचैष्ट्यादिरूपविधेयलाभाद्वेदपदार्थ उद्देश्यघटकतां प्रतिपद्यते । ततश्च तस्यासञ्जातविरोधित्वात् पश्चादुपनिपतदृगादिपदं न स्वार्थस्योद्देश्यघटकतां बोधयितुमलम् ।

अतश्च यथैव "यो होता सोऽध्वर्यु"रित्यत्रोपसंहारस्थमध्वर्युपदमेव कार्यलक्षणां भजते तथेहाप्युपसंहारस्थमृगादिपदमेव तदनुरोधेन वेदलक्षकम् । अत एव विधेरुद्देश्यघटकापेक्षायां प्रथमोपस्थितार्थवादोन्नीतवेदरूपोद्देश्यघटकलाभेऽपि तस्य स्तुतिविषयत्वेनान्वितस्योद्देश्यघटकत्वेनान्वयायोगादुपस्थापकपदान्तरापेक्षायां समभिव्याहृतस्य ऋगादिपदस्यैव लक्षणया तदुपस्थापकत्वं न विरुध्यते । अतश्चापेक्षाक्रमेण ऋगादिपदानां प्रमाणान्तरोपस्थितोद्देश्यघटकशाब्दबोधजनकत्वस्यैवावधारणात् तैः स्ववाक्यार्थस्योद्देश्यघटकत्वाप्रमापणात्तद्विषय-

उत्पत्तिप्रतिबन्धलक्षणो बाध उपक्रमस्थवेदपदानुरोधेनावगम्यते । अत एवायमप्राप्तबाध इति भण्यते ।

अत एव यत्र परस्यापि सामग्रीसत्त्वे स्वविषयप्रमाजनकत्वमप्रतिबद्धं, तत्र तस्यार्थान्तरे पूर्वसाकाङ्क्षत्वेऽपि स्वविषयप्रमोत्पत्तेरप्रतिबन्धात्तेनैव पूर्वस्य स्वाविरोधिविषयपरत्वमुपकल्प्य स्वविरोधिविषये मिथ्यात्वबोधनाद्बाधः, यथाऽपच्छेदादिस्थले । अत एव स प्राप्तबाध इति भण्यते । नत्वयं प्रकृतेऽस्ति । उत्तरस्य पूर्वविरुद्धविषयकप्रमाजनने विध्यपेक्षाभावेन सामग्र्यभावात् । अतोऽत्रोपक्रमस्यैव प्राबल्यम् ।

ननु सत्यमुपक्रमापेक्षया तत्प्रतिबद्धात्मलाभस्योपसंहारस्य दौर्बल्यम् । प्रतिबन्ध एव त्विहोपक्रमस्थेनाप्यर्थवादत्वादङ्गभूतेन प्रधानभूतस्य विधेरशक्यसंम्पादः । अत एव यत्र नाङ्गप्रधाभावस्तत्रैवैकवाक्यत्वादाविति परस्य प्रथमोपस्थितापेक्षया दौर्बल्यम् , यथा 'यो होता सोऽध्वर्यु'रित्यादौ । प्रकृते तु यथैव 'य इष्ट्ये'त्यादावुपसंहारस्थस्यापि प्रधानभूतस्य सोमस्य धर्मानुग्रहस्तथैव' विधेरपीति चेत् —

सत्यं, प्रधानभूतस्योपसंहारस्थस्यापि प्राबल्यं, न त्विह तथा, प्रधानभूतस्यो'च्चैः क्रियत' इत्यस्य विधेर्विरोधाभावात् । विरुद्धस्य च ऋगादिपदस्य न विध्यन्तर्भावः । उद्देश्यघटकत्वाप्रमापणात् । अतो नायमङ्गगुणविरोधन्यायस्य विषयः ।

अत एव यत्रोत्तरस्यापि पूर्वाविरोधेन कार्यान्तरपरत्वासंभवः तत्र परस्यापि शक्यार्थपरत्वात्तस्य च प्राधान्यादङ्गगुणविरोधन्यायापवादक उपक्रमन्यायस्य, यथा 'य इष्ट्ये'त्यादौ ।

वस्तुतस्तु न तत्रोपक्रमन्यायोऽपि । यजेतेति प्रत्ययाभिहितसर्वभावनोद्देशेन विविदिषावाक्यवद्वाशब्दार्थविशिष्टकालविधेः

(१)प्रकरणान्तराधिकरणे व्युत्पादितत्वेनेष्ट्यादिपदानामनुवादमात्रतया तदभावात् ।

एतेन यत्कैश्चिदेतस्याङ्गगुणविरोधन्यायोदाहरणत्वसिद्ध्यर्थमिष्ट्यादिवाक्ये वाक्यत्रयमेवाङ्गीकृत्योपक्रमन्यायाभाव इत्युक्तं तदपास्तम्। अस्मदुक्तरीत्यैकवाक्यत्वोपपत्तौ तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। यदपि च तद्ग्रन्थादेकवाक्यत्वे सत्युपक्रमन्यायस्यैव प्राबल्यं तदभाव एव त्वङ्गगुणविरोधन्यायस्येति प्रतीयते तत् "चतुरो मुष्टीन्निर्वपती"त्यादावेकवाक्यत्वेऽपि मुष्टीनां प्राधान्यात्सप्तदशशरावे चरावनुग्रह इत्येवं पूर्वपक्षकरणं सिद्धान्ते चोभयोः क्रियान्वयित्वात्प्राधान्याभावोपपादनं दुर्घटं स्यादित्येवमुपेक्षितम् । तस्मात्सत्यप्यङ्गगुणविरोधन्यायस्योपक्रमन्यायापवादकत्वे प्राधान्यापह्नवेनैव प्रकृतसिद्धान्तोपपादनं द्रष्टव्यम् । तत्सिद्धमृग्वेदादिविहितकर्मोद्देशेन तदीयमन्त्रवृत्तित्वसम्बन्धेनोच्चैष्ट्वादिविधिरिति ।

सूत्रं तु वेदो वोद्देश्यतावच्छेदकः प्राये वाक्योपक्रमे वेदशब्ददर्शनादिति व्याख्येयम् ॥

सू०—लिङ्गाच्च ॥ ९—३—३ ॥

"ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" इत्यत्र द्वितीयतृतीयपादस्थयोर्वेदशब्दयोरुपसंहारस्थत्वेऽप्यनेकत्वात्तदनुरोधेनोपक्रमस्थस्याप्येकस्य ऋक्पदस्यैव लक्षणया वेदपरत्वं, चतुर्थपादे वेदैरिति बहुवचनादप्ययमर्थो निश्चीयते । अतश्च प्रकृतोदाहरणे सत्यपि लक्षणाविशेषे प्रयुक्तत्वादृगादिशब्दा एव वेदपरा न तु वैपरीत्यम् ॥

---

१ पू. मी. कौ. २-३-११. पृ. ८८

सू—(१)त्रयीविद्या च तद्विदि ॥ ३-३-४ ॥

लोकेऽपि च वेदत्रयीविदि त्रैविद्यशब्दः प्रयुज्यते। त्रयीशब्दश्च ऋग्यजुस्सामसु प्रसिद्धः । अतश्च त्रयीशब्दस्य वेदत्रये लक्षणात् तत्पर्यायाणामृगादिशब्दानामपि तल्लक्षकत्वमवसीयते । अतोऽपि त्रैव लक्षणा ॥

सू—व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ३-३-५ ॥

नन्वेवं यद्येकमेव कर्म वेदत्रयेऽपि समाम्नातं तत्र तदङ्गभूते मन्त्रे तव मते उच्चैष्ट्वादीनां विकल्पापत्तिः । मम तु ऋचां यजुर्वेदपाठनिबन्धने व्यतिक्रमेऽपि ऋक्त्वानपायाद्यथाश्रुत्येव स्वरानुष्ठानान्न पक्षे बाध इति चेत् ।

सू—(२)न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ३-३-६ ॥

न समाम्नानमात्रेण स्वरप्राप्तिः । ऋचा क्रियत इत्यत्र ऋचा विधानस्यैवोद्देश्यताघटकत्वेनोपादानमित्येवं वक्ष्यमाणत्वात् । विधानं च भूयस्त्वादिना एकस्मिन्नेव वेद इति नानेकस्वरप्राप्तिः । यत्रापि नान्यन्निर्णायकं तत्रापि कर्मान्तरत्वापत्तेर्न तदनेकता। अस्तु वा तत्रागत्या विकल्पोऽपि ।

सर्वस्मिन्निवेशेऽपि न साङ्कर्यमिति सूत्रव्याख्या ॥

सू—वेदसंयोगान्न प्रकरणेन(३)बाध्यते ॥ ३-२-७ ॥

नन्वस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठाद्वेदधर्मत्वपक्षे प्रकरण-

---

१ एतस्सूत्रात् पूर्वं "धर्मोपदेशाच्च नहि द्रव्येण सम्बन्धः" इति सूत्रमुपलभ्यते भाष्यशास्त्रदीपिकादिषु । परं तु कौस्तुभादर्शेषु सूत्रमिदं अधिकरणान्ते दृश्यते ।

२ सूत्रस्यास्य 'न सर्वस्मिन्नविशेषात्' इति पाठोऽन्यत्र दृश्यते ।

३ बाध्येत ।

बाधः प्रसज्येत। ऋगादिधर्मत्वपक्षे हि ऋक्त्वादिधर्माणां प्रत्येकवृत्तित्वात् ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽपि च ऋक्त्वावच्छिन्नजन्यकार्यस्य सत्त्वाद्युक्तः प्रकरणानुप्रवेशः। तत्र तु वेदत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रकरणस्थवाक्येष्वपर्याप्तत्वात्प्रकरणेनोद्देश्यस्य स्वविषय उपसंहारानुपपत्तेर्वाक्यप्रमितोद्देश्यबाधेनैव प्रकरणानुग्रहो वाच्यः। न चासौ युक्तः। तेन वेदत्वावच्छिन्नविहितकर्ममात्रोद्देशेन स्वरविधानात् प्रकरणबाध इति चेत्—

न; वाक्येन प्रकरणबाधस्येष्टत्वात्। न चैवं कस्यापि कर्मणो वेदत्वावच्छिन्नविहितत्वाभावात्स्वरविध्यनुपपत्तिः। द्वौ घटौ रूपवन्तौ कर्तव्यावित्यादौ रूपकर्तव्यतायाः प्रत्येकान्वयेऽपि द्वित्वस्य तदितरसंख्यावच्छिन्नव्यावर्तनेनैवोद्देश्यतावच्छेदकत्ववद्वेदत्वस्याप्युपपत्तेः। न ह्यत्र वेदत्वमुद्देश्यविशेषणम्। क्रियते इत्युद्देश्यसमर्पकस्य पदस्य साकाङ्क्षत्वेन हविरार्तिवदुद्देश्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेः। अत एव ऋचा ऋग्वेदेन यत्क्रियते विधीयते तत्रोच्चैष्ट्वं कर्तव्यमिति विध्यध्याहारोऽपि ध्येयः। श्रूयमाणस्यैव प्रत्ययस्य विपरिणामेन विधित्वकल्पनेत्यन्ये। सर्वथा प्रकरणबाधो न दोषाय।

सूत्रं वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्क्रतौ निवेशः प्राप्तः प्रकरणेन न बाधितुं शक्य इति तदेव बाध्यत इति यत्तु च दोषायेति व्याख्येयम्। बाधेतेति पाठे निवेशमुच्चैष्ट्वादिधर्मैः प्रकरणानुरोधेन बाधेतेति यत्तत्रेति व्याख्येयम्॥

सू—धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः॥३—३—८॥

ऋक्धर्मत्वपक्षे साम्नोऽपि 'ऋच्यध्यूढं साम गायती'ति वचनेन ऋच्येव गेयत्वात्पुनस्तद्धर्मत्वेनोच्चैष्ट्वविधिरनर्थकः।

यद्यपि च प्रजापतिहृदयाद्यनृक्सामविषयकत्वेन सार्थक्यं

शक्येत तथाऽप्यल्पविषयत्वं तावत्तदवस्थमेव। वेदधर्मत्वे तु न कश्चिद्दोषः ॥ प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

इत्युपक्रमाधिकरणं प्रथमम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम् ॥(२)

सू—गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ३–३–९ ॥ (पू)

(विषयसंशयौ)

आधानं तावद्याजुर्वैदिकमित्यविवादम् । तदङ्गत्वेन च वारवन्तीयादीनि सामान्याम्नातानि। तेषां च पाठस्सामवेदे निर्विवादः । अयमेवोत्पत्तिविधिशब्देनाभिप्रेतः । न त्वन्य आग्नेयादिवदुत्पत्तिविधिरस्ति । विनियोगविधिरपि च भाष्यकारमते तत्रैव। 'य एवं विद्वानग्निमाधत्त' इत्यनूद्याधानं "वारवन्तीयं गायती"ति विधानात्। प्रयोगविधिस्तु सर्वेषामङ्गानां प्रधानविधिविधेयत्वाद्याजुर्वैदिक एव । 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यत्र च करोतिना तृतीयान्तपदसमभिव्याहारादृग्वेदकरणकव्यापारो विधानाख्योऽभिधीयते ।

तत्र किमुत्पत्तिविधानरूपस्य विनियोगविधानरूपस्य वा व्यापारस्याभिधानात् सामसूच्चैस्स्वरः ? उत प्रयोगविधानरूपव्यापाराभिधानादुपांशुत्वमिति विचार्यते।

(सङ्गतिः)

उद्देश्यतावच्छेदकघटकविशेषचिन्तनाच्च पादाध्यायसङ्गतिः । ऋगादिपदार्थे निरूपिते तदनन्तरभाविकरोतिधात्वर्थनिरूपणाच्चानन्तरा । उत्पत्तिविनियोगविधिवेदानिबन्धनस्वरज्ञा-

-नस्य प्राथमिकस्य बलवत्त्वापवादाद्वा सा।

(पूर्वपक्षः ।)

तत्र प्रयोगविधेर्विनियोगोत्पत्तिसापेक्षत्वात्तयोः पूर्वभावित्वेन तन्निबन्धनस्वरस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेनासञ्जातविरोधित्वाद्बलवत्त्वं पूर्वाधिकरणन्यायेनैव । अत एव प्रयोगविधेस्तत्सापेक्षत्वान्नापच्छेदन्यायोऽपि। त्रयाणामप्येतेषां सामरूप्याङ्गविषयत्वान्नाङ्गगुणविरोधन्यायोऽपि । न हि प्रधानभूत आधानेऽस्माभिरुपांशुत्वं बाध्यते, येन स आपाद्येत।

किञ्चोत्पत्तिविनियोगयोः प्रतिपदार्थं भिन्नत्वात्तन्निबन्धनस्वरस्य विशेषविहितत्वमसावकाशत्वं च। अतस्तेनानेकाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोगविधिनिबन्धनस्वरस्य सामान्यविहितस्यान्यत्र सावकाशस्यैव बाध इति प्राप्ते—

(भाष्यकारीयः सिद्धान्तः)

भाष्यकारेण तावत्प्रयोगविध्याश्रयस्य स्वरस्य बलवत्त्वमित्येवं सिद्धान्तितम् । तस्यायमाशयः—स्यादयमुपक्रमप्राबल्यादिन्यायो यद्युत्पत्तिविनियोगकालयोस्स्वरापेक्षा भवेत् । तस्य तु कालादिवत्प्रयोगविधिविशेषणत्वेनापेक्षितत्वात्तन्निबन्धनस्यैव स्वरस्य प्राबल्यम् ।

यद्यपि चातद्विशेषणत्वाभावेऽपि तदनन्तरमपेक्ष्यत इत्युच्यते तथापि तदपेक्षादशायां प्रयोगस्यैव वा व्यवधानेन पूर्वमुपस्थितत्वात्तन्निबन्धनस्वरस्यैव ग्रहणम् । अतश्च यथैव प्रमाणबलाबलस्य पूर्वमुपस्थितत्वेऽपि प्रमेयविरोधसापेक्षत्वात्तदालोचनदशायां प्रमेयबलाबलस्यैव पुरस्स्फूर्तिकत्वेन निर्णायकत्वमेवमिहापि द्रष्टव्यम् । इष्यते चायं न्यायः उत्पत्तिविनियोगयोः परस्परविरोधे ।

किञ्चोपांशुत्वमङ्गधर्मोऽपि समानप्रमाणकप्रधानवृत्तिताकत्वात्प्रधानप्रत्यासन्नमिति बलवत् । अतस्तेनानीदृशमुच्चैष्ट्वं बाध्यते । अयं च न्यायोऽङ्गगुणन्यायाद्भिन्न एवेति न तेनापि पौनरुक्त्यम् ।

सूत्रं तु मुख्यगुणशब्दाभ्यां समानप्रमाणकप्रधानवृत्तिताकं तद्भिन्नं च विवक्षितत्वाद्व्याख्येयम् ।

वार्तिककाराशयस्तु—न प्रयोगविधिवेदनिबन्धनत्वं स्वरस्य । प्रयोगविधिर्हि न क्वचिदपि वेदे पार्थक्येन श्रुतः । अङ्गवाक्यान्येव हि प्रधानवाक्यैकवाक्यतामापन्नानि प्रयोगविधिशब्दार्थः । अतश्च परिशेषात्तत्तद्वाक्यानां वेदेनैव तस्य वेदविशेषावधारणम् । ततश्च यत्राङ्गप्रधानवाक्ययोरेकवेदस्थत्वं तत्र प्रयोगवेदनिबन्धनस्वराङ्गीकारेऽप्यविरोधान्नैवं कश्चिद्विचारः । यत्रापि नानावेदस्थत्वं तत्रापि प्रयोगविधेः प्रधानांशेऽन्यवेदीयत्वेनान्यस्वरापादकत्वादङ्गांशे च वेदान्तरीयत्वेनोत्पत्तिविनियोगविध्यनुकूलस्वरस्यैवापादनान्नैव कश्चिद्विरोध इति न विचारावसरः ।

न चाङ्गस्य प्रयोगविधिवेदनिबन्धनस्वराविषयत्वेऽपि कालादिवत्प्रयोगान्वयित्वात्स्वरस्य, तस्य चाङ्गप्रधानसाधारणत्वात्प्रधानान्वयिस्वरस्यैव वेदत्रयाविहितानुमितविधिविहिताङ्गान्वयवद्वेदान्तरीयाङ्गेऽपि निवेशोपपत्तेः वेदान्तरीयविनियोगविधिनिबन्धनस्वरबाधोपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रधानविधिवेदनिबन्धनस्य स्वरस्य प्रधानमात्रोद्देशेनैव विहितस्याङ्गेषु कल्पनीयत्वात्तेषु च क्लृप्तस्य वेदान्तरीयाङ्गोत्पत्तिविनियोगप्रयोगविधिवेदनिबन्धनस्वरस्य बाधानुपपत्तेः ।

अत एव ऋग्वेदादित्रयस्य हौत्राध्वर्यवौद्गात्रसमाख्याभिर्हौत्रादिकर्तृप्राप्तेस्तद्वेदविहिते कर्मणि वक्ष्यमाणत्वाज्ज्योति-

ष्टोमाद्यङ्गभूतस्तोत्रादेराधानाङ्गभूतसाम्नां चोद्गातृकर्तृकत्वसिद्धिः। अन्यथा भवदुक्तयुक्तिनिचयेन तत्राप्यध्वर्युकर्तृकत्वापत्तेः क्लृप्तकल्प्यत्वेनैव च प्रयोगवचनाश्रितस्य चोदकाश्रितापेक्षया दौर्बल्यमिति श्येने उद्गातृमात्रकर्तृकत्वबाधेन नानाकर्तृकत्वसिद्धिः।

अत एव यत्र प्रधानसम्बन्धिन एव धर्मस्याङ्गोद्देशेनापि विधानात्तेष्वपि क्लृप्तैव। यथा 'अप्स्ववभृथेन चरन्ती'त्यादौ तृतीयानिर्देशेन साङ्गस्यैव करणत्वावगमेनाङ्ग प्रधानसम्बन्धिन एव धर्मस्याङ्गोद्देशेनाप्यप्सु विधानात् तत्र चोदकाश्रितस्याप्दौर्बल्यमेव।

प्रकृते तूपांशुत्वस्य प्रधानमात्रोद्देशेन विहितस्याङ्गे कल्पनीयत्वात्प्रधानप्रयोगविधेश्च, वेदान्तरीययागांशे याजुर्वेदिकत्वाभावेन स्वत उपांशुत्वाप्रापकत्वान्नाधानसाम्नामुपांशुत्वसिद्धिः। अपि तु सामोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणां सामवैदिकत्वादुच्चैष्ट्वादिसिद्धिरेव स्यादिति। अतोऽन्यथाधिकरणं वर्णितम्—

नाधानसाम्नां सामवेदे विनियोगो वस्तुतस्समस्ति।
कृत्वाचिन्तया विचारस्य तु नैव किञ्चित्फलं पश्यामः।
अपि तु यजुर्वेद एव। पाठापरपर्यायोत्पत्तिरेव तु सामवेदे। अतश्च प्रधानप्रयोगविधिरेव सामांशे उत्पत्तिविध्यनुसारेण सामवैदिकस्सन्नुच्चैष्ट्वं विधत्ते उत याजुर्वैदिकस्सन्नुपांशुत्वमिति सन्देहः।

अस्मिंश्च पक्षे करोतेः प्रयोगविधिव्यापाराभिधायित्वस्य निर्णीतत्वात्तदर्थविचाराभावेऽपि चापवादिक्यैवानन्तरसङ्गतिः। पादाध्यायसङ्गतिस्तु पूर्ववदेव।

तत्रोत्पत्तिविनियोगयोरुभयोरप्येकसाममात्रविषयत्वात्सावकाशनिरवकाशसामान्यविशेषभावन्याययोरिहासम्भवेऽपि भा-

ध्यकारोक्तरीत्यैवोत्पत्तेः प्राथमिकत्वेनासञ्जातविरोधित्वबदुत्तरभाविविनियोगोपजीव्यत्वाच्च तद्विध्यनुसारेणैव प्रयोगविधेर्वेदविशेषीयत्वनिश्चयात्तद्वेदनिबन्धन एव स्वरो बलवानिति प्राप्ते--

(वार्तिककारीयः सिद्धान्तः)

सिद्धान्तितम्--यद्यप्युत्पत्तिः प्राथमिकी तथापि न तदानीं स्वरापेक्षा। यदा च प्रयोगविधिकाले सा तदा विनियुक्तस्य प्रयोगेन विनियोगविधिरेव पुरस्फूर्तिकः नोत्पत्तिविधिः। विनियोगविधिना व्यवहितत्वाद्विनियोगविधेः फलनिरूपितत्वेनोत्पत्तिविध्यपेक्षया प्राधान्याच्च। अतश्च तदनुसारेणैव प्रयोगविधेर्वेदविशेषीयत्वनिश्चयात्तद्वेदनिबन्धनस्योपांशुत्वस्वरस्यैव बलवत्त्वम्। सोऽयमप्राप्तबाधः।

न चैवं तेनैव न्यायेनाध्वर्युकर्तृकत्वापत्तिः। न्यायेन तदापत्तावपि वचनेनैव वैकल्पिकब्रह्मोद्गातृकर्तृकत्वाङ्गीकारात्।

न चैवं तुल्यन्यायत्वाद्दर्शपूर्णमासाद्यङ्गेष्वपि वेदान्तरोत्पत्तिकेषु विनियोगविधिनिबन्धनस्वरापत्तिः। न्यायेन प्राप्तावपि वचनेन बाधात्।

तथा हि--दर्शपूर्णमासयोरेव तावदङ्गप्रधानयोस्तत्तद्विनियोगविध्यनुसारेण प्रयोगविधित उपांशुत्वादौ प्राप्ते 'मन्द्रमाज्यभागान्तं, परं मध्यमया, उत्तमयानूयाजादीति वचनेन प्राप्तबाधविधया भागधर्मस्य स्वरस्य विधानात् मन्द्रादिस्वरः तत्रापि विशेषवचनादिना क्वचिदुच्चैष्ट्वादीत्येव ध्येयम्।

एवं तद्विकृतीनामप्यकाम्यानां प्रधानांशे प्राकृताङ्गांशे तत्कार्यापन्नाङ्गांशे च तावत्प्रकृतस्वरस्यैव ग्रहणम्।

न च तत्रौपदेशिकनानावेदस्वरस्यैव प्राबल्यम्। "उच्चैर्ऋचा क्रियते" इत्यस्यान्यपरत्वेनाप्युपपत्तौ कॢप्तोपकारप्राकृतस्वरस्य

श्येने कर्त्रादिवद्बाधानुपपत्तेः । प्राकृताङ्गांशे औपदेशिकत्वस्याप्य-भावाच्च । अप्राकृताङ्गांशेऽपि च प्राकृतस्यैव स्वरस्य ग्रहणम् । प्रकृतौ स्वरस्य भागधर्मत्वेन तदङ्गारम्भकाप्राकृतवृत्तित्वेऽप्यप्रा-कृतकार्यकारितानापत्तेः । काम्यासु तु "यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या" इति वचने प्रधानमात्रे उपांशुत्वम् । "अप्स्ववभृथेन चरन्ती"तिवत् तृतीयानिर्देशाभावेन साङ्गस्याप्रवृत्तेः । एवमस्यापवादकानि विशेषवचनानि द्रष्टव्यानि ।

एवं ज्योतिष्टोमेऽपि तत्तद्विनियोगविध्यनुसारेण नानावेदस्वरे प्राप्ते दर्शपूर्णमासप्राकृताङ्गविषये श्येनन्यायेन प्राकृतेन स्वरेण तस्य बाधः । तत्रापि 'यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ती'त्यनेनाग्नीषोमीयपशुप्राग्भाविपदार्थाङ्गत्वेन विहितमुपांशुत्वं सामान्यविहितं नानावेदस्वरमिव प्राकृतमपि स्वरं बाधते । तमपि च "यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्स्वि"त्यादिनिरवकाशविशेषवचनविहिताः स्वरा दीक्षणीयादिप्रधानमात्रांशे बाधन्ते, न तु तदङ्गांशेऽपि । 'यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या' इतिवत्प्रधानमात्रोद्देशेन विहितत्वात् ।

अत एव "उच्चैः प्रवर्ग्येणे"त्यनेना "प्स्ववभृथेन चरन्ती"तिवत्साङ्ग एवोच्चैष्ट्वविधानात्साङ्ग एव प्रवर्ग्ये उपांशुत्वबाधकता ।

न चैवमप्यग्नीषोमीयप्राग्भावित्वादेवोपसत्सूपांशुत्वासिद्धे 'रुपांशूपसत्स्वि'ति पृथग्विधिवैयर्थ्यम् । उपसत्पदस्य निरवकाशविषयातिरिक्तपदार्थमात्रोपलक्षणत्वमङ्गीकृत्यौचित्येन दीक्षणीयादिस्वरप्रशंसार्थत्वेनाप्युपपत्तौ भिन्नवाक्यत्वापादकविध्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । अत एव नानेन तस्योपसंहार इत्यपि ध्येयम् ।

अग्नीषोमीयादौ तु दर्शपूर्णमासप्रकृतिके प्राकृतं त्रैस्वर्यमेव । अतत्प्रकृतिके तु नानावेदस्वर एव । तद्विनियोगविध्यनुसारात् । सुत्यायां त्वङ्गप्रधानसाधारण्येन 'मन्द्रं प्रातस्सवने चरन्ती'त्यादिवचनाविहितैस्सवनक्रमेण मन्द्रमध्यमोत्तमस्वरैः प्राकृतानां सवनीयादौ स्तोत्रादौ च नानावेदस्वरस्य बाधः ।

न च प्रातस्सवनादिशब्दानामवयवव्युत्पत्त्या सोमयागाभ्यासविशेषवाचित्वान्मन्द्रं प्रायणीयायामितिवत् प्रधानमात्र एव निवेशश्शङ्क्यः । चरन्तीति प्रयोगवाचिधातुसमभिव्याहारात्प्रातस्सवनादिशब्दस्यापि स्वशक्यघटितप्रयोगैकदेशलक्षकत्वावगतेः प्रायणीयादिवैलक्षण्यात् ।

यत्तु वार्तिके सप्तमीनिर्देशाच्च्यवास्तत्तदाधारो मन्त्रस्तत्र सर्वत्रायं स्वर इति प्रतीतेरङ्गप्रधानसाधारण्यं सवनस्वरस्येत्युक्तम्, तत् प्रायणीयादिष्वपि तथाप्रसक्तेर्मन्त्रस्य चाकाशाधारस्य सवनाधारत्वानुपपत्तेरङ्गतासम्बन्धेनैव सप्तम्या व्याख्येयत्वादुपेक्षितम् । सुत्योत्तरकालीनेषु तु दर्शपूर्णमासप्रकृतिकेषु प्राकृतोऽपूर्वेषु नानावेदस्वर इति स्पष्टमेव । एतेन ज्योतिष्टोमविकारा व्याख्याताः ।

यत्त्वस्यां स्वरचर्चायां वार्तिके प्रकारान्तरेण स्वरानयनं तदस्थायिभाष्यकारमते स्थित्वा तदुपवर्णनान्न दोषाय । अतश्चान्यत्र स्वरान्तरप्राप्तावप्याधानेऽप्युपांशुत्वमव्याहतमेव । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

सूत्रं गुणमुख्यशब्दाभ्यामुत्पत्तिविनियोगयोर्विवक्षितत्वात्स्पष्टम् ॥

इति द्वितीयं गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू–भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ ३–३–१० ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

एवं तावद्यत्र वेदान्तर उत्पत्तिर्वेदान्तरे च विनियोगः तत्र विनियोगविधिनिबन्धनः स्वर इत्युक्तम् । यत्र तु वेदान्तरे फलसम्बन्धश्रवणात् विनियोगः वेदान्तरे च कर्त्रादिश्रवणात्प्रयोगः तत्रापि प्रयोगकाल एव स्वरापेक्षणाद्युक्तितौल्येन विनियोगविधेरपि प्रयोगविधितो दौर्बल्यात्प्रयोगविधिनिबन्धन एव प्रधानांशे स्वर इत्यप्यर्थसिद्धम् ।

न च स्वरस्य प्रयोगविधानन्वयः । तथात्वे तदाश्रयस्य मन्त्रस्य साङ्गप्रधानसम्बन्धापत्तेरिति केषांचिदुक्तं युक्तम् । प्रयोगविधावेवापेक्षाक्रमेणान्वयेऽपि मन्त्रस्य लिङ्गेन प्रधानमात्र एवान्वयोपपत्तेः ।

एवं यत्र वेदान्तर एव विनियोगो वेदान्तरे चाख्यातसामानाधिकरण्यं विना वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येवं रूपेण कालदेशाद्यन्वयः तत्रापि प्रयोगविधित्वात्तन्निबन्धन एव स्वर इति बोध्यम् । आख्यातसामानाधिकरण्ये सति प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वापत्तेः ।

एवं च यत्र प्रयोगविधिपरिचायकं विनियोगविधिपरिचायकं वा कालफलादिकं भेदेन वेदद्वयेऽप्यस्ति तत्र विनिगमनाविरहादिनोभयत्रापि तद्विधित्वानिश्चयात्स्वरविकल्पे प्राप्ते यत्रोत्पत्तिस्तद्वेदनिबन्धन स्वर इत्यविवादम् । अतस्तादृशविषये क्वोत्पत्तिरिति विचारणीयम् ।

एवं यत्र कालफलाद्यनुपादाय उत्पन्नान्वयी गुणः कर्ममात्रं वोभयत्र श्रुतं तत्राप्येवं विचारः । पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । प्रासाङ्गिकी त्वनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र यत्र तावदुत्पत्त्यन्वयी द्रव्यदेवतास्तोत्रशस्त्रादिरुभयत्रापि गुणस्स्ववाक्ये श्रुतः, तत्र विनिगमनाविरहेणोभयत्राप्युत्पत्तिविधिः ।

न चैवमुत्पन्नस्योत्पत्त्ययोगात्कर्मान्तरत्वापत्तिः । पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दवत्सहप्रवृत्तेर्युगपद्विधायकत्वात् । तद्वदेव विशेषणांशविधिफलकत्वान्न वैयर्थ्यमपि ।

न चैवं वाजिनादिस्थलेऽपि तथापत्तिः । पाठक्रमस्य नियामकत्वेन सह प्रवृत्त्यभावात् ।

एवं यत्रापि कर्ममात्रं वेदद्वये श्रुतं तत्रापि नाभ्यासात् कर्मान्तरत्वम्, वाक्यान्तरोपात्तगुणान्वयार्थत्वेनानन्यपरत्वाभावात्। नापि तदर्थमेकत्रानुवादः । विनिगमनाविरहादुभयत्र लिङ्गादिसत्त्वेनैकत्र तदर्थत्यागापत्तेश्च । अतस्तत्राप्युभयत्रोत्पत्तिविधिः ।

यत्र तूभयत्रापि कालादिश्रवणं तत्र विध्यन्तराक्षिप्ताया उत्पत्तेर्वेदविशेषे नियन्तुमेवाशक्यत्वम् । अतश्च सर्वत्रैवंजातीयके स्वरविकल्प इति प्राप्ते--

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते--अङ्गबाहुल्येन प्रधानोत्पत्तिविधिनिर्णयः, सेवकबाहुल्येन राजावस्थाननिर्णयवत् ।

वस्तुतस्त्वस्य व्यभिचरितत्वात्कर्मस्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिसाकल्यसत्त्वस्यैव तन्निर्णायकत्वम् । तत्रापि द्वैविध्ये बहिरङ्गत्वेऽप्यव्यभिचाराद्देवताया एव, न तु द्रव्यस्य । अतश्च तादृशगुणसत्त्वे तेनैव विधिनिश्चयादन्यत्र स्ववाक्योपात्तोत्पत्त्यन्वयिगुणसत्त्वेऽपि तदनुवादेनैवाविरोधिगुणविधानम् । विरोधिगुणसत्त्वे तु तेन भेद एव ।

न च पिङ्गाक्ष्येकहायनीन्यायः । तद्वदिहैकवाक्यत्वाभावेन सहप्रवृत्त्यभावात् । अतस्तत्र भेद एव । कालफलादिरूपविध्यन्तरान्वयिगुणसत्त्वे तु तस्य प्रयोगादिविधायितामात्रम् । उत्पत्त्यंशे त्वनुवाद एव । यत्र तूभयत्रापि स्ववाक्ये कर्ममात्रश्रवणं वाक्यान्तरे चैकत्र देवतादिविधिरपरत्र तु तदविधायैवाविरोधिगुणान्तरश्रवणं तत्र सत्यप्युभयत्रापि लिङादिश्रवणात्पिङ्गाक्ष्येकहायनीन्यायेन विधित्वे एकत्रैव देवताविधिसमभिव्याहारवत्युत्पत्तिविधितात्पर्यकत्वम् । अपरत्र तु सत्यप्युत्पत्तिविधित्वे न तत्तात्पर्यकता । वाक्यान्तरोपात्तगुणविनियोगोपयोगिप्रकरणोज्जीवनार्थत्वात् । अत एव न तत्रानारभ्याधीतता ।

यत्र तु वेदान्तरे लङन्तेन कर्ममात्रमुक्त्वा वाक्यान्तरे गुणोपादानं तत्र पूर्ववाक्यस्य नैव विधित्वम् । अपि तु अनुवादत्वमेव गुणविधानार्थम् । तत्र तु तस्यानारभ्याधीततेयेतावान् विशेषः ।

वस्तुतस्तु लिङन्तस्थलेऽपि नोभयोर्विधित्वं विहितविधानायोगात् पिङ्गाक्षीन्यायस्यैकवाक्यत्वप्रयुक्तत्वाच्च । अपि तु परिचायकतानुरोधेनैकस्य विधित्वमपरस्यानुवादतेति बोध्यम् ।

अतश्चोत्पत्तिविधिवेदनिबन्धन एव स्वरो बलीयानिति सिद्धम् । वाक्यान्तरे विरोधिस्वसमानगुणश्रवणे तु भेदः । एवमुभयत्र कर्ममात्रश्रवणेऽपि बोध्यम् ।

प्रयोजनं सूत्रं च स्पष्टम् ॥

(वृत्तमधिकरणम्)

अथ प्रकरणाधिकरणं चतुर्थम् ॥ (७)

सू—असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ३-३-११ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

'शेषः परार्थत्वा'दित्यत्र प्रमाणं विना पारार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वाच्छ्रुत्यादिकमपि प्रमाणमुपक्षिप्तम्। तत्र च श्रुतिवाक्ययोर्लिङ्गस्य च(१) तद्भूताधिकरणे(२) सामर्थ्याधिकरणे च स्वरूपेण विनियोजकत्वस्योक्तत्वादङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकमात्रं निरूपितम् । इदानीं तु प्रकरणादीनां स्वरूपेणैव विनियोजकत्वमाक्षिप्य समाधीयते । स्वस्यापि कथञ्चित्तत्रोपयोगित्वात्पादाध्यायसङ्गतिः ।

अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणे वेदान्तरीयशुद्धोत्पत्तिविधेः प्रकरणोज्जीवनार्थत्वेऽभिहिते प्रकरणस्यैवाक्षेपाद्द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र न प्रकरणं नाम किञ्चिदस्ति विनियोजकम्। तद्धि यदि सन्निधिमात्रं भवेत् ततो गोदोहनादेरपि दर्शाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः।

अथ साकाङ्क्षत्वमात्रं, ततो विकृतेरपि प्राकृताङ्गविषये साकाङ्क्षत्वात् तदङ्गत्वस्य च प्रकरणगम्यत्वापत्तिः ।

अथ साकाङ्क्षत्वे सति सन्निधिपठितत्वम्, ततो विकृतावुपहोमादौ तदापत्तिः ।

अथोभयाकाङ्क्षाविशिष्टं तत्प्रकरणमित्युच्येत, ततो मन्त्राणामपि सन्निधौ पाठात्प्रकरणाद्दर्शाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः ।

न चेष्टापत्तिः । अत एव तत्र तत्र मूले तथा व्यवहार इति वाच्यम् । मन्त्राणां सिद्धरूपत्वेन प्रकरणाविषयत्वात् ।

---

१. १-१-७   २. १-४-१५

अत एव लिङ्गादेव तत्राङ्गत्वम् । प्रकरणं त्वधिकाराख्यं सामान्यसम्बन्धबोधकमेव । अस्तु वा क्वचिल्लिङ्गाभावे तस्यैव स्थानविधयाङ्गताबोधकत्वं न तु प्रकरणविधया । सिद्धान्ते सिद्धरूपस्य प्रकरणविषयत्वानङ्गीकारात् । अर्थप्रकाशनादिरूपक्रियाविशिष्टत्वेन क्रियारूपत्वं तु लिङ्गाद्यभावादनाशङ्क्यमेव ।

अथेतिकर्तव्यतात्वेन साकाङ्क्षत्वविशिष्टसन्निधौ पाठः प्रकरणमित्युच्यते, तत इतिकर्तव्यतात्वस्यैवाशक्यानिर्वचनत्वम् । तद्धि न तावत्प्रकरणेन फले जन्यमाने सहकारिकारणत्वम्, अग्नीषोमीयादेरप्याग्नेयाङ्गत्वापत्तेः; प्रयाजादीनां प्राधान्यापत्तेश्च ।

न चाग्नेयादीनां फलं प्रति करणत्वेन प्राधान्येऽपि न प्रयाजादीनां तत्प्रति करणता येन प्राधान्यमाशङ्क्येत । अपि त्वपूर्वे एव तेन जन्यमाने सहकारिकारणत्वमिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि विकृतौ फलकारणत्वेन सौर्ये लब्धेऽप्यपूर्वकारणत्वेन प्रयाजादिवदाग्नेयस्यापि जनकत्वाविशेषादतिदेशापत्तेरपूर्वस्य धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्वकार्यजनकजन्यत्वेन क्लृप्तस्य कारणान्तरानपेक्षत्वाच्च ।

एतेन नापूर्वं प्रत्याग्नेयादीनामिव प्रयाजादीनां कारणत्वमात्रम् । अपि तु करणत्वमेव स्वस्वावान्तरादृष्टद्वारा ।(१)ततश्चाग्नेयादौ तदभावान्न विकृतावतिदेश इत्यपास्तम् । (२)कारणानपेक्षत्ववत्करणानपेक्षत्वस्यापि तुल्यत्वात् । नापि करणजनकत्वमितिकर्तव्यतात्वम् , प्रयाजादिषु तस्य बाधितत्वात् , द्रव्यादावपि तत्प्रसक्त्वेन प्रकरणग्राह्यत्वापत्तेश्च ।

एतेन करणानुग्राहकत्वमितिकर्तव्यतात्वमित्यपि निरस्तम् । करणतद्व्यापारतत्कार्यजनकत्वातिरिक्तस्यानुग्राहकत्वस्य दुर्व-

१. अतएवः । २. कारणान्तरानपे ।

चत्वात्। एवमन्योत्पादकस्वभावव्यापारत्वमेवाख्यातार्थो न तु यागानुकूलयत्नत्वम् । तस्य च विशेषापेक्षायां प्रयाजादीनां तत्त्वेनान्वयः । अतश्च व्यापारसामान्यरूपभावनापेक्षितविशेषत्वमेवेतिकर्तव्यतात्वमिति पार्थसारथिमतमपास्तम् । निरुक्तेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य निरुक्तसम्बन्धबोधकत्वेऽपि तद्घटिताङ्गत्वबोधकत्वानुपपत्तेः । प्रयाजानां करणतद्व्यापारतत्कार्यजनकत्वायोगेन करणादीनामन्यपदवाच्यत्वायोगात् । प्रयाजादीनामुक्तविधभावनाविशेषत्वानुपपत्तेश्च ।

किञ्च प्रधानवाक्ये ऽपूर्वकल्पनातः पूर्वमाख्यातार्थोपस्थितिदशायामन्यपदार्थो न तावदपूर्वं सम्भवति। यागस्तु प्रयाजाद्यजन्यत्वाद्बाधित एव ।

न च फलम् ,समप्राधान्यापत्तेः । न च फलं प्रति यागस्यैव समानपदश्रुत्या करणत्वं प्रयाजादीनां तु कारणत्वमेवेति न साम्यमिति वाच्यम् । प्रयाजादीनामपि स्वस्वादृष्टरूपव्यापारसत्त्वेन करणत्वस्य दुर्निवारत्वात्। यागस्य साक्षात्फलेन समानपदोपात्तत्वाभावेन भावनाद्वारैव तस्य वाच्यत्वात्तदपेक्षया भावनारूपाणां प्रयाजादीनामेव कारणत्वस्य वक्तुमुचितत्वाच्च । अस्मन्मते तु यागानुकूलस्य यत्नस्यैव भावनापदार्थत्वात्तस्य च यागजननेनैव क्लृप्तप्रयोजनस्य फलकरणत्वकल्पनानुपपत्तिरिति वैषम्यम् ।

किञ्चैवं प्रधानस्य स्वतो निराकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षयैव प्रकृतौ प्रयाजाद्यङ्गत्वापत्तिः । विकृतौ च भावनाया विशेषापेक्षायामक्लृप्तोपकारैरपि सन्निहितैरुपहोमैरेव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेर्नातिदेशकल्पनापत्तिः ।

अतश्चेतिकर्तव्यतात्वस्य दुर्निरूपत्वात्तद्घटितस्य प्रकर-

णस्यापि दुर्निरूपत्वमिति न तेन प्रयाजादीनां दर्शाद्यङ्गत्वम् । अपि तु फलाकाङ्क्षायां विश्वजिन्न्यायेन दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गेण वा "वर्म भ्रातृव्याभिभूत्या" इत्यर्थवादेन वा फलं पौरोडाशिकसमाख्यया वा तत्साध्याग्नेयाद्यङ्गत्वं सन्निधानमात्रेण वोपहोमवत् षड्यागाङ्गत्वमिति प्राप्ते--

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते-अस्ति प्रकरणं नाम चतुर्थं प्रमाणम् । न च तन्निर्वचनासम्भवः । अवगतफलसम्बन्धसन्निहितवाक्यप्रमितपदार्थवृत्ति यत्पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकविषये इतिकर्तव्यतात्वप्रकारकापेक्षणं तस्यैव तत्त्वात् । अस्ति हि दर्शपूर्णमासादौ प्रयाजादिविषये तत्, दर्शपूर्णमासयोस्स्वर्गादिवाक्यैः फलसम्बन्धस्यावगतत्वात् ।

अत एव फलसम्बन्धानवगतौ न समिद्यागस्य सत्यपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वे तनूनपाद्यागाङ्गता । अङ्गिनस्सन्निहितवाक्यप्रमितेति विशेषणाच्च नासन्निहितज्योतिष्टोमाद्यङ्गत्वं प्रयाजादीनाम् । अङ्गस्य पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकेति विशेषणाच्च न प्रोक्षणादीनां श्रुतिलिङ्गवाक्यैरवगतव्रीह्याद्यङ्गभावानां प्रकरणाद्दर्शाद्यङ्गतापत्तिः ।

न चेष्टापत्त्या तत्पदवैयर्थ्यम् । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिनैवाङ्गत्वावगतौ व्रीह्यादिपदे अङ्गितावच्छेदकलक्षणातात्पर्यग्राहकतामात्रस्य प्रकरणकृत्यत्वात् । तदपि चेदं नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य विनियोजकप्रमाणस्य कृत्यम् । अपि तु सन्निध्यपरपर्यायस्याधिकाराख्यस्यैव । लोके तस्यैव तथा क्लृप्तत्वात् ।

न चापूर्वसाधनीभूताङ्गत्वस्य श्रुत्यादिगम्यत्वेऽप्यपूर्वाङ्गत्वस्य यागाङ्गत्वस्य वा कथंभावात्मकप्रकरणगम्यत्वोपपत्तिः । अपूर्वा-

दिकं प्रति प्रयोज्यत्वमात्रेणैव सम्बन्धोपपत्तावङ्गत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, अपूर्वसाधनीभूताङ्गत्वस्यापूर्वाङ्गत्वं विनानुपपत्तेस्तस्यार्थसिद्धत्वेन प्रकरणव्यापारानपेक्षणाच्च । अत्र च प्रकरणोत्तरप्रमाणानां (१)बलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेन मन्थरप्रवृत्तित्वादङ्गताबोधकत्वानुपपत्तेर्व्यावर्त्याभावात्पूर्वपदं सिद्धानुवादमात्रम् ।

एवं वाक्यपदमप्येकवाक्योपात्तपदसन्निहिते बृहस्पतिसवादाववश्यं वाक्यादिप्रमाणेनाङ्गत्वावगमात् तेनैव व्यावृत्तिसिद्धेस्स्पष्टार्थमेव । "वामदेव्यं गायती"त्यादौ च प्रमाणान्तरेणानवगताङ्गताकसामविषयेऽवगतफलस्य स्तोत्रस्य सन्निहितस्य स्वसाधनीभूतऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थमपेक्षासत्त्वात्प्रकरणेनाङ्गत्वप्राप्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थमितिकर्तव्यतात्वेति विशेषणम् । तस्य ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थं सामापेक्षायामपीतिकर्तव्यतात्वेन सिद्धरूपसामविषयेऽनपेक्षणात् ।

न चेतिकर्तव्यतात्वमेव दुर्निरूपम्, सर्वत्र ह्यशक्तस्य करणत्वायोगात् शक्तिः करणनिष्ठा समस्तीति निर्विवादम् । सा चास्मन्मते पदार्थान्तरमेव दण्डादिधर्मः । धर्मस्य च जन्यधर्मिवृत्तित्वात् जन्यत्वमेव रूपादिवदित्युत्सर्गः । क्वचिदेव तु बाधकसत्वेन कारणानिर्वचनेऽनादित्वमपि । अत एव दण्डादिवृत्तिशक्तिरनवस्थादोषभीत्याऽनादिरेव । यागादिवृत्तिशक्तिस्त्वपूर्वजननानुकूला उत्सर्गतस्स्वकारणमपेक्षमाणा यागस्यैव कारणत्वकल्पनेऽनवस्थापत्तेस्सन्निहितं प्रयोजनापेक्षि प्रयाजादि स्वकारणत्वेन गृह्णातीति इयमेवाकाङ्क्षेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । अत एव यावत्कारणलाभमेव तस्याजन्यत्वकल्पनान्नानवस्थादोषः । द्रव्यदेवतवामदेवादिसिद्धपदार्थस्य तु न कर-

१. पू.मी. ३-३-७.

णव्यावृत्तिशक्तिजनकत्वम् । दृष्टविधयैव करणजनकत्वेन प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात् । स्वस्वानियमादृष्टोपहितस्य तु करणं प्रत्यजनकत्वात्तन्निष्ठशक्तिजनकत्वमिष्टमेव । नियमादृष्टोपहितत्वं च नोदासीनस्येति अवान्तरक्रियायुक्तस्य द्रव्यादेरितिकर्तव्यतात्वव्यवहारोऽपि शास्त्रे एतन्मूलक एव । तत्सिद्धं स्वकरणनिष्ठशक्तिजनकाकाङ्क्षत्वं भावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वम् । शक्तिरेव मूले सामर्थ्योद्बोधपदेन व्यवह्रियत इति द्रष्टव्यम् ।

न चैवमपि वामदेव्यादेस्सामर्थ्यादेव स्तोत्राङ्गतावगमादनवगताङ्गताकेति विशेषणादेव व्यावृत्तिसिद्धेरितिकर्तव्यतात्वप्रकारकेति विशेषणानर्थक्यमिति वाच्यम् । सामर्थ्यमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात्सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच्चाङ्गताबोधकत्वानुपपत्तेः ।

अस्तु वा सूत्रस्वारस्यादितिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वमेव प्रकरणम् । तस्य तु योग्यविषयजिज्ञासायां प्रमाणान्तरानवगतेत्यादिविशेषणम् । न तु तस्य लक्षणे प्रवेशः । श्रुत्यादिसर्वप्रमाणसाधारणस्य व्यावर्तकत्वादाकाङ्क्षाया आसत्तिसहकारेणैव कारणत्वात् ज्योतिष्टोमाद्यनङ्गत्वस्य तदभावादेवोपपत्तेः संनिहितेत्यादि विशेषणस्य प्रकरणलक्षणे प्रवेशः ।

अस्तु वा विकृतावातिदेशिकस्य प्राकरणिकत्वव्यावृत्तये सः । सत्यपि प्रकरणे विनिगमनाविरहेणैव नाङ्गताबोधो भवेदिति प्रतिबन्धकीभूतविनिगमनाविरहनिवृत्त्यर्थं फलवत्त्वविशेषणं, न तु तस्यापि प्रकरणशरीरत्वम् । तस्मादितिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वमेव सांनिहितप्रतियोगिकं प्रकरणम् ।

न चैवमपि विकृतावुपहोमाकाङ्क्षया कल्पितायामितिकर्त-

व्यताकाङ्क्षायामपि प्रकरणत्वापत्तेर्लक्षणे(१) उत्थितत्वमप्याकाङ्क्षाविशेषणं देयमिति वाच्यम् । तस्य स्थानकल्पितस्य सत्यपि प्रकरणत्वे कल्प्यत्वेन शास्त्रे तत्त्वेन व्यवहाराभावेऽपि अलक्ष्यत्वाभावात् ।

न चैवमप्युक्तविधेतिकर्तव्यतात्वस्याङ्गत्वाघटकत्वात्कथमङ्गत्वे प्रामाण्यं तद्घटितप्रकरणस्येति वाच्यम् । भावनाकरणनिष्ठशक्तिजनकत्वस्य भावनाकारकत्वरूपतयाङ्गताघटकत्वात् । तदयमत्र बोधक्रमः—प्रधानगतेतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रयाजादिगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृतया प्रयाजवाक्यस्य प्रधानवाक्यस्य च स्वस्वावान्तरवाक्यार्थे समाप्तस्यापि महावाक्यैकदेशत्वरूपपदसन्निध्याख्यवाक्यकल्पनया सन्निहितपारिभाषिकपदानां च पदार्थोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनानुकूलयोग्यतानुमापकत्वाद्योग्यतारूपलिङ्गकल्पनया श्रुतेतिकर्तव्यतात्ववाचिपदरूपां श्रुतिं कल्पयित्वा ऽङ्गत्वघटकीभूतेतिकर्तव्यतात्वरूपं कृतिकारकत्वं बोध्यत इति साङ्गत्वबोधे प्रमाणम् । वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनाप्रकारश्च—समिधो यजति इत्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति"। तस्मात्सिद्धं प्रकरणस्याप्यङ्गत्वे प्रमाणत्वम् ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे तुल्यन्यायतया विकृतेरपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभावादतिदेशासिद्धिः । सिद्धान्ते तु तत्सिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । विध्यन्ताधिकरणे तु आकाङ्क्षणीयालाभनिमित्तकाकाङ्क्षाशान्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानादद्रष्टव्यम् ।

सूत्रे ऽसंयुक्तपदं प्रमाणान्तरसंयुक्तस्य प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात्प्रयाजगतप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिकारणद्योतनार्थं सद्विषयपरम् । तच्चेतिकर्तव्यतात्मरूपात्प्रकरणादङ्गमिति शेषः ॥

इति चतुर्थं प्रकरणाधिकरणम् ॥ ४ ॥

१. उद्भूत ।

अथ पञ्चमं क्रमाधिकरणम् । (५)

सू—क्रमश्च देशसामान्यात् ॥३-३-१२॥ (सि)

(विषयसंशयसङ्गतयः)

अत्र क्रमाख्यस्य प्रमाणस्याक्षेपसमाधानम् । पूर्ववदेव पादाध्यायसङ्गतिः । अनन्तरा त्वस्य प्रकरणकल्पनया विनियोजकत्वात्तदुत्तरमारम्भ इति द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र क्रमो नाम सादेश्यस्थानापरपर्यायो द्विविधस्तत्राभिप्रेतः—अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्यं च । अन्त्यमपि द्वेधा—यथाक्रमपाठस्सन्निधिपाठश्च । त्रयमपीदमुभयाकाङ्क्षाङ्गमात्राकाङ्क्षा चेति । प्रधानाकाङ्क्षा चात्रेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभिन्नाकाङ्क्षा द्रष्टव्या । तस्याः प्रकरणत्वेन स्थानत्वाभावात् ।

न चास्य षड्विधस्यापि विनियोजकत्वं सम्भवति । तथा हि—न तावदनुष्ठानसादेश्यस्य तत्, पशुधर्माणां ह्यग्नीषोमीयाङ्गत्वावगमात्पूर्वमौपवसथ्येऽहन्येवानुष्ठानमित्यत्र प्रमाणमस्ति । सत्यपि तत्र पाठे प्रकरणेनानर्थक्यतदङ्गन्यायसहकृतेन अश्वत्रयेऽप्यङ्गत्वावगमात्तेषां कालभेदेन तत्र तत्रानुष्ठानप्रतीतेः । न हि प्रयोजनावगमात्पूर्वमनुष्ठानावगतिः ।

अत एवान्यत्रापि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनस्यैवापत्तेः नानुष्ठानसादेश्यस्मरणमस्ति । प्रधानाकाङ्क्षयाऽनुष्ठानसादेश्यं त्वन्यत्र सम्भाव्यमानमपि साक्षाद्वाक्यकल्पकत्वेनैव तस्योपपत्तौ प्रकरणकल्पकत्वे प्रमाणाभावान्न पञ्चमप्रमाणेऽन्तर्भवति । एतेनोभयाकाङ्क्षया पाठक्रमोऽपि व्याख्यातः ।

किञ्च यत्र ब्राह्मणे एकमेव प्रधानं संहितायां चैकमेव त-

दपेक्षितं याज्यानुवाक्यायुगलं तत्र वाचनिकाङ्गसन्दंशरूपाधिकारेणैव सन्निधिरूपेण तत्सिद्धेः सङ्कीर्णत्वम् । यत्राप्यनेकानि प्रधानानि तत्रापि सन्निधानरूपाधिकारस्य साधारणत्वेन सर्वेषां मन्त्राणां सर्वार्थत्वात् पाठक्रमस्यानिर्णायकत्वम् । न ह्यधिकारः पाठक्रमाद् दुर्बल इत्यत्र प्रमाणमस्ति, कल्पनाया(१)स्समत्वात्, प्रत्युत तस्यैवेतरनिष्ठाकाङ्क्षासन्निधिकार्यप्रतिबन्धकत्वस्य निष्प्रमाणकस्य कल्पनेन दुर्बलत्वाच्च केषामधिकार इत्येवं विशेषजिज्ञासाभावेन स्पष्टस्योपसंहाराविषयत्वाच्च । यत्र दर्शपूर्णमासादौ स्पष्टलिङ्गकयाज्याद्याम्नानेनैवाग्नेयादीनां नैराकाङ्क्ष्यं तत्र परिशेषादेवोपांशुयाजे साकाङ्क्ष(२)सन्निधिना याज्यानुवाक्यायुगलस्याङ्गत्वसिद्धेः कृतं पाठक्रमेण ।

एवं निराकाङ्क्षप्रधानैसंनिधिस्थलेऽपि परिशेषादेवोपांशुयाजे 'दब्धिर्नामासी'त्यनुमन्त्रणमन्त्रस्यान्यतराकाङ्क्षासहकृताधिकारेण प्रधानाकाङ्क्षां परिकल्प्य विनियोगोपपत्तेः कृतं पाठक्रमेण ।

एवं संनिधिपाठोऽपि निराकर्तव्यः । साकाङ्क्षप्रधानस्थले तावत्सान्नाय्यसन्निधिपठितपात्रशुन्धनमन्त्रे साकाङ्क्षबुद्धिविपरिवृत्तिरूपाधिकारस्याग्नेयादिसाधारणत्वात् तस्य च पूर्वोक्तयुक्त्या "आनन्तर्यमचोदने"तिन्यायेन च प्रयाजादाविवाव्यवहितसन्निध्यपेक्षया प्राबल्यान्न केवलसान्नाय्याङ्गत्वम् ।

किञ्चात्र लिङ्गेनैव विनियोगान्न सन्निधेर्विनियोजकत्वम् । तस्य सामान्यसम्बन्धबोधकत्वेनाविनियोजकत्वात् । निराकाङ्क्षसन्निधिस्तु विकृतावुपहोमादेर्विनियोजकत्वेनोच्यमानो नैव युक्तः, विकृतेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षाया जागरूकत्वात् ।

न च क्लृप्तप्रयोजनत्वेन प्राकृतैरेव तच्छान्तिः। प्रकृतौ याव-

१. स्समानत्वात् । २ सन्निधानात् ।

त्प्रमाणप्रमितत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवर्तकत्वदर्शनादिहाप्युपहोमादिसहकृतानामेव तन्निवर्तकत्वात् ।

पार्थसारथिमते क्लृप्तप्रयोजनत्वस्याकिञ्चित्करत्वेन व्यापारसामान्यस्य विशेषापेक्षायां सन्निहितोपहोमानामेव तत्त्वेनान्वयोपपत्तावुभयाकाङ्क्षाया अव्याहतत्वाच्च । तस्मान्न षड्विधस्यापि स्थानस्य विनियोजकत्वमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—क्रमश्च षड्विधोऽपि स्थानापरपर्यायो विनियोजकः । तथाहि—

अनुष्ठानसादेश्यस्थले तावत्प्रकरणेन क्लृप्तप्रयोजनस्य दैक्षपशुयागस्याक्लृप्तप्रयोजनानां च पशुधर्मादीनां समानदेशेऽनुष्ठानादेव तेषां फलवदङ्गत्वम् ।

न च प्रमाणासिद्धिः । तदनुष्ठानक्रमनियामकस्याग्नीषोमप्रणयनविध्यनन्तरपाठस्य सत्त्वेन तदनन्तरमनुष्ठानावगमोपपत्तेः ।

यद्यपि च पाठस्य स्वविरोधफलवत्त्वाप्रतिसन्धाने सत्यनुष्ठाननियामकत्वं व्यभिचरितं तथापि तदप्रतिसंधानदशायामुत्पत्तिवाक्ये इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वावगममात्रेणानुष्ठानावगतेः पाठस्य तन्नियामकत्वात्तदनुष्ठानसादेश्योपपत्तिः ।

वस्तुतस्त्वङ्गप्रयोगस्य प्रधानवाक्य एव विधेयत्वात्फलविशेषानवगमेऽनुष्ठानस्य दुरवगमत्वादेवं वाच्यम्—नाग्नीषोमप्रणयनस्य पशुधर्मैः क्रमः, भिन्नप्रयोगपरिग्रहस्य भावित्वात् । अपि त्व"ग्नीषोमाभ्यां प्रणीयाथ पशुतन्त्र"मित्यादिकल्पसूत्रानुसारेण श्रुतिवाक्यमपि क्त्वाप्रत्ययान्तमेवास्तीत्यवगम्यते । सोऽपि च कालविधिरेव । न त्वङ्गाङ्गिभावविधिः । पशुधर्माणां श्रुत्यादिभिः

पशुसंस्कारार्थत्वेन क्लृप्तप्रयोजनत्वात् ।

अस्तु वौपवसथ्येऽहनि पशुतन्त्रमित्याकारिका श्रुतिः । सर्वथा कालस्य फलावगमनिरपेक्षस्यैव प्रयोगविधायित्वादनुष्ठानसादेश्योपपत्तिः ।

नन्वेवमपि पशुधर्माणां श्रुत्यादिभिरेवाङ्गत्वावगमान्नानुष्ठानसादेश्यस्य विनियोजकत्वम् । ये त्वारादुपकारकाः पशुपाकृताङ्गसन्दष्टास्तेषामवान्तरप्रकरणेनैवाग्नीषोमीयाङ्गत्वसिद्धेः नैव तस्य तत् । ये त्वपाकृतपशुधर्मसन्दष्टा असंदष्टा एव वा, तेषां बलवता महाप्रकरणेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्यैवापातात्कृतमनुष्ठानसादेश्येनेति चेत्—

सत्यमेवम्—तथापि पशुधर्माणां तद्विधावपूर्वसाधनलक्षणातात्पर्यग्राहकतामात्रेण विनियोजकत्वव्यवहारो भाक्तो मूले ।

वास्तवं तूदाहरणमेवम्—यत्र फलवदेकं समाम्नातं स्थलान्तरे चानारभ्यविधयाऽफलमारादुपकारकं तयोश्चोभयोरपि वचनद्वयात्स्वतन्त्रैककालकर्तव्यता तत्र तस्याफलस्य फलवदङ्गत्वमनुष्ठानसादेश्यादिति ।

न च तत्राप्यफले विश्वजिन्न्यायादिसर्वप्रमाणाभाव एव तस्योदयात् । अत एव सिद्धमनुष्ठानसादेश्यस्य विनियोजकत्वं तच्च फलवतो दर्वीहोमत्वेनापूर्वत्वे उभयाकाङ्क्षया विकृतित्वे त्वन्यतराकाङ्क्षयेति ध्येयम् ।

एवं पाठक्रमोऽपि । लोके देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्तेभ्यो नीलपीतरक्तवस्त्राणि देयानीत्यादौ तेनान्वयदर्शनात् ।

न चाधिकारेण सङ्कीर्णत्वादसंकीर्णोदाहरणाभावः । सत्यपि चोपांशुयाजादौ याज्यानुवाक्यादेरनुमन्त्रणादेश्च परिशेषसिद्धाधिकारेणैवाङ्गत्वावगतिसिद्धावुदाहरणान्तरत्वोपपत्तेः ।

परिशेषसिद्धिश्चाग्नेयादौ स्पष्टलिङ्गकयाज्यानुवाक्यानुमन्त्र-णैरवरोधात्सुलभैवेति नात्रैवासङ्कीर्णत्वोपपादनाय यतितव्यम् ।

काम्ययाज्यानुवाक्यास्थले तु लिङ्गस्यैव विनियोजकत्वा-त्क्रमस्य चापूर्वविशेषसम्बन्धित्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वमात्रत्वेन विनियोजकत्वं स्पष्टमेव । तस्मादीदृगुदाहरणं वाच्यम्—

यत्र विभिन्नफलकानेकप्रधानाम्नानं ब्राह्मणे, मन्त्रे च तेनैव क्रमेण जपादिमन्त्रोच्चारणविधानं तत्र तत्तद्विधीनां पाठक्रमेणैव तत्तत्प्रधानविध्युपस्थापकत्वात्तत्तत्प्रधानाङ्गता तत्तन्मन्त्रोच्चारण-स्य पाठक्रमेणैव ।

न चात्राप्यधिकाराशङ्का । मन्त्रकाण्डे वाचनिकाङ्गसन्दंशाथ-शब्दाद्यभावेन तस्यानुद्भवात् ।

न चैवं मन्त्रपाठक्रमस्यापि नियमेन विवक्षितग्रन्थान्तरस्थप्र-धानविध्युपस्थापकत्वे प्रमाणाभावादङ्गत्वानुपपत्तेः उच्चारणा-नां विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकत्वापत्तिः । आद्यमन्त्रोच्चारण-विधितः पूर्वमाद्यप्रधानसम्बन्धितया वाचनिकान्तिमाङ्गाम्नानेन तदुत्तराम्नाताद्योच्चारणविधेर्द्वितीयप्रधानविध्युपस्थापकत्वोपपत्त्या तदुत्तरेषामपि तदुत्तरोपस्थापकत्वोपपत्तेः ।

अत एवाद्यस्यैव वाचनिकेनाधिकारात्तदङ्गत्वमेव सर्वेषामि-त्यनाशङ्क्यम् । वाचनिकस्यान्तिमत्वेन तदधिकारविच्छेदात् । अत्र जपादिमन्त्रोच्चारणस्यारादुपकारकत्वाल्लिङ्गादिविषयत्वा-भावख्यापनायोदाहरणत्वम् । अत्रापि पूर्ववद्दर्वीहोमादिरूपत्वे । उभयाकाङ्क्षाविकृतिरूपत्वे त्वन्यतराकाङ्क्षेति द्रष्टव्यम् ।

एवं संनिधेरप्यधिकारापरपर्यायस्य विनियोजकत्वम् । स हि क्वचिद्वाचनिकाङ्गसन्दंशाथशब्दादिना विभाव्यते । क्वचित्तं वि-नैव फलवत्प्रधानविध्युत्तरं अफलस्याम्नानात् । तस्य च विनियोज-

कत्वोदाहरणं यद्यपि न शुन्धनमन्त्रः संभवति, तस्य लिङ्ग-विनियुक्तत्वेन संनिधानप्रमाणकविनियोगाविषयत्वात्। अत एव तत्र पाठाव्यवहितसंनिधिरपूर्वविशेषलक्षणातात्पर्यग्राहक एव।

न च व्रीह्यादाविव बुद्धिविपरिवृत्तिरूपाधिकारेण गौणप्रक-रणेन सर्वार्थत्वावगमान्नात्यन्तसंनिधेस्सान्नाय्यापूर्वमात्रसम्ब-न्धित्वलक्षणा तात्पर्यग्राहकत्वम्। गौणप्रकरणात् सर्वार्थत्वकल्पने आग्नेयादौ पात्रप्रोक्षणविध्यभावेन मान्त्रवर्णिकतत्क्रियाविधिक-ल्पनया तदापत्तेर्लाघवलिप्सया क्लृप्तो यत्र सान्नाय्ये तदीयपात्रे प्रोक्षणविधिः तत्रैव द्वारस्य क्लृप्तत्वेन निवेशौचित्यात्।

वस्तुतस्तु द्वारगतक्लृप्तत्वेन सान्नाय्यमात्रविषयत्वाङ्गीकारे पाठसंनिधानस्याकिञ्चित्करत्वापत्तेः आग्नेयादिपात्रप्रोक्षणस्यापि समाम्नानाच्च वाचनिकाङ्गसन्दंशगम्यावान्तराधिकारेण सांना-य्यमात्रविषयत्वं तस्य चाभिक्रमणन्यायेन महाधिकारापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्बलवत्त्वं युक्तमेव।

वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायां पुरोडाशपात्रप्रोक्षणे पृथगेत-स्यैव मन्त्रस्य पाठादुभयत्रापि मन्त्रस्संनिधिविनियोज्यस्त-थाप्युपहोमानां विकृत्यङ्गत्वे संनिधिपाठयोरुदाहरणत्वं तेषामुक्त-प्रमाणातिरेकेणाविनियोगात्।

न च प्रकरणाद्विनियोगः, प्रथमावगतेन क्लृप्तोपकारप्राकृता-ङ्गसम्बन्धेनैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः।

यद्यपि च प्रकृतौ वस्तुतो यावत्प्रमाणप्रमितानामिति कर्तव्यताकाङ्क्षाशामकत्वं दृष्टं तथापि न तत्त्वेन रूपेण तत्, अपि तु संहितप्रयाजादित्वेनैव, तेनैव रूपेण जनकतया क्रतूपका-रोद्देशेन विहितत्वात्, अतश्च तादृशरूपस्य विकृतावपि सत्त्वाच्च

प्रकरणोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु सहितत्वमपि न तन्त्रम्, अपितु प्रयाजादिजन्यादृष्टत्वमेव । तच्च साङ्गजन्यमेवेति प्रकृतौ साहित्यस्याप्यङ्गत्वान्न तद्भिन्नैकैकेनाङ्गेन तत्सिद्धिः । गृहमेधीयादौ च आज्यभागयोः परप्रयुक्ताङ्गान्तरसाहित्यानाक्षेपकत्वेन स्वतस्तदनपेक्षत्वात्ताद्भिन्नैव साङ्गत्वोपपत्तेराकाङ्क्षाशामकत्वोपपत्तिः । विकृत्यन्तरे च प्राकृताङ्गमात्रेणोपहोमानन्वयेऽपि प्रकृतौ तेषामाकाङ्क्षाशामकत्वस्य क्लृप्तत्वाद्विकृत्याकाङ्क्षाशामकत्वं नानुपपन्नम् ।

अत एव तत्रोपहोमविधिं दृष्ट्वा तदन्यथानुपपत्त्यैव विकृतेराकाङ्क्षामुपजीव्य तेषां तदङ्गत्वेऽवगते तत्साहित्यस्याप्यङ्गत्वावगमान्न प्राकृताङ्गमात्रेण क्रतूपकारसिद्धिः । तस्माद्युक्तमिदमुदाहरणम् ।

उभयाकाङ्क्षया संनिधेर्विनियोजकत्वे तु यद्यपि नैवोदाहरणं संभवि । तादृशस्थले सर्वत्र योग्यतारूपलिङ्गस्यैव विनियोजकत्वात् तथापि तस्यापूर्वविशेषोपस्थापनादिना तदुपयोगित्वाद्विनियोजकत्वव्यवहार इति सिद्धं क्रमस्य विनियोजकत्वम् ।

क्रमसामान्यलक्षणं तु—इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोरसंनिधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यत्वं द्वेधा—काचित्तदाकाङ्क्षाविरहात्, यथा विकृतौ । काचिदव्यापारात्मकत्वात्, यथाऽनुमन्त्रणजपादिमन्त्रादौ । अत्र चैकवाक्योपात्तव्रीहियागादिसंनिधेरपि तथात्वप्रसङ्गाद्वाक्यार्थेत्युक्तम् ।

प्रयाजाद्यङ्गवाक्यप्रधानवाक्यार्थयोरसंनिधौ स्थानत्वापत्तिनिरासार्थमाद्यविशेषणम् । अनुष्ठानसादेश्यसङ्ग्रहार्थमर्थपदग्रहणम् । अत्रारादुपकारकस्थले तावद्विकृसाकाङ्क्षाया एव कल्पनीयत्वात्प्रकरणकल्पनसापेक्षत्वम् । अनुमन्त्रणादिसिद्धपदार्थ

स्थले तु प्रधानाकाङ्क्षा तन्नियमादृष्टद्वारा चेतिकर्तव्यतात्वमिति द्वितयकल्पनसापेक्षत्वम् ।

अत एव सर्वेषु क्रमभेदेष्वयं विभागः निराकाङ्क्षानुष्ठानसादेश्यस्थले तावत्प्रधानाकाङ्क्षाया एव कल्पनीयत्वात्प्रकरणादौर्बल्यं स्पष्टमेव । साकाङ्क्षानुष्ठानसन्निधेस्त्वारादुपकारकस्थले यद्यपि न किञ्चित्कल्प्यं तथापि पाठसंनिधिमात्रघटितात्प्रकरणाद्दौर्बल्यं सुसम्पादमेव । विधिसंनिधानस्य पुरस्स्फूर्तिकतया तद्घटितप्रकरणस्य प्राबल्यात् ।

अत एव तादृशस्थलेऽन्यसमीपेऽनुष्ठीयमानस्यापि पाठसंनिहितफलवदङ्गत्वमेव । अनुष्ठानसंनिहितफलवतस्तु परं साकाङ्क्षत्वे प्रसङ्गेनोपकारः । अनयोस्तु द्विविधयोः परस्परविरोधे निराकाङ्क्षानुष्ठानसादेश्यस्य दौर्बल्यं स्पष्टमेव ।

एवं पाठसादेश्याद्द्विविधादप्यनुष्ठानसादेश्यस्य दौर्बल्यं पूर्वोक्तविधयानुसन्धेयम् ।

पाठसादेश्ययोस्तु परस्परं विरोधे यथाक्रमपाठस्य संनिधिपाठापेक्षया दौर्बल्यमेकग्रन्थस्थताघटितत्वेनेतरस्य प्राबल्यात् । भिन्नग्रन्थस्थसंनिधेस्तु वैपरीत्यम् । तस्मात्सिद्धं षड्विधस्यापि क्रमस्य विनियोगोपयोगित्वम् । सूत्रं प्रयोजनं च स्पष्टम् ॥

इति पञ्चमं क्रमाधिकरणम् ।

अथ षष्ठं समाख्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू–आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ ३–३–१३ ॥ (सि)

(विषयसंशयौ)

दर्शपूर्णमासादिषु याजुर्वैदिकपदार्थेष्वाध्वर्यवमिति समाख्या, आग्वैदिकेषु हौत्रमिति समाख्या, सामवैदिकेष्वौद्गात्रमिति समाख्या वेद एव प्रयुक्ता। तथा होतृचमसः पौरोडाशिकमित्याद्यपि पात्रविशेषे दार्शपौर्णमासिकपदार्थेषु च वेद एव प्रयुक्ता। क्वचिच्च सोमचमस इत्याद्या याज्ञिकप्रयुक्ता लौकिकी। द्विविधापि सा न विनियोगे स्वतन्त्रं प्रमाणमित्याक्षिप्यते।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत्। अनन्तरा तु क्रमकल्पकत्वेन तत्सापेक्षत्वात्।

(पूर्वपक्षः)

तत्र समाख्या तावन्न यौगिकी अध्वर्युकर्तृकलौकिकपदार्थेषु प्रयोगाभावेनावयवार्थव्यभिचारात्। अतश्चाश्वकर्णपङ्कजादिशब्दवद्रूढा योगरूढा वेत्यङ्गीकर्तव्यम्।

न च रूढत्वेऽप्यपेक्षाबलादाध्वर्यवसमाख्यासादृश्येनाध्वर्युसमाख्योपस्थितेर्युक्तस्तया कर्तृनियम इति भर्तृमित्रादिमतं शक्यम्। रूढशब्दसादृश्यमात्रेणोपदेशविषये नियमायोगात्। इतरथा सुतरां कण्वरथन्तरे रथन्तरधर्मातिदेशापत्तेः। अस्तु वारुणाधिकरणाद्युपपादितरीत्या कुत्रापि योगरूढ्यनङ्गीकारात्समाख्याया यौगिकत्वं तथापि नास्याः स्वातन्त्र्येण मानत्वम्, विध्यभावेन पदार्थमात्रवाचिन्यास्समाख्याया विनियोजकत्वायोगात्।

यद्यपि चाप्राप्तार्थत्वेन तत्कल्पनया प्रयोगविध्येकवाक्यत्वेन वा तदुपपत्तिः तथाऽप्याध्वर्यवमित्यादौ प्रकृत्याध्वर्युस्तद्धितेन पदार्था अन्वाधानादयः । (१)कर्तृतादिरूपस्तु सम्बन्धो न कस्यचिद्वाच्य इति कथं तया तन्नियमसिद्धिः ।

यदि तु वैयाकरणवत्सम्बन्धसामान्येऽपि शक्तिरित्यभ्युपगम्यते तदापि विशेषलाभाभावस्तदवस्थ एव ।

किञ्चैवं पदश्रुत्यैव विनियोगोपपत्तेः कृतं समाख्यया । न हि 'सोमेन यजेते'त्यादौ समाख्यया यागस्य (२)करणत्वमिष्टम् ।

एतेन यद्यपि मीमांसकमते सम्बन्धस्य संसर्गविधया लक्षणया वा भानं तथापि न समाख्यायास्स्वातन्त्र्यम्, पदश्रुतिवदेव वाक्यविधया विनियोजकत्वोपपत्तेः । न ह्य'ग्नेयोऽष्टाकपाल'इत्यादावग्नेरष्टत्वादेर्वा विनियोगस्सामाख्यानिक इष्टः । अस्तु वा सा (३)स्वतन्त्रं मानं, तथापि कथं सा स्थानादिकल्पिका । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वशक्यार्थस्य सम्बन्धसामान्यस्य चोपस्थितावाकाङ्क्षादिवशेन कर्तृतादिरूपसम्बन्धविशेषपरत्वप्रमापणोपपत्तेः । यापि हि लौकिकी समाख्या तस्यां श्रुतिन्यायेन मूलश्रुतिकल्पकत्वेऽपि, न स्थानादिकल्पकत्वम् । वैदिक्यास्तु न तदपीति दुर्लभतरं षष्ठप्रमाणमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—समाख्यापि षष्ठं प्रमाणम् । तथा हि—

सर्वत्र क्लृप्तावयवशक्तिकं पदं द्विविधं—प्रकृतविधौ वाक्यार्थान्वय्यवयवार्थकं तद्भिन्नं चेति । तत्राद्यं "निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति" "प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ती"त्यादौ मन्थनप्रोक्षणादेः पाकावघाताद्यन्वयात्तत्र वाक्येनैव विनियोगः । द्वि·

---

१. कर्तृताख्यस्तु ।   २. फलकरणत्वं ।   ३. स्वातन्त्र्येण ।

तीयं 'त्वाध्वर्यवमधीते' 'मैतु होतुश्चमस'इत्याद्यन्यपरविधिमन्त्रार्थवादादौ । तत्राध्वर्य्वादेः कर्तृभक्षणस्य चाध्ययनादावनन्वयात्तत्र च विशेष्यमात्रस्य काण्डपात्रादेः प्रकृतक्रियान्वये जाते विशेष्ये विशेषणरूपावयवार्थाऽन्वयस्य सिद्धवन्निर्देशात्तदन्यथानुपपत्त्या अवयवार्थसम्बन्धबोधकं वाक्यमाकाङ्क्षायोग्यतादिवशेन कल्पयित्वा कर्तृतादिरूपस्सम्बन्धः प्रतीयते । तस्य च न वाक्यादिना प्रमाणान्तरेण सिद्धिरिति सिद्धस्सामाख्यानिको विनियोगः ।

यद्यपि चैतादृशे विषये विध्यन्तरानुपपत्तिसिद्धौ मान्त्रवर्णिक आर्थवादिको वा कर्तृताविधिरित्यपि शक्यते व्यवहर्तुं तथापि तत्र योगिकोपमान्यथानुपपत्तेरेव कारणत्वात्तयैव व्यवहारः । यत्र तु याज्ञिकप्रसिद्धिमात्रं तत्र विधेस्तदन्यथानुपपत्तिमात्रकल्पकत्वाद्युक्त एव तया व्यवहारः । अत्र च समाख्ययावयवार्थयोस्संसर्गविधादिना सम्बन्धे बुद्धे तन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या न स्वतन्त्रविधिः कल्प्यते-अध्वर्युरन्वाधानादि कुर्यादिति; गौरवापत्तेः । अपि त्वन्वाधानादिवाक्यस्याध्वर्युं वृणीते "इत्यध्वर्युवाक्यस्य चैकवाक्यतासम्पादकपदमात्रं-यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीनन्वादधातीति । तच्च द्वयोर्विध्योः कथञ्चिदेकबुद्धिस्थतेत्येवंविधां स्थानकल्पनां विना न सम्भवतीति तत् कल्पयित्वा पूर्ववदेवाध्वर्योस्तन्नियमादृष्टद्वारेतिकर्तव्यतात्वं प्रकल्प्यान्वाधानस्य तदाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया द्वयोर्विध्योर्महाविध्येकदेशत्वाख्यपदसंनिधिरूपं वाक्यं कल्प्यते । तश्चाध्वर्युमात्रनिष्ठं योग्यतारूपं लिङ्गं प्रकल्प्यैकवाक्यतासंम्पादकपदरूपश्रुतिकल्पनाद्युक्तमस्याः ष्टप्रमाणत्वम् ॥

प्रयोजनं रूढत्वसम्बन्धानवगमादिपूर्वपक्षेऽन्वाधानादावध्व-

र्योर्नियमाभावः। श्रुत्याद्यन्तर्भावपूर्वपक्षे स्थानाद्यपेक्षया प्राबल्यम्, सिद्धान्ते नेति द्रष्टव्यम्॥ सूत्रं स्पष्टम्॥

इति षष्ठं समाख्याधिकरणम्॥

अथ सप्तमं श्रुतिलिङ्गादीनां प्राबल्यदौर्बल्याधिकरणम्॥
(बलाबलाधिकरणम्) (७)

सू–श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्॥३-३-१४॥

तदेवं श्रुत्यादीनां षण्णां विनियोगहेतुत्वमुक्तम्। इहेदानीं तेषां समवाये कस्य दौर्बल्यमिति चिन्त्यते। समवायश्च विरोधे सत्येकविषयत्वम्, तद्यथा–प्रमाणानां विषयश्शेषः। स यत्रैको द्वयोः प्रमाणयोर्विरुद्धानेक(१)शेष्यन्वयित्वाच्च विरुध्यते, यथा–एकैवैन्द्री श्रुतिलिङ्गयोर्गार्हपत्येन्द्ररूप(२)शेष्यन्वयित्वात्। यत्र वा प्रमाणविषयशेषानेकत्वेऽपि शेषविषयीभूतशेष्यैकत्वम्; यथा–एकस्मिन् गार्हपत्ये श्रुतैन्द्रीशेषः, लिङ्गाच्च तेनैव द्वारेण प्रकरणस्थाऽऽग्नेयी, तत्राऽपि शेषिण एव परम्परया कथञ्चित्प्रमाणाविषयत्वाद्विरुद्धानेकशेषान्वयितया च विरुद्धत्वात्समवायः। अयं च शेषसमवायत्वेनैव वार्तिके व्यवहृतः। अस्माभिस्तु सूत्रस्वारस्यात्प्रमाणसमवाय एव कथंचिद्व्यवह्रियते। अत्र च न विरोधमात्रं समवायस्य; सत्यपि विरोधेऽश्वमहिषादिवदेकविषयत्वाभावे बलाबलस्याभावात्।

१ विशेष्यान्वयाच्च। २. विशेष्यान्वयित्वात्।

नाप्येकविषयत्वमात्रम् । सत्यप्यरुणया क्रीणातीत्यादावारुण्यसाधनीभूतक्रयार्थत्वरूपैकार्थविषयत्वे श्रुतिवाक्यप्रकरणानां विरोधाभावेन तदभावात् ।

वस्तुतस्तु श्रुतेरेव तत्र विनियोजकत्वं, वाक्यप्रकरणयोस्तूद्देश्यविशेषणसमर्पणमात्र एव व्यापार इति नैकविषयत्वम् । अतश्च द्वयोः प्रमाणयोरेकविषयत्वमेव समवायशब्दार्थः । तत्र क्वचिदेकस्मिञ्छेषे द्वयोः प्रमाणयोर्विभिन्नशेषिविषयत्वेन ज्ञापकत्वात् । क्वचिच्च द्वयोश्शेषयोरैकरूप्येणैकशेषविषयत्वेन ज्ञापकत्वात् । अत्र चैकरूप्यग्रहणं वैमृधप्रयाजादीनामेकदर्शपूर्णमासाख्यशेषिविषयत्वेन वाक्यप्रकरणज्ञाप्यत्वेऽपि न समवायः, द्वारैक्याभावात् । अस्मिंश्च स्थलद्वये प्रमाणयोः प्रबलदुर्बलभावे बाध एव । साम्ये त्वाद्ये समुच्चयः, द्वितीये विकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

यत्र त्वेकस्यैव शेषस्यैकशेषिविषयत्व एव प्रमाणद्वयं तत्र वैषम्ये प्रबलस्यैव विनियोजकत्वं न दुर्बलस्येति । तत्रापि नैकविषयत्वाख्यस्समवायः । अस्तु वा तत्रापि सः । प्रयोजनाभावात्तु न विचारविषयः । साम्ये त्वेकस्यैव विनियोजकत्वमितरस्य तु पुनःश्रुतित्वेन प्रयोजनान्तरकल्पनम् । विनिगमकाभावे तु द्वयोरप्यभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनया विनियोजकत्वं कर्मान्तरत्वकल्पनया विषयभेद एव वेति द्रष्टव्यम् ॥

तदिह यथैव विनियोजकप्रमाणानां समवाये बलाबलं चिन्त्यते, तथा सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणानामुद्देश्यविशेषलक्षणातात्पर्यग्राहकाणां च परस्परं समवायेऽपि बलाबलं चिन्तनीयम् । इदं च तत्र तत्र प्रकटीकरिष्यते । तदिह वाक्यादिप्रमाणदौर्बल्यस्य तावत्तद्गम्यविनियोगापवादोपयोगित्वात्पादाध्यायसङ्गतिस्स्पष्टैव । दौर्बल्यं च प्रतियोगिप्रमाणगतप्राबल्य-

सापेक्षमिति तन्निरूपणमर्थसिद्धम् ।

एवं च श्रुतिलिङ्गयोः श्रुत्योर्लिङ्गयोश्च परस्परविरोधे बलाबलविचारः प्रासङ्गिक इति नातीव तत्र पादसङ्गतौ यतितव्यम् । तत्र शेष्यनेकत्वे तावच्छ्रुत्योः श्रुतिलिङ्गयोश्चेदमुदाहरणम्—

(श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणम्)

अग्नौ "कदाचन स्तरीरसीत्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति श्रुतम् । तत्रायं मन्त्रः किं तद्धितश्रुत्या लिङ्गेन चेन्द्राङ्गमपि ? किं वा तृतीयया गार्हपत्यस्यैवाङ्गमिति सन्देहः ।

न चास्य विचारस्य प्रासङ्गिकत्वे कथं प्रथमतः कर्तव्यता ? पादसंगतस्य विचारस्यैव प्रथमतः कर्तव्यत्वौचित्यादिति वाच्यम् । वाक्यापेक्षया श्रुतिप्राबल्यस्य पूर्वनिराकरणीयत्वेऽपि श्रुतेः श्रुत्यपेक्षया लिङ्गापेक्षया च प्राबल्ये सिद्धे वाक्यापेक्षया तस्य सुखोपपादत्वेनास्य विचारस्य प्राथम्योपपत्तेः ।

अनन्तरा तु पूर्वप्रमाणस्वरूपेऽवगते तद्गतबलाबलविचारोदयात् स्पष्टा ।

तत्र तृतीयाश्रुत्या तावदयं मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमित्यविवादमेव ।

न चात्र मन्त्रविशिष्टोपस्थानस्य गार्हपत्याङ्गत्वेन विधानादारुण्यादिवन्मन्त्रस्य धात्वर्थाङ्गत्वमेव तया भवेन्न गार्हपत्याङ्गत्वमिति वाच्यम् । अभिधानस्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन समीपस्थितेश्चामन्त्रणविभक्तिबलेन प्राप्तत्वादिह लाघवेन गार्हपत्योद्देशेन मन्त्रमात्रस्यैवेन्द्रियकामवाक्यवत् विधेयत्वात् । अतश्च युक्तमेव तृतीयया तदङ्गत्वेन विनियोगः । द्वितीयायाः श्रुतित्वपक्षे च तथापि सः । इन्द्राङ्गत्वमपि च तद्धितश्रुत्या । स हि प्राधान्येन प्रकाश्यत्वरूपं देवतात्वं वदन्मन्त्रं प्रतीन्द्रस्य प्राधान्यमभिधत्त इति अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यतावाचित्वाद्युक्त एव तद्धितश्रुत्या

पदश्रुत्या चैन्द्राङ्गत्वेन विनियोगः । न हि(१) कारकविभक्तेरेव क्वचिदधिको विशेषः ।

न चेन्द्रस्य चयने विनियोगाभावादनुद्देश्यत्वं, तत्र विनियोगाभावेऽपि तदङ्गभूतेन्द्रदेवत्ये ऽविहितमन्त्रके होमे इन्द्रस्योपयोगसम्भवेनोद्देश्यत्वोपपत्तेः । अतश्च समुच्चयेनैवोभयाङ्गत्वम्, प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्युक्तत्वेन विकल्पस्याप्रसक्तत्वात् । वस्तुतस्तूपक्रमस्थत्वात्तद्धितश्रुतेरेव प्राबल्यमिति प्राप्ते--

प्राधान्येन प्रकाश्यत्वस्य तद्धितार्थत्वेऽपि प्राधान्यस्य विशेष्यतया तद्धितादनुपस्थितेर्न तस्य वस्तुतो मुख्यश्रुतित्वलक्षणाक्रान्तत्वम् । प्राधान्यमपि च नाङ्गत्वघटकीभूतेप्सितत्वाख्यं तदर्थः, अपि तु भावनावच्छाब्दबोधे विशेष्यत्वमात्रम् । अतश्चोक्तप्राधान्येनेप्सितत्वाख्यं तल्लक्षयित्वा विनियोगस्तद्धितश्रुत्या बोध्यतेति कारकश्रुतितो दौर्बल्यम् । अन्यानि च दौर्बल्यकारणान्यैन्द्र्यधिकरण एव निरूपितानि ।

न चैवं तेन पौनरुक्त्यम् । तत्र गौणसामर्थ्यस्य श्रुतिसहायत्वमात्रनिरूपणात् । तत्सिद्धं श्रुत्योर्विरोधे कारकश्रुतेर्बलीयस्त्वमिति ॥

तथा कारकश्रुत्योरपि विरोधे 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' 'पुरोडाशं चतुर्धा करोती'त्यादौ बलाबलं सामान्यविशेषभावादिना द्रष्टव्यम् ।

तथा शेषानेकत्वे विजातीयश्रुत्योर्विरोधे 'सोमेन यजेते'त्यादौ पदश्रुत्यपेक्षया कारकश्रुतेरुपजीवकत्वेन दौर्बल्यं भावार्थाधिकरणे व्याख्यातम् । समानजातीयश्रुत्योर्विरोधे एकस्मिन्नेव 'पदे होमे सप्तमीश्रुत्या पदेनाहवनीयस्य बाधः ।

---

१. विभक्तावेव कश्चिदधिकः ।

तदेवं श्रुत्योर्विरोधे बलाबलं वर्णितम् ।

श्रुतिलिङ्गविरोधे तूभयोरपि समबलत्वमेवेत्याशङ्कते—

तथाहि—मन्त्रे इन्द्रपदस्य मुख्यसामर्थ्यादिन्द्राङ्गत्वयोग्यतारूपं लिङ्गं तावत्प्रत्यक्षमेव ।

न च तस्याङ्गत्ववाचिपदरूपश्रुतिकल्पनसापेक्षत्वेन दुर्बलत्वम् । तत्कल्पनं विनापि तस्यास्तदङ्गत्वबोधकत्वोपपत्तेः । अतश्चोभयोरपि तुल्यबलत्वात्प्रतिप्रधानावृत्तेर्न्याय्यत्वेनोभयोरपि समुच्चयेनाङ्गता । अस्ति चात्र सामान्यसम्बन्धबोधकं प्रकरणम् । इन्द्रस्य च विनियोगः पूर्ववदेव द्रष्टव्यः ।

किञ्च यद्यपि लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वं भवेत् तथाप्यवगतेऽपि मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गत्वे इन्द्रस्य स्मारकाकाङ्क्षयैव सहकृतं लिङ्गं मन्त्रस्येन्द्राङ्गताबोधकम् । इष्यत एव हि प्रबलप्रमाणावगतप्रकृतिसम्बन्धस्यापि प्रयाजादेरन्यतराकाङ्क्षयैव विकृतिसम्बन्धित्वम् ।

न चोपायान्तराक्षेपेण स्मारकाकाङ्क्षाशान्तिः । विकृतावपि दृष्टार्थाङ्गविषये तुल्यत्वात् ।

किञ्च श्रुतेरप्यसमर्थविनियोगायोगेनास्त्येव स्वावगताङ्गतापर्यवसानार्थं गौणसामर्थ्यापेक्षा । तस्य च मुख्यसामर्थ्योपजीवित्वेन श्रुतेरपि स्वपर्यवसानार्थं मुख्यसामर्थ्योपजीवित्वात्तस्य प्राबल्यमेवावगम्यते । अतश्चैन्द्र्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन कथञ्चिच्छ्रुतिरेव व्याख्येया । सर्वथा न गार्हपत्यमात्राङ्गमयं मन्त्र इति प्राप्ते—

अभिधीयते—न तावल्लिङ्गं(१) स्वत एव प्रमाणं 'वेदोऽखिलो धर्ममूल'मिति स्मृत्या वेदस्यैव क्लृप्तस्यानुमानिकस्य वा

१. स्वतः प्रमाणं.

धर्मबोधकत्वनियमादर्थाध्याहारनिराकरणाच्च ।

किञ्च विहितत्वघटितमङ्गत्वं न विधिकल्पनां विना निर्वहति । स च लिङादिशब्दैकगम्य इत्यवश्यं लिङादिशब्दस्तावत् कल्पनीय एव । अतश्च शब्दोपस्थितस्यैव शब्देनान्वयात्कृतिकारकत्वादिबोधकस्यापि पदस्य कल्पनेति न लिङ्गं स्वतः प्रमाणम् । अत एवाङ्गत्वबोधिपदकल्पनानुकूला योग्यता श्रुतपदार्थनिष्ठा लिङ्गमिष्टमित्युक्तम् ।

किञ्च यद्यप्यङ्गत्वकल्पनानुकूलैव सा लिङ्गमित्याश्रित्य लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयेत्तथापि श्रुतिस्थले श्रावणप्रत्यक्षेण विधिवाक्येऽवगते झटित्येवाङ्गत्वरूपार्थावगतिः । लिङ्गस्थले तु प्रत्यक्षेण मन्त्रपदेऽवगते तेन शक्यार्थावगमोत्तरं तदङ्गत्वयोग्यताज्ञानात्तदङ्गत्वप्रतीतिरिति दौर्बल्यम् ।

यत्त्ववगतेऽपि श्रुत्या विनियोगे इन्द्रस्य स्मारकापेक्षयैवास्य विनियोग इति, तन्न स्मारकाकांक्षाया अविशेषोपस्थितध्यानाद्युपायान्तराक्षेपेणापि निवृत्तिसिद्धेः एतन्मन्त्रनियमे प्रमाणाभावात् । विकृतिस्थले तु देवतारूपाङ्गापेक्षाया आक्षेपेणानिवृत्तेः सादृश्यविशेषोपस्थितप्राकृताङ्गनियमो नायुक्तः ।

यदपि श्रुतेरप्यसमर्थविनियोगायोगेन सामर्थ्यापेक्षणमित्युक्तं तद्योग्यतानिश्चयस्य श्रुतशब्दजन्यशाब्दबोधे कारणत्वाभावादयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण श्रौतविनियोगोपपत्तेः उत्तरकालं तदपेक्षायामपि विनियोगप्रमारूपे कार्येऽविप्रकर्षाभावाल्लिङ्गोपजीवित्वाभावेन परास्तम् । तस्मात् श्रुत्यैव गार्हपत्याङ्गत्वेन मन्त्रविनियोगः ।

नन्वङ्गत्वं नाम परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वम् । तत्र परोद्देश्यताकृतिकारकत्वयोरश्रौतत्वेऽपि परस्परसमभिव्याहृ-

तगार्हपत्यप्रातिपदिकगम्यत्वेन वाक्यीयत्वाल्लिङ्गविरोधस्य तत्कृतत्वेन श्रुतिकृतत्वाभावात्कथमत्र लिङ्गं बाध्यमिति चेत्—न; एवमपि विधिवाक्यत्वेन तस्य मन्त्रगतलिङ्गापेक्षया प्राबल्यात् । वक्ष्यते हि 'यद्यप्यन्यदेवत्यः पशु'रित्यादौ तत् ।

वस्तुतस्तु यथैव नायं केवलश्रुतिविरोधः, एवं न केवलवाक्यविरोधोऽपि । गार्हपत्यपदसमभिव्याहारस्यैन्द्र्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन समीपस्थितिविशेषणत्वादिनाप्युपपत्तेः । अतश्चायमुभयविरोधोऽपि सन् कृतिकारकत्वादेर्भावनान्वयितया प्राधान्यात्तद्बोधकतृतीयादेरपि प्राधान्यावगतेः 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् श्रुतिविरोध एवेति भण्यते, न वाक्यविरोधः । अत एव यत्र वाक्यमेव परस्य कृतिकारकत्वादेश्च गमकं तत्रैव तद्विनियोगस्तेन प्रमाणान्तरविरोधश्च । प्रकृते तु केवलं श्रुतिलिङ्गविरोध एवेति युक्तस्तया तस्य बाधः । बाध्यलिङ्गविषयोऽपि चात्र केवलमिन्द्रपदमेव । अवशिष्टपदानां तु तदेकवाक्यतयेन्द्राङ्गत्वान्न तद्विषयत्वम् । अतश्च तदंशे श्रुतिवाक्यविरोध एव ।

वस्तुतस्तु श्रुत्येन्द्रपदस्य गार्हपत्याङ्गत्वे प्रमापिते अवशिष्टपदानां तदेकवाक्यतया गार्हपत्याङ्गत्वस्यैवापत्तेर्न तदंशे श्रुतेर्व्यापार इति सा वस्तुतस्तात्पर्यगत्येन्द्रपदमात्रविषयिण्येवेति ध्येयम् ॥

एवमेकस्मिञ्च्छेषिणि शेषानेकत्वस्य, श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणं—एकस्मिञ्च्छेषिणि गार्हपत्ये चयनाधेयतासम्पत्त्यर्थं स्मरणापेक्षे प्रकरणपाठितासंयुक्ताग्नेय्या लिङ्गेन प्राप्नुवन्त्याः श्रुतिप्राप्तैन्द्र्या बाध इति द्रष्टव्यम् । तदा चाग्नेयीमन्त्रस्य सामान्यसम्बन्धसत्त्वेऽन्यत्राप्युत्कर्षः, नो चेज्जपादौ विनियोग इति ध्येयम् ॥

(श्रुतिवाक्यविरोधोदाहरणम्)

श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे-'आग्नेय' इत्यादौ सम्बन्धसामान्ये तद्धितमभ्युपगम्य वाक्यादग्नेरष्टाकपालाङ्गत्वं श्रुत्या देवतातद्धितत्वादवगतेन यागाङ्गत्वेन बाध्यते। सर्वत्र चोत्तरोत्तरप्रमाणस्य पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पकत्वावश्यकत्वस्य तत्तत्स्वरूपनिरूपणावसर एवोक्तत्वाद्दौर्बल्यम्। वार्तिके त्वारुण्यस्य वाक्यीयमेकहायन्यङ्गत्वं श्रौतेन क्रयाङ्गत्वेन बाध्यत इत्युक्तम्। तदेकहायनीसम्बन्धस्याव्युत्पन्नत्वादव्युत्पन्नपदसान्निधेर्वाक्यत्वानुपपत्तेरुपेक्षितम्।

शेषानेकत्वे तु क्रमप्रकरणादिनाग्निष्टोमस्तोत्राङ्गतामाश्रम्य गिरापदव्यतिरिक्तप्रगाथैकवाक्यतापन्नगिरापदस्यापि तदेकवाक्यत्वेनाङ्गत्वप्रसक्तौ 'ऐरं कृत्वोद्गेय'मिति विकारार्थतद्धितश्रुत्या इरापदविधानम्।

यद्यपि नेयं मुख्या श्रुतिस्तथापि गौणश्रुतेरेवोदाहरणम्। मुख्यश्रुतेस्त्वन्यन्मृग्यम्।

वस्तुतस्तु गिरापदव्यतिरिक्तप्रगाथस्येव गिरापदस्यापि तेनैव प्रमाणेन स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेर्नायमेकान्तेन श्रुतिवाक्यविरोधः। किन्तु यत्र तद्व्यतिरिक्तपदानां लिङ्गेन स्वार्थाङ्गत्वं तस्य च देवस्य त्वादिपदवद्वाक्येनैवेतरपदार्थाङ्गत्वं तत्र तत्स्थाने पदान्तरस्य श्रुत्या विधाने द्रष्टव्यम्।

(श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणम)

श्रुतिप्रकरणविरोधे-एकत्रिंशत्याद्यनुवचनानां प्रकरणाद्दर्शाद्यङ्गत्वप्रसक्तौ प्रतिष्ठाकामस्येति गौणषष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वम्। द्वादशाहीनस्येति न श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणम्। अपि तु श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणमेव, द्वादशत्वस्य सिद्धरूपत्वेन प्रकरणाविषयत्वात्।

यत्त्वत्र राणककारेण प्राकृताङ्गानुवादेन विधानादस्यापि प्रकरणविषयत्वमित्युक्तम्। तदहीने उपसदामातिदेशिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमे औपदेशिकत्वात्तदनुवादेन विहितस्य द्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणविषयत्वानुपपत्तेरुपेक्षितम् ।

शेषानेकत्वे तु प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमासप्रयोगे प्रकरणात्पाश्चदश्यानुवचनेऽङ्गत्वेन प्रसक्ते षष्ठीश्रुत्यैकविंशत्यनुवचनविधानम् । यद्यपि चात्र नित्यानुवचनस्याग्निसमिन्धनाङ्गत्वमेव वास्तवम्, न तु दर्शाद्यपूर्वीयप्रयोगाङ्गत्वमपि; तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धेः। प्रतिष्ठाकामीयत्वं तु नोद्देश्यतावच्छेदकमपि ।

एवं काम्यानुवचनस्यापि श्रुत्या प्रतिष्ठाङ्गत्वमेव, न तु तत्कामीयदर्शादिप्रयोगाङ्गत्वं प्रमाणाभावात्, तथापि सम्बन्धमात्रेऽङ्गत्वमुपचर्य वार्तिककारेणोदाहृतमित्युदाहृतम्। वस्तुतस्तु युक्तमुदाहरणमूह्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

(श्रुतिक्रमाविरोधोदाहरणम् ।)

श्रुतिक्रमविरोधे–परिव्याणादियूपधर्माणामनुष्ठानसादेश्यादग्नीषोमीयाङ्गत्वे तदीययूपाङ्गत्वे वा प्रसक्ते द्वितीयाश्रुत्या यूपसंस्कारार्थत्वावगमात् यूपस्वरूपे चानर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकदुर्बलप्रमाणापेक्षाया अभावादनुवादस्य संनिहितगामित्वासिद्ध्यर्थं तदपेक्षणेऽपि च यूपस्योपदेशातिदेशाभ्यामवगताङ्गभावस्याप्यग्नीषोमीयप्रयोगान्तःपातोत्पत्तित्वाभावेन भिन्नकालानुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमसम्बन्धिसर्वपशुयागार्थं व्यक्तिसाधारणत्वावगतेस्तदुद्देशेन विहितानां परिव्याणादीनां सर्वपशुयागसम्बन्धियूपाङ्गत्वमिति तान्युदाहरणम् । एवं 'रशनया यूपं परिव्ययती'त्यनेनोक्तयूपकर्मकपरिव्याणोद्देशेन विहितया रशनाया अपि सर्वसम्बन्धिपरिव्याणाङ्गत्वम्। तद्धर्माणां च दर्भमयत्वा-

दीनां तादृशरशनाङ्गत्वम् ।

न च परिव्याणादीनामग्नीषोमीयपशुमात्रसम्बन्धियूपाङ्गत्वेऽपि पश्वन्तरेऽतिदेशेन प्राप्त्युपपत्तेर्यूपस्यैकत्वेन च सकृदनुष्ठितानामेव प्रसङ्गेन सिद्ध्युपपत्तेः सवसम्बन्धे फलाभावः। परिव्याणे फलाभावेऽपि रशनाविधौ द्वितीयान्तयूपपदसमभिव्याहारमहिम्नैतद्यूपसम्बन्धिपरिव्याणत्वावच्छेदेन रशनातद्धर्मविधानात् सवनीयपश्वर्थापूर्वपरिव्याणान्तरेऽपि रशना तद्धर्मप्राप्तिरूपफलसत्त्वात्। सवनीये हि "आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययती"ति परिव्याणं कालविशेषे विहितम्। तच्च न सर्वार्थम्। एतद्वाक्ये यूपस्वरूपे आनर्थक्येना'ग्निं संमार्ष्टी'तिवदपूर्वसाधनलक्षणार्थमनुष्ठानसादेश्यापेक्षणेन सवनीयार्थत्वस्यैवावगतेः प्रकृतकार्यस्य सिद्धत्वाच्च न तदर्थमपि। अतश्चापूर्वे तस्मिन्नपि रशनातद्धर्मप्राप्तिः फलम्। प्रकारान्तरं चाग्रे निरूपयिष्यते। एवं यथाक्रमपाठस्य सन्निधौ पाठस्य च श्रुतिविरोधे उदाहरणमूह्यम्।

शेषानेकत्वे तु संनिधानात् पशुकामसाध्यप्रणयनप्रयोगे च सिद्धरूपस्य चमसस्य प्रसक्तौ श्रौतेन गोदोहनेन बाधः। इदमपि च श्रुतिप्रकरणविरोधवत् सम्बन्धमात्रे विरोधादुदाहृतम्।

(श्रुतिसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम्।)

श्रुतिसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकमिति समाख्याते काण्डे समाम्नात 'इषे त्वे'त्ययं मन्त्रः समाख्यया पुरोडाशाङ्गत्वेन प्रसक्तः "इषे त्वेति शाखां छिनत्ती"तीतिकरणाख्यगौणश्रुत्या शाखाच्छेदनाङ्गत्वेन विनियुज्यते।

न चात्राधिकाराख्यप्रकरणेन साक्षाद्यागाङ्गत्वावगतेरयं श्रुतिक्रमविरोधः। यागस्य स्पष्टलिङ्गकमन्त्रान्तरावरुद्धत्वेनास्य साक्षात्तत्रानन्वये आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनाङ्गेषु प्रसक्तौ समा-

ख्यानुरोधेन पुरोडाशाङ्गतोपपत्तेः । अत एवोपजीव्यसमाख्यानुरोधेन क्रमसङ्कोचः ।

अथवा यत्रानारभ्याधीते मन्त्रे क्रतुविशेषाङ्गत्वबोधिका समाख्या तत्रान्यक्रत्वङ्गत्वे श्रुत्यन्तरमूह्यम् । शेषानेकत्वे तु हौत्रसमाख्याताायां ऋतुयाजयाज्यायां समाख्यया होतरि प्रसक्ते यजमानस्य याज्येति गौणषष्ठीश्रुत्या यजमानः कर्तेत्युदाहार्यम् । तस्मात्सिद्धं श्रुतेः स्वोत्तरेभ्यः प्राबल्यम् ॥

(द्वयोर्लिङ्गयोर्विरोधे उदाहरणम्)

एवं लिङ्गस्यापि लिङ्गेन विरोधे—मन्त्राणां गौणसामर्थ्येन गौणार्थाङ्गत्वे प्रसक्ते मुख्यसामर्थ्येन मुख्यार्थाङ्गत्वम् । शेषानेकत्वे त्वेकस्मिञ्छेषिणि गौणमुख्यसामर्थ्येन मन्त्रद्वयमुदाहार्यम् ॥

(लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणम्)

लिङ्गस्य वाक्येन विरोधे तु "स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान" इति मन्त्रः पूर्वोत्तरार्धयोरेकत्र संनिधानात्मकेन वाक्येन सदनमात्राङ्गत्वेन प्रसक्तौ लिङ्गेन पूर्वार्धं सदने उत्तरार्धं च सादन इत्येवं विभज्य विनियुज्यते ।

न चात्र भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यरूपैकार्थ्यस्याख्यातभेदेनाभावादेकवाक्यत्वाप्रसक्तेः कथं लिङ्गेन तस्य बाध इति वाच्यम् । प्रतीतित ऐकार्थ्याभावेऽपि तच्छब्दस्य पूर्वसापेक्षत्वेन 'ये यज्ञपतिं वर्धानि'त्यादौ यच्छब्दस्येव विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वात्तन्मात्रेणैव तद्देवार्थैकत्वमपि प्रकल्प्य एकवाक्यत्वोपपत्तेः । शक्यते ह्याख्यातोपात्ताया अपि भावनाया भावनान्तरे प्रकारतया साकाङ्क्षत्वे ससन्वयः 'पश्य मृगो धावती'त्यादिवत्कल्पयितुम् । अत एवाख्यातस्योर्संसर्गतो मुख्यविशेष्यतयैव

स्वार्थप्रतिपादकत्वेऽपि साकाङ्क्षस्थले प्रकारतया तत्कल्पनमपि नातीव दोषाय ।

अत एव प्रकारत्वेन स्वार्थबोधकल्पनाप्यसञ्जातविरोधित्वादाकाङ्क्षास्थापकतच्छब्दश्रवणाभावाच्च न पूर्वाख्याते । अपि त्वीदृशं सदनकरणं यस्य क्वचित्प्रतिष्ठापनं साध्यमित्येवमुत्तरभावनाया एव प्रकारत्वकल्पनादुत्तराख्यात एव ।

एवं च सदनकरणे पूर्वार्धस्य लिङ्गेनैव विनियोगेऽप्युत्तरार्धस्य देवस्य त्वादिपदस्य निर्वापादिपदैकवाक्यतया निर्वाप इव पूर्वार्धैकवाक्यतया सदनकरणे विनियोगो नानुपपन्नः ।

नन्वेवं वाक्यस्य प्रसक्तावपि कथं लिङ्गेन तद्बाधः ? यावता देवस्य त्वादिपदवदस्यापि पृथक्प्रयोगे साकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेत्—तच्छब्दो हि पूर्वप्रसिद्धिमात्रमपेक्षते, न तु वाक्यीयां पूर्वप्रसिद्धिम्, प्रकरणप्रसिद्ध्यापि लोके तद्दर्शनात् । वेदेऽपि 'तप्ते पयसि दध्यानयती'ति वाक्यान्तरप्रापितस्य पयस 'सा वैश्वदेवी'ति तच्छब्देन परामर्शाच्च । यच्छब्द एव हि तच्छब्दार्थं स्ववाक्योपस्थितं नियमेनापेक्षते 'येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयाञ्जुहुया'दित्यादौ तथैव व्युत्पत्तिदर्शनात्, न तु तच्छब्दोऽपि । अतश्च तच्छब्दस्य स्ववाक्योपस्थितमात्रपरामर्शित्वनियमाभावाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनार्थैकत्वकल्पनानुपपत्तेः युक्तो लिङ्गमात्रेण पुरोडाशसादन एवोत्तरार्धस्य विनियोगः ।

एवं सत्यपि देवस्य त्वेत्यादिपदस्यानर्थक्यं पृथक् प्रयोगे भवेत् ततो भवेदप्युत्तरार्धस्य सदने विनियोगः । लिङ्गावगतापूर्वसाधनीभूतपुरोडाशसादनार्थत्वेन सुतरां सार्थक्यात् । तस्मात्सिद्धमुत्तरार्धस्य लिङ्गात्सादनाङ्गत्वमेव, न तु वाक्यात्सदनाङ्गत्वमिति ।

अत्र च सर्वत्रोत्तरोत्तरप्रमाणस्य पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनाप्रकारस-

र्थोऽपि तत्तत्प्रमाणस्वरूपनिरूपणावसरे एव प्रपञ्चित इति नेह पृथक्प्रपञ्च्यते । शेषानेकत्वे त्वेकस्मिन्नेव सदनकरणे शेषिणि वाक्यादुत्तरार्धस्यापि शेषत्वे प्रसक्ते लिङ्गादपूर्वार्थस्यैव तदितीदमेव भङ्ग्यन्तरेण द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वत्र वार्तिककृतोदाहरणान्तरमुक्तं–'होता यक्षन्मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्ताद्दतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यजेति प्रैषपाठस्य 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहे'ति वाक्येन मैत्रावरुणकर्तृकत्वे प्रसक्ते स्वात्मनि प्रशास्तृशब्दवाच्ये मैत्रावरुणे स्वस्यैव प्रैषासम्भवाल्लिङ्गेनान्यकर्तृकत्वम्, तत्रा 'पीतरमन्यस्तेषां यतो विशेषस्स्या'दिति न्यायेनाच्छावाके प्राप्ते सामान्यसमाख्यया होतुरेव लिङ्गेन प्रतिप्रसव इति; तद्ब्राह्मणवाक्यस्य मन्त्रलिङ्गेन बाधायोगादुपेक्षितम् । न हि मन्त्रलिङ्गं तदपेक्षया प्रबलम्, मन्त्रस्य ब्राह्मणविहितार्थप्रकाशकत्वेन तत्परतन्त्रत्वात् । अन्यथा मनोतामन्त्रस्यापि सामान्यसम्बन्धग्राहिप्रमाणसत्त्वेन लिङ्गात्सवनीयाङ्गत्वापत्तौ "यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्ये"ति वाक्यावगताग्नीषोमीयाङ्गत्वबाधापत्तेः । न हीयं श्रुतिः, येन लिङ्गं बाधेत । अन्यदेवत्यपशुशेषत्वस्य समभिव्याहारगम्यत्वात् तेनात्र श्रौतत्वोक्तिरपि वार्तिककारीया नातीवादर्तव्या । यथा च नास्य वाक्यस्य वाग्व्यादिपशावूहनिवर्तकत्वं तस्य प्रकृतावन्यायनिगदत्वेनाप्रसक्तत्वात्, किं तूत्कर्षनिवर्तकत्वमेव, तथा मन्त्राधिकरण एव प्रपञ्चितम्, दशमे चोपपादयिष्यते । अतश्च ब्राह्मणवाक्यस्य मन्त्रलिङ्गेन बाधायोगान्नेदमुदाहरणं लिङ्गवाक्यविरोधे सङ्गच्छते ।

कथं तर्ह्यस्य प्रैषस्य होतृकर्तृकत्वसिद्धिः ? उच्यते–दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य विशेषविषयत्वे तेन प्रबलस्यापि सामान्य-

विषयस्य सङ्कोच इष्टः । 'यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण' इत्यादिस्मृत्या क्रतुस्मृतिश्रुतिसङ्कोचस्य प्रमेयबलाबलवत्त्वन्यायेन साधितत्वात् । तदिहापि ब्राह्मणवाक्यस्य सामान्यविषयत्वान्मन्त्रलिङ्गस्य विशेषविषयत्वेन बाधकता, न तु लिङ्गत्वेनेति नेदं लिङ्गवाक्योदाहरणं, न वा प्रैषस्य होतृकर्तृकत्वासिद्धिः ।

न च होतुः प्रैषपाठकर्तृत्वे प्रैषार्थस्य याज्यामन्त्रपाठस्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वापत्तेर्होता यक्षदिति मन्त्रोपक्रमे होतुर्याज्यामन्त्रपाठकर्तृत्वलिङ्गानुपपत्तिः । तत्रत्यहोतृशब्दस्या'थ कस्मादहोतृभ्यस्सञ्ज्यो होत्रंशसस्तुभ्यो होता यक्षदिति प्रेष्यतीति पृष्ट्वा "प्राणो वै होता प्राणस्सर्वेर्त्विज, इति प्रतिवचनकरणाद्गौण्या वृत्त्या मैत्रावरुणपरत्वतात्पर्यान्नगतेः ।

(लिङ्गप्रकरणविरोधोदाहरणम्)

लिङ्गप्रकरणविरोधे तु—पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोर्विनियोगे प्राप्ते समाख्यासहकृतलिङ्गात्पूषदेवत्यकर्माङ्गत्वम् । इदं च सिद्धरूपत्वान्मन्त्रस्याधिकाराख्यप्रकरणविरोधे ज्ञेयम् ।

मुख्यप्रकरणविरोधे त्वन्यदूह्यम् । एवमग्रेऽपि । शेषानेकत्वे तु पूषानुमन्त्रण एव प्रकरणादाग्नेये प्राप्ते मुख्यलिङ्गकेनानुमन्त्रणेन बाधः ।

(लिङ्गक्रमविरोधोदाहरणम्)

लिङ्गक्रमविरोधे—'उपहूत उपह्वयस्वे'त्यनयोर्यथाक्रमं पाठात्प्रश्नप्रतिवचनशेषत्वे क्रमेणावगते लिङ्गाद्वैपरीत्यम् । एवं क्रमान्तरविरोधेऽपि द्रष्टव्यम् । शेषानेकत्वे त्वन्यदेवत्याविकृतिसान्निधावन्यदेवत्यानुमन्त्रणस्याम्नातस्य तद्देवत्यानुमन्त्रणेन बाधः ।

(लिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणम्)

लिङ्गसमाख्याविरोधे—मनो ऋचः पृथुवाजवत्योश्च क्रमस-

हकृतयाज्यासमाख्यया (१)सोमारौद्रयागे याज्यात्वे प्रसक्ते ऽग्नि-प्रकाशनलिङ्गात्क्रमसहकृतात्तदीये सामिधेनीकार्ये निवेश इति ॥ शेषानेकत्वे तु(२) मनोऽर्चामेव सोमारौद्रयागे याज्यात्वप्रसक्तौ तद्देवत्ययाज्यानुवाक्याभ्यां लिङ्गप्राप्ताभ्यां बाधः ।

(वाक्ययोर्विरोधोदाहरणम्)

वाक्ययोर्विरोधे—उपांशुत्वस्य "त्सरा वा एषा यज्ञस्ये"ति व्यवेतयज्ञपदैकवाक्यत्वाद्यज्ञभागधर्मत्वं "तस्माद्यत्किञ्चिदग्नीषोमीयाचेनोपांशु चरन्ती"त्यनेन सन्निहितयत्किञ्चित्पदैकवाक्यतयावगतपदार्थधर्मत्वेन बाध्यते । शेषानेकत्वे तु 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्, सप्तदश वैश्यस्ये'ति ।

(वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम्)

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे—पूषानुमन्त्रणमन्त्रगतस्या'हं देवयज्यया पुष्टिमान् भूयास'मिति पदसमुदायस्य प्रकरणाद्दर्शाद्यङ्गत्वे प्रसक्ते पूषपदैकवाक्यत्वात्पूषदेवत्यकर्माङ्गत्वम् । तथा श्रुतिविनियुक्तस्यापि सूक्तवाकस्योपजीव्येन लिङ्गेनेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वस्यावगमात्तदनुरोधेन पौर्णमास्यामग्नीषोमादिपदानि, अमावास्यायामैन्द्राग्न्यादिपदानि विभज्य प्रयोज्यानीत्यस्यापि स्थापितत्वादग्नीषोमपदैकवाक्यतापन्नाना'मिदं हविरजुषेता' मित्यादीनाममावास्यायां प्रयोगः, इन्द्राग्न्यादिपदैकवाक्यतापन्नानां चे'दं हवि'रित्यादीनां पौर्णमास्यां प्रयोग इत्येवं प्रकरणादिदं हविरजुष-

---

१. तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमानुवाके "यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्" इति वाक्यविहितो यागः सामारौद्रयागः ।

२. तै.सं.का.१-प्र.८. द्वाविंशोऽनुवाके "प्र बाहवा सिसृतं" इत्यृचोऽनन्तरं "अग्निं वः पूर्व्यं गिरा देवं" इत्याद्या याष्षडृचं आम्नाताः ताः मनोऽर्च इत्युच्यन्ते ।

तेत्यस्य द्विरावृत्तिप्रसक्तौ तत्तद्देवतापदैकवाक्यतया विभज्य विनियोग इति। तत्र च मन्त्रपदानां सिद्धरूपत्वात् श्रुतिविनियुक्तत्वाच्च मुख्यप्रकरणविषयत्वाभावेऽप्यधिकाराख्यप्रकरणस्याङ्गताबोधकतयाऽपूर्वसाधनलक्षणातात्पर्यग्राहकतयैतद्विषयेऽपि प्रसक्तत्वाद्युक्तो वाक्येन बाधः।

मुख्यप्रकरणोदाहरणं तु वैमृधस्य प्रयाजादिवद्दर्शाङ्गत्वप्रसक्तौ वाक्येन पौर्णमासमात्राङ्गत्वमिति। यथा चात्र प्रकरणं वाक्यस्यापि कल्पकं तथा तत्स्वरूपनिरूपणप्रसङ्ग एव निरूपितम्। पौर्णमासांशे तु प्रकरणं सदपि दुर्बलत्वादनुवादः। शेषानेकत्वे तु वेदिकरणवृत्तिर्हविरभिवासनोत्तरत्वस्याधिकाराख्यप्रकरणान्मुख्यप्रकरणादेव वा दर्शाङ्गत्वे सिद्धे 'पूर्वेद्युरमावास्याया'मित्यनेन पूर्वेद्युः कालः। न हि सप्तम्याः प्राधान्यमर्थः, येनात्र श्रुतित्वं शक्येत अधिकरणत्वमात्रस्य तदर्थत्वात्। अत एव सप्तम्यन्तस्थले शेषत्वमेव श्रौतं न तु शेषित्वम्॥

(वाक्यक्रमविरोधोदाहरणम्)

वाक्यक्रमयोर्विरोधे—परिव्याणकरणक्रियमाणानुवाद्दिमन्त्रगतपरिवीरसिपारिवीतपदयोः लिङ्गादेवाग्नीषोमीयक्रमबाधेन यावत्परिव्याणशेषत्वेऽवगते तदेकवाक्यतापन्नपदान्तराणां तथैव क्रमबाधेन वाक्यात् सवनीयपरिव्याणार्थत्वम्। शेषानेकत्वे तु "वृषा पवस्व धारये"ति राजन्यस्य प्रतिपदं कुर्या"दिति इतिकरणरूपगौणश्रुत्याऽऽद्यपादमात्रस्यैव विनियोगाद्द्वितीयमारभ्य यथाक्रमपाठेन नित्यप्रतिपद्द्वितीयादिपादप्रसक्तौ नैमित्तिकप्रातिपदाद्यपादैकवाक्यतापन्नद्वितीयादिपदानां वाक्येन प्राप्तिः॥

(वाक्यसमाख्याविरोधोदाहरणम्)

वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे—भक्षानुवाकगतसख्यासमित्यादे-

लिङ्गाद्ग्रहणादौ विनियोगेऽवगते तदेकवाक्यतापन्नशेषपदानां समाख्यया भक्षाङ्गत्वप्रसक्तौ वाक्याद्ग्रहणाद्यङ्गत्वमिति। शेषानेकत्वे तु प्रैषानुवचने समाख्यया होतृप्राप्तेर्वाक्येन मैत्रावरुणविधानमिति॥

(प्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम्)

प्रकरणयोर्विरोधे—अभिक्रमणादेर्महाप्रकरणा(१)द्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वप्रसक्तौ प्रयाजाङ्गत्वमवान्तरप्रकरणात्। शेषानेकत्वे तु यत्रानेकसमुदाये महाप्रकरणादेकधर्मप्राप्तिरवान्तरप्रकरणाच्च तद्विरुद्धधर्माणां, तादृशस्थलमूह्यम्।

(प्रकरणक्रमयोर्विरोधोदाहरणम्)

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे—अनेकेष्टिपशुसोमयागात्मके राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम सोमयागः। तत्संनिधौ "अक्षैर्दीव्यती"त्यादिना विदेवनाद्ययागरूपमाम्नातम्। तस्य चायागत्वादेव राजसूयफलसम्बन्धे बाधितेऽङ्गत्वावश्यम्भावेन संनिधिलक्षणक्रमादभिषेचनीयमात्राङ्गत्वप्रसक्तौ प्रकरणाद्राजसूययागाङ्गत्वम्।

न चाभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वेनाप्रतिबन्धाकाङ्क्षत्वादवान्तरप्रकरणोपपत्तेर्वैपरीत्यशङ्का। तस्य विकृतित्वेन प्राकृताङ्गैरेव परिपूर्णत्वात्तदनुपपत्तेः।

ननु विकृतावपि क्वचिदस्त्येव प्रकरणं यत्र प्राकृताङ्गानुवादेन प्राकृतकार्यापन्नमपूर्वं वाङ्गं विधीयते, यथा—शराः, पृषत्ता चानूयाजेषु। तत्र हि निरङ्गाङ्गस्यैव प्राकृताङ्गस्य विकृत्या ग्रहणे साकाङ्क्षत्वानिवृत्तेरङ्गस्यापि प्राकृताङ्गग्रहणसमय एव ग्रहणम्। अस्तु वा प्राकृताङ्गानुवादेन विहितापूर्वाङ्गस्थले उपहोमादिवत्संनिधाना-

१. दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमवान्तरप्रकरणाद्बाध्यते।

देव ग्रहणं तथापि प्राकृतकार्यापन्नाङ्गस्थले तावद्युक्तमेव प्राकृताङ्गग्रहणसमये ग्रहणम् ।

यद्यपि चात्र वाक्यीय एव विनियोगः, तथाप्यनिवृत्ताकाङ्क्षायामेव विकृत्या ग्रहणान्मूले प्रकरणविनियोज्यत्वव्यवहारः ।

यत्तु तादृशाङ्गसन्दंशपतितमसंयुक्तं क्रियारूपं च तद्विकृतौ प्रकरणेनैव ग्राह्यम्, अनयोश्च सन्निहितप्रतियोगितेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया अनिवृत्तत्वात् ।

यदपि चासंयुक्तं नोक्तविधप्राकृताङ्गसम्बन्धयङ्गसन्दष्टम्, अपि तु प्रधानोत्तरमुक्तविधाङ्गात्पूर्वं समाम्नातं तदपि प्रकरणेनैव गृह्यते । उक्तहेतोस्तत्राप्यविशिष्टत्वात् । अतश्च प्रकृतेऽपि प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्रानुवादेन 'माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत' इति वाक्यविहितादभिषेकात्पूर्वमाभिषेचनीयोत्तरं विदेवनादीनां पाठात्तेषां प्रकरणग्राह्यत्वोपपत्तिरिति चेत्--

सत्यप्यभिषेकस्य माहेन्द्रस्तोत्राङ्गत्वे तस्याप्राकृतकार्यापन्नत्वेन भवदुक्तरीत्यैव प्रकरणग्राह्यत्वाभावात्तत्पूर्वभाविनामपि प्रकरणग्राह्यत्वानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्त्वभिषेचनीयान्तिमप्राकृताङ्गसम्बन्धिवैकृतगुणविध्युत्तरकालं विदेवनादीनामभिषेकस्य चाम्नानात्तादृशोत्पत्तिविधौ च माहेन्द्रस्याश्रवणेन तस्य माहेन्द्राङ्गत्वानुपपत्तिः ।

न चोत्पत्तिवाक्ये तदङ्गत्वाश्रवणेऽपि संनिधिप्रकरणं च बाधित्वा वाक्यान्तरेण तदङ्गत्वोपपत्तिः । तद्वाक्यस्य प्रतिशब्दयोगेनाभिषेके माहेन्द्रस्तोत्रकालतामात्रविधायकत्वेन स्तोत्राङ्गताविधायकत्वाभावात् । एवं सत्यपि यद्यग्रमेवाभिषेकविधिस्यात् ततो बृहस्पतिसवादिवदार्थादेतदुन्नीतेन वाक्येन भवेदपि तदङ्गत्वं, न त्वेतदस्तीत्युक्तम् । अतश्चोत्पत्तिवाक्य

एव प्रयोजनजिज्ञासायां सन्निधानात्प्रकरणाद्वा प्रयोजनस्यावगमान्माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति कालार्थ एव संयोग इति वक्ष्यते ।. तेनाभिषेकस्यापूर्वत्वविधयापि माहेन्द्रस्तोत्राङ्गत्वाभावात्तत्पूर्वभाविनां विदेवनादीनामाभिषेचनीयप्रकरणविनियोज्यत्वशङ्कानुपपत्तेस्संनिधानादनुष्ठानसादेश्याद्वाभिषेचनीयाङ्गत्वं वाच्यम् । तच्च दुर्बलं प्रकरणात् । तेन हि विदेवनाद्यभिषेकान्तानां राजसूयाङ्गत्वमवगम्यते ।

ननु राजसूयो नाम न कश्चिदर्थान्तरम् । अपि त्विष्टिपशुसोमयागा एव । ते च सर्वे प्रत्येकं विकृतित्वान्निराकाङ्क्षा एवेति न प्रकरणं तस्येति चेत्—न प्रत्येकजन्यपरमापूर्वाणां प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षेऽपि सर्वयागजन्यैकपरमापूर्वस्य साकाङ्क्षत्वात्तज्जननानुकूलप्रत्येकापूर्वनिष्ठयोग्यतासम्पादकत्वेन प्रकरणग्राह्यत्वोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु तादृशपरमापूर्वानङ्गीकारेऽपि पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावद्विधिषु 'राजसूयाय ह्येना उत्पुनाती'त्यनेनोपक्रमात् "राजसूयेनजानस्सर्वमायुरेती"त्युपसंहाराद्वाचनिकाङ्क्षसन्दर्शन राजसूयत्वेन रूपेण सर्वेषामेवाकाङ्क्षोन्नीतेति सर्वप्रकरणोपपत्तिः अत एव विदेवनादीनामारादुपकारकत्वात्तत्काले तन्त्रेणानुष्ठानावगतेः प्रकृतौ क्रमबाधफलाभावेऽपि नामातिदेशेन पवित्रादिविकारे विदेवनादिधर्मप्राप्तिरूपफलोपपत्तिः ।

एवं प्रकरणस्य यथाक्रमपाठेनापि विरोधे उदाहरणं मृग्यम् । शेषानेकत्वे तु यथाक्रमं पाठाद्द्विरापदस्याग्नीषोमस्तोत्राङ्गत्वप्रसक्तावधिकाराख्यप्रकरणाद्द्विरापदस्य तदङ्गत्वमिति । उदाहरणान्तरं वा यथापेक्षितमूह्यम् ।

(प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम्)

प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे—पौरोडाशिकसमाख्यया प्रयाजा-

दीनां पुरोडाशाङ्गत्वे तत्साध्याग्नेयादियागमात्राङ्गत्वे वा प्रसक्ते 'प्रकरणस्थयागाङ्गत्वमिति । शेषानेकत्वे तु यथोचितमूह्यम् ॥

(क्रमयोर्विरोधोदाहरणम्)

क्रमयोर्विरोधे—काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डे संनिधिलक्षणक्रमाद्द्वयोरैन्द्राग्नयोर्याज्याद्वयेऽप्यनियमेन प्राप्ते यथाक्रमं पाठनात्यन्तप्रधानप्रत्यासन्नत्वात्क्रमेण विनियोग इति ।

यद्यपि च क्रमाधिकरणे एकग्रन्थस्थसंनिध्यपेक्षया यथाक्रमं पाठस्य दौर्बल्यमुक्तं तथापि प्रकृते तस्य भिन्नग्रन्थस्थत्वात्तदपेक्षया पाठस्य प्राबल्यान्विरोधः । क्रमान्तरस्य तु परस्परबलाबलं तत्रैवोक्तम् । उदाहरणं तूह्यम् ।

एवं शेषानेकत्वेऽपीदमेवोदाहरणं 'स्योनं त' इति मन्त्रवद्बोध्यम् । क्रमान्तरे तूह्यम् ।

(क्रमसमाख्याविरोधोदाहरणम्)

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे समाम्नातस्य मन्त्रस्य "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै" इत्यादेस्समाख्यया पुरोडाशाङ्गत्वे तत्साध्याग्नेयादियागीयपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वे प्रसक्तेऽवान्तरसंनिधानात्सान्नाय्यापूर्वसाधनीभूतत्वप्रमापणेन तदीयपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वम् । तथा चात्र महाधिकाराख्यगौणप्रकरणेन समाख्यां संनिधिं च बाधित्वा न सर्वसम्बन्धिपात्राङ्गत्वं तथा क्रमाधिकरण एव व्युत्पादितम् । यथा च समाख्यास्थानादिकल्पिका तथा समाख्याधिकरणे ।

एवं क्रमान्तरैस्समाख्याविरोधेऽप्युदाहरण मूह्यम् । शेषानेकत्वे तु यथोचितमसङ्कीर्णमूह्यम् ।

(समाख्ययोर्विरोधोदाहरणम्)

एवं समाख्ययोरपि सामान्यविशेषभावादिना विरोधः शेष्यनेकत्वे शेषानेकत्वे च चोदाहर्तव्यः ।

(श्रुत्यादीनां प्राबल्यदौर्बल्ये क्वचित् वैपरीत्यमपि)

एवं तावच्छ्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यमुक्तम्। क्वचिच्च विपरीतमपि तत्। तथा पूर्वपूर्वस्यानुमानिकत्वे उत्तरोत्तरस्य च प्रत्यक्षत्वे। अत एव वैदिकमन्यार्थदर्शनरूपमनन्यथासिद्धं लिङ्गं स्मृत्यनुमितश्रुत्यपेक्षया प्रबलम् स्मृतेर्मूलान्तरस्यापि सम्भावितत्वादन्यार्थदर्शनस्याप्यन्यथानुपपत्तिविषया लिङ्गत्वाच्च। अत्र च मातुलकन्यापरिणयनस्यानुदाहरणत्वेऽप्यन्यदुदाहरणमूह्यम्।

यत्र च दुर्बलस्यापि प्रमाणस्यात्यन्तमानर्थक्यं विषयाभावात्तत्र प्रबलस्यापि सङ्कोचरूपं बाधमङ्गीकृत्य दुर्बलस्य प्राबल्यम्, यथा वषट्कारनिमित्तभक्षादेः प्रबलेन श्रुत्यादिना प्रतिपाद्यावच्छेदेन प्राप्तस्य यजमानचमस इति समाख्यया विषयान्तरं प्रतिपद्यमानाया यजमानकर्तृकभक्षान्तरस्य सोमसंस्कारार्थत्वेन विधानात्प्रतिपाद्यसोमैकदेशसंस्कारकत्वं वक्ष्यते।

अत एव पूर्वोक्तबाधविषयाणां दुर्बलप्रमाणानामस्ति कश्चिद्विषय इति युक्तस्तया बाधः।

तथाहि—पौरोडाशिकं हौत्रमित्यादिसमाख्यायास्तावत्सामान्यविषयत्वाच्छुन्धनमन्त्रादिव्यतिरिक्तविषयत्वेनाप्युपपत्तिः क्रमप्रकरणवाक्यानां च पारायणाद्युपयोगितयापि क्वचिदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादौ पार्ष्टिकान्वयविषयत्वेनापि वाक्यस्योपपत्तिः।

लिङ्गं तु गौणीवृत्त्युपयोगशक्यार्थप्रतिपादनेनोपयुज्यत एव।

एवं यत्र प्रबलप्रमाणस्याविशेषप्रवृत्तावानर्थक्यं गौरवं वा यथा—'व्रीहीन्प्रोक्षती'त्यादौ 'स्रुवेणावद्यती'त्यादौ तत्र व्रीहिस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यमवदानमात्रार्थत्वे चायसावष्टम्भादियोग्यताकल्पना गौरवमिति तत्र प्रकरणेन स्वाभाविकयोग्यतया च दुर्बलयापि सङ्कोचः प्रबलस्येति।

(प्राप्ताप्राप्तबाधभेदनिरूपणम्)

ननु लिङ्गादेर्मन्थरप्रवृत्तिकत्वेन श्रुतिसत्त्वेऽङ्गताबोधकत्वानुपपत्तेः अप्रसक्तस्य च विनियोगस्य कथं बाध इति चेत्-सत्यम्। अत एवास्याप्राप्तबाधत्वमिति वदन्ति। तत्त्वं चाङ्गताबोधकलिङ्गादिकल्प्यश्रुतिकल्पनप्रतिबन्धकत्वं श्रुत्याहिगार्हपत्याङ्गत्वे मन्त्रस्य प्रमिते निराकाङ्क्षत्वाल्लिङ्गेन श्रुतिकल्पनानुपपत्तेरैन्द्राङ्गत्वमप्राप्तमेव।

एवं दाशमिकोऽपि क्वचिदप्राप्तबाधः। यथा-गृहमेधीये "आज्यभागौ यजती"त्यनेन प्रयाजादीनां तत्प्रापकप्रमाणकल्पनप्रतिबन्धकत्वात्। यत्र तु प्रापकप्रमाणं क्लृप्तं तत्र प्राप्तबाधः, यथा-सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण।

ननु यदि सामान्यशास्त्रेण पदेऽप्याहवनीय इत्यवगतं तदा कथं तस्य बाधः? न ह्यत्र नेदं रजतमित्यादिवन्मिथ्यात्वबोधरूपो बाधस्सम्भवति सामान्यशास्त्रस्यापि निर्दुष्टत्वेन तज्जन्यबोधस्य दोषाजन्यतया तस्य मिथ्यात्वायोगात्।

न च करणनिष्ठदोषाभावेऽपि वस्तुतः करणे विशेषाविषयातिरिक्तविषयक एव शेषादर्शनकृतप्रमादरूपप्रमातृदोषेण प्रमातुः भ्रमरूपतद्विषयकत्वबोधोपपत्तेर्विशेषदर्शनेन तन्मिथ्यात्वोपपत्तिरिति वाच्यम्। एतादृशप्राप्तबाधस्य श्रुतिलिङ्गादिष्वपि संभवात्। तत्रापि हि गार्हपत्याङ्गतारूपविशेषादर्शने प्रमातुर्लिङ्गमात्रदर्शनेन श्रुतिकल्पनद्वारैन्द्राङ्गताविषयकत्वभ्रमस्य सम्भवात्। अतस्सर्वत्रैव प्राप्तबाधत्वमिति चेत्-न; प्राप्तबाधत्वं नाम क्लृप्तस्य बोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबन्धकत्वम्। न चैतच्छ्रुतिलिङ्गादिषु सम्भवति। तत्र बोधिकाया लिङ्गकल्प्यश्रुतेर्नियमेनाकल्पितत्वात्कदाचित्कल्पिताया अपि प्रत्यक्षश्रुत्या

तस्या एव मिथ्यात्वकल्पनाच्च । सामान्यशास्त्रस्य तु क्लृप्तत्वे-माकल्पनीयत्वाद्धोमान्तरे आहवनीयाभावापत्त्या च तन्मि-थ्यात्वकल्पनस्याप्ययोगात्क्लृप्तस्य तस्य विशेषशास्त्रेण स्व-विषयाविषयता प्रतिबन्धमात्रं क्रियत इति सोऽयमप्राप्तबाधः । एवं च सामान्यशास्त्रं विशेषविषयातिरिक्तविषयं परिशेषात्सम्प-द्यते । एवमुपदेशातिदेशनित्यनैमित्तिकपौर्वापर्यादिबाधेष्वपि द्र-ष्टव्यम् । अत एव तार्तीयोऽप्राप्तबाध इत्युत्सर्गमात्रम् ।

नन्वर्थलोपप्रत्याम्नानादिबाधेषु भवेदप्येवं निषेधरूपत्राच-निकबाधस्थले तु न प्रापकशास्त्रस्य स्वाविषयता प्रतिबद्ध्यते । निषेधस्य निषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वेन प्रापकशास्त्रस्य तद्विषयत्वाव-श्यंभावात् ।

न च तत्र भ्रान्तिप्राप्तं निषिध्यत इति शक्यं वक्तुम् । प्रापक-शास्त्रस्य वस्तुतस्तदतिरिक्तविषयकत्वे भ्रमाभावात् । तथा हि–पदशास्त्रं पदं विधाय चरितार्थं नाहवनीयशास्त्रमपेक्षते । अ-तश्च येन पदशास्त्रं प्रथमतो दृष्टं तस्य पश्चादवगम्यमानेन सामा-न्यशास्त्रेण न भ्रमः, न वा विशेष दर्शनात्तन्निवृत्तिः विशेषादर्श-नाभावे भ्रमकारणाभावात् ।

अत एव तदा सामान्यशास्त्रं तद्व्यतिरिक्तविषयतां झटि-त्येव प्रतिपद्यते । येन तु सामान्यशास्त्रं पूर्वमाकलितं तस्य साम-ग्रीसत्त्वाद्भ्रमो जायत इति तन्निवृत्तिर्विशेषदर्शनजन्या । अत एव तत्र तद्व्यतिरिक्तविषयत्वं सामान्यशास्त्रस्य पश्चादेवावगम्यते, न तु प्रथमावगमकाले । बाधश्चात्र विशेषशास्त्रफलं, न तु वाक्यार्थः । प्रकृते तु बाधो "न तौ पशौ करोती"ति सामान्यशास्त्रस्यैवार्थो न तु फलं, विध्यन्तराभावात् । अतश्च येन तावदतिदेशशास्त्रमेव प्रथमत आलोचितं तस्यास्तु नाम विशेषादर्शनसहकृतप्रापकशास्त्रा-

दाज्यभागयोरपि भ्रान्तां प्राप्तिमालोच्य निषेधशास्त्रार्थावगमो-पपत्तेः पश्चाद्विशेषदर्शने सति प्रापकशास्त्रस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनरूपबाधः ।

यदा तु निषेधशास्त्रमेव प्रथमत आलोच्यते तदा तदर्थालोचनोत्तरं निषेध्यप्राप्त्यपेक्षायां प्रापकशास्त्रालोचनात्तेन च विशेषदर्शनसत्त्वेनाज्यभागभ्रान्तिजननायोगान्निषेधपर्यवसानानुपपत्तेरवश्यं प्रापकशास्त्रस्याज्यभागप्रमाजनकत्वमेव निषेधेनाभ्युपगन्तव्यम् । प्रापकशास्त्रस्य विशेषनिष्ठत्वे तु तदावश्यकमेव । तस्माच्छास्त्रप्राप्तस्य निषेधे सर्वत्र प्रमारूपैव प्राप्तिः । अत एव तत्र सर्वत्र विकल्प एवेति मीमांसकमर्यादा ।

न चैवं यत्र रागप्राप्तस्य निषेधस्तत्रापि निषेध्यप्रापकरागस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वप्रमाजनकत्वापत्तेः विकल्पापत्तिः । बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति प्रतिबन्धकतया तदभावस्यैव कारणत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याकारणतया रागेण तत्प्रमाया अजननादिष्टसाधनत्वप्रमाजननेऽपि तस्य निषेधावगतानिष्टसाधनत्वेन विरोधाभावान्न तदंशे रागबाधकत्वम् । या तु तत्र सामग्रीसत्त्वे प्रवृत्तिस्सा सामग्र्यभावे न जायत इति दैववशसम्पन्नं बाधकत्वम् । सामग्री हि बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावघटिता । अनिष्टसाधनत्वज्ञाने विद्यमानेऽपि हि यदाऽनिष्टगतद्वेषापेक्षयेष्टगतरागस्योत्कटत्वरूपं बलवत्त्वं तदा सामग्रीसम्पत्तिः । यदा त्विष्टगतरागापेक्षयाऽनिष्टगतस्योत्कटत्वरूपं बलवत्त्वं तदा तदभावात्प्रवृत्त्यभावः । अतश्च रागप्रमितेर्विरोधाभावान्न विकल्पापत्तिः । अतः कथं प्राप्तबाधत्वावच्छेदेन प्रापकशास्त्रस्य बाधकशास्त्रेण स्वविषयकताप्रतिबन्ध इति चेत्—न; प्रयोगे प्रापकशास्त्रीयविषयताप्रतिबन्धेन बाधकाभावात् । रागप्राप्तनिषेधे त्वर्थवशसम्पन्नप्रवृत्तिप्रति-

बन्धकत्वेऽपि प्रमाणस्य विषयताप्रतिबन्धाभावाद्बाधव्यवहारो भाक्त इत्यनुसन्धेयम् । तस्मात्सिद्धं श्रुतिलिङ्गादावप्राप्तबाध एवेति ॥

सूत्रं प्रयोजनं च स्पष्टम् ॥

इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसापारावारधुरीणश्रीरुद्रदेवसूनुश्रीखण्डदेव-कृतौ मीमांसाकौस्तुभे तृतीयाध्याये तृतीयपादे सप्तमं बलाबलाधिकरणम् ॥

समाप्तोऽयं मीमांसाकौस्तुभः ॥

श्रीविश्वेशार्पणमस्तु ॥